

TÓTH ZOLTÁN

**VÁROSOK ÉS ÉPÍTÉSZETÜK, MINT AZ EGYES KOROK
TÁRSADALMÁNAK LENYOMATAI**

PÉCS, emlék-kézirat 2021 (kézirat 2015)

megjelent Tóth Zoltán születésének 80. évfordulója alkalmából 2021. 02. 25-én

Tóth Zoltán (1941-2020)

Aranydiplomás építész mérnök. 1968-tól Pécs főépítésze, egy évtizeddel később a Pécsi Tervező Vállalat műteremvezetője, Pécs Siklói városrészének és Nevelési Központjának megálmodója. 1978-tól Baranya megye, 1992-től pedig a Dél-Dunántúli Régió főépítésze. Közéleti tevékenysége révén a Magyar Urbanisztikai Társaság alelnöke, az Országos Főépítész Kollégium első elnöke. 2007-2011 között szakmai munkája ismét szeretett városához köti: Pécs Európa Kulturális Fővárosa építész koordinátora.

Dr. Tóth Zoltán Ybl Miklós, Hild János és Pro Régió díjas építész urbanista, akinek gyakorlati tapasztalataival ötvözött kutatásait, szakmai ismereteit önálló kötetek és számos egyéb publikáció őrzi. Iskolateremtő és tudományos munkássága révén a Pécsi Tudományegyetem Pollack Mihály Műszaki főiskolai Karán az urbanisztika, ill. településmérnök oktatás egyik alapítója, egyetemi tanár, majd professor emeritus.

2015 / A kézirat munkatársa Lovra Éva,

aki 2015-ben még a Pécsi Tudományegyetem Breuer Marcell Doktori Iskolájának PhD doktoranduszaként végezte a szaklektorálást, a kézirat első (nem kiadói) szerkesztését, a szövegek gondozását. A magyar vonatkozású városok fejlődéstörténetét bemutató fejezeteket írta, valamint a városfejlődést szematikusan bemutató fejezet ábráit és szövegét készítette. A 2015-ben befejezett kézirat a Nemzeti Kulturális Alap 2014/2015. évi társszerzői alkotói támogatásának keretein belül készült. A 2021-es emlék-kézirat nem tartalmazza Lovra Éva különálló szövegrészeit és ábráit, így munkatársként feltüntetett. A munkatárs a kézirat közléséhez a jelen formában hozzájárul.

2021 / Tóth Zoltán családja részéről Benkő Melinda és Tóth Péter a kézirat ábraanyagát 2021-ben átnézte, jogtisztá képeket használva átalakította, a címlap és fejezetelválasztó lapok ábrái helyére Tóth Zoltán szeretett városaiban készített fotóit tette. Ebben a formában megjelenő emlék-kézirat elsősorban a szerző (T.Z. jegyzetben) 1970-2015 között készített felvételeivel illusztrált, melyek általa írt képaláírásainál a mai szóval a felvétel idejére utal. Emellett néhány szövegek közötti kép Benkő Melinda (B.M.) és Lovra Éva (L. É.) fotója. A 2021-es változat szerkesztésében, rendezésében közreműködött társa, Kovács Katalin.

A címlapon Tóth Zoltán „örök városa”, Róma legépebben fennmaradt ókori épülete, Agrippa temploma, vagyis a Pantheon részlete látható, a mai Róma településszövetében (B.M.)

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés	004
1. A kezdetek	006
2. Az európai városépítészet előzményei a folyammenti birodalmakban	018
3. Az ókori görögök szabad városainak építésze	030
4. Az ókori Róma birodalmi városépítésze	044
5. A korai középkor és Bizánc	063
6. A középkor városai a romanika jegyében	081
7. Az érett középkor városépítésze a gótika jegyében	096
8. Az arabok európai birodalmának lenyomatai.	134
9. Városépítészet Európában az újkor beköszöntével, a reneszánsz újjászületés	148
10. Városépítészet az ellenreformáció, a barokk abszolutizmus jegyében	168
11. Az ipari forradalom történései a városokban a XIX. században	196
12. A XIX. század második felének posztliberális városépítése	218
13. A szecesszió megjelenése a városokban a XIX. és a XX. század fordulóján	240
14. A modernizmus kialakulásának korszaka a XX. század elején	262
15. A XX. századi diktatúrák városépítésze	275
16. A város expanziója a tájban, a táj urbanizálódása	288
17. Új városok, lakótelepek, a lakóterületi egységek rendszere	298
18. Rehabilitáció és a revitalizáció jegyében folyamatosan megújuló városrészek	314
19. Hagyomány és modernizáció egyensúlya napjaink városaiban	331
Mellékletek	
Fontosabb évszámok	362
Irodalomjegyzék	368

BEVEZETÉS

A kötet Európával és azokkal a társadalmi, történelmi és kulturális változásokkal foglalkozik, amelyek hatottak az adott kor településeinek kialakulására. Városaink, építészetük változásai mögött mindig kitapintható az adott kor kulturális, társadalmi, gazdasági, politikai helyzete. Ezek nélkül az alapok nélkül az adott kor városépítészete nem értelmezhető, nem is érthető meg.

Az egyes korszakokhoz kötődve bemutatásra kerül, hogy az európai stílusirányzatok hogyan jelennek meg a határainkon belül és a határon túli magyar vonatkozású területeken. Mindez azzal a szándékkal, hogy érzékelhető legyen, hogy - ha néha áttételesen vagy késéssel, - ezeken a területeken is az általános európai minták szerint formálódott a városok sorsa. Enyedi György, a XX. század végének kiemelkedő urbanistája fejt ki, hogy az egyes urbanizációs szakaszok törvényszerűen és kikerülhetetlenül jelennek meg az egyes országokban különböző idősíkokban, a történelmi és földrajzi sajátosságoktól erősen befolyásoltan.

Az Európán kívüli területekről a Folyam - menti Birodalmak, az ókori Egyiptom és Babilónia városépítészete azért került be röviden a kötetbe, mert ezeken a területeken született meg a város. Nem véletlenül kezdi az európai művészettörténettel foglalkozó irodalom is rendre a Folyam-menti Birodalmakkal. Lyka Károly erről így ír: „A keleti népek két nagy folyamrendszer mentén, a Tigris és Eufratesz, aztán a Nílus partjain virágzó műveltség alapjait vetették meg s művészetük erősen hatott a hozzájuk legközelebb eső, náluk fiatalabb európai népekre, elsősorban azokra, amelyek a mai Görögországot, s a mai Olaszországot lakták.”¹

Az egyes építési periódusok szerint tagolt fejezetekben azokról a városokról lehet külön is olvasni, amelyek fejlődésében, építészetében meghatározó volt az adott korszak. A várostörténeti példák kötődnek a szerző személyes tapasztalataihhoz, azokhoz a településekhez, ahol a szerző járt, fényképezett. Ez egyben a személyesség alapja is.

Az emberiség története leírható lenne a városalapítás, a városok virágzása és a városok lerombolása, elhagyása történetével. A társadalmak, a tudomány, a technika, a művészetek fejlődése leírható lenne az egyes városok születése és elpusztulása közti időszakokkal. Ez az írás a városokról, a városok épített környezetéről, a városok mai arculatának történeti kialakulásáról, a városépítészetről szól.

E könyv fókuszában azok a változások állnak, amelyek hatására kialakult az európai városépítészet története. Európáról szól, amelynek kreativitása megteremtette egységét és az itt élő nemzetek különbségeit, ami sokszínűségét adja, s kiszolgáltatott és szerencsétlen lenne történelme nélkül, ami városaiban íródott. A mai európai városok értelmezhetetlen, kusza szövedékké válnának történetük ismerete nélkül.

¹ Lyka Károly: A művészetek története, 1931. I. kötet, 10. old.

Érdeemes idézni Jacques Le Goff munkáját, aki felhívja a figyelmet arra, hogy a várostörténet tanulmányozása kapcsán közelebb kerülhetünk ahhoz, hogy megértsük szép megfogalmazását Benevolo európai várostörténeti munkájához írt előszavából, ahol a várostörténet értelméről így írt: „Azoknak a nagy kérdéseknek a megválaszolásához visz bennünket közelebb, hogy milyen mozgató rugók alakították és alakítják Európa történetét, hogy kik vagyunk, honnan jöttünk és hová tartunk?”²

Egy-egy korszak, építési periódus objektív bemutatásához kell némi időtávlat, amely alatt a sokszínű folyamatokból kibontakoznak a leglényegesebb, a korszakra leginkább jellemző elemek. A könyv ennek tudatában is felvállalja a jelenkor bemutatását, vállalva ezzel az esetleges tévedések lehetőségét. Megkísérli a jelenben, vagy a közelmúltban érzékelhető környezetalakító folyamatok értelmezését kifejteni abban a reményben, hogy a sok különböző fa látványából – legalábbis tudatunkban – talán az erdő is összeáll. A jelen összetett folyamataiban való eligazodás ugyanis annak az útnak az ismerete nélkül, amely napjainkig visz, lehetetlen.

Globalizálódik a világ, ami nem tüntette el a regionális különbségeket a városok fejlődésében. Ugyanakkor a fejlesztésekre fordítható eszközökben jelentős különbségek vannak a centrum és a periféria, a gazdagabb nyugati országok és a kelet-közép európai országok között. Napjaink folyamatainak viszont általános jellemzője, hogy a globalizáció mintegy ellensúlyaként mindenütt felértékelődik a helyi hagyományok szerepe. Ebbe a folyamatba próbál betagozódni a könyv máig húzódo történeti szemlélete.

A települések fejlődésének vizsgálatakor állandóan visszatér annak az összefüggésnek a felismerése, hogy a település fejlődésében – létesítményeinek, formáinak alakulásában – a legalapvetőbb determinációs szintet a társadalom állapota, ideológiája jelenti. A történelem során mindig az a társadalmi csoport volt a főszereplő a fejlesztésekben, amely az adott rendszerben erre megfelelő tőkével illetve hatalommal, befolyással rendelkezett. Nyilvánvaló, hogy a társadalmi státusa folytán meghatározó csoport elsősorban saját igényei, ideológiája szerint fejlesztette, fejleszti ma is a településeket. Az tehát, hogy egy korszakban milyen jellemző funkciókkal gazdagodik egy település, melyek a település fejlődésének súlypontjai, mi és hogyan épül, az adott társadalmi berendezkedéstől, az a társadalmon belüli viszonyoktól függ. A városépítés történeti szakaszai így hű képet adnak az adott korszak társadalmi, politikai viszonyairól. Vagy megfordítva, ez utóbbiak ismerete nélkül nem értelmezhető a városok építés története, építészete.

Tóth Zoltán, 2015

² Leonardo Benevolo: La città nella storia d'Europa, 2004, 6.old.0

01

A KEZDETEK

Alberobello, 2016 (B.M.)

Az emberiség hosszú története sokáig a kis, vadászó, halászó, gyűjtögető, vándorló csoportok története volt. Egyáltalán nem építettek, módosítások, beavatkozások nélkül használták a természet adottságait. Barlangokba húzódtak be az időjárás viszontagságai elől, gyűjtögették az erdők bogyoit, és persze húsevőként próbálták elejteni a környék állatait. Ez az életforma töltötte ki időben az emberiség eddigi történetének mintegy 95%-át.

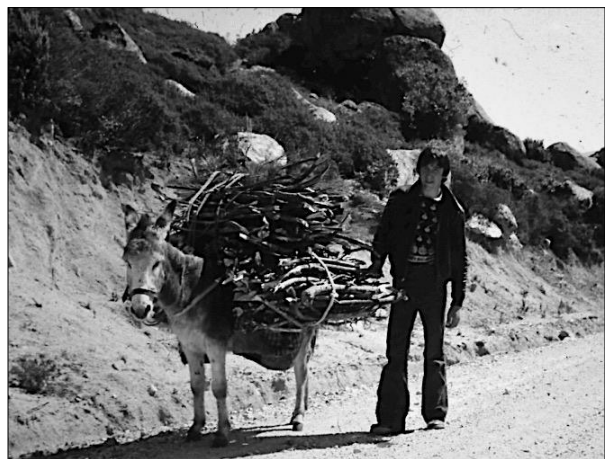
Arról a tényről, hogy huzamosabb ideig is „lakták” ezeket a barlangokat, mintegy megtelepedtek bennük, a barlangokban talált falfestmények tanúskodnak. Ezekkel a falfestményekkel indult az a több évezredes történelem, amelynek során az ember saját igényei és lehetőségei szerint alakította környezetét. Mindig, már ebben a korszakban is fontos volt a környezet díszítése és ebben végig, máig nagy szerepet kaptak a kultikus vonások. Ezekben a barlangrajzokon is olyan ábrázolások, jelenetek szerepelnek, amelyeket a valóságban is szerettek volna megélni, elejteni a vadakat, hiszen ettől függött az egész kis közösség az élete.

Nem sokban különbözik ez a tartalom a későbbi mennyország ábrázolásoktól, az oltárképek, a templomfestészet produkcióitól, hiszen ezek is azt szuggerálták a hívőknek, amit el szeretnének élni, amit meg szeretnének valósítani - legalább a túlvilági létben.

A közösségi élet és lakhatás kialakításának következő periódusában a kis csoportok néhány kezdetleges, földbe vájt hajlékot tákoltak maguknak. Megjelentek azok a pár hajlékból álló falvak is, amelyeket még ott lehetett hagyni, és egy új helyen viszonylag gyorsan, hasonló körülményeket lehetett létrehozni. Ez a települési forma mintegy átmenetként értelmezhető a vándorló és a letelepedett életforma között. A kezdetleges, részben földbe vájt és sással, ágakkal fedett, az eső ellen is alig védő kunyhókból szinte semmi sem maradt, ugyanakkor az ideiglenes hajlékok létrehozásának készsége máig fennmaradt.

Hajlék készítése ősrégi módszerekkel ma Mongóliában (T.Z.)

Gyűjtögető életmód a mai Szardínia szigetén (T.Z.)

A kezdetleges települések feltárása régészeti eszközökkel lehetséges és csak elképzelt rekonstrukciójukat lehet bemutatni, hogy elképzelésünk lehessen arról, hogy hogyan nézhetek ki és hogyan élhettek benne az akkori emberek. Ezek létrehozásához már munka és kreativitás is kellett, ami hozzájárult a homo sapiens fejlődéséhez, az emberekben felhalmozódó tudás és készségek egyre fontosabbá váló rohamos fejlődéséhez.

Hegyi pásztor kezdetleges hajléka ma, Szardínia szigetén (T.Z.)

*

Az állattartó, mindig új legelőket kereső, vándorló életmód a helyhez kötött kőépületek építését nem tette lehetővé. A kőépítmények először a kultuszokhoz kapcsolódva, vagy a védelem jegyében épültek és egész tájak meghatározói voltak. A továbbiakban ezekre láthatunk néhány példát. A válogatás természetesen itt is esetleges és aszerint történt, hogy a szerző hol járt és hol fotózott.

Stonehenge

A Stonehenge mai fotón (T.Z.)

Hatalmas megalitikus sziklából már a kezdetekkor épültek kultuszhelyek világszerte, hiszen a kultusz egyidős az emberiség eszmélésével. Európában ennek a legismertebb, máig fennmaradt emléke a Közép - Angliában, a Salisbury - síkságon lévő Stonehenge, mely ma már világörökségi helyszín. Érdekes, hogy a védelmi célra

épített települések zártak, elzárkózók, befelé fordulóak voltak (mint Mükéne), s ezt a védelmi funkciót a hatalmas falgyűrűk reprezentálják, vagy a külső falak nélküli sűrű, zegzugos beépítés utal a rendeltetésre (mint Barumini, Szardínia szigete).

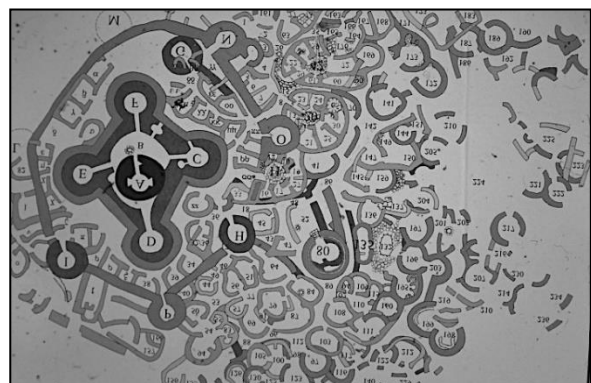
Ezzel szemben a kultuszhelyek nyitottak voltak a táj felé, nagyobb területek kiszolgálására létesültek, mintegy korai zárandokhelyként funkcionáltak. A régészeti kutatások is csak kisebb lakott helyeket, falvakat tártak fel Stonehenge közelében. Nyilvánvalóan nem a közvetlen környezetének kiszolgálására, hanem mai kifejezéssel élve regionális szerepkörű intézményként hozták itt létre. A legutóbbi kutatások a kultuszhely gyógyító funkcióit is hangsúlyozzák. Persze e mellett óriási naptár is lehetett, amely pontosan jelezte a nyári és téli napforduló idejét. A 2-7 méter magas, 20 - 30 tonnás durván faragott kövekből összeállított falgyűrűt mintegy ötezer évvel ezelőtt kezdték építeni és Kr.e. 1800-ig folyamatosan bővítették, fejlesztették.

Barumini

Az első, helyhez kötött településeknek, mint később a városoknak is egészen a középkor végéig igen fontos védelmi funkciójuk volt. A kószáló kis csoportok azért fuzionáltak más csoportokkal és telepedtek meg közösen, hogy a hátukat egymáshoz vetve biztonságban érezhessék magukat. Mindenütt volt persze egy vezér, egy tekintélyes vezető, akinek a védelme alá gyűltek a többiek. A prehisztorikus, azaz az írott történelem előtti kor első városai kis települések voltak, megmunkálatlan, vagy alig megmunkált hatalmas kövekből, kötőanyag felhasználása nélkül épültek. Európában több helyütt is fennmaradtak ilyen települések nyomai. A leghíresebbek közül valók a Szardínia szigetén elszórtan, de településsé is szerveződő nurágok, s a kúpszerű építményekből álló Barumini egykori települése is.

A szigeten körülbelül 7000 nurágo maradt fenn. Egyes vélekedések szerint az egyedül álló nurágok egyben figyelő helyek láncolatát is képezték, egymással tűzjelekkel kommunikálva jelezték ellenség közeledtét. A bonyolultabb szerkezetű nurágok valóságos várak, ahol a központi részt saroktoronyok és vastag sáncok védik; a több szinten elhelyezkedő helyiségekbe belső lépcsőkön lehet feljutni. Barumini központi építménye is egy ilyen erődítmény.

Barumini prehisztorikus településről tájékoztató táblája a világörökségi színhely bejáratná (T.Z.). A település Szardínia szigetén (Olaszország) több ütemben épült ki a „nurágok”-nak nevezett lakóegységekből

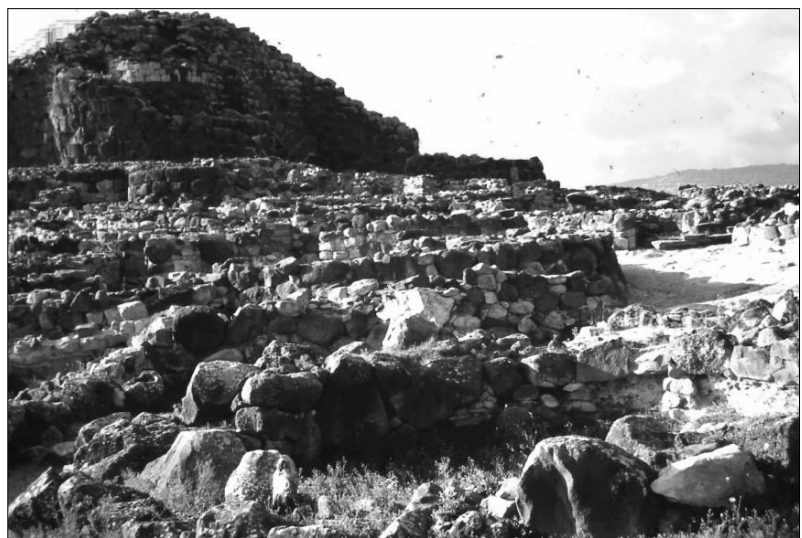
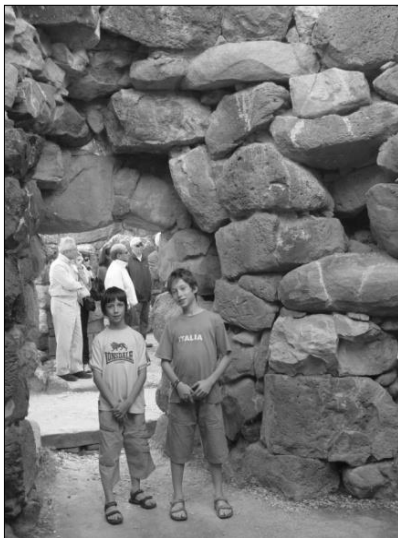

A nurágokból álló prehisztorikus település, Barumini kiépülése a központjában lévő erődített központi tornyok megépülésével indult a Kr.e. XVI. században. Ezek három

egymás fölötti helységekből álltak, de a harmadik szint mára nem maradt fenn. Ez után épültek az erődítéssé összeállt mag körül a kisebb nuragok, mindegyike egy-egy család otthonaként. Védelmet kerestek és találtak a központi erődítés árnyékában. A települések kialakulásának ez a periódusa végigkíséri a későbbi városépítés egész folyamatát. Hasonló folyamat zajlott le az ókori görög akropoliszok alatt kialakult települések és a hazai középkori településfejlődés folyamataiban is a „vár aljai” települések megjelenésével.

Az egymáshoz nagyon közel telepített kör alakú, kőből épült lakóegységek között igen nehezen áttekinthető, zezzugos közlekedők maradtak üresen. Ezek a sikátorok is a védekezést szolgálták, mert az egyes útvonalakat csak az ott élők ismerték, a támadók nem. Maga a központi toronyépületet körülvevő település több fázisban épült ki, egészen a Kr.e. VI. századig. Az erőd-település már védett udvarokat is közrefogott, ahol egy kút is található. A kút a későbbi erődítéseknek is mindig fontos része volt, hiszen ha a bentiek egy külső támadás során nem juthattak volna folyamatosan ivóvízhez, hamarosan fel kellett volna adniuk erődítésüket.

A Kr.e. VI-III. században a Barumini építő népcsoportokat más beköltöző csoportok váltották fel, miközben Szardínia szigetének egésze Karthágó tartománya lett. A Római Birodalom megjelenésekor itt már csak romok fogadták a rómaiakat. A város történelméhez hozzá tartozik, hogy az UNESCO 2000 júniusában a világörökség részévé nyilvánította ezt a prehisztorikus korból származó települést.

Barumini központi erődített épülete a 2000-es évek elején készült fotón a Tóth Zoltán unokáival. A képen jól érzékelhető a hatalmas vulkanikus kövekből összerakott központi építmény falazata. A jobb oldali kép az erődítmény alatti, nuragokból álló város falmaradványait mutatja. (Tóth Zoltán felvételei)

Érdekes megjegyezni egy időutazás részeként, hogy miközben itt alig megmunkált bazalt sziklákból rakták össze az épületeket, ugyanekkor a folyam menti birodalmakban már hatalmas paloták, templomok épültek. Miközben a nuragó-építők

társadalmáról semmilyen írott emlék nem maradt fenn, tőlük keletre Babilon vagy Egyiptom ugyanebből az időből származó írott történelme hozzáférhető és olvasható.

Mykéne

Mükéné, a fellegvár bejárata a híres Oroszlános Kapuval, a Kr.e. XIV. századból. Az oroszlánok egy háromszög alakú kövön egy fölfelé szélesedő, a krétait idéző oszlophoz támaszkodnak. A faragvány egyben a kapu kiváltójára nehezedő falazat nyomásának egy részét is levezette a kapu pillérjeire. (Fotó: Tóth Zoltán)

Hasonló prehisztorikus, Barumininél sokkal ismertebb települést tártak fel a mai Görögország területén, a Peloponnészoszon, Mükénében: a fellegvár körül. Mükéné építésének feltételezhető időszakát, - mint más hasonlókorú települések esetében is - a temető, a nekropolisz sírleleteinek feltárása során tudják a régészek megállapítani. Mükéné lakott település volt Kr.e. 2500-tól, a bronzkor kezdetétől. A máig megmaradt városfalak több ütemben épültek. Itt is látható, mint a városépítés történetében szinte mindenütt, hogy a település növekedésével párhuzamosan egyre újabb, kibővített falgyűrűvel vették körül a települést, hogy újabb területek is élvezhessék a falak nyújtotta védelmet. A hegycsúcson fekvő várat masszív erődítmény vette körül. Itt helyezkedtek el a főméltóságok házai, a „királyi” palota, a helyőrség épületei, a kincstár és az élelmiszerraktárak. Ezek voltak a korabeli település legfontosabb funkciói, amelyek külön védelmet is igényeltek. Az alsó városban a köznép lakóházai, a temető, a ciszterna és kultikus épületek voltak, ezeket is önálló falrendszer vette körül. A falak hatalmas kőtömbökből, úgynevezett küklopsz falazással készültek, ahol a nagy kőtömbök közötti réseket kisebb kövekkel töltötték ki. Mükénében maradt fenn az első görög földön lévő szobor az alsó városból a felső városba vezető úton, az úgynevezett „Oroszlános Kapu”. A település legnagyobb kiterjedését Kr.e. 1400 körül érte el, de valószínű, hogy Kr.e. 1200 körül elpusztulhatott, mert az ez utáni időből már újabb sírokat nem sikerült feltárni. Érdekes, hogy az újabb falak védelmi gyűrűjébe általában bevonták a temetőket is. Mükéné esetében is ez történt, a második falgyűrű már a temetkezési helyet is védte. Ebben az időben a temetkezési helyek ugyanis különösen fontosak voltak a népek kultúrájában, gondoljunk csak az egyiptomi piramisokra.

Az első erődített települések – mint már volt róla szó - a védelmi igények kielégítése miatt épültek ki hatalmas faragatlan sziklákból, ahol a település felett hatalmat gyakorló vezetőnek a többiekétől elkülönített és önálló védőművekkel is megerősített lakhelye volt. Ugyanezt tapasztalhatjuk majd a későbbi városfalakkal védett városok esetében is, ahol a feudális úr palotája a városon belül is egy önálló erődítmény volt. Az ilyen megkettőzött védelmi rendszer egyben a településen belüli társadalmi feszültségekre is utal, hogy ugyanis a vezető lakhelyét a településen élő alattvalóitól is védeni kellett. Fontos lehetett továbbá az is, hogy a település lerohanása esetén a település urát még egy külön falrendszer is védje a támadóktól, ha esetleg már az egész település elesett.

A védőművek maradványainak részlete (Fotó: Tóth Zoltán)

Az archaikus korban gyakori a kör alaprajzú falazatra felhúzott álboltozattal való fedés, amire Mükénében a kincsház a legépebben maradt példa.

Kréta

A Krétán, a Földközi-tenger legnagyobb szigetén kibontakozott civilizáció is az északi barbár törzsek inváziója miatt Mükénéhez hasonló sorsra jutott 1200 körül. A sziget földrajzi helyzete jelentősen különbözött Mükénétől, így itt nem vaskos védőművek, hanem a tenger és gyors járású hajóik védték a fejlett, a korábbiakhoz képest kifinomultnak nevezhető civilizációt. A szigetállam fővárosa több város vetélkedését követően Knossos lett, ahol a királyi palota viszonylag épen maradt maradványai alapján sikerült rekonstruálni az egész épületegyüttest. Magáról a „polgári” városról azonban alig maradtak értékelhető emlékek. A „labirintus” mondakör viszont sok mindent elárult a városka feltehetően zezugos, labirintusszerű szerkezetéről. A palota és a „palota város” feltárása viszont konkrét eredményekkel zárult, olyannyira, hogy a palota rekonstruálására is sor kerülhetett.

Alberobello települése Pugliában, Olaszország déli részén

Trullók Alberobelloban . A foton jól érzékelhető, hogy az álboltozatos kupolát lapos kövekből rakták össze (T.Z.)

Az archaikus kor épületei rendre kör alaprajzi formában épültek (Mükéné, a nurágok), mert a szerkezet így volt olyan formában kivitelezhető, hogy álboltozatos kupolafedéssel lefedhető legyen. Most egy későbbi analógiát mutatunk be erre a települési léptékben is megjelenő archaikus építési módra.

Alberobello egy kis olasz település, Bari alatt, a „csizma” sarkában. Hírnevét a „trullóknak” hívott épületeknek köszönheti. Ezek kör alaprajzú építmények, lakóházak, amelyeket minden kötőanyag, habarcs és fa fedélszék nélkül építettek fel. A régészeti leletek szerint Pugliában az első trullók már a X. században megjelentek. A terület viszonylag közel volt az ókori civilizációs központokhoz, ahol már az időszámítás előtt ismerték ezt az építési módot és a kör alaprajz is ebből a hagyományból következhetett. A vastag falak az épületek hőháztartása szempontjából is fontosak voltak. A süvegeket lapos kövekből rakták össze, csökkenő átméretű körökkel, és zárókövekkel fejezték be ezt az álboltozatot. Ezeket kultikus jelekkel díszítették. Később az egy helyiséges trullókat összekapcsolták és így a későbbi használati igényeknek is megfelelő lakásokat tudtak kialakítani.

A tájban szétszórta épített trullók Alberobelloban településsé szerveződtek. Ez annak volt köszönhető, hogy a térség tulajdonosa, a gróf, erdőirtó munkásokat telepített ide (Alberobello szép fát jelent). A munkásoknak olyan házakat kellett építeniük, amiket az adóellenőrök érkezése előtt gyorsan le tudtak bontani, és utána gyorsan újjá tudták rakni a kötőanyag nélküli köveket, hogy elkerüljék az épületek után fizetendő adót, amit a nápolyi király rótt a településre. Az adóellenőrök érkezésekor így a házak helyén csak egy kupac kő maradt, persze egy jóakarató szomszéd feljelentése kapcsán erre a turpisságra fény derült, és a grófnak adócsalás miatt élveznie kellett a nápolyi király hosszan tartó vendégszeretétét.

A településnek két olyan területe is van, amelyek szinte teljes egészében trullókkal épültek be, máig megőrizték ezt az arculatot. Ezt a két városrészt az olasz kormány már 1910-ben műemléki védelem alá vonta és az UNESCO 1996-ban a világörökségi listára is felvette azzal az indoklással, hogy a trullók a régmúlt idők kultúrájának bizonyítékai, és az ezekből szerveződő sajátos városkép különleges védelmet érdemel Alberobelloban.

Ma a városka gyakorlatilag a turizmus kiszolgálásából él.

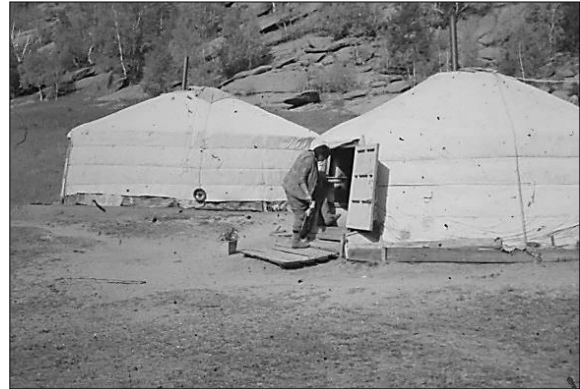
Mai városképek a főtéren álló toronyból fényképezve (Fotó: Tóth Zoltán)

Hazai példa a honfoglalás korából és mongol analógia

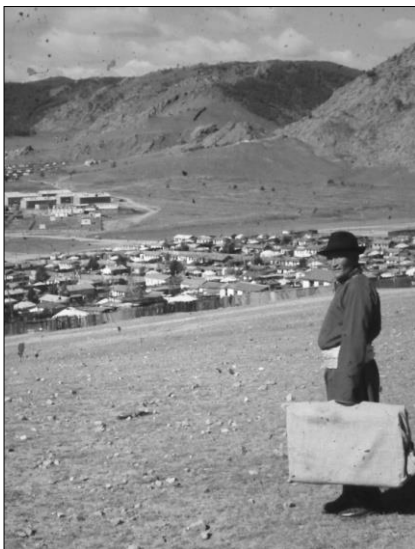
Ma is vannak a nomád állattartáshoz kötődő állandóan mozgó településformák. Ilyeneket lehet találni Mongóliában, ahol a jurták egy fél nap alatt szétszedhetők és ugyanennyi idő alatt újra felállíthatók egy új helyen, tovább vándorolva a legelő állatokkal. A feltételezések szerint a népvándorlási kori magyarok is ilyen jurtákban laktak a végleges letelepedésig. Ebből a párhuzamból adódóan, bár Mongólia messze esik Európától, mégis beválogattunk a kötetbe néhány mongóliai példát. Európában ugyanis már nem lehet félig nomád, vándorló állattartó gazdaságot találni.

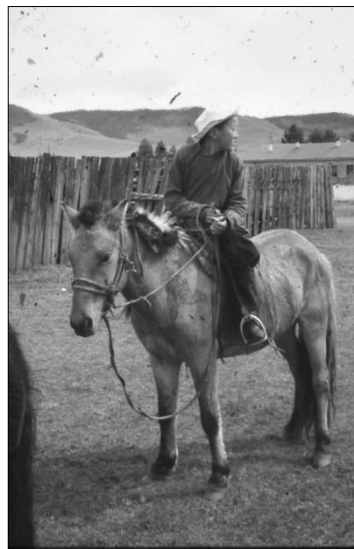
Ideiglenes lakhelyként a településbe (Cecerleg) jurtáikat hozzák a pusztákról (T.Z.)

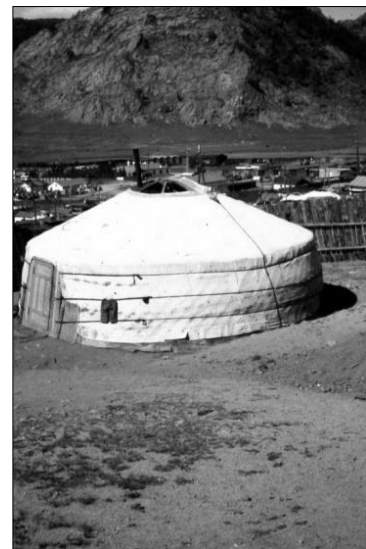
Jurták, gömbfázuk ma már boltban is megvásárolható a nemezborításukkal együtt. (T.Z.)

Cecerleg látképe (T.Z.)

Iskolába járás a körzetből (T.Z.)

Egy jurta közelebbről (T.Z.)

Mongólia és a közösség is működik, csak éppen nem a mi mai normáink szerint. Az iskolába nem kocsival hordják a szülők a gyerekeket, hanem kis mongol lovakkal jönnek be a gyerekek a pusztáról, a „parkolót” a tákolt kerítésre rögzített fém karikák jelzik, ahová a gyerekek kikötik a lovaikat. A folyókon gázlókat keresnek, nem hidat, mert az nincs, és útjelző táblák helyett este a csillagokból tájékozódnak.

A magyar népvándorlás idejére már egy átmenti állapot volt jellemző. Miközben a vezetők és a hadnép sátrakban lakott, folyamatos mozgásban volt és sарcolta fél Európát, feltártak ebből az időből származó kis, ideiglenes hajlékot adó falvakat is. A magyar honfoglalást követően az állandó vándorlást felváltotta a letelepedés, amiről a korabeli időből származó falusi települések maradványainak feltárásából, rekonstrukciójukból kaphatunk képet.

Honfoglalás kori falu rekonstrukciója Tiszaalpárban, ahol csak néhány földbevájt, de már helyhez kötött kunyhó adott ideiglenes menedéket az ott élőknek. Az ilyen hajlékok megjelenése jelzés a legeltető állattartás mellett a földművelésre való lassú áttérésre. (Fotó: Tóth Zoltán)

Ezek a falvak sem tekinthetők azonban véglegesen helyhez kötött településeknek.

„Kint a vidéken – ahol csak elvétve találtak állandó településeket – kellett az istentisztelet számára hajlékot emelni, ahol a falvak még vándoroltak, ahol a XI. század végi törvények előírták, hogy a falu ne távolodjon messze templomától.”³ Nálunk mindez jelentős késést mutat az átlagos európai fejlődéshez képest. Európa szerencsésebb részei ekkor már komoly birodalmi városépítési hagyományaik szerint, erősített városfalakkal fogadták a kalandozó magyarokat.

Ez is világossá teszi, hogy első királyunknak, Szent Istvánnak milyen hatalmas országépítő programba kellett fognia ahhoz, hogy néhány évszázad múltával ledolgozhassuk jelentős lemaradásunkat az általános európai városiasodási folyamatokkal szemben.

Egy másik tanulság, hogy a városépítés egyes periódusai ugyan folytonosságot mutatnak, de egy-egy területen ugyanaz a városépítő periódus évszázados vagy akár

³ Dercsényi Dezső (szerk.): A magyarországi művészet a honfoglalástól a XIX. századig, 23. old.

több évezredes késéssel jelenhet meg. Kedvező hatások eredményeként aztán az egyes társadalmak belépnek az egyre újabb fejlődési szakaszokba, ami a települések állapotából jól nyomon követhető. Megindul egyfajta „felzárkózás”.

Összefoglalva:

A kezdetektől, a barlangok védett, zárt világából fejlődtek ki a kisebb, már az emberi beavatkozás nyomán létrejövő települések, részben földbe vájt hajlékokból álló falvak, és kövekből épített védművekkel ellátott városok. Ezekben a városokban már egy differenciált társadalom lenyomatai is megmaradtak, a köznép házaival és a király külön is védett palotájával. Ezzel párhuzamosan már ekkor megjelentek a kultikus funkciók építményei. Ugyanakkor a még nomád, legeltető gazdaságot folytató társadalmak tagjai mozgatható lakhelyekben, jurtákban vagy sátrakban éltek. Az állandó települések létrehozásának igényét vagy a védelem, vagy a földművelésre való áttérés gazdasági kényszere teremtette meg.

02

AZ EURÓPAI VÁROSÉPÍTÉSZET ELŐZMÉNYEI A FOLYAMMENTI BIRODALMAKBAN

British Museum, London 2008 (B.M.)

Az első városok kialakulását a neolitikus kor "mezőgazdasági forradalma" teszi lehetővé. A mozgékony, állandó vándorlást igénylő halász-vadász, gyűjtögető életmódot felváltja a föld megművelésére épülő, élelmiszertermelő és ezzel helyhez kötött gazdaság. Ez tette szükségessé a letelepedést és az első állandó települések megjelenését is. A mezőgazdasági termelésnek a technikai fejlődés kapcsán lassan növekvő termelékenységű olyan terméktöbbletet adott, mely lehetővé tette a munkamegosztást, sőt azt is, hogy néhányan már ne a közvetlen termeléssel foglalkozzanak. Kialakult a társadalom vezető rétege, uralkodók, papok, főemberek, hivatalnokok, munkavezetők csoportja. Létrejött az első „parazita” városok, amelyek a falvakban előállított többlettermékek kisajátításából éltek és ellenszolgáltatásként megszervezték a társadalmat, biztosították annak védelmét. Az uralkodói paloták és a kultikus épületek környezete már olyan települési koncentrációkat jelentett, ahol a népesség kézműves, vallási vagy katonai szolgáltatásokra specializálódott.

A nagy folyók völgyében a rendszeresen ismétlődő áradások levonulása után a hordalékok igen jó termőtalajt biztosítottak, a földművelés itt nagyobb hozamot eredményezett, mint másutt. Így nem véletlen, hogy ezeken a területeken indult meg először a földművelés, s jöttek létre a nagyobb, állandó települések, a városok. A városépítés története a folyamvölgyekhez kötődve indult, a Tigris, az Eufrátesz, a Nílus mentén.

A munkamegosztás és vele a társadalom rétegződése nem csak az egyes településekben, hanem az egyes települések között is kialakult. Az uralkodó városa, a kultuszok városai, a temetkezési helyek, azaz a nekropoliszok egy-egy területen koncentráálódtak, vagy szoros kapcsolatban voltak egymással. Nyilván ezekről elkülönülten jöttek létre a mezőgazdasági települések, amelyekről viszont nem maradtak fenn emlékek. A városépítés egész történetére jellemző, hogy csak a vezető réteg kőből épített épületei, vagy legalábbis azok maradványai maradtak fenn, míg a „köznép” fából és fából épített települései elpusztultak. Kialakultak a falusias és a városias települések.

A mezőgazdasági termelés szerszámgénye és a hadnép harci eszközeinek biztosítása, az uralkodó réteg igényeinek kielégítése, „luxus” termékekkel való ellátása a földműveléstől már teljesen függetlenedő, önálló kézművesség és egyfajta távolsági kereskedelem kialakulását is eredményezte. Ennek létrejöttével egymásra utaltak lettek a távoli vidékek városi kultúrái. Az egyre bonyolultabbá váló rendszer működtetése már komoly szervezést, adminisztrációt is igényelt. A hatalmi centrumok, a városok egy fejlődési vonulat megindítóivá váltak, amelynek íve több társadalmi rendszeren keresztül a közelmúlt tudományos-technikai forradalmához vezetett. A kereskedelmi és politikai kapcsolatok révén a városi kultúra lassan olyan általános szellemi tőkévé kovácsolódott, ami, ha némi zökkenőkkel is, de túlélte az egyes városok, az egyes társadalmak hanyatlását és bukását is.

A városok kialakulásával egy időben itt, a folyammenti kultúrákban érhető tetten a monumentális építészet megszületése, olyan funkciókkal, mint a hatalmas palota

együttesek, a templomok, a sírépítmények, amelyek megjelenésével az adott funkciók – ugyan változó formákkal – végig követhetők az építészet és a városépítészet egész történetében.

Bár mindez Európán kívüli területeken történt, mégis kihagyhatatlan az európai várostörténetből, mert az itt történtek indították el ezen a földrészén a városépítés történetét és az itt fennmaradt monumentális építmények mélyen beszívódtak az európai tudatba, jelentős értékei a nagy európai múzeumok féltett kincsei. Érdemes foglalkozni ezzel a korszakkal, mert mint Hajnóczy Gyula írta: „Születése pillanatában áll előttünk az építészet, ugyanazokkal az ellentmondásokkal, mint a későbbiek, de valahogy áttetszőbben, tisztábban”.⁴ Itt jelent meg a világi hatalom természetfeletti szentesítésének igénye, amely a társadalom vezetőjének legitimizációjához igénybe vette az istenek támogatását. A hatalmat egy személyben megtestesítő mezopotámiai uralkodók, vagy az egyiptomi fáraók egyben istenek is voltak. Ellenszolgáltatásként ezek az uralkodók aztán a kezükben koncentrálódó eszközökkel hatalmas templomokat építettek és a papi rendet a hatalom részesévé emelték. Ez az itt indult folyamat – ha kissé szelídített formában is – végig nyomon követhető a városépítés történetében. Gondoljunk csak bele, hogy első királyunk, Szent István is a római pápától kérte a hatalomban való megerősítését, és a fegyverek mellett jelentős templomépítésekkel és kolostoralapításokkal szilárdította meg hatalmát.

Az úgynevezett „Folyammenti Birodalmak”, Mezopotámia és Egyiptom között fontos azonosságok és jelentős különbségek is voltak. Természeti, társadalmi és gazdasági szempontból azonos gyökereik a folyók jelenléte, fontossága, amelyek nélkülözhetetlen természeti feltételeket biztosítottak az állandó letelepedéshez, a földműveléshez és az első városok létrejöttéhez. A folyók természete viszont jelentősen eltért egymástól. A Nílus évi rendszeres gyakoriságú és kiszámítható kiöntéseivel biztosította a bő termést, nem kellett semmilyen beavatkozással módosítani „szokásait”, így a társadalom energiáit nyugodtan fordíthatták a piramisok, paloták és templomok építésére. A Tigris és az Eufrátesz viszont szeszélyes, vad folyamok voltak, ott a társadalom erőit nagyrészt a folyamszabályozás vette igénybe.

Ha különböző léptékben is, de mindkét területen fontos volt a szakralitás, az uralkodók mennybéli patrónusainak szánt épületek létrehozása. Magába a templomok szentélyébe egyik helyen sem mehetett be halandó, de a templom erőt sugárzó monumentalitása így talán még jobban elérte a kívánt hatást. Lenyűgözte az embereket, a fennálló rend elfogadását segítette és feltétlen alázatot parancsolt.

Mezopotámia

Mezopotámiában, a Tigris és az Eufrátesz völgyében igen komoly erőfeszítések kellettek ahhoz, hogy hasznosítani tudják a folyók vizét. A természeti adottságok itt

⁴ Hajnóczy Gyula, Az építészet története, Ókor, 8. old.

nem csak lehetőségeket teremtettek, hanem pusztítók is voltak. Az itt élők a természetet kiismerhetetlen ellenségnek élték meg. Komor érzésviláguk mögött is a szeszélyes és félelmetes természettől való függés állott. Vallásuk nem a világossághoz, a Naphoz, mint Egyiptomban, hanem az éjszakához kötődött. Templomaik holdtemplomok voltak.

Agyagtáblákra ékírással vésett fennmaradt szövegeik is ezt a világgépet közvetítik a ma emberének. Magyarul is megjelent eposzuk, a Gilgames és egy szemelvény gyűjtemény is, az „Agyagtáblák üzenete” címmel.

„Én istenem, meddig büntetsz még?
Én istennőm meddig gyötörsz még?
Te isten, akit ismerek vagy nem ismerek,
csillapítsd le már szívedet!
Te istennő, akit ismerek vagy nem ismerek,
szüntesd meg már haragodat!”⁵

Ékírásos szöveg részlete⁶

A terület politikai történetét változó fővárosok, virágzó időszakok és leépülések tagolják. Az egyes korszakok mögött a dinasztiák és népcsoportok változásai álltak. A legjelentősebbek a sumérok, az akkádok és a babilóniaiak voltak.

A kemény munkával létrehozott többlettermék a mindenkori vezető réteg kezében koncentrált. A kisajátított többlettermékekből a társadalmi hierarchia csúcsán lévő, az abszolút politikai és egyházi hatalmat kezében tartó réteg már hatalmas városokat tudott építeni. A király egyben a helyi isten földi képviselője is. Feladata volt a várost védeni a földi támadásoktól és az istenek haragjától, a folyók mindent magával sodró áradásaitól. A többlettermékek koncentrált kisajátítása tette lehetővé azoknak a fontos csatornázási, vízrendezési munkálatoknak az elvégzését, amellyel biztosították és megvédték a folyamvölgyek virágzó mezőgazdasági kultúráját. A társadalom itt jutott el először oda, hogy beavatkozzon a természetbe, hogy megkezdje a természet átalakítását, ami végigvonul az emberiség egész ezt követő történetén. Mezopotámiában a fennmaradt emlékek – mai kifejezéssel élve – technokrata civilizációt mutatnak. Az persze más dolog, hogy a természeti környezetbe való beavatkozásnak mindig is voltak, ma is megvannak a korlátai. Ezt a lehetőségek bővületében az egyes társadalmak néha önhittén figyelmen kívül hagyják, s ezért nagy

⁵ Bűnbánó zsoltár valamennyi istenhez, az Agyagtáblák üzenete kötetből. Rákos Sándor fordítása,

⁶ Hajnóczi Gyula, Az építészet története, Ókor, 21. old.

árat fizetnek. Itt, Mezopotámiában azonban a folyók természetének megfékezéséhez létfontosságú volt a beavatkozás.

A természetet átalakító gigászi munka megszervezéséhez, irányításához nélkülözhetetlen volt városi koncentrációk létrehozása. A városok teremtették meg azt a térbeli, fizikai keretet, ahonnan a hatalom egy hivatalnoki, technokrata csoporttal együtt szervezni, irányítani tudta a munkálatokat. A város már ebben a kezdeti időben is a természetből kiszakított mesterséges, épített környezetet jelentette, ahol koncentrált a világi és túlvilági hatalom, ahonnan hatalmas területeket, birodalmakat igazgattak, ahonnan szervezték a társadalom egésze és/vagy az uralkodói presztízs számára fontos munkákat. Azt, hogy a városokat már a kezdeti időben is milyen fontosnak tartották, mi sem jellemzi jobban, mint hogy agyagtáblákra karcolva maradtak fenn napjainkig a városalaprajzok.

Később a hatalmi koncentráció, az uralom alá vont területek növekedésével hatalmas városok jöttek létre egy-egy nagy uralkodó akaratából és hatalmát, gazdagságát is hirdetve. Úr, Ninive vagy Babilon olyan népességkoncentrációt jelentettek, amelyek már megjelenítették magukban a későbbi metropoliszok sok jó és rossz tulajdonságát.

A II. Sargon alapította Khorsabadból olyan jelentős leletek maradtak fenn, hogy segítségükkel viszonylag pontosan lehetett rekonstruálni az egykori város területét. A majdnem szabályos négyzet alakú falak által védett, közel 300 hektárnyi területet elfoglaló városban a királyi palotát és mellette a főemberek lakhelyeit külön fal is védte. Nagy, reprezentatív belső udvarok, és a Mezopotámiában elmaradhatatlan zikkurat is helyet kapott ebben az együttesben. A társadalom belső feszültségeire utal, hogy az uralkodói palota nem a város közepén, hanem attól mintegy elkülönülő, védett zárványként, annak szélén épült fel.

A kisemberek lakóházaiból alig maradt fenn valami. Az uralkodói paloták és városfalak, az itteni kultikus építmények, a lépcsős piramis formájú építmények, a zikkuratok viszont kutatható állapotban vészelték át az idők viharait.

A Tigris és Eufrátesz, valamint a Nílus menti városokra egyként jellemző az épületek, épületegyüttesek külső zártsága és ennek mintegy ellensúlyozásaként a belső udvarok kiemelt szerepe. Ezeket a belső, zárt udvarokat díszudvarként megtalálhatjuk az uralkodói palotákban, a templomokban és természetesen kisebb, egyszerűbb kivitelben a lakóházak átrium udvaraiban is.

A városközpontok legfontosabb építményei a torony-templomok voltak. Méretük mellett eltörpültek az uralkodói paloták és a többi épületek is. Az elő-ázsiai torony-templomok, a zikkuratok és az egyiptomi piramisok gúlái között csak formai a hasonlóság, amely jórészt építés-technológiai okokból következett. Ha ugyanis a környezetéből jelentősen kiemelkedő magasságú épületet akartak építeni, ezt a rendelkezésükre álló építéstechnológiai tudással csak a súlyos építőanyagok fölfelé csökkenő gúlaszerű építményében tudták megvalósítani. A különbség elsősorban funkciójukban érhető tetten. Míg az egyiptomi piramisok a fáraók temetkezési helyei,

a mezopotámiai zikkuratok alépitmények. A tetejükön álló kis templomnak, a várost védő isten lakhelyének mintegy posztamensei, az elő-ázsiai vallás kozmikus, asztrális hiedelemvilágának megtestesülései. A zikkurat kötelék volt a föld és az ég között.

Kis pihenőként talán érdemes Kosztolányi szép sorait idézni a bábéli nyelvzavar kialakulásáról, ami a monda szerint Bábel tornyához, zikkuratjához kötődik. „Sinear földjén az emberek építeni kezdték a bábéli tornyot, azzal a dölyfös szándékkal, hogy csúcsa majd az eget veri, s ők kényelmesen átsétikálnak egyik csillagról a másikra. Az Úr megsokallta fönnhéjazásukat. Ködöt bocsájtott elméjükre, összegabalyította nyelvüket. Többé nem értették meg egymást. Ha a pallér gerendát kért, csákányt hoztak neki, téglaragasztó szurok helyett vizet. Az építkezést sürgősen abba kellett hagyni. Nagy deficit mutatkozott. A vállalkozó csődbe jutott, a torony pedig csonkán meredt az égre, pusztá faláival.”⁷

Babilon az ókori Babilónia fővárosa volt az Eufrátesz partján, a mai Irak központi részén. A szabályos téglalap alakú városfalon több kapu nyílt. A leghíresebb az északi, a színes kerámiákkal díszített, úgynevezett Istar-kapu, Innen indult a felvonulási útvonal a szent kerület felé, ahol a híres Bábel tornya is állt. Ezt az utat is színes mázas kerámiák díszítették. Mivel Babilonban nem volt kő, napon szárított agyagtéglából építkeztek, a díszítés is színes mázas kerámiából került a falakra a várost védő isteneket szimbolizáló stilizált oroszlánokkal, stilizált bikákkal és ezeknek keretet adó girlandokkal.

Részlet a babiloni felvonulási út mázas kerámia oroszlánjaival, mely együtt épült az Istar-kapuvall (a berlini Pergamon Múzeumban található, Tóth Zoltán felvétele)

⁷ Kosztolányi Dezső: ÁBCÉ a fordításról és a fordításról, a kétnyelvű kiskönyvtár kötetei fűlszövegeinek részlete

Babilon, az Istár-kapu, (Kr.e.605-562), a berlini Pergamon Múzeumban. A kapuépítményben a védelem, a kultikus funkció és a hatalmi reprezentáció együtt jelenik meg. (T.Z.)

Egyiptom

Az ókori Egyiptom területe gyakorlatilag a Nílus melletti sávban húzódott. Az északi rész Alsó-Egyiptom, Memphis fővárossal, a déli Felső-Egyiptom, fővárosa Théba.

Egyiptom területéről alig maradt ránk más, mint kultikus építményei: a piramisok, a fáraók hatalmas sírépítményei és az azoknak az isteneknek szentelt templomok, akiktől a fáraók a földi hatalmukat eredeztették. Szinte minden fejlesztésre fordítható erő az istenként is tisztelt fáraó kezében összpontosult, aki hatalmát olyan fejlesztések realizálására használta, melyek egyértelművé, megkérdőjelezhetetlenné tették egészen kivételes társadalmi státuszát, felsőbbrendűségét, s az ezt garantáló társadalmi rendnek az állandóságát.

Hiedelemviláguk meglehetősen összetett volt. Ők nem az éjszaka, hanem a nappal világossága, az éltető Nap emberei voltak. Isteneik között kiemelt helye volt a napkorongnak, amely éltette a természetet, ami évente többször is beérlelte a termést és bő hozammal jutalmazta a parasztok munkáját.

A Napnak vagy szárnya volt, és repült az égen, vagy skarabeuszok görgették az égi útján. Bástet, a vidámság és a zene istene macska volt, Hathort vagy tehénként, vagy ember alakban a fején hordott tehénzarvak között napkoronggal képzeltek el, a halottak urát, Oziriszt múmiaként, Anubiszt, a balzsamozás és a halottak istenét sakálfejjel ábrázolták. A sok istent felvonultató panteonjukban mindent csak konkrétan tudtak elképzelni. Mindennek külön istene volt, amivel életükben egyáltalán találkozhattak, és minden istent valamilyen ismert jellel, gyakran állatfigurákkal személyesítettek meg.

Kemény társadalom lehetett az ókori egyiptomiaké, ahol a fantasztikus gazdagság és a máig csodált templomok, piramisok mellett a szegényes, falusias településeknek nyomai alig maradtak meg. Egyiptom gazdasága valójában egy paraszti gazdaságra épült, ahol a Nílus a maga lassú folyásával és rendszeres, a keskeny folyamvölgyet öntöző áradásaival minden komolyabb beavatkozás nélkül termékenyítette a földeket és nem jelentett komoly veszélyt. Magukról a településekről annyit lehet tudni, hogy a Nílus árterének és a sivatag határán, keskeny, É-D-i vonalon helyezkedtek el, mert nem akarták a termékeny folyóvölgyet beépíteni, a sivatag pedig nem volt alkalmas építésre.

Minden a Nílusra szerveződött. A Nílus folyásiránya jelölte az égtájakat. Ez annyira beleívódott az egyiptomiak gondolkodásába, hogy amikor eljutottak Mezopotámiába, az Eufráteszt visszafelé folyó folyónak nevezték.

Amikor a rómaiak elfoglalták Egyiptomot, a Nílus partján egy figyelő állomást létesítettek, ahol egy vízmércére jelölték fel havonta folyamatosan a Nílus vízmagasságát. Ebből következtek arra, hogy az adott évben mekkora lesz a földeket trágyázó kiöntés, hogy milyen termés várható, s ők mekkora adóbevételekre számíthatnak.

A természettel barátságban álló kultúra lenyomata jelenik meg az egyiptomi oszloprendeken is. Ez a természethez való közvetlen kötődésük akkor válik még nyilvánvalóbbá, ha ezeket az oszlop fejezeteket összehasonlítjuk a későbbi görög, sokkal elvontabb oszlop fejezetekkel, a dór, az ion vagy a korinthuszi fejezetekkel.

Növényi mintákat formázó pálma és papyrusz oszlop-fejezetek II. Amon –Ofisz fogadóterében Luxorban. (T.Z. felvétele)

A halál nézetük szerint csak egy más típusú élet kezdetét jelentette. Ezért is maradtak fenn a sírkamrákban csodálatos kolorittal megfestett jelenetek a halotti ceremóniákról, a mumifikálásokról.

Lehetőség volt jelentős tömegű munkaerőt kivonni a racionális célú munkákból és irracionális célok, monumentális, reprezentációs építmények megvalósítására használni. A gyakorlatilag rabszolga sorban tartott parasztok a Nílusnak köszönhetően viszonylag könnyen elő tudták állítani azt a többletterméket, amit ki lehetett sajátítani a döntően a túlvilágra koncentráló hatalmas építkezésekhez, a templomok, a piramisok, a masztabák létrehozásához. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a piramis építés is kultikus cselekmény volt, a fáraó túlvilági életének előkészítésére, amikor majd halála utáni isteni létében segíti a földieket. Az ókori Egyiptomban nem maradtak fenn olyan reprezentatív uralkodói paloták, mint Mezopotámiában, viszont évezredek homokviharait és a sírrablók fosztogatásait is túlélve olyan, máig csodált létesítmények vonzzák a turistákat, lendítik fel az idegenforgalmat, mint Gíza (Gizeh) piramisai vagy Luxor és Karnak templomai. Ezek az épületek egytől egyig a hitvilágukhoz és a túlvilági kultuszhoz kötődtek. Könnyen azt gondolhatná az ember, hogy ez egy halotti kultúra volt, holott a halál fogalmát sem igazán ismerték, A halál után hitük szerint egy másmilyen élet kezdődik, és a hatalmas, tartós anyagból, pontosan faragot kőtömbökből épült sír építmények erre a másik életre épültek. Ezeken túl, amennyiben mégis maradtak fenn uralkodói paloták, azok általában jelentősebb templomegyüttesek mintegy mellékes, szerény épületrészei voltak. Jó példa erre Medinet-Habu-ban III. Ramszesz fáraó palota-templom együttese, amely világosan mutatja a világi hatalom és a papság összefonódott, szétválaszthatatlan kapcsolatát.

Az ókori Egyiptom hatalmas templom együtteseit több önálló épületből, oszlopcsarnokokból, udvarokból álltak. Azt mondhatnánk, hogy ezek a templomegyüttesek az ókori Egyiptom kultikus „tematikus parkjai” voltak. Ugyanígy a halotti kultusz tematikus parkjainak tekinthetjük a sír építmények csoportjait, együtteseit is.

Hittek abban, hogy az élet a halál után folytatódik.

A halottak városa a Nílus nyugati oldalán helyezkedett el az élők városával szemben. A halotti szertartások része volt, hogy a halott fáraót áthajóztatták a Níluson és egy folyosón vitték sírhelyére. A sírkamrában már mindent előkészítettek, amire az új életében a mumifikált fáraónak szüksége lehet, harci szekérről az élelmiszerekig.

Ezek a „nagyberuházások” igen komoly tőkekoncentrációt és szervezettséget, technikai tudást igényeltek, amit a képzett hivatalnok réteg, a munkavezetők biztosítottak. Adószedők és munkaszervezők, munkavezetők és építészek álltak a fáraó szolgálatában. Ebből a kultúrából maradt fenn elsőként a világon, az Óbirodalom idejéből egy építész neve, akit Imhotepnek hívtak.

Minden fáraó már uralkodása elején elkezdte építtetni piramisát, ahol majd elkezdődik túlvilági élete. A nagyon fiatalon meghalt Tutanhamon fáraónak nem volt

ideje piramisépítésre. Neki csak egy több cellából álló sír építmény maradt lehetőségként túlvilági utazása megkezdéséhez.

Első fővárosuk a Kairótól 25 km-re, délre lévő Memphis volt, amely az Újbirodalom idejéig, Théba kialakulásáig volt az ókori ország fővárosa. Közben a sírkamrák, a piramisok és templomegyüttesek gyönyörű állapotban maradtak fenn, jellemző, hogy rekonstruálható település-alaprajzot nem ismerünk. Kivételt csupán a piramis-építő munkások telepeiről fennmaradt, „készenléti lakótelepek” rekonstruálható elrendezései jelentenek: rendkívül sűrű, szegényes kis lakókapszulák egymásmellettsége és ezektől elkülönülve a munkavezető tágasabb háza és a tisztviselők lakóhelyei.

A piramis építőinek telepétől viszonylag jobb lakókörülményeket mutat a Der el-Medinában feltárt kézműves telep a 18. dinasztia idejéből.

A történészek, döntően a különböző dinasztikák alapján megkülönböztetik egymástól az Óbirodalmat, a Középbiródat, az Újbirodalmat és a Késői Birodalmat. Közben persze jelentős változások mentek végbe az adott kor társadalmában is. Ez az időszak öleli fel a klasszikus ókori Egyiptom történetét, amely i.e. 2700-tól az i.e. 1. évezred közepéig tartott. A meggyengült birodalmat az asszírok, majd a perzsák szállták meg, míg i.e. 332-ben beolvadt Nagy Sándor hellenisztikus birodalmába. A hellenisztikus korban, Nagy Sándor utódai, a Ptolemaioszok vezették az országot, akik tovább éltették az Újbirodalom kánonjait. Ebben a korszakban lett Kom Ombo Dél-Egyiptom központja. Végül i.e. 30-ban Egyiptom a Római Birodalom részévé vált.

Egyiptomi emlékek Európában

Egyiptomi emlékek mondhatni minden európai főváros jelentős múzeumában fellelhetőek, a Vatikáni Múzeumtól a párizsi Louvre-ig, a berlini Neues Museumon, a londoni British Múzeumon keresztül a budapesti Szépművészeti Múzeumig (stb.). Az európai múzeumok mindegyikének kiállítási anyagát képezik a múmiák, az isteneket jelképező szent állatfigurák kis szobrai, ékszerek, szépítőszerek stb., de némelyik múzeumban olyan kincsek vannak, amelyek sehol máshol nem találhatóak. A British Múzeumban lehet látni például a híres Rosette-i követ, három nyelven vésték be ugyanazt a szöveget, ókori egyiptomi hieroglifákkal, a későbbi egyiptomi köznyelven és görögül. A szövegek összehasonlításával fejtette meg a hieroglifák jelentését egy francia tudós, Jean-François Champollion. A berlini Neues Museumban meg lehet tekinteni az egyiptomi szépségideált reprezentáló, de ma is csodálatosan szépnek látott Nofretiti királynő Kr.e. 1360-ból származó mellszobrát, és egy férfi mellszobrát. A legelterjedtebb egyiptomi emlékmű az egyetlen kőtömbből kifaragott karcsú kőpillér, az obeliszka volt. Oldalain örökítették meg hieroglifákkal a fáraók dicsőséges tetteit. Az ókori Egyiptomban jellemzően a templomok hatalmas bejárati fala, a pylon előtt álltak, de már az ókortól kezdődően Napóleonig több átkerült belőlük Európába. Akik

meghódították Egyiptomot, mindnyájan küldtek haza emlékeket. Az első hódítók a sorban az ókori rómaiak voltak. Most az egyiptomi obeliszkok európai fővárosok legfontosabb tereit díszítik. Ilyen egyiptomi obeliszk áll a Szent Péter téren, vagy a Piazza Montecitorioán Rómában, vagy Párizsban a Place de la Concorde-on.

Az obeliszkok még az ókorban kerültek Egyiptomból Rómába, akkor, amikor a rómaiak meghódították Egyiptomot. Augustus vitette őket Rómába, majd felállította ezeket az ókori Róma fontos helyein. V. Sixtus az időközben ledőlt obeliszkokat felkutatatta, majd a pápák az obeliszkokat a barokk Róma fontos terein állíttatták fel. Így a ma a San Pietro előtt álló obeliszkot, valamint a Piazza del Popolon lévő V. Pius állíttatta fel, a Montecitorio palota előtt pedig VI. Pius pápa. Az egyiptomi obeliszkok a barokk Rómában olyan kedveltek voltak, hogy még utánzatok is készültek. A Piazza Navonán álló Fontana dei Quattro Fiumi, a Bernini által tervezett kút alakjai is egy ilyen, a barokk időszakában faragott másolatot vesznek körül.

Place de la Concorde, Párizs (Fotó: T.Z.)

Piazza Montecitorio, Róma (Fotó: T.Z.)

Madrid, Templó de Debod, i.e. 200-ból (Fotó: T.Z.)

Érdekes, hogy napjainkban felállított egyiptomi emléket találunk Madridban. A Templo de Debald az egyiptomi kormány ajándékként került Spanyolországba 1968-ban. A Nílus felső folyásánál ugyanis egy hatalmas víztározót kellett építeni a készülő vízierőmű kiszolgálására, a folyó vize ebből adódóan úgy megemelkedett, hogy elöntötte volna Abu Simbel féltett sziklatemplomát. Nemzetközi segítséggel a templomot feljebb húzták a sziklában, s az egyiptomiak ezt úgy hálálták meg, hogy az akcióban résztvevő országoknak ókori emlékeket adományoztak, ennek keretében kapta Spanyolország a Templo de Debald-ot.

Hazai vonatkozásai ennek a korszaknak nincsenek, hiszen ebben az időben a magyarok még valamelyik távoli őshazában éltek. Az egyetlen emlékmű egy Isis szentély Szombathelyen, de ez is a római időkből származik, amit a Savariában állomásozó római légió az egyiptomi harcosainak állított.

Összefoglalva:

A Folyammenti Birodalmakban alakultak ki a későbbi városfejlődés alapjai. A politika, a vallás, a gazdaság, a földrajzi környezet szerepe azóta is folyamatosan nyomon követhető a városok fejlődésében. Mindkét kultúrában központi szerepe volt a gazdaság alapjait biztosító folyamoknak. Mezopotámiában nagyon keményen kellett küszködni a természet erőivel, míg Egyiptomban minden „tálcán jött” a Nílus rendszeres, a földeket trágyázó áradásaival. Mezopotámia hiedelemvilága az éjszakához, Egyiptomé a nappalhoz, a Naphoz kötődött. Míg Mezopotámiában a napon szárított téglá volt az építőanyag, Egyiptomban kőből építkeztek. Ebből adódóan Mezopotámiában csak régészeti eszközökkel lehet rekonstruálni még a legfontosabb épületeket is, Egyiptomban máig fennmaradtak a hatalmas templomok és a fáraók temetkezési helyei, a piramisok, amelyek célterületei a nemzetközi turizmusnak.

03

AZ ÓKORI GÖRÖGÖK SZABAD VÁROSAINAK ÉPÍTÉSZETE

Akropolisz, Athén 2016 (B.M.)

A bronzkorban Görögország területe az akkori civilizált világ periferiáján helyezkedett el. A hegyvidékekkel szabdaltnak terület nem volt alkalmas nagy területeket átfogó államformációk létrehozására. A térség ennek megfelelően több apró, erődített, a magaslati pontokon felépített településre tagozódott az úgynevezett prehellén korban. Ide tartozott a már bemutatott Mükéné (Mykene), vagy a hozzá nagyban hasonlító Tiryns, és a krétai civilizáció városai, elsősorban Knossos. A Kr.e. II. évezredben ezek a települések már intenzíven részt vettek a tengeri kereskedelemben, ami megalapozta gazdagságukat. Kr.e. 1200 körül azonban ezeket a civilizációkat az északról jövő barbárok, a dórok inváziója elpusztította.

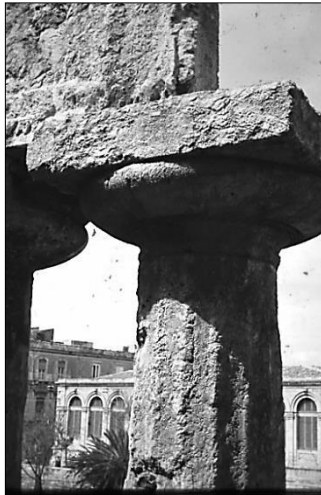
A félszigetekkel és öblökkel szabdaltnak, hosszú partszakaszok, a védett, kikötésre alkalmas öblök sokasága, a Földközi tengerbe mélyen benyúló terület földrajzi helyzete kiváló adottságot jelentett a tengeri kereskedelemhez. Ezt kihasználva a Kr.e. IV. században a görögök kereskedelmi hajói már a Földközi-tenger egész keleti medencéjét bejárták, és a nyugati medence partjainál a görög kereskedők telepeket is alapítottak, amelyekből nem egy később várossá fejlődött.

Az ókori görög civilizáció alapjában véve a rurális kultúrára épült. A városok népességszámát korlátozta annak a területnek a nagysága, amely az adott várost el tudta látni élelmiszerrel. Ezért a városok túlnépesedésekor az ott élők egy része telepesként útra kelve új területen új települést alapított, általában egy már meglévő, görög kereskedőtelephez kapcsolódva, és erős kapcsolatot tartottak fenn az anyavárossal. Ezek a telepes városok általában az anyaországtól messzebb, de a Földközi-tenger medencéjéhez kötődve, tervezetten jöttek létre. Neapolisz (Nápoly): alapítva Kr.e. 650, Masszalia (Marseilles): Kr.e. 600, vagy az olaszországi Paestum: alapítva Kr.e. 500 körül csak néhány a mai Görögországon kívül fekvő, ma is jelentős, görögök alapította városok közül. Az ugyancsak máig fennmaradt, sok görög emlékekkel büszkélkedő Siracusát 734-733 között alapították korinthuszi görög telepesek.⁸

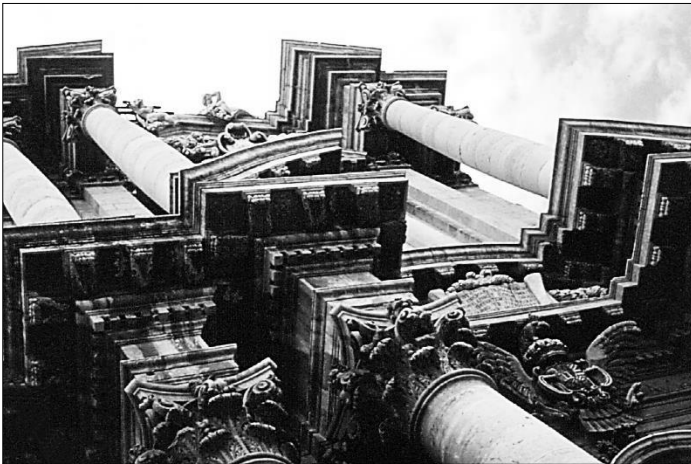
A görög kirajzás hozta létre a „Magna Graeciát”, „Nagy Görögországot”. Ez a formáció gyakorlatilag Szicíliát és a mai Olaszország Görögországhoz közelebb lévő keleti részét érintette. A Nápolyhoz közeli Poseidonia, a mai Paestum területén három gyönyörű dór templom is fennmaradt ebből a korból. Görög templomok, oszloptöredékek jelzik Dél-Itáliában és Szicíliában is az ókori görög kultúra jelenlétét.

Az olaszországi ókori görög emlékek közül talán a legizgalmasabb a mai siracusai dóm túlbujázó barokk homlokzata mögött megbújó szikár, ókori görög dór templom. A település hasznosította az ókori emléket, ami azt is jelképezi, hogy elfogadta, békében élt múltjával. Hasonló példáért nem kell messzire menni, Pécsen a Jakováli Hasszán építette török dzsámi is ugyanígy járt, némi kiegészítés után ma ez Pécs belvárosi plébánia temploma.

⁸ Delfante, 1997.

1. A Nápoly melletti Poseidonia (Paestum) három dór templomából az egyik. 2. Dór oszlop fejezete a siracusai települési szövetben (Szicília) 3. A siracusai befalazott, katolikus templommá alakított, Pallasz Athéné tiszteletére épített görög templom meghagyott ókori görög részei (Kr.e. 430-410) (T.Z.)

Ugyanennek az ókori görög szicíliai Pallasz Athéné templomnak mai, barokk főhomlokzata Siracusában (T. Z.)

A természetföldrajzi adottságon és az ezt kihasználó gazdaság alapjain jött létre egy új városi formáció, az arisztokratikus és demokratikus város, a polisz, a város-állam. Városaikban olyan kivételes irodalmi, művészeti, tudományos alkotások születtek, amelyek alapját képezik az európai intellektuális tradícióknak. Olvassuk filozófusaikat, drámáikat rendre bemutatják színházaink. Mondhatjuk, az ókori Görögország jelenti az európai városépítés kezdetét is, mert római közvetítéssel az ókori görög hagyományok beépültek a mai Európa építészetébe is.

A tájból kiemelkedő hely nyújtott védelmet a környéken élőknek. Ez volt az akropolisz, amely a városok növekedésével kizárólag az istenek lakhelyévé, kultikus területté vált. Ugyanakkor végig megmaradt védett, erődített jellege is.

A kereskedelmi, politikai és civil funkciók, a lakóterületek az alatta lévő városban helyezkedtek el. Az itt rendre megtalálható nyitott, oszlopcsarnokokkal övezett köztér, az agora, amely a kereskedelem és népgyűlések színhelye volt. A városi előljárók az agora mellett épített buleutérionban tartották gyűléseiket.

A sportnak otthont adó stadionok épültek, amelyeknek szerkezete az évszázadok alatt szinte változatlan maradt. Az első olimpiai játékok is az ókori Görögországhoz kötődnek. A görög hagyományok mai szerepét jelzi többek között az újkori olimpiai játékok négy évenkénti megrendezése. A későbbiekben részletesen bemutatott színházak is fontos intézmények voltak az ókori Görögországban.

Az ókori görögség városaiból teljesen hiányoztak a korábbi kultúrákban nagyon fontos és a rómaiaknál ismét megjelenő monumentális mauzóleumok, sírépítmények.

A polisz egyben a szülőföld volt, amelyet a város protektor-istene is védett. A városokhoz kisebb-nagyobb területek tartoztak és ezekkel a területekkel együtt alkottak független, önálló államot. A polisz mellett lévő területek biztosították a város ellátását. A becslések szerint Athénnek Periklész idején 40.000 körüli lakosa volt, de a városok általában 10.000 fő körüliek voltak. Spárta a perzsákkal vívott harcok idején csak kb. 8.000 fős városka volt. A városállamok folyamatosan megkísérelték kiterjeszteni befolyásukat minél nagyobb területre. Spártának például a Peloponnészosz-félsziget majdnem fele a fennhatósága alá tartozott, több mint 8000 km² körüli területtel. A városokat falak, és fekvésüktől függően az őket körülvevő tenger védte.

A szabálytalan, organikus rendszerben fejlődő városszövet mellett az ókori Görögországban kialakult egy másik városszerkezeti modell, a szabályos négyzethálós szerkezet. Az ilyen tervszerű rendszer létrejöttéhez minden esetben szükséges, hogy egy beépítetlen területen építsenek egy új várost. Ez a két feltétel, a tervszerűség és a beépítetlen terület az ókori görög kultúrában a telepített új városok esetében adott volt.

Az antik Milétoszt a perzsák Kr.e. 494-ben lerombolták, és felszabadítása után, 479 körül helyén egy teljesen új várost építettek.⁹

Az „üres lapról” történő indítás lehetőséget teremtett a korszak várostervezési elveinek felhasználása által egy új településszerkezet megteremtésére. Milétosz újjáépítése volt Hippodamosz feladata, aki a geometriai racionalitás jegyében szabályos négyzethálós szerkezetet tervezett. A derékszögű hálós alaprajzot egy félsziget természetes, tehát szabálytalan, igen mozgalmas kontúrja zárja le. Az alaprajz belső szabályosságát más, e korban épült görög telepes városokban is oldja a külső kontúr szabálytalansága, a természeti formákhoz való kötődése. Ennek a városalaprajznak a létrejöttét általában is a milétoszi Hippodamosz nevéhez kötik, ezért az ilyen alaprajzi rendszereket, melyek a hellenisztikus korszakban elég gyakoriak, hippodamoszi rendszerű alaprajzoknak hívja a szakirodalom. Ilyen rendszerben épült fel például a hellenisztikus Priéne is.

Ez a négyzethálós településszerkezet nélkülözte a tengelyeket, az ezekre fűzött szimmetrikus elrendezéseket, amelyek később kiemelték egy-egy fontos funkciónak helyet adó épületet. A tengelyekre szervezett, hierarchikus városszerkezet mindig a

⁹ Delfante, 1997, 51. old.

hatalmi reprezentációt szolgálta már a rómaiaknál is, majd a barokktól napjainkig. Az ókori görögség városaiban azonban ennek nyomát sem találjuk. Ez is bizonyítéka annak, hogy a városszerkezet, a városok építésze mindig közvetlen lenyomata az adott társadalom politikai berendezkedésének.

A szabályos négyzethálós szerkezetben az egyes egységek általában 100×175 lábnyiak voltak, ami kb. 30×52 méternek felel meg. Az övezetekre való tagolódás az ókori Görögországban a természetes, organikus fejlődés eredménye volt.

A városok szerkezete három zónából szerveződött:

- a szakrális zónában a várost védő istenek templomai álltak,
- a magán zóna gyakorlatilag egyforma szervezésű lakóházak együttese volt,
- a közösségi zóna politikai gyűléseknek, a kereskedelemnek és a színháznak adott helyet.

A magán zónákban, a lakóterületeken nem voltak olyan megkülönböztetett paloták, mint a folyam menti birodalmakban, a poliszokban ugyanis a polgárok maguk választották meghatározott időre saját soraikból a vezetőket. A lakóházaik egyszerűek, puritánok voltak.

A politikai élet és a kereskedelem színterei, az agorák, a piacok, a kereskedelem, a népgyűlések helyei és a buleutérionok, a tanácsstermek a lakóterületen belül alkottak egy-egy külön övezetet.

A szakrális zóna a település fölötti akropoliszon volt.

A modern településtervezés az ipari forradalom kapcsán az egészségtelen, lakhatatlan konglomerátummá nőtt városok rendezéséhez nem kis büszkeséggel vezette be ugyanezt az övezetesítést, a „zoning”-ot, mint a XX. század találmányát. Nem árt tudni, hogy ez az elv már az ókori görög városokban is megjelent, más céllal és más területi tagolásban.

A klasszikus városi tér egyik lényeges formáját az ókori görög kultúra városai teremtették meg. Az agoráknak hívott görög közterek környezetük felé többnyire zárt, befelé azonban nyitott, árkaDOS városi terek. A szabályos, Hippodámosz féle városi úthálózatához általában hosszanti oldalukkal csatlakoztak, annak szabályos téglalap alakú térébőítményei voltak. Az oszlopcsarnokkal körbevett tér a közösségi élet zavartalan színtere volt. A görög városokban több, különböző rendeltetésű és nagyságú agora képviselte a központrendszer. Az egymással összeköttetésben álló agorák szervesen illeszkedtek a sakktaBla alaprajzi rendszerhez, maguk is – a lakótömbökhöz hasonló súlyú – részei a sakktaBlának, ami azt is jelenti, hogy a településszerkezetben nem képviselnek kiemelt, hierarchikus szintet. Belső szerveződésükben sincs kiemelt pontjuk, a belső térfalon a semleges oszlopsorok dominálnak, nincs alá és fölérendeltség a téren belül, a térfalak homogének, elemeik egymással mellérendelt viszonyban voltak. Az agorákban tartották a népgyűléseket. Véleményüket a szabad polgárok a politika számára is kommunikálni tudták.

Térfalaikban, az árkádok alatt lévő helyiségekben a kereskedelem is fontos szerepet kapott. A közéleti demokráciát, a szabad polgárok egyenlőségét is példázza ez a térforma, szemben minden olyan szimmetrikus, tengelyre szervezett téralakítással, ahol a szimmetriatengely egyben mindig egy fontos funkciót, épületet hangsúlyoz ki. Az épületek között alá és fölérendelt helyzet mindig a hatalmi reprezentációt szolgálja. A városépítés történetében ez a görög térforma újra a reneszánsz idején jelenik meg, szemben a római és a barokk térszervezéssel.

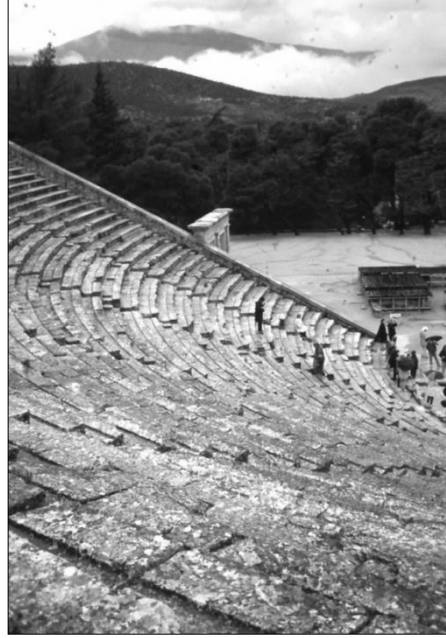

Milétoz déli piacának kapuja (Kr.e. 120 körül) Berlinben, a Pergamon Múzeumban (T.Z.)

A görög kultúra természetéhez való kötődéséből következik, hogy a városlaprajz merev geometrikus rendje is csak az organikus természeti formákkal való találkozásig tartja magabiztosságát, ott meghajol a természet formái előtt. Ebben nyilván szerepe volt a görög partok kemény korlátként is értelmezhető, rendkívül erős tagoltságának is. A görög városok falai a szabályos belső városlaprajz esetén is szabálytalanok, tördeltek, követik és kihasználják a természetes terepalakulatokat, és ezzel a város egésze organikusan illeszkedik a tájba, annak részévé válik. A táj és a város szimbiózisát biztosítja a klasszikus kor görög városainak alacsony népességszáma is. A népességnövekedés ekkor ugyanis nem járt a városok féktelen területi kiterjedésével, s ezzel a természettel való kapcsolatainak elvesztésével, hanem olyan új városlapításokat eredményezett, ahol a természetközelség ismét megvalósíthatóvá vált.

Az ókori görögöknek a természethez, az építészetben a természeti formákhoz való kötődését leginkább és ma is láthatóan a színház építészetükben érhetjük tetten.

A görögök kultúrájában igen fontos szerepe volt a drámáknak. A színházak a kedvező terepadottságok kihasználásával vagy az akropoliszok alatt, vagy a település beépített területétől némileg elszakítva épültek, mivel a nézőtér mindig egy természetes kagyló alakú lejtőn volt.

Epidauros (Kr.e.330), a legépebben fennmaradt ókori görög színház mai fotója (Fotó: T.Z.)

A görög színház díszlete maga a természet volt, a színház karéja kinyílt a természet felé. A Csontváry által is megörökített taorminai görög színház is így nyílt ki, a tenger adta az előadásokhoz a díszletet. Később a rómaiak befalazták ezt a kilátást, mert ők a zárt, mesterséges, épített környezethez vonzódtak az előadások színpadi háttereként is. Még később azonban ez a római hozzáépítés részben leomlott, és megnyílt egy nyíladvány, ahol a tenger is becsillan a színpadképbe.

A városok mentális, tudati szervezését az akropoliszon lévő szakrális zóna biztosította. A városok sziluettjét az akropoliszok határozták meg, amelyek mindig egy magaslaton épültek ki. A templomok, mint hatalmas szobrok uralták a képet.

épült. (Fotó: T.Z.)

A szabálytalanul nőtt görög városokat általában a hegytetőre épült akropolisz (fellegvár) és az alatta elterülő, fallal körülvett város kettősége jellemzi. Ez az alaprajzi rendszer – persze jelentősen megváltozott funkcionális tartalommal és formai megjelenéssel – később az európai középkor városaiban ismétlődik meg.

Epina akropolisza is a sziget legmagasabb pontján

A görög városok olyan organizmusok voltak, amelyeket különleges kapcsolat fűzte össze a várost körülvevő természettel. A szabályos várostest fölé emelkedő, a tájban már messziről látszó akropoliszról az egész környező táj feltárult. Az önmagukban teljesen szimmetrikus, rendkívüli mértani gondossággal szerkesztett templomok szabálytalan egymásmellettsége a természeti táj szabálytalanságára utalt vissza, a várostestet bekötötte a természetbe. Ezzel mintegy egyensúlyi helyzet jött létre a mesterséges és a természetes között. Ez a természeti, táji kapcsolat minden városnak egyedi, egyszeri és másutt megismételhetetlen karaktert adott.

A hellenisztikus korban a görögség szakított a kis városállamokra tagolódó, demokratikus politikai berendezkedéssel. Nagy Sándor világbirodalmi törekvései már inkább a centralizált hatalomra épülő, későbbi római birodalom politikai berendezkedésére hasonlítanak, mint saját előzményeire. Ezt a társadalmi-politikai változást reagálják le a hellenisztikus kor olyan népességtömörülést befogadó nagyvárosai, mint például Alexandria, melyekhez még csak közelítő népességszámú városok sem alakultak ki az athéni demokrácia idején. A fejlődés súlypontja kelet felé tolódott. Nagy Sándor birodalma egyesítette az akkori keleti és a nyugati világot és ennek elsősorban keleten volt nagy szerepe a görög nyelv és kultúra térnyerésében. Sorra jöttek létre Kis-Ázsiában a görög kultúrkörbe tartozó városok, ilyen volt a már tárgyalt Priéné és a dicső múltat visszaidéző Pergamon.

Pergamon város makettje és Zeusz oltára Kr.e. 160 körül a berlini Pergamon Múzeumban (T.Z.)

Berlin, a Brandenburi kapu klasszicizáló épülete (1788-1791)
(Fotó: T.Z.)

A középkor legfontosabb államalakulata, a Kelet-Római birodalom örököse Bizánc, melynek hivatalos nyelve görög volt. Mondhatni, hogy Európa keleti területein a görög volt a hivatalos nyelv, ami ott ugyanolyan szerepet töltött be, mint Európa nyugati felében az ókori Róma nyelve, a latin. Az ókori Görögország kultúrája végül is a rómaiak közvetítésével épült be a későbbi Európa irodalmába, művészetébe, építészetébe. A rómaiak minden megszállt terület kultúráját beillesztették a sajátjukba, a görögségét pedig kiváltképp. Még a görög istenek népes családja is így járt. A görög kézművesek, művészek áttelepültek Rómába és megtermékenyítették a Római Birodalom, majd közvetítésével a későbbi Európa művészetét. A „tisza görög stílus”, a klasszicizmus alkotásaival Európa-szerte találkozhatunk, Berlintől Budapestig.

Görögország későbbi története meglehetősen viharos volt. Az ókori görög kultúra virágzása Kr.e. 208-ig tartott, amikor megszállták a rómaiak. A bizánci időszak az V. századtól a Nyugatrómai Birodalom végétől a XV. századig tartott, s 1453-tól 1821-ig az oszmán török birodalomhoz tartozott. Az ország későbbi története is változatosan alakult: a nyugati hatalmak által kinevezett királyok regnálásától Mussoliniig, a németekig, a katonai diktatúráig, mígnem a demokrácia hazájában ismét parlamentáris demokrácia következett.

Az ókori görög területeken két jelentős város volt, Athén és Spárta. Spárta harcias város volt, ezzel szemben az a kultúra, amely az ókori Athénben született, folyamatosan tovább él Európa kultúrtörténetében. A tudomány, a művészet a politika, a történetírás európai hagyományai mind Athénhez kötődnek. Az ókori Görögország fővárosa, kulturális központja, legfontosabb települése Athén.

Athén

Athén építéstörténete a mai város fölött, 156 méterrel a tengerszint felett, egy magas dombon kezdődött, ugyanis ez egy nagyon jól védhető hely volt, ahonnan az egész környéket be lehetett látni. Később innen a lakóterület lehúzódt a domb alatti völgybe és az Akropolisz tisztán az „istenek lakóhelyévé” vált. Az Akropolisz máig a város vizuális szervező központja maradt. A már meglehetősen gazdag várost Kr.e. 479-ben a perzsák inváziója szinte teljesen lerombolta. Rögtön utána Themisztoklész új, nagyobb területet befoglaló városfalat építtetett, amely már mintegy 250 hektár területet ölelt körül. Megépültek az agora épületei és Pireuszban új kereskedelmi és hadi kikötő létesült. Periklész korában az Akropolisz szinte teljesen újjáépült. Megépült a Parthenon (Kr.e. 447-438), a Propülaia lépcsőépítménye (Kr.e.437-432), a Niké Apterosz (Kr.e. 430-420) és később az Erechteion, a csodálatos kariatida oszlopokkal (Kr.e.421-405).

Athén, az Akropolisz az Erechteionnal, mai fotón (Fotók: T.Z.)

Az akropoliszok magaslati fekvésük miatt a későbbiekben erődítményekké váltak. Az athéni Akropoliszon a Parthenon sérülésének is egyik oka, hogy puszkapor raktárnak használták, és az ostromlók felrobbantották. A másik ok az angolok és a franciák műgyűjtő szenvedélye. A fríz ma Londonban, szobrainak egy része a Louvre-ban látható Párizsban. Használták keresztény templomnak és mecsetnek is. Az Akropolisz 1987 óta a világörökség része.

Az Akropolisz dombja a turisták gyűréjében és a legfontosabb, emblematikus épülete, a Parthenon (Kr.e.447-432) (T.Z.)

Athén legfontosabb ókori emléke az Akropolisz, itt koncentráltan jelenik meg minden, ami az ókorból fennmaradt. Ugyanakkor városszerte található jelentős emlékműanyagot, melyek szinte beépültek a mai városszövetbe.

Az Akropolisz oldalról, ahonnan jól érzékelhető erődített jellege (Fotó: T.Z.) Az Olympeion régészeti területe (Kr.e. 6.század) a város szívében (T.Z.)

Szelek tornya (Kr.e.50), amely valószínűleg a világ első utcai órája volt, a homlokzatára illesztett napórával. A tetején szélkakas, a homlokzatán lévő szélístenek allegorikus figurájára (T.Z.). Lysikrates emlékmű, Kr.e.334.

Lent a városban benépesült a Themisztoklész városfalával körbezárt terület és kiépült a várost Pireusszal összekötő út védelmére szolgáló „hosszú fal”. A város egyre gazdagodott, az épületeket felújították, a közttereket szépítették és folyamatosan korrigálták, új épületekkel egészítették ki. Pireusz Athén kikötője ma is, s innen indul számos hajójárat a szigetekre.

A mai Görögország gazdaságában jelentősek az Athénben koncentrálódó kulturális idegenforgalomból származó bevételek. Athénnek ezt a kulturális funkcióját jól egészítik ki az Égei-tenger szigetein lévő, turista-csalogató városkák. Ezek kapuja Pireusz kikötője.

Mi ma megszoktuk, hogy az építészetet, a szobrászatot, a festészetet, az ornamentális munkákat, az épületszobrászatot, a kézművesek munkáját vagy a mérnöki precizitású épületszerkezeteket önálló műfajként értékeljük. A görögöknél ez a megkülönböztetés értelmetlen lett volna, ezeket nem is kezelték egymástól megkülönböztetetten. Talán ebből is következett művészetük azóta is csodált egysége, harmóniája, amely a nagy léptékektől a legkisebb részletekig érvényesült. Az Akropolisz templomai távolról egyszerű, racionális struktúrájukkal mintegy szoborként jelennek meg, közelebről nézve viszont gazdag részletei válnak dominánssá. Az építészetben a legnagyobb léptéktől a legkisebbekig olyan koherens struktúrát képeztek, ahol az egészet és a részeket pontosan meghatározott kapcsolatok fűzték össze. Az Akropoliszon nem lehet megállapítani, hogy hol fejeződik be az építészet, hol kezdődik az ornamentika, a szobrászat.

Athén fénykora a klasszikus korban, a Kr.e. 5. században volt, amikor a művészetek mellett a pán-hellén politikában is vezető szerepet játszott. A perzsák elleni védőpajzsként Athén vezetésével létrejött a déloszi szövetség mintegy 200 polisz összefogásával. Pénztárát is az Akropoliszra helyezték, ezzel is szimbolikusan jelezve Athén vezető szerepét. Egyes források szerint ennek a közös pénznek egy részét is felhasználták az Akropoliszon megindult építkezésekhez.

Sorra születtek a városban Aiszkülosz, Szophoklész és Euripidész drámái, Arisztophanész komédiái, amelyeket az athéni polgárok az ekkor felépült Dionüosz színház karéjában élvezhettek. Megszülettek az első filozófiai művek, kialakult a történetírás. A város fejlődése közben megmaradt az itt élők kapcsolata a természettel. A városállam, mint politikai konstrukció is humánus, emberi léptékű maradt. Az Akropolisz a város minden részéből látható volt, az alsó város lakóterülete és középületei, az agora és az Olympeion (Zeusz temploma) szabálytalan, organikus településszerkezetet mutattak.

Az athéni agora hellenisztikus átformálásának, az Attalos-stoának (Kr.e. 150) mai képe (Fotó: T.Z.)

A római uralom idején a rómaiak berendezkedése több új középülettel gazdagította az egyébként a Birodalmon belül egyre jelentéktelenebbé váló várost. A klasszikus korszak végére a város jelentős része elhanyagolttá, romossá vált, gyakorlatilag összezsugorodott közvetlenül az Akropolisz alatti területekre és a római agora környezetére. A bizánci korszakot Athénben is több, ebből a korból származó görögkeleti, kis pravoszláv templom jeleníti meg.

A város a török uralom végéig, 1827-ig másod-, harmadrendű vidéki hely maradt. Érdekes, hogy a hosszú török regnálásból semmilyen épített emlék nem maradt fenn a városban, pedig a törökök a megszállt területek fontosabb városaiban jelentős emlékeket hagytak maguk után. Buda, Eger és Pécs műemlékei között is találunk ilyen török emlékeket, azonban Athénben nem. Ez is jelzi, hogy a török uralom alatt Athén valóban egy nagyon periférikus hely volt. 1834-ben a modern görög állam fővárosa lett. Az Akropolisz, az Agora, a színházak ma védett archeológiai területek, a világörökség részei.

Az athéni agora az Akropolisz alatt helyezkedett el, a polgárváros központjaként, de mivel a városszerkezet Athénben koránt sem volt szabályos, így az agora önálló területként jelent meg a kis zegzugos, szabálytalan városszerkezetben.

A mai Athén döntően a múltjából, az erre alapozott idegenforgalomból él. A városban kószálva lépten-nyomon az ókori Athén emlékeivel találkozhatunk.

Modern építészetük egy része az antik formavilágot használja, a Zappeion konferenciaközpont a város szélén (T.Z.)

Az Akropolisz alatt, a Plakán minden kapható. Az itteni éttermekben, tavernákban jófajta görög ételek mellé gyantás görög borokat (retsina) lehet inni, majd egy pohárka ouzo mellett gondolkodhatunk az antik görögök világáról.

A Plaka, Athén vigalmi negyede (Fotó: T.Z.)

Az ókori görög kultúra hazánkban

Hazánkban az ókori görögség építészete csak később és áttételesen, a reformkori klasszicizmusban jelent meg. Ugyanakkor a görög művelődéstörténet folyamatosan megtermékenyítette a hazai folyamatokat. A drámairodalom nagyjai, Aiszkhülosz, Szophoklész, Euripidész széles körben ismertek nálunk is, gimnáziumi tananyagban is szerepelnek Homérosz eposzai, az Iliász és az Odüsszeia, a Milétoszi Thalész vagy Püthagorasz tételeit is ismeri minden iskolás, Platón és a filozófusok munkái is megjelentek magyarul. A sor még hosszan folytatható lenne.

Összefoglalva:

A napjainkban pénzügyi válsággal küzdő és jószerével az ókori emlékei által generált turistaforgalmából élő Görögország az ókorban az európai civilizáció bölcsője volt. Isteneiket, építészetüket, művészetüket átvették a rómaiak, akik aztán az egész akkori világban elterjesztették.

04

AZ ÓKORI RÓMA BIRODALMI VÁROSÉPÍTÉSZETE

Róma 2018 (B.M.)

A Római Birodalom az ókor leghosszabb ideig fennálló és területileg is legkiterjedtebb államalakulata volt. Az ókorban ugyan más területi hódításokkal is létrejöttek nagy birodalmak, például Nagy Sándor keleti hadjáratai nyomán, de ezek a „birodalmak” a hódító halála után gyorsan leépültek. A rómaiak tudtak viszont olyat, amit a többi birodalmi eszméket dédelgetők nem, meg tudtak szervezni a meghódított területek igazgatását és védelmét. A Római Birodalom története Rómából indult, és a Birodalom végnapjaiig – a ravennai közjátékig – Róma városa maradt a központ. A kezdeti kis faluból egy hatalmas világbirodalom fővárosa lett.

A rómaiaknál a császárkor világbirodalmi törekvései jelentős hatalmi és tőkekoncentrációt eredményeztek. Császárfórumok, bazilikák, jelentős középületek, diadalív, amfiteátrumok, színházak, fürdők épültek. A rómaiak monumentalitásra törekvő építészetét a császári hatalom reprezentációs igényei hívták életre, lehetővé pedig a görögökénél sokkal fejlettebb technikai tudás tette. Míg a görögök csak a pillérgerenda épületszerkezeti rendszert ismerték, a rómaiak ismerték a téglafalazást, ami felváltotta a nehézkes követ, a boltozást, amivel nagy tereket tudtak lefedni.

Maxentius és Constantinus császárok építette Basilica Nova boltozatai a római fórumon (Fotó: T.Z.)

Róma volt az egyetlen „urbs” a Birodalom területén, az akkori világhatalom irányítója. A város a kezdetekben hét dombra települt különböző kis közösségek falvainak egyesülésével jött létre, két civilizáció határterületén. Északon az etruszkok települései, délen görög kolóniák voltak. A köztük lévő területeken zajlott a két népcsoport árucseréje, amely megalapozta Róma fejlődését. Az ilyen különböző gazdaságú területek határán lévő települések fejlődésében mindig, később is fontos településfejlesztő erő volt az itt bonyolított árucseréje. A rómaiak kultúráját ennek a két népnek a kulturális, vallási egymásra hatásából lehet eredeztetni.

Rómát az első időkben – mintegy 500 évig – etruszk királyok irányították, a főemberek is etruszkok voltak. Etruszk volt az a Lucullus is, akinek gazdag lakomáiból máig fennmaradt a sokfogásos étkezések jelzőjeként a „lukulluszi lakoma” kifejezés. A Birodalomban is tovább éltek az etruszkok szokásai, vallási szertartásai beépültek a későbbi római életbe. Az etruszoktól származik a városalapításkor az istenekkel való konzultáció, hogy „mit szólnak az új városhoz”. Az új város területének kitűzési

szertartása is etruszk volt. A rómaiak méltán csodált technikai tudása is etruszk alapokon fejlődött tovább.

Az első történelmi periódus a város alapításától, (Kr.e. 8. század) etruszk vezetéssel mintegy 500 évig tartott. Őket a latin királyok váltották fel, bevezetve a köztársasági államformát. A következő történelmi szakaszra, a császárság korára esik a Birodalom fénykora, mondhatni az egész Európát magába integráló világbirodalom megteremtése.

A Római Birodalom legnagyobb területi kiterjedését ma egy kőtábla jelzi a Via dei Fori Imperiali úton, Rómában. Ez az egész Európára kiterjedő római hatalom tette lehetővé, hogy az antik kultúra hagyományai és a római katolikus egyház határozza meg Európa későbbi fejlődését. A világos szín a Birodalom szárazföldi területeit mutatja. (Fotó: T.Z.)

Constantinus stratégiai és szervezési szempontból a Birodalom új fővárosát keletre tette át, megalapította a róla elnevezett Constantinoplist. A Constantinus alapította várost később több névvel is illették, hívták Konstantinápolynak, majd Bizáncnak. Miután keleten és nyugaton két önálló császár gyakorolta a hatalmat, deklaráltn is kettévált a Római Birodalom és keleten Bizánc egyre nagyobb jelentőségre tett szert. A Nyugatrómai Birodalom székhelyét 402-ben Rómából a jobban védhető Ravennába helyezték át. Ravenna volt Nyugat-Római Birodalom utolsó fővárosa ennek az államalakulatnak a bukásáig, de ez már csak egy rövid és zaklatott időszak volt. Ravenna története legalább annyira a középkorhoz, illetve Bizánchoz kötődik, mit a Római Birodalomhoz.

A Nyugatrómai Birodalom bukását 476-ra datálják a történészek, ekkor foglalták el Odoaker germán csapatai Ravennát. Ezután megmaradt a Birodalom keleti része, amely Konstantinápoly fővárosi rangjával élt tovább. Ezzel kezdődik a Bizánci Birodalom története, amely jó darabig tudatosan a Római Birodalom örökösének, a római eszme folytatójának tartotta magát. Lakói tudatában is ez az eszme élt tovább. Hatalmát, hatásait döntően a keleti tartományokban tudta érvényesíteni, a viszonylag rövid itáliai, ravennai közjáték kivételével. Ez a Bizánc azonban már egy egészen másfajta, bemerevedett, keleti stílusú, elgörögösödött állam központja volt. Bizáncban, a Constantinus által kiépített új birodalmi központban, az „Új Rómában” Nagy Sándor

politikai céljai éltek tovább, miközben ott mindenki rómainak vallotta magát. Bizánc története azonban már a korai középkor története, és nem a Római Birodalomé.

Visszatérve a Birodalom fénykorára, Augustus görög művészeket hívott Rómába, hogy díszítsék épületeit. Róma hatalmas olvasztótégely volt, felszívta saját kultúrájába a megszállt területek értékeit. Még a görög istenek is beépültek a római hitvilágba, mindegyikének volt római megfelelője. A megszállt és a Birodalomba bevont területeken élők nyugodtan imádhatták tovább saját isteneiket.

Traianus fóruma (T.Z.)

Róma fóruma a kezdeti idők piacából egyre inkább az egyes császárok reprezentatív tereinek együttesévé vált, bazilikákkal, templomokkal, furcsa összevisszaságban. Minden császár egy önálló fórumot épített, szigorú szimmetriában, ami azonban mindig csak az egyes császárfórumokra külön-külön érvényesült, függetlenül a másik császár fórumának ugyancsak zárt szimmetrikus rendszerétől. A fórum fogalma az ókori római városépítészethez kapcsolódik, míg a görögök agorája általában közel négyzetes, statikus térforma volt, a fórum hosszúkas és rendszerint tengelyre szervezett, szimmetrikus kialakítású. Gyakori a szimmetriatengelyben lévő, azt külön is kihangsúlyozó íves terlehatárolás.

A kisebb városokban a fórum hangsúlyos városszerkezeti helyét jelzi, hogy a szabályos elrendezésű castrum típusú alaprajzi rendszerben a két főút, az É-D irányú cardo és a K-NY irányú decumanus metszéspontjánál alakították ki ezeket a tereket. A fórumon domináns szerephez jutnak a középületek, amelyek szimmetriatengelyeket jelölnek, és egyben a szimmetria értelmét is adják. A fórum felfogható ezek előtereként is. A térformákban hierarchia keletkezik, alá- és fölérendeltségi viszonyok alakulnak ki.

Az egészséges ivóvizet a római városok, így Róma is a környező hegyek forrásaiból kapta. A hegyekből gravitációval vezették a forrásvizet a városokba, ha közben volt egy völgy, akkor ott többszintes ívekkel alátámasztott aqueductusok, völgyhidak tetején folyt tovább a víz város felé. Ezek a hatalmas technikai tudást megjelenítő

építmények sok helyütt még ma is állnak. A Birodalom bukása után sokáig, az egész középkor idején képtelenek voltak a társadalmak ilyen jellegű építmények létrehozására. A Nimes mellett megmaradt római aquaductust a középkorban az „ördög hídjának” hívták.

Segovia (Spanyolország), az aquaductus a mai kisváros főterét szegélyezi (Fotó: T.Z.)

A rómaiak fejlett infrastruktúrájának fontos részei voltak a Birodalmat behálózó utak. A távoli provinciákkal való kapcsolattartás elképzelhetetlen lett volna ezek nélkül a hadi és kereskedelmi utak nélkül. Egy kis darabja ennek a hálózatnak nálunk is megmaradt, Szombathelyen ma is látható a püspöki székesegyház mögött.

Rómaiak építette ókori út maradványa Rómában, a Colosseum mellett (Fotó: T.Z.)

A Kr. u. III. századig Róma népessége a különböző becslések szerint meghaladta a 700.000 főt, de elérhette akár az 1 milliót is. Az akkori nyugati világban ez volt a legnagyobb népesség koncentráció. Egyre hatalmasabb tömegű épületek épültek, lenyűgöző boltozatokkal, biztos technikai tudást felvonultatva. Ugyanakkor az építészet kifejező eszközei független dekorációvá váltak. Megszűnt a görögöktől örökölt egység a szerkezetek, a tömeg és az építészeti elemek között.

Az állandó hódításokra épülő társadalmi berendezkedéssel együtt járt a hadsereg, a légiók szerepének kiváltságos volta, amely településfejlesztési szerepükben is tetten érhető. A római városalapítások alaptípusa a katonai tábor szabályos elrendezését

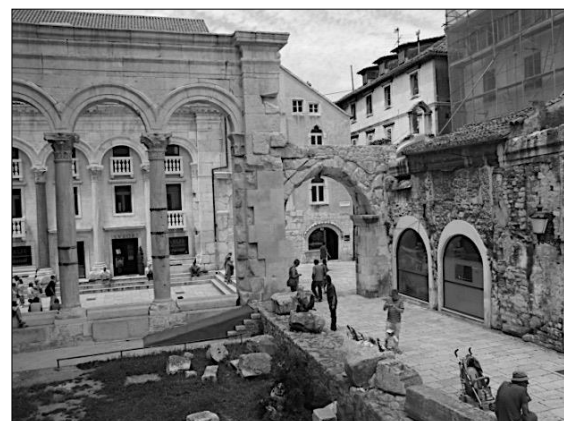
követi. Ha más forrásból nem tudnánk, csupán ebből is következtethetnénk a légiók, a katonaság fontos társadalmi szerepére. A városnak nem csak az alaprajza, hanem a kontúrja is szabályos, hiszen a városalapítás – az etruszk hagyományok alapján és a mondák szerint is – a város határainak kijelölésével kezdődött. A katonavárosok kapuihoz tapadva sok helyen kereskedő és kézműves telepekből önálló polgárvárosok is kialakultak.

Ahol a rómaiak eleve polgárvárost alapítottak, megismételték a katonai tábor elrendezését. Több, mint száz európai város egykori római castrum helyén alakult ki, alaprajzaikban a castrum nyomai ma is könnyen felismerhetők.

Diocletianus császár Adria parti palotája Spalato, a mai Split területén is jól mutatja a cardo és a decumanus fontosságát az ilyen nagy császári paloták belső szerkezetében is. A palota a Birodalom összeomlása után sokáig üresen állt, majd lassan benépesülve a középkorban hosszú ideig maga volt a későbbi település egésze.

Diocletianus palotája Spalatoban, a mai horvát tengerparton, Splitben a Kr. utáni 300 körüli évekből. A palota részletének mai fotója és az egykor volt palota rekonstrukciós képe a palota bejáratánál (T.Z.)

Diocletianus palotájának későbbi beépítése, belakása Splitben (Fotó: T.Z.)

Az Adria dalmáciai partját nyilván kedvelhették a rómaiak, itt több római emlékekkel, a római városok maradványaival is találkozhatunk. Zára, a mai Zadar fórumát sikerült

feltárni és bemutatni, tengelye a tengerre néz, ami különleges táji hangulatot kölcsönöz az egykori központnak.

Zára, a Fórum maradványai a mai horvátországi Zadarban (Fotó: T.Z.)

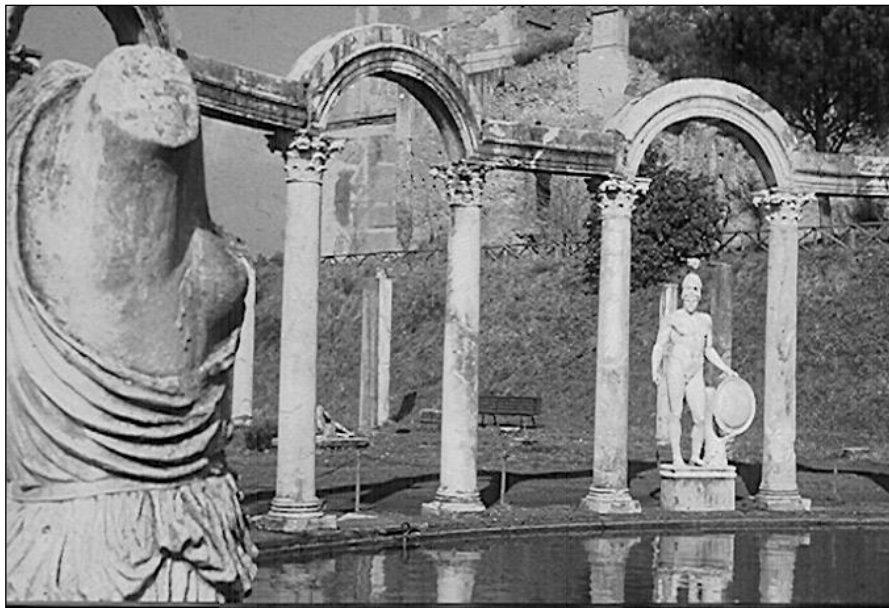
A Birodalom települései, határai merev meghúzásának eredményeként alapvetően más viszonyt mutatnak a természettel, mint amit a görög városalaprajzokból kiolvashatunk. A görög város benn élt a természetben, érzékenyen kihasználta a természeti adottságokat, jelenlétével az egész tájat humanizálta. A rómaiak a maguk szisztematikus rendjét magas technikai tudással vágták be a természetbe. Az emberi civilizáció történetében először itt jelentek meg a természeti tájban a racionálisan tervezett, hatalmas műszaki berendezések, utak, hidak, vízvezetékek, melyek azonban nem váltak a táj szerves részévé, inkább uralták azt, a technikai kultúra mintegy magasabbrendűségét hirdetve. Ennek a veszélye később is fennállt, fennáll ma is. Elkerülése csak a természet tudatos tiszteletével, csak szándékosan természetbarát tervezéssel biztosítható.

Abban, hogy a rómaiaknak a görög kultúrával szöges ellentétben formálódott a természethez való viszonya, szerepe volt annak is, hogy míg a görögök hajós nép voltak, településeik zömében a rendkívül szabdalt partokhoz kötődtek, a rómaiak alapvetően a szárazföld belsejét lakták. A római civilizáció közvetlen előzményét az etruszk kultúra adta, amely a félsziget közepén, a partokat kerülve, mindig a dombokra építette településeit. Később is, a római impérium terjeszkedésének idején is, a rómaiak a hatalmas térségekben szabadon választhatták ki a településre alkalmas helyeket, nem kellett olyan adottságokhoz alkalmazkodniuk, mint a görögöknek.

A római városalaprajzok tehát zártak, a várost kiszolgáló, a környező tájban megjelenő infrastruktúra ellenére sincs táji, környezeti kapcsolatuk. Ugyanakkor a Birodalom egyre inkább táguló és jól védett határai, a belső területek stabil közbiztonsága lehetővé tették, hogy a vezető patrícius réteg a városokon kívüli szép táji környezetben építse fel a minden kényelemmel, vízzel, padlófűtéssel ellátott villáit. Mégis a rómaiak alapvető mentalitását mutatja, hogy ezek a villák is zárt, befelé forduló világot képeznek a szép táji környezetben is. A városokból a tájba való ilyen kitelepülésre a „Pax Romana” a Birodalom belső békéjének elmúltával a városon kívüli táj veszélyei miatt sokáig, egészen a reneszánsz időszakáig nem volt lehetőség.

A Római Birodalom városai általában nem építettek a maguk védelmére városfalakat, hiszen a védelemről a Birodalom határán, a limesen lévő védőgyűrű és az ott állomásozó légiók gondoskodtak. (Ilyenek voltak például a Dunamenti erődtített helyek és Aquincum is.) A római városok gazdag polgárai szabadon használták a környező tájat, a „Pax-Romána”, a rómaiak békéje idején. A gazdag patríciusok nyugodtan élvezhették villáikban a természet közelségét.

A tehetős körökben divattá vált a nyári rezidencia, a villaépítészet, és ebből természetesen a császárok sem maradhattak ki. Ezt példázza Róma közelében, Hadrianus császár nyári rezidenciája, a Villa Adriana Tivoliban.

Hadrianus császár nyári rezidenciája Tivoliban, a Villa Adriana egy a tájból leválasztott zárt területen épített ki művi környezetet (Fotó: T.Z.)

A Birodalom bukását követően megváltozott a városok és a táj viszonya. A falakon kívüli területek kiszámíthatatlan, biztonságosnak aligha nevezhető környezetté váltak, így a városok bezárkóztak falaik közé.

Pompeji

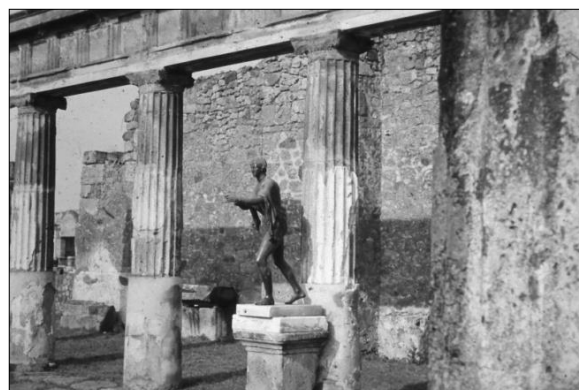
A legépebben, egészében is fennmaradt római város Pompeji. Különleges mai státuszát annak köszönheti, hogy a Vezúv Kr.u. 79-ben történt hatalmas kitörése vulkáni hamuval borította be és maga alá temette, ezzel konzerválta a várost.

Egykori utca mai képe Pompejiben (Fotó: T.Z.)

A lakóterület felmérési rajzán jól érzékelhető a sűrű, helytakarékos beépítés, amit csak kisebb-nagyobb, zárt, belül oszlopokkal határolt átriumok enyhítenek. A városias életre utal, hogy az utcákra gyakran nyílnak kisebb üzlethelységek.

A város fórumát a maradványok óvatos kiegészítéseivel rekonstruálták, hogy a mai szemlélő is érzékelhesse az egykori térbeliséget, a beépítés eleganciáját.

A pompeji fórum részletei mai fotókon (Fotó: T.Z.)

Az antik Róma

Róma, a birodalom fővárosa rendhagyó, organikusan szerveződő, rendezetlen, elhanyagolt, az ókori szerzők szerint egészségtelen város volt. A rómaiságukra büszke szabad rómaiak málladozó és gyakran összeomló bérházakban, nyomorúságos bérlakásokban laktak. Gyakran ugyanez figyelhető meg a mai metropoliszokban is. Róma valóban az ókor metropolisza volt.

Róma talán az egyetlen város a Birodalom területén, ahol nem érvényesítették a meglehetősen merev, a légiókra és a telepített városokra jellemző városszerkezeti modellt. Róma nem egy tervszerűen épített, telepített város volt, hanem egy kis városállamból világvárossá nőtt „rég város”, amely mindig csak az egyes részekre koncentrált beavatkozások révén, organikusan fejlődött.

Azt, hogy milyen fontos volt Róma a Birodalom népességének gondolatvilágában, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy Caracalla Kr.u. 212-ben római városi polgárjogot adott a Birodalom egész területén élő szabadoknak, így akarva megnyerni őket magának. A város presztízsét példázza az elterjedt, máig ismert mondás: „Minden út Rómába vezet”. Valóban a Birodalmat behálózó úthálózat, Európa akkori úthálózatának célpontja Róma volt. Innen indultak és ide futottak be az utak északról és délről, keletről és nyugatról. A Birodalom térstruktúrájának középpontjában volt az „örök város”. Valahogy úgy, mint később Párizs a francia térszervezésben, vagy Budapest helyzete a magyar sugaras úthálózat középpontjában.

Róma fontossága, elsősége a Birodalom városai között nem volt megkérdőjelezhető. Itt hozták az egész akkori Európára érvényes döntéseket, innen irányították a fél világot meghódító légiókat. Itt élt Vergilius, Horacius, Ovidius, írásaik ismerete az egyetemes európai kultúra része.

Róma területén a legrégebbi lakott hely a Palatinus dombján volt, nyilván viszonylagos védettsége okán. Később itt építették fel a Birodalom császárai is palotáikat, amelyek falai ma is megtalálhatók a festői szépségű, bukolikus hangulatú dombon. Maga a palatinus szó is bevonult az európai nyelvekbe, az elegáns palotákat, hívják így Európa szerte. Az elegáns szállodák nevében is gyakran feltűnik a császári palotákra történő visszautalás. A „Hotel Palatinus” elnevezéssel akarják hangsúlyozni „császári” kényelmüket, eleganciájukat.

A Palatinus dombja a császári palotákkal mai romos állapotában is lenyűgöző (Fotó: T.Z.)

Servius Tulliushoz köti a legenda, hogy egyesítette a hét dombra települt népcsoportokat és ezzel megteremtette a várost. Egyben római módra, rögtön négy adminisztratív körzetet is kijelölt a városban. Sok mindenben el lehet ugyanis marasztalni a rómaiakat, de azt mindenki elismeri, hogy építeni és szervezni, igazgatni, azt valóban tudtak.

Lassan, lépésről lépésre kialakult a város kereskedelmi központja, a fórum, amely később a Birodalom politikai központjává vált. A szabad római

polgárok is csak akkor gyakorolhatták politikai jogaikat, például a választójoggal csak akkor élhettek, ha részt vettek a fórumon tartott népgyűléseken, aki oda ment, szavazhatott a törvényekről, hallathatta a hangját a tisztségviselők megválasztásakor, aki viszont nem volt ott, mindebből kimaradt.

Kr.e. 378-ban a gallok a Capitolium kivételével teljesen feldúlták a várost, miután elvonultak, a rómaiak rögtön hozzáfogtak az újjáépítéshez és a város, falakkal való megvédéséhez. Ezeket azóta is úgy emlegetik, mint „ServiusTullius falait”. Ez a városfal mintegy 426 hektár területet kerített le, ami már ekkor nagyobb terület volt, mint Athéné, annak fénykorában. Kr.e. 312-ben építették az első vízvezetékét, az Aqua Claudiát és megindult a nagy középületek építése. Ezeket ott húzták fel, ahol egyáltalán volt hely. A Fórumot folyamatosan díszítették, templomokat emeltek és új kereskedelmi központ jött létre az Aventinus domb alatt, a Tiberis mellett. Nem volt semmiféle egységes elképzelés a város fejlesztésére. Egy ilyen dombos, völgyekkel szabdaltnak területen sokkal nehezebb, ha nem lehetetlen egy szabályos, tervezett városszerkezetet létrehozni, amely egyébként a rómaiak kultúrájából következett volna. Gondoljunk csak Budapest esetére, ahol a szabályos sugaras gyűrűs szerkezet tisztán él a sík pesti oldalon, és amint a budai oldalra érne, azonnal megtörik ez a szerkezeti modell. Ott a tervezett, ideálisnak tartott szerkezet megvalósításának igényénél sokkal erősebbek az ezt gátló a topográfiai adottságok.

Julius Caesar volt az első uralkodó, aki megkísérelte rendezni a túlságosan is organikusan nőtt városi területet. Ekkor egy nagy tűzvész is pusztított a városban, és sokan úgy gondolták, hogy Caesar gyújtotta fel a várost, hogy gyönyörét lelje a lángokban s nem utolsó sorban, hogy szabad terepet teremtsen a rendezéshez. A megvalósításhoz azonban már sem ideje, sem ereje nem volt.

Augustus folytathatta volna, de ő nem akart túl költséges, bizonytalan vállalkozásba kezdeni, inkább a nép számára és a saját dicsőségére fontos létesítményeket építtetett. Óvatos és megfontolt politikája viszont addig soha nem tapasztalt békés korszakot adott az akkor élőknek. Beépült a Mars mező, felépült Marcellus színháza, Agrippa fürdője és mellette az összes római isteneknek épített templom, a Pantheon (Kr.e. 27). Az igazsághoz hozzá tartozik, hogy ez a templom az I. században leégett, és a megsérült részeket Hadrianus császár építtette fel újra. Ez a máig legépebben fennmaradt római templom a belváros mondhatni közepén.

Bazilikák, termák és a nép szórakoztatását szolgáló cirkuszok létesültek. Megépült a Colosseum, a Flaviusok máig csodált amfiteátruma, ahol sok keresztény lelte halálát a római nép őrzöngésével kísérve. Itt rendezték a gladiátorok vére menő küzdelmeit, viadalokat vadállatokkal. „Kenyeret és cirkuszt a népnek” szölt a mondás, amit a császárok mindegyike magáénak vallott.

A Pantheon mai külső képe. A görögök még csak oszlop – gerenda rendszert ismertek, a rómaiaknál a boltívek, a kupolák építése vált általánossá a nagyobb térlefedéseknél. (Fotó: T.Z.)

A Colosseum a mai városképben és az aréna megmaradt, a küzdőtér alatti részével (Fotó: T.Z.)

Forum Romanum látképe fentről, a Capitolium dombról (Piazza Campidoglio nyiladékaról) (Fotó: T.Z.)

A Colosseum bejárata, az itt vértanúhalált halt keresztények emlékére állított feszülettel (Fotó: T.Z.)
Caracalla termája, mint az ókori Róma egyik nagy „presztízs beruházása”, ami nem csak fürdő,
hanem egy komplex rekreációs központ, mondhatni wellness központ volt az ókorban. (Fotó: T.Z.)

A hatalmas létesítmény közlekedőrendszere, a szektorokra osztott nézőtere, a mintegy 50.000 fő mozgatása máig a nagy stadionok építésének mintájául szolgál. A nagy „presztízs beruházásként” épült középületek között külön meg kell említeni a termákat (fürdőket), amelyek a mai szóhasználattal élve komplex rekreációs központok voltak. Caracalla termáját még Kr.u. 206-ban kezdte építeni Septimus Severus. A majdnem 190.000 m² területű fürdőben egyszerre 1.500 fő pihenhetett, sportolhatott. A nagy úszómedence mellett a fürdőben sportpályák, étterem, könyvtár is volt. A valaha volt luxusból mára csak csupasz falak maradtak, de monumentalitása ezekből a falakból is jól érzékelhető.

A császárfórumoknál a hatalom reprezentációs igénye „ránőtt” a demokratikus köztéri funkciókra. A szimmetriatengelyekben álló, és a léptékükben, tömegükben is hatalmas méretű középületek domináns, meghatározó szerepet kaptak ebben a térszervezésben. A téralakításnak erre a módszerére sok tekintetben emlékeztet a későbbi barokk térszervezés, mert mindkettőnek sajátja, hogy a teret valamilyen

hatalom reprezentációs igényére szervezze, s a tér ennek a hatalomnak a nagyságát, fontosságát tudatosítsa.

Mindezt a rideg, talán bombasztikussá is váló egykori térhatást a mai romos állapot jelentősen lepuhítja, szinte kedvessé, bukolikussá, halandóvá, s így emberközelivé is teszi.

A diadalívek domborműveit is lepusztította az idő, pedig a győztes háborúból visszatérő légiók tiszteletére emelték, és az ellenség foglyul ejtett vezetőit is láncon hurcolták el alattuk. Róma lételeme volt a háborúskodás, a Birodalom határait állandó harcokkal tölték egyre kijebb. A diadalívek ezeknek a kegyetlen terjeszkedésnek állítanak mára kedvessé puhult emléket. Ugyanakkor az antik római építészet felé forduló későbbi korokban a római diadalívek mintájára sorra épültek Párizstól Londonig vagy Berlinig ezeket az előképeket felhasználó diadalívek. Sőt ezek a kapu-motívumok a legújabb korokban is visszaköszönnek. Ehhez elég a párizsi Grande Arche kapuépítményét említeni a párizsi Défense negyedben.

Constantinus diadalíve a Colosseum mellett és Titus diadalíve a Fórumon (Fotó: T.Z.)

Miközben Róma spontán városszerkezeti fejlődéséről beszélünk, meg kell említeni, hogy infrastrukturális ellátottsága (ivóvíz, csatornázás, utak, hidak) az ókorban szokatlan nagyságrendben és műszaki felkészültséggel épültek ki. A cloaca maxima a völgyek csapadékvíz elvezetésére épült és ennek megfelelően sokáig nyitott volt. Később befedték, zárttá tették és a város szennyvizeit vezette el. Érdekes, hogy a mértéktelenül felduzzadt népességű ókori városokban majd mindenütt foglalkoztak a mérnökök a járványokat mérséklendő szaniter létesítmények megépítésével. De vajon melyik ókori városnak volt ilyen méretű, igen hosszan használt szennyvíz főgyűjtője? Hiszen ma a „közmű olló” nyílásával egyre több közüzemi vízellátással rendelkező

hazai településen is megoldatlan a település csatornázása. A 2000 éves Pécssett is, nagyrészt EU-s támogatással épült csak ki a városi szennyvízhálózat jelentős része.

Constantinus áttette a Birodalom fővárosát keletre, az általa társ-fővárossá fejlesztett és Új Rómának hívott, a róla elnevezett Constantinopolisba, a későbbi Bizáncba. Ma Isztambulnak hívják ezt a római alapítású települést. Rómában ezután már nem épültek újabb, nagyobb középületek. A városnak egyre inkább a saját védelmére kellett koncentrálnia. Az utolsó nagyszabású vállalkozás Honoriusé volt, aki megduplázta Aurelius városfalát.

Kr.u. 313-ban Constantinus elismerte a keresztény közösségek vallásukhoz való jogát. Ekkor történt az ókori Rómában a talán legutolsó, a településszerkezetet is érintő változás. Sorra épültek a falakon kívül, a perifériákon a nagy ókeresztény székesegyházak. Még Constantinus építtette a Szent Pálnak szentelt székesegyházat, ami az 1830-as években leégett, de későbbi újjáépítése során igyekeztek megőrizni az eredeti állapotát. Mai hivatalos neve is „San Paolo fuori le mura” azaz a „Falakon túli szent Pál székesegyház”.

A falakon kívüli Szent Pál székesegyház (Fotó: T.Z.)

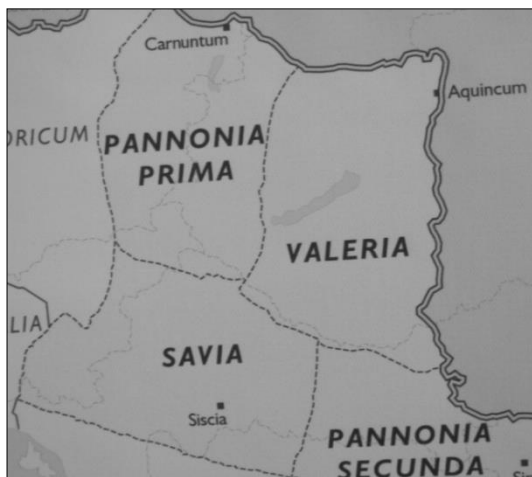
Az ókori világ fővárosa, Róma a középkorban egy szegényes kisvárosként élt tovább, ahol lakói széthordták a Birodalom középületeinek köveit szegényes lakhelyeikhez. Az egykor a világ központját jelentő Fórumon teheneket legeltettek, így múlik el a világ dicsősége, de nem nyomtalanul. Az ókori Róma építészeti elemei és a görögök formálása, döntően római közvetítésével, az európai építészet több stílus irányzatában megjelenik. A középkor évszázadai után a reneszánsz tudatosan alkalmazta a görög-római építészeti elemeket, de formakincsében a barokk is a római építészetből vett mintákat, a klasszicizmus alapképletei is ide nyúltak vissza. Fellelhetők ezek az elemek a XIX. század historizmusában, majd később a diktatúrák építészetében is. Számtalan kortárs, posztmodern épületen is megjelennek az antik formák, ha gyakran átértelmezve is. A közös nyelv sokáig a latin nyelv volt a soknyelvű Európában. Latinul, a rómaiak nyelvén írták a kódexeket, az adományleveleket, latinul

miséztek egészen a közelmúltig, latin volt a királyi kancelláriák, a közigazgatás nyelve. A római jogot, mint a mai európai jogrendszer alapját ma is kötelező tárgyként tanítják az egyetemek jogi karain.

A város csak jóval később, a pápák városfejlesztési beavatkozásai, építkezései kapcsán, a barokk időkben talál magára. A városnak ezzel az időszakával és napjaink városával egy külön fejezetben fogunk még foglalkozni. Róma a mai Európában már csak a kedvezőtlen, Európa belső gazdasági mozgásaitól távol lévő földrajzi elhelyezkedése miatt sem tartozik a nagy metropoliszok közé. Hivatalnok város, mondják Milánóban némi megvetéssel Rómára. A kulturális turizmusnak viszont ma is Róma az egyik európai fővárosa.

A Római Birodalom jelenlétének, építészetének lenyomatai hazánkban

Hazánk dunántúli területe is a Római Birodalom része volt Pannonia néven. Pannonia tartomány központja Aquincum volt, de a tartomány több közigazgatási egységre oszlott. Ezek lehatárolását tartalmazza a közölt térkép-vázlat, amely az aquincumi múzeumban található. Valeria közigazgatási központja az akkori Sophianae volt, a mai Pécs területén. Középületei még feltáratlanok, de a mai várostestben való elhelyezkedésük ismert.

Pannonia római közigazgatási egységei az aquincumi múzeumban (T.Z.)

Részlet az aquincumi múzeumból (T.Z.)

A római korból a Dunántúl területén jelentős emlékanyag maradt fenn. Sok mai dunántúli város büszkén hirdeti római eredetét. Csak néhány példa a mai város előzményeként fennállott római városról: Győr (Arrabona), Szőny (Brigetio), Óbuda (Aquincum), Dunaújváros (Intercisa), Szekszárd (Alisca), Pécs (Sopianae).

Gorsium, feltárt római város területén lévő sírszobor (T.Z.) Az aquincumi polgárváros amfiteátrumának részlete és utca a polgárvárosban Aquincumban a mai Óbudán (T.Z.)

Több katonai tábor is volt Pannonia területén, ezek katonák lakta városok voltak, mellettük gyakran a várost kiszolgáló népesség telepedett le és a kiszolgált katonák letelepedését a mellettük lévő polgárvárosok is szolgálták. Az albertfalvai tábor rekonstrukciós rajzát Hajnóczi Gyula, a Műegyetem ókorral foglalkozó tanára készítette el, a feltárt maradványok alapján.

A hatalmas Római Birodalom határainak védelmére nagy, összefüggő védvonalakat építettek ki, ezeket hívják limeseknek. A határok védelmét a nagyobb határfolyók is segítették, így épült ki egy hosszú limes a Rajna és a Duna mentén, ez utóbbi egy jelentős szakasza hazánk területére esik, ez a limes védte Pannonia tartományt. A római limes magyarországi szakasza Ripa Pannonica néven 2009 óta a világörökségi várólistán van.

Pécsett a római város északi oldalához tapadva, a mai székesegyház előtti téren, egészen a belvárosi plébániatemplomig húzódott a római nekropolisz, a temető. Itt több száz sírt tártak fel, valamint itt helyezkedik el a város római korát közvetlenül követő időkből származó ókeresztény temető a feltárt festett sírkamrákkal. Az ókeresztény sírépítmények kapcsán Pécsett jelentős épített örökséget tudhatunk magunkénak, abban, hogy Pécs 2010-ben megkapta az Európa Kulturális Fővárosa megtisztelő címet, jelentős szerepet játszott a városnak a római időkig visszavezethető történelme, valamint a világörökség listán is szereplő ókeresztény sírkamrák is.

Amikor a Világörökség Bizottság beiktatta a pécsi ókeresztény emlékeket a világörökség listára, értékelte a pécsi emlékanyagot. Értékelésük szerint a IV. századi ókeresztény temető, a festett sírkamrák kivételes és egyedülálló bizonyítékai egy különleges történelmi folytonosságnak, amely összeköti a Római Birodalom IV. századi hanyatlását a kora középkorral, a Frank Birodalom VII. századi itteni hódításaikig terjedő időszakokkal.

Ókeresztény sírípítmények közül a legutóbb helyreállított Cella Septichora (T.Z.)

Pécs, Korsós ókeresztény sírkamra és a Péter-Pál ókeresztény sírkamra (T..Z.)

A római-ókeresztény sírkamrák az UNESCO világörökség listájára felvett emlékek, amelyek nem csak Pécsnek, nem csak az országnak, hanem a világ egészének is fontos kulturális örökségét képezik. Az egyes különálló sírípítményeket Bachman Zoltán tervei

alapján földalatti járatokkal kötötték össze, mivel a mai terepszint lényegesen magasabban van, mint a római időkben volt, és a Cella Septichorát is Bachman Zoltán tervei szerint mutatták be.

A nemrégiben átadott Isis szentély rekonstrukciója Szombathelyen, építész Mezős Tamás (Fotó: T.Z.)

A római kor jelentős emléke maradt fenn a mai Szombathelyen is, az egykori Isis szentély épületmaradványai kapcsán. A szentélyt az itt állomásozó római légió építette az Egyiptomból származó katonái számára. Isis istennő Horus, az istenek földi királyának anyja volt az egyiptomi pantheonban. A szentély megmaradt részeiből előbb Hajnóczi Gyula végzett műemléki rekonstrukciós munkákat, majd napjainkban

Mezős Tamás tervei alapján a római kori Isis szentély újjáépítése fejeződött be, hogy a látogatók az egykor volt térhatást is élvezhessék.

A rómaiak utáni idők építészeti stílusában hazánkban is meghatározó volt a klasszikus görög-római formakincs. Ez a hatás mondhatni napjainkig él a posztmodern építészetben.

Antik oszlop-fejezet imitáció a Makovecz Imre tervezte Piliscsabán felépült katolikus egyetem aulájában, többszörös „életnagyságban” (T.Z.)

A Dévényi Sándor tervezte „Római udvar” oszlopfő imitációi jelzik a lejáratot az udvar alatt lévő mélygarázsba, ahol római alapfalak találhatóak Pécsen (T.Z.)

Összefoglalva:

Az ókori Róma építészete a téglafalazatokkal, a boltozatokkal, kupolákkal máig bámulatba ejtő technikai tudást mutat. A rómaiak sajátos birodalmi építészete a császárkorban bontakozott ki hatalmas középületekkel, fórumokkal. A Római Birodalom egész Európát megszállta és beolvasztotta fejlett közigazgatásába. A legtöbb európai város római eredettel büszkélkedhet, a középkori Európa hivatalos nyelve latin volt, és a későbbi építészeti stílusok is sokat profitáltak a klasszikus görög-római formakincséből. Hazánkban is jelentős emlékmű maradt meg máig a római időkből, mint Európában mindenütt.

05

A KORAI KÖZÉPKOR (5-10. század) ÉS BIZÁNC

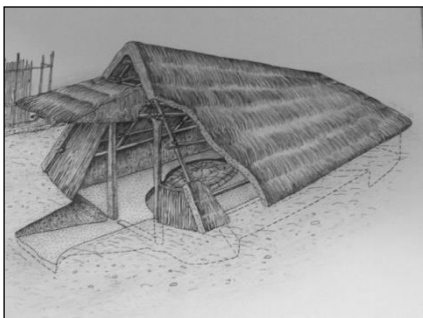
Velence 2008 (B.M.)

Az európai középkor korai szakaszát a Nyugatrómai Birodalom megszűnésétől, 476-tól nagyjából az ezredéves fordulóig számítjuk, bár a középkori gazdaság és szellemiség kialakulása már a késő Római Birodalomban megindult. A középkorral foglalkozó történészek szerint azonban 476 nem volt igazi korszakhatár. Nem csoda, hiszen a Birodalom területén jó ideje, már a Birodalom hivatalos megszűnése előtt szabadon portyáztak, raboltak a különböző barbár törzsi alakulatok. Mégis nagy megdöbbenést keltett, amikor 410-ben kifosztották az érinthetetlennek tartott Rómát is. A Birodalom korábban megszokott expanziója leállt, a földek jelentős része műveletlen maradt már jóval 476 előtt. Jelentős népességcsökkenés volt a Birodalom egész területén, a városok összezsugorodtak, a korábban itt koncentrált kézműipari és kereskedelmi tevékenység visszaesett. A gazdasági élet súlypontja vidékre, a kialakuló nagybirtokok, a latifundiumok központjaiba helyeződött át. Ez már a középkor gazdasági struktúráját vetítette előre.

A birodalmak szétesése a történelem folyamán mindig viszonylag hosszan tartó bizonytalansággal jár. Ez addig tart, amíg helyükön az új társadalmi-politikai formációk nem véglegesednek, amíg ezek nem erősödnek meg annyira, hogy békét, nyugodt körülményeket tudjanak biztosítani az élethez, az építéshez. Ez az időszak Európában a Római Birodalom szétesésétől meglehetősen hosszú ideig, a X. századig tartott. Gondoljuk meg, hogy a Szovjetunió szétesése még a mai felgyorsult világban is milyen hosszan tartó bizonytalanságot teremtett a térségben. Háborúk a Csecsenföldön, a Kaukázusban, Afganisztánban, sőt még a nyugodtnak vélt európai területen, határaink mentén a délszláv országokban is.

A Római Birodalom szétesését az előbb említetteknél sokkal hosszabb, több száz évig tartó bizonytalan közállapotok követték. Ez a gyakran sötét középkornak nevezett, korai középkor. Mivel erről az időszakról szinte semmi régészeti emlék nem maradt fenn, forrásmunkák is alig vannak, egyes, hírnevet hajszólok szakírok kifejezetten egy későbbi kitalációnak tartják ezt a mintegy három évszázadig tartó, szerintük nem is létezett, csak a naptárba később beillesztett időt. „Kitalált középkor – a történelem legnagyobb időhamisítása címmel¹⁰ jelent meg egy erről szóló, a komoly történészek nagy felháborodását kiváltó könyv

Műveletlen földterületek, ugar, ingoványok, tüskés gallyakból font sövényekkel övezett kunyhók és egy-egy római település maradványa, ez maradt a Római Birodalom nyugati részéből. Éhség és kiszolgáltatottság, szétesett és darabjaira hullt államszervezet. Ez volt az ára annak, hogy később egy új Európa születhessen a Birodalom morzsáira hullt darabjaiból.

Földbe süllyesztett veremház rekonstrukciós rajza az Ópusztaszeren, a magyar népvándorlás településeit bemutató tablón (T.Z.)

¹⁰ Heribert Illig: Kitalált középkor – a történelem legnagyobb időhamisítása, 2002

A Nyugatrómai Birodalom bukása után a városépítés történetének egy meglehetősen hosszú, furcsa szakasza kezdődött Európában. A maradványaikban ma is megcsodált műszaki berendezéseket és építészeti kultúrát felmutató római városok elvesztették működésük társadalmi, gazdasági alapjait. A fizikai tér azonban általában tovább él, mint a civilizáció más elemei. Fizikailag az antik római városok épületei is túléltek a Birodalom összeomlását, de a városok élete jelentősen megváltozott. A koraközépkorban az új betelepülők társadalmá nem tudta fenntartani, használni ezeket a városokat. a megmaradt infrastruktúrát, legfeljebb az antik épületek kőanyagát használták saját építkezéseikhez.

A pécsi román kori katedrális „Népolttára” egyik faragott kövének faragatlan hátoldalán is felismerhető az itt állomásozó római légió jele¹¹. Kevés olyan római város volt, ahol a lakosság tekintetében némi folytonosság mutatható ki és az ott maradt népesség részben továbbörökített valamit a római örökségből. Az ugyancsak Pécsen feltárt ókeresztény sírépítmények fennmaradt díszítései, a Mauzóleumnak hívott sír szarkofágja itt egyértelműen a római kultúra továbbélését bizonyítja a Birodalom bukása utáni időszakban is.

A rommá vált infrastruktúra a táj részévé bomlott vissza. A nagy rendszerek szétestek, értelmezhetetlenné váltak a kis egységekből, sokszínűen formálódó középkori társadalmak számára. Alacsony technikai színvonaluk miatt kényszerűségből viszont igazodtak azokhoz az öröklött adottságokhoz, amelyeket a saját felkészültségükkel használni tudtak, ennek részét képezték a római épületek romos maradványai is. Néhány nagyobb római épületet erődítménnyé építettek át, a nagy épülettömbökbe a még álló falak között zezugos utcákat vágtak. Még arra is volt példa, hogy egy római császári palota térbeli kerete egy egész középkori városnak adott otthont, mint azt a Splitben (Spalato) felépült Diocletianus császár palotájának későbbi élete, középkori belakása igazolja.

Az antik római Marcellus színház mai állapota is jelentős későbbi kiegészítést, lakásokat eredményező „emeletráépítést” mutat.

A fenti folyamat alól kivételt talán csak a birodalmi eszméket feltámasztani kívánó politikai törekvések képeztek. Ezek keleten tartósan Bizánchoz, a nyugati területeken az itt létrejött frank birodalomhoz kötődtek. Itt az uralkodói presztízs beruházások döntően Nagy Károly (768-814) törekvéseihez kapcsolódtak. Az aacheni székhelyén felépült palota és a máig ragyogó állapotban fennmaradt palotakápolna egyértelműen a Római Birodalom és az antik kultúra folytonosságát volt hivatva szuggérálni saját hatalma alátámasztására. Nagy Károly rövid ideig tartó, az egykor volt Római Birodalmat újra feltámasztani szándékozó uralkodása, birodalomépítő szándéka csak rövid közjáték volt a kis egységekre szétesett korabeli Európában. Uralkodását a történészek közül sokan „Karoling-reneszánsznak” nevezik. Valóban egy reneszánsz uralkodóhoz méltón élesztette fel az antik szellemiséget. Az iskolarendszer egészét

¹¹ A „Népolttár” a pécsi székesegyház melletti, Bachman Zoltán által tervezett Románkori Kőtárban tekinthető meg.

megújította, meghatározva ezzel a középkor egészének oktatási struktúráját. Fontosnak tartotta, hogy a klerikusok hibátlan latinsággal beszéljenek és írjanak, s ezzel ismét a középkor egészére bevezette a kis egységekre felbomló Európa közös latin egyházi és hivatali nyelvét.

Az Aachenben fennmaradt palotakápolna mozaikjai szépen mutatják a római hagyományok tudatos megjelenítését (Fotó: T.Z.)

A folyamatosan érkező népcsoportok azonban még az ezredforduló táján is a nomád életmód utáni letelepedés gondjával voltak elfoglalva.

Ma már közhelynek számít, hogy a korai középkor zavaros évszázadaiban, a mai Európa szülési fájdalmai közepette három tényező játszott meghatározó szerepet:

- az antik civilizáció, a görög-római hagyományok továbbélése, amit a Római Birodalom politikai konstrukciójának feltámasztása utáni vágy is erősített. Ez volt az antik örökség, amely nyugaton és keleten is, a Bizánci Birodalom területén bűvő patakként élő hagyomány volt,
- a keresztény vallás és ennek egyházi intézményei, amely nyugaton a római pápaságot, a kolostorok reguláit és építészetét, a Bizánci Birodalom területén a keleti ortodox egyház meghatározó befolyását jelentette, valamint
- a „barbár” népcsoportok kultúrája, társadalmi-politikai szervezete, nyugaton és keleten egyaránt.

Az említett három tényező helyileg és időben változó intenzitással, de folyamatosan hatott egész Európában. A korai középkorban ezek bonyolult kölcsönhatásának eredménye volt a fejlődés.

A Római Birodalom válsága idején a Birodalom irányítása kétfelé osztódott és súlypontja egyre inkább keletre tolódott. Nagy Konstantin császár 324-ben kezdte meg egy új, keleti főváros építését a régi Büzantion átépítésével, amit 330-ban már fel is avattak, s az alapító után Constantinopolisnak hívták. A Római Birodalom keleti részén egy új hatalmi központ jött létre, ami ugyanolyan jogokkal rendelkezett, mint Róma. Az így, császári akaratból létrehozott várost, Konstantinápolyt Új Rómának hívták, amely a Nyugatrómai Birodalom bukása után a bizánci birodalom fővárosaként Róma örökösének tartotta magát. Bizánc Új Rómaként deklarálta az antik civilizációt akarta folytatni. Ennek a törekvésnek jelentős nyomait találjuk a Birodalom területén és bizonyos kötöttségek között nyugaton is. Értékelhető építmények azonban ebből az

időből alig maradtak fenn, Az oszmán birodalom regnálásával egy tökéletesen más kultúra, államberendezés jelent meg magában Bizáncban is, amely nem tartotta értéknek a Keletrómai Birodalom hagyatékát. Bizáncból Isztambul lett, az Oszmán Birodalom fővárosa, a mai Törökország legnagyobb városa.

A római épületek hasznosítása gyakran kőanyaguk felhasználásával történt, a Bizánci Birodalom területén is.

Bizánci erődítményen láthatók másodlagosan befalazott római kövek Ankarában, Törökországban (Fotó: T.Z.)

A Birodalom legnagyobb kiterjedését I. Justinianus idején érte el, gyakorlatilag a Földközi-tenger egész medencéje és a Fekete-tenger vidéke is a Bizánci Birodalomhoz tartozott. Jutott pénz a hadjáratok finanszírozása mellett a kultúrára is. Justinianus uralkodása idején épült fel a Hagia Sophia székesegyház.

I. Justinianus egy tudós csoporttal rendszerbe foglalta, kodifikálta a római jogot (Corpus Iuris Civilis), ami az egyetemek jogi karain ma is a kötelező tantárgy.

Hérakleiosz bizánci császár a VII. században a görögöt tette a bizánci állam hivatalos nyelvévé a korábbi latin helyett, „az addig használt latin imperator helyett felvette a görög baszileusz címet” Ezzel a Római Birodalom keleten is elveszett, a megmaradt területek „bizáncivá”, göröggé váltak. Az egyre merevebb, szertartásaiba fulladt államalakulat egészen Konstantinápoly elestéig, 1453-ig élt, amikor a törökök elfoglalták és az oszmán birodalom fővárosává tették. Ezt megelőzően a bizánci császár segélykérésére több kereszties hadjárat indult nyugatról a kereszténység bástyája, a szeldzsukok által szorongatott Bizánc megsegítésére.

A történészek szerint Bizánc hagyományaiban a késő Római Birodalom örököse, kultúrájában görög, kormányzati technikájában pedig keleti, despotikus.

Bizánc hatása az ortodox, keleti keresztény vallás közvetítésével Európa keleti felén érvényesült, a maga zárt, évszázadokon keresztül szinte változatlan, bemerevedett, a római pápától függetlenedett dogmatikájával, tagolt szervezetével, de egységes kultúrájával. Miután a római pápa és a konstantinápolyi patriarcha kölcsönösen kitagadták egymást, véglegessé vált az egyházszakadás (szkizma), amit hosszú küzdelem előzött meg a nyugati és keleti egyházatyák egyházi mezbe burkolt politikai hegemonia törekvéseinek érvényesítésére. Bizánc török kézre kerülésével az ortodox egyház közös egyházi főhatóság hiányában számos, egymástól független „nemzeti” ágra szakadt. Ezek között a legjelentősebb a moszkvai patriarcha szerepe

Az egyházon belüli küzdelmek lezárulta után Bizáncnak Európa nyugati felére mégis több ponton is érzékelhető a hatása:

- a kora középkor kezdetén Ravennában,
- jóval később, a középkor folyamán Velencében, ahová az élénk keleti kereskedelmi kapcsolatokat ápoló kereskedők mindent elcipeltek városukba, amihez Bizáncban hozzáfértek, elsősorban a San Marco székesegyház díszítésére,
- a középkori táblaképekben, mozaikokban egészen Giottóig,
- a keresztes háborúk révén a romanika templomépítészetében.

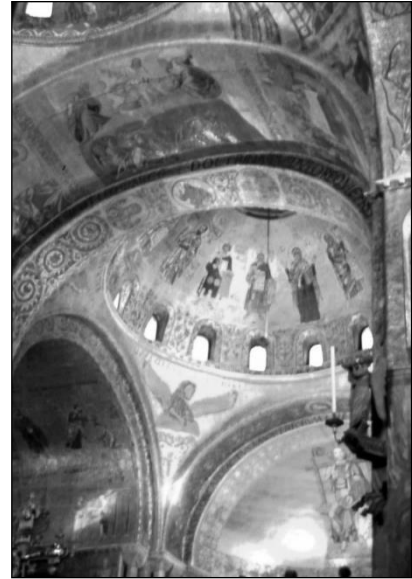
A San Marco homlokzata a „kalandos életű” bizánci lovak eredeti szobraival (Fotó: T.Z.)

Így kerültek a „kalandos életű” bronz lovak a bizánci Hippodromból a San Marco homlokzatára. A lovakat Bizáncból 1204-ben küldték haza a székesegyház díszítésére. A kor zavaros történéseinek megidézésére érdekes áttekinteni e négy bronz ló sorsát. A lovak eredetileg valamelyik római császár, valószínűleg Néro diadalívére készültek. Amikor az egységes Római Impérium felbomlott, Nagy Konstantin Bizáncba szállította a lovakat és a cirkuszban, a Hippodromban állította fel őket, innen kerültek Velencébe. A Velencei Köztársaság bukása után Napóleon egy rövid időre Párizsba költöztette a szobrokat, de a császárság összeomlása után Velence visszakapta a híres bizánci lovakat, majd az első és a második világháború eseményei elől is elmenekítették őket. Később egy időre visszakérültek a San Marco homlokzatára. Mára restaurálták a becses szobrokat és a savas esők miatt múzeumba vitték őket. A homlokzaton pontos másolataik díszítik a templom főhomlokzatát. A közölt fotó még a valódi lovakról készült, de nem lehet felfedezni semmi különbséget ezek és a másolatok között.

A székesegyház telis tele van bizánci mozaikokkal, Bizáncból hozott oszlopokkal, márvány burkolatokkal és bizánci eredetű a San Marco sarkán a másodlagosan befalazott tetrarcha szobor is, amit az útikönyvek „a mórok” címmel említenek.

A velencei San Marco székesegyház sarkán
másodlagosan befalazott bizánci tetrarchák

Mozaikok a San Marco székesegyházban
(Fotók: T.Z.)

A bizánci hatások azonban Európa nyugati felének városépítészetében mondhatni feledésbe merültek. Maradtak viszont a csodálatos bizánci hatású mozaikok egészen a reneszánszig, amikor Európa nyugati fele rátalált máig tartó saját arcára. Európa keleti felében viszont elsősorban a bizáncias keleti egyház hatása folyamatosan érzékelhető egészen napjainkig.

A tőlünk keletre fekvő országokban és városaikban egyértelműen érvényesült Bizánc hatása, itt is az egyház volt a politika irányítója és a kultúra fő közvetítője. A IX. századtól az ortodox kereszténység gyorsan elterjedt Bizánc érdekszférájában és a szlávok között is. A bizánci eredetű rendkívül merev és máig élő liturgia az ószláv és a görög nyelv használata mellett megengedi a nemzeti nyelvek használatát. Az ortodox vallásnak a római katolikusokkal szemben nem volt központi vezetése, főhatósága, minden nemzeti egyház önálló volt. A széttagoaltsága ellenére a legfontosabb művészeti programban, az ortodox templom építészetben, a táblakép festészetben, az ikonok világában is szinte bemerevedik minden. Különösen a kis templomok esetében mindenütt centrális, görög kereszt alaprajzú, kilenc osztatu tereket építettek, de a nagyobb, hosszázás elrendezésű templomokra is gyakran öt kupolát húztak fel.

Athén Agios Eleftherios templom
XX. századi, új pravoszláv templom Athénben (Fotó: T.Z.)

A később, vagy a ma épülő templomoknál is ugyanezeket a szabályokat kellett betartani, némi területi különbséggel. Így például az orosz területeken a kupola nem félgömb formájú, hanem a felfelé csúcsosodó hagymakupola vált általánossá.

Orosz ortodox templom, a Vaszilij Blazsenij székesegyház a Vörös téren (1555-1560) (Fotó: T.Z.)

A bizánci, ortodox templomoknak jellemzője az ikonosztáz, ahol a VII. századtól kezdve a szentélyelválasztó korlátan fára festett ikonokat helyeztek el, majd ez egy önálló fallá alakult.

Ortodox templom Tuszánfűrdőn, a mai Románia területén a XX. századból (T.Z.)

A mai Románia területén, még a közelmúltban épített templomok is bizánci hatásokat mutatnak, természetesen itt is helyi sajátosságokkal ötvözve.

Érdeemes lesz kissé részletesebben foglalkozni Bizánccal, a várossal, majd azokkal a városokkal is, amelyekre a bizánci kultúra, a keleti egyház jelentős mértékben hatott.

Bizánc, azaz Konstantinápoly

Maga a város, Konstantinápoly, azaz Bizánc a 300-as évektől rohamosan fejlődött. Kiteljesedett Nagy Konstantin álma, Konstantinápoly egy hatalmas birodalom fővárosává vált. Erre az uralkodói szándékokon túl kiváló földrajzi helyzete is alkalmassá tette. Az Európa és Ázsia, a Fekete- és a Földközi-tenger érintkezési pontján, a Boszporusz partján felépült metropoliszban élénk kereskedelmi és kézműves tevékenység folyt. A város biztonságát sokáig a constantinusi városfalak garantálták, de mivel a város hamarosan túlnőtt ezen a területen, a 400-as évek elején újabb falgyűrűt húztak a város védelmére. Később, 440 táján a víz felől is erősítették a várost, ezzel a város területe mintegy 1.400 hektárra nőtt, majdnem akkorára, mint az auréliusi városfalak gyűrűjében Róma, Konstantinápolyt ekkor úgy fél millióan lakták.

Furcsa színfoltja a bizánci történelemnek a képrombolás mintegy 120 évig tartó időszaka, amikor a társadalom két részre szakadt, a „képvédőkre” és a „képrombolókra”. A képvédők táborához tartoztak a kolostorok, amelyek főbb vagyontárgyai a szentek képei voltak, ezekhez a képekhez jöttek a zarándokok, és hagyták ott ajándékaikat. A képeket megsemmisítették és a nagy földbirtokokkal rendelkező kolostorok gazdasági és politikai befolyása csökkent.

Aqueductusok, ciszternák épülnek, s az itt dolgozó építészek, mesteremberek nem felejtették el a Római Birodalom építő technikáját. A város alatt lévő ciszternákba, víztárolókba a vizet a várostól mintegy 20 km távolságban lévő víznyerő helyről római technikával, aqueductuson keresztül vezették be.

Az egyik legnagyobb, I. Justinianus által építtetett ciszternát megnyitották a látogatók előtt is.

Mára a csillogó, reprezentatív központból nem maradt fenn semmi bemutatható, csak rekonstrukciós térképekből tudjuk elképzelni, hogy milyen lehetett fénykorában.

A régészeti emlékekből állította össze Ernest Mamboury a központot bemutató műemléki feldolgozását. A város politikai élete nem ritkán a cirkuszban, a Hippodromban folyt, a két nagy cirkuszi párt, a kékek és a zöldek részvételével, ahol viadalokat és lóversenyeket is tartottak. Az aréna mellett állt a császári palota, hogy a főméltóságok közvetlenül is beavatkozhasanak a cirkuszban folyó történésekbe. I. Justinianus idején épült fel a város legszebb, legnagyobb temploma, a Hagia Sophia,

a Szent Bölcsesség temploma. A város rendezését mutatja egy 476-ban kiadott törvény, amely szerint a legkisebb utcák szélességének is minimum 3,5 méternek kellett lennie.

Mára Konstantinápoly, a mai Isztambul 14 milliót meghaladó népességével Törökország legnagyobb városa. A modern városnak jelképévé vált az 1973-ban épített Boszporusz-híd, amely Európát és Ázsiát köti össze.

Ravenna

Ravenna a Nyugatrómai Birodalom végnapjainak helyszíne. Ebből az időszakból egy gyönyörű emlék maradt fenn Ravennában, Honorius császár halála után ugyanis mintegy húsz évig nővére, Galla Placidia uralkodott, és római mintákkal ékes mozaikokkal díszített mauzóleuma ma is látogatható. Nem véletlen Passuth László egyik érdekes könyvének címe: *Ravennában temették Rómát*. A császári udvar már 402-ben átköltözött Rómából Ravennába, a bizánci hajókkal védett Classis kikötője mellé. Ez sem tudta azonban megakadályozni, hogy Odoaker 476-ban itt Itália királyává kiáltassa ki magát, száműzze az utolsó császárt, Romulus Augustulust és a császári jelvényeket elküldje Konstantinápolyba. Névlegesen ezzel szűnt meg a Nyugatrómai Birodalom. Azonban Ravennában is folyamatosan élt – még az itt regnáló barbár vezetők gondolatában is – a Római Birodalom feltámasztásának eszméje, mint ahogyan ettől a középkor egész folyamán sem tudott az európai politika megszabadulni, (lásd a sokkal későbbi államalakulatot, a Német-római Császárságot, amely a nevébe is felvette Rómát). Ez vezérelte a gót Theodorikot is, aki fiatal korában majd tíz évet élt Konstantinápolyban, ahol elsajátította az antik műveltséget és persze a bizánci „kamarilla-politikát¹²” is. Ennek jegyében gyilkoltatta le „barátját”, Odoakert, egész családjával, rokonaival és híveivel együtt, akivel a birodalom közös kormányzásban egyeztek meg. 493-ban Itália királyává kiáltotta ki hadserege és ezzel a Pannóniáig terjedő birodalom vezetője lett. Az antik örökség feltámasztásának jegyében nagyszabású építkezésekbe kezdett. Birodalmában mindenütt helyreállította a római épületeket, a vízvezetékeket, a termákat, a csatornákat, utakat, hidakat. Ravennában ez az osztrogót király, aki bizánci mintára és a Római Birodalom feltámasztásának eszméjétől vezérelve irányította birodalmát, saját sír építményénél már nem tudta megtagadni eredeti kultúráját. A Ravenna külső kerületében ma is álló sír építmény szinte az egyetlen „barbár”, népvándorlás kori kőépítmény, ami napjainkig fennmaradt. Az állandó mozgással, vándorlással járó kultúrákból viszont sok gyönyörű kézműves, iparművészeti tárgyat ismerünk. Elég itt csak a népvándorlás kori magyar tarsolylemezekre utalni. Ezeket az iparművészeti tárgyakat ugyanis vándorlásaik során folyamatosan használták és magukkal is vitték. Egy kőépülettel azonban más a helyzet, az nem mozgatható. Ez lehet a magyarázata annak, hogy ilyenek ebből a

¹² döntéseket nem a hivatalosan arra létrehozott szervezetek hozzák, hanem titkos érdekcsoportok

korszakból nem maradtak fenn, kivételt képez Theodorik mauzóleuma, a maga kemény erejével, súlyosságával, egy kötömbből formált tetejével.

A „barbár király”, Theodorik mauzóleuma Ravennában a VI. sz. első negyedéből és Theodorik palotájának mozaikképe Ravennában, Theodorik Ariánus palotatemplomában, a San Apollinare Nuovóban. Az árkádok lefüggönyözése bizánci munka, mert korábban itt a keleti gót vezetők mozaikképei álltak, akiket Bizánc letörölt. (Fotók: T.Z.)

Ravenna, San Vitale – centrális tér és bizánci mozaikok (Fotók: T.Z.)

Ravenna története nem lenne teljes az ariánusok említése nélkül. Az ariánusok hittételeikkel a korai katolikus egyházon belül komoly mozgalmat hoztak létre a 300-as években, amely kemény teológiai vitákat gerjesztett. Tétéleik alapjaiban rengették meg az egyházat. Püspökök száműzete, majd visszafogadása, zsinati határozatok mindkét oldalon, míg a végén győzött a hivatalos vonal és eretnekségnek nyilvánították Arius püspök tanait.

Bizánc a nyugati területeken csak Ravennában tudta egy rövid ideig valóban megvetni a lábát. Itt exarchátust létesítettek és az irányítást egy általuk kinevezett egyházi és

világi helytartóra, az exarchára bízták. Ravenna így vált a kelet és a nyugat találkozási pontjává.

Ravenna 540-től a longobárd hódításig, 751-ig a bizánci exarchatus központja lett. Aistulf longobárd király uralmának Kis Pipin frank király vetett véget 756-ban, amikor az exarchatus területét Rómának, a pápai államnak engedte át.

Ravenna, az exarcha palotája
(Fotók: T.Z.)

Zára, a mai Zadar

Zára, a mai horvátországi Zadar, Jader néven már az illírek fontos központja volt. A rómaiak a Kr.e. II. század közepétől szállták meg a vidéket, akik jelentősen belenyúltak a városszerkezetbe. Kiépült a két egymásra merőleges főút, a cardo és a decumanus. Megépítették a fórumot, a piacot, a közfürdőt és az amfiteátrumot, vízvezetékkel és csatornázással látták el a települést.

A római fórum maradványai, Zára/Zadar (Fotó: T.Z.)

Zára/Zadar – Szt. Donát templom mai külső és belső képe (Fotó: T.Z.)

537-ben Bizánc foglalta el a gótoktól. Itt maradt fenn egy gyönyörű bizánci épület, a VIII. században emelt Szent Donát templom.

Zára a római és bizánci periódus után a romanikában és később is jelentős új beépítésekkel, épületekkel gazdagodott.

Szűz Mária román kori temploma

A városfal barokk kapuja (Fotók: T.Z.)

Az egykori Zára, a mai Zadar az Adria-part egyik legjelentősebb városa, jelentős idegenforgalommal. Az Adriára tartó magyar turisták, ha nem kanyarodnak el az Isztriai félsziget felé, itt érik el az Adriát.

Szófia

Szófia (Sofija, ma a Bulgária fővárosa) ősi trák város volt, Serdica néven. Története, mint minden jelentős európai város története, hadakozásokkal indult. Nagy Sándor makedón király leromboltatta, a trákok újjáépítették és sokáig tartották a várost. Kr.e. 28-ban a rómaiak foglalták el és a megalapított Thracia tartomány központjává tették. Traianus alatt már komoly fürdők, középületek épültek, a városban folytatott régészeti

ásatások során ezek számítanak a legrégebb leleteknek. A dokumentumok szerint Constantinus, Konstantinápoly alapítója sokáig Serdicát akarta Új Rómájának megtenni, amely rangot aztán Konstantinápoly kapta meg. A görög jellegű, sok kisázsiai bevándorlóval felduzzadt város a Római Birodalom kettéválása után némi háborúskodást követően Bizánc fennhatósága alá került. Mivel rajta keresztül vezetett az út Bizáncba, stratégiai fontos pozíciót foglalt el. A VII. század végén a bolgárok elől menekülő szlávok foglalták el a várost, majd 809-ben került a bolgárok kezére.

A bolgárok és Bizánc meglehetősen konfliktusos kapcsolatában akkor ált be fordulat, amikor 865-ben a konstantinápolyi pátriárka megkeresztelte a bolgár uralkodót. Ez az aktus kötötte Bulgáriát egészen napjainkig a pravoszláv valláshoz. A pravoszláv emlékanyag egyik gyöngyszeme a világörökség részét képező kis templom Bojanában, Szófia egy külső kerületében gyönyörű XI-XIII. századi freskóival.

Freskó a bojanai templomban és a templom külső képe Szófiában (Fotók: T.Z.)

Egy város viharos sorsát gyakran egy-egy épület viszontagságos sorsából is megismerhetjük. Szófiában több más, például a már említett bojanai templom mellett ilyen az alábbi képen is szereplő Szent György templom. A IV. században sírhely lehetett, amit a VI. században alakították át bizánci templommá, a török időben dzsámi, később egy bolgár fejedelem mauzóleuma, majd ismét pravoszláv templom lett.

Szófia, Szt. György templom (T.Z. fotója alapján Lovra Éva készítette)

A város történelme a trákokkal kezdődik, időszámításunk előtt 29-28-ban a rómaiak foglalják el a területet, és a Trajánus alapította Serdicát Trácia tartomány fővárosává tették. Hosszú bizánci fennhatóság következett, majd 1382-ben a törökök foglalták el, ami az öt évszázadig tartó török uralom nyitányát jelentette, és egyben a város és az ország lakóterületi beépítésében törökös jelleget eredményezett. A hosszú török időszak az egész Balkánon, Szófiában, Plovdivban és más, nagyobb és gazdagabb településekben a törökországi lakóházformákat terjesztette el.

Az Alekszandr Nyevszkij-székesegyház Szófiában. Jellemző balkáni lakóterület, gazdag török kereskedők házaival. (Fotók: T.Z.)

1878 elején vonulnak be Szófiába az orosz csapatok, véget vetve ezzel a török uralomnak. Ekkor a végsőkig lepusztult városban már csak mintegy 12.000 ember élt. Már 1879-ben döntöttek arról, hogy a felszabadulás emlékére egy nagy székesegyházat emelnek. Az 1900-as évek elején (1912-ben) elkészült a bemerevedett keleti ortodox egyház előírásai szerint épült a neobizánci stílusú Alekszandr Nyevszkij-székesegyház és hamarosan a város szimbólumává is vált.

A város rohamos fejlődését mutatja, hogy 1910-ben már százezres nagyvárosként emlegetik. A második világháború pusztítása után a várost mondhatni újjáépítik, de döntően lélektelen lakótelepek épültek, a korszellemnek megfelelően sok zöldterülettel. Szófia ma az Európai Unió tagjává vált Bulgária fővárosa. Hosszú keleti orientáció után itt is a Nyugathoz tartozás mellett döntöttek.

Hazai vonatkozások

A Bizánci Birodalomból, Thesszalonikiból indult a két hittérítő, a szláv nyelvet is ismerő testvérpár, Cirill és Metód, akik a görög betűk felhasználásával kialakították a szlávok írását. Zalaváron áll emlékművük is, mert 867-ben megfordult itt a két görög hittérítő, hogy az itt élő szlávokat megismertesse a pravoszláv hittel.

Első királyunk, a később szentté avatott István király a nyugati orientáció jegyében a római pápától kapta legitimizációját és koronáját, de az ország az Árpád-házi királyok alatt még jó ideig kacérokodott Bizánccal is. Dinasztikus érdekekből erős kapcsolatok voltak az Árpád - házi királyok és a bizánci udvar között. I. Géza bizánci feleségének a bizánci császár küldött koronát, ez lett a Szent Korona alsó része, amit bizánci ötvösműhelyben készítettek. A hazai trónkövetelőket rendre befogadta a bizánci udvar, nyilván abban a reményben, hogy ha sikerül uralkodóvá válniuk, hazánk is a bizánci, a keleti érdekszférához fog tartozni. Béla, Árpád - házi herceg egy Bizánccal kötött egyezmény keretében került Konstantinápolyba, Manuél bizánci császár lányának jegyeseként. Bélát Konstantinápolyban Alexiosznak hívták, és sokáig a császári cím várományosa is volt. Amikor Mauélnak fiú gyermeke született, Bélát hazahívták, megfosztották bizánci méltóságától és felbontották jegyességét, Később III. Béla erőskezű királyunkként kormányozta az országot. Manuél édesanyja, Szent László király lánya az a magyar Piroska volt, aki Joannész Komnénosz császár felesége volt.

Komnénosz bizánci császár és felesége, Eiréné (Piroska) mozaikképe a Kis Jézust tartó Madonna két oldalán a Hagia Szophia székesegyházban (Fotó: T.Z.)

Ez a kettősség, a keleti és nyugati orientáció libikókája a magyar történelemben végig követhető. A Habsburgokkal, azaz a nyugati orientációval szemben kirobbant forradalmak vezetőit rendre Törökország fogadta be. Thököly, Rákóczi, Kossuth emigrációja, Erdély török kapcsolatai, majd a szovjet érdekszféra regnálása némi egyszerűsítéssel mind az ország keleti kapcsolatait mutatják. A másik oldalon a német és a Habsburg irányultság, napjainkban az EU tagság a nyugati kapcsolatok tovább élését jelzik. A keleti orientáció sejlik fel a mai napi politika szintjén a keleti nyitás kapcsán, mindez persze az ország geo-politikai, földrajzi helyzetéből is következik.

A mai Magyarország keleti felén, közel a pravoszláv hitű világhoz érzékelhető áttételesen Bizánc hatása, a pravoszláv, görög katolikus emléktárhely. Gyönyörű bizánci hatású freskókat lehet látni például a kis csarodai, késő román kori templom falán is.

Máriapócs, görög-keleti búcsújáró templom barokk ikonosztáza (az 1700-as közepe) (Fotó: T.Z.)

Nálunk az egyik, sokkal későbbi, barokk ikonosztáz a máriapócsi görögkatolikus, búcsújáró templomban van.

A hazánkba a több ütemben érkező szerbek hozták be ortodox vallásukat. Görögkeleti templomok találhatóak Mohácson és Siklóson is, de főleg Szentendrén az 1700-as évekből.

Összefoglalva:

A Bizánci Birodalom történelme a Római Birodalom kettéosztásával indult és Bizánc török elfoglalásáig, az 1400-as évek közepéig tartott. Bizánc Európában is megvetette a lábát, Ravennában exarchátust is létrehozott az itáliai területeik kormányzására. Az egyházszakadással kialakult az ortodox egyház, amelynek szinte változatlan kánonjai és stílusjegyei a templomépítészetben Európa keleti felén máig nyomom követhetők. Hazánknak is folyamatosan élénk kapcsolatai voltak Bizánccal, részben az Árpád-házi királyok kapcsán, részben az ortodox egyház megjelenésével az ország keleti felében.

06

A KÖZÉPKOR VÁROSAI A ROMANIKA JEGYÉBEN

Zsámbék 2016 (B.M.)

A X. században Európa még az eurázsiai kontinens szegény periferiája volt. Ettől az időtől kezdve azonban – ha megtorpanásokkal is – egy olyan korszak kezdődött Nyugaton, amelynek eredményeként ez a terület az Újkorban a világ vezető és leggazdagabb civilizációjává vált. 1054-ben került sor a nyílt és formális egyházszakadásra a keleti és a nyugati katolikus egyház között, a római pápa és a konstantinápolyi patriarcha kölcsönösen kitagadták egymást. A későbbi fejlődésre mindkét oldalon jelentős hatást gyakorló katolikus egyházak ettől kezdve nem csak a teológiában, hanem társadalomszervezési, politikai kérdésekben is külön utat jártak. A Balkán és Európa keleti fele, az orosz területek a bizánci egyház érdekszférájába tagolódtak be. A bizánci egyház hatása itt egy meglehetősen bemerevedett, csak nagyon lassan változó világot hozott létre. Európa nyugati felében kiépültek a latin keresztény kultúra intézményei. Ez a terület egy új gazdaságfejlődési útra lépett és itt formálódott a középkor társadalma.

Maga a középkor azonban két – részben összeolvadó, egymást átfedő – mégis egymástól lényegesen különböző korszakra tagolódik. Az elsőben, a X-XIII. században kialakul a feudalizmus társadalma és intézményei, amit az építészetben a romanika, a román stílus jelenített meg. A második periódusra a XIII-XIV században az előbbieket mellett a városi polgárság – a kézművesek, kereskedők – folyamatos gazdagodása és ennek megfelelően a városok megerősödése, a városépítés felgyorsulása volt a jellemző. Ebben a szakaszban a gótika építészeti stílusa regnált.

Kezdjük a középkor első századaival, a feudalizmus kialakulásával, megerősödésével. A korszak beköszöntése, a változások természetesen nem köthetők egy konkrét időponthoz. Ezek, ami a gazdasági struktúrát illeti, már a késői Római Birodalomban elindultak a latifundiumok, a nagybirtok rendszer kialakulásával és hosszabb stagnálás, leépülés után a feudalizmusban folytatódtak. A Nyugatrómai Birodalom bukását követően rendkívül bizonytalan közállapotok teremtődtek, amelyek aztán a középkor egészében csak lassan konszolidálódtak.

Az első időszakban az erős, hatalmas területeket összefogó központi irányítást kis egységekre bomló területi tagolódás váltotta fel. Ekkor zajlott – mai kifejezéssel élve – az „állam privatizációja”. Kialakult a feudális társadalmi rendszer, a maga széttagoaltságával, a vazallusi rendszerrel a kis egységekre bomló területek személyes döntések alapján változó integrációjával. Ugyanakkor a 950 és 1250 közti 300 évben Európa lakossága több mint kétszeresére nőtt. Mindez nem lett volna lehetséges a technikai újítások, illetve ezek tömeges bevezetése nélkül. A mezőgazdaságban jelentősen nőtt a termelékenység. Lehetővé vált a munkamegosztás kiszélesítése. Közben Európa felszabadult az arabok, a normannok, a hunok, majd a kalandozó magyarok folyamatosan ismétlődő nyomása alól, ami felgyorsította a fejlődést. Nem voltak olyan millió körüli népességszámú nagyvárosok, mint a fél világot irányító Róma volt a Birodalom csúcsán, vagy mint keleten Bizánc. Ezek kialakulása ugyanis csak erős központosítás eredménye lehetett volna. A XIII-XV században csak Párizs lakossága haladta meg a százezer főt. Európa legurbanizáltabb területei Flandria (a mai Belgium északi része) és Itália északi részei voltak. Flandriában Gent és Brugge

50-80 ezres népességű, Itáliában Bologna, Firenze, Genova, Milánó, Velence és Róma lakosainak száma közelítette meg a százezer főt, de ezt a nagyságot feltehetően csak Velence érte el. A német területek legjelentősebb városai, Köln, Augsburg, Nürnberg lakossága harmincezer fő körül mozgott. Szembetűnő a középkor második periódusában a városhálózat gyors fejlődése is, becslések szerint a X. század végén mintegy száz városias jellegű település volt Európában. A XV. századra a történészek már 6000 körüli városi jogállású települést számoltak össze. Ez azonban már a középkor következő periódusára esik. Mi viszont maradjunk az első időszaknál, a feudalizmus kialakulásának történéseinél és a romanikánál.

A korszak egyházi hatalmasai a római pápa és püspökei, a szerzetesrendek generálisai, a világi vezető réteg; a király és a hűbérurak voltak. Ők voltak a tartós anyagokból készült épületek megrendelői. A két hatalmi ág – az egyházi és a világi – egymásra támaszkodott, természetes módon összefonódott. Kapcsolatukat belső feszültségek is tarkították, amelyekből rendre az egyház került ki győztesen. A középkor ideológiája szerint ugyanis a király hatalmát az Istentől eredeztetni, és a királyi hatalom a pápa közvetítésével jut a kiszemelthez. A többi világi hatalmasságok pedig a királytól kapták birtokaikat és ami ezzel együtt járt, a hatalmukat.

A koraközépkori városok jelentős többsége úgy jött létre, hogy a földesúr vára, erődítménye környékére telepítette a kereskedőket és iparosokat, a szökött jobbágyokat. A bizonytalan közállapotok miatt jelentős erőforrásokat emésztett fel a védelem, a feudális vezető réteg várakban élt, a városokat is hatalmas falakkal vették körül. A várak alá települt „váraljai népesség” a feudális urat és a várbelieket látta el különböző kézműves termékkel. Ez volt a középkori városiasodás kezdete. A feudális úr erődítménye védelmet, a várbeliek kiszolgálása munkalehetőséget adott az oda települteknek.

Városfal: Avila 1090-1099 (Spanyolország)
(Franciaország) (T.Z.)

Ribeauville, Ulrichsburg a XII. sz. vége

A váraknak külön története van. A haditechnika fejlődésével a kezdeti föld, majd fa várakat felváltották a vastag kőfalakkal épített várak, erődítmények, amelyek a várúr lakhelyei is voltak.

A városokon kívüli várak mindig valamilyen magaslaton épültek, mert ez is nehezítette megközelítésüket. Tőlünk nyugatra sok teljesen épen maradt vár áll, ma fontos turisztikai látványosságok, de most is nehézkes a feljutás az épületekbe, de ezt ma már általában valamilyen módon megkönnyítik. Rábfűzestől körülbelül 30 kilométerre áll egy majd 500 méter magas sziklacsúcson Riegersburg vára, ahol egy lifttel oldották meg a feljutást.

Riegersburg vára a turistákat a látogató központhoz felszállító lift felső fogadóállomása (T.Z.)

A várak természetesen ma is folyamatosan változnak, a felújítások kapcsán új, modern részekkel egészülnek ki. Példa erre a riegersburgi lift is, amely szerkezetével megváltoztatta a vár külső képét. A várakhoz kívülről ma már gyakran látogatóközpontot is építenek, hogy a várak belső képét ne zavarják a XX-XXI. századi új funkciókkal. Itt lehet megvenni a belépőjegyet, itt vannak a mosdók, itt árulják az emléktárgyakat, stb. Riegersburgban itt lehet üdítőt és meleg ételt is kapni. A belsőben nem csak a már említett újkori bővítmények jelentek meg, hanem a helyiségek mai használata is óvatos műemlékvédelmi beavatkozások kapcsán némi átalakítást is követel. A várakban ugyanis az épen maradt, vagy a felújított helyiségeket ma is használják, kiállításokat tartanak bennük, vagy akár elegáns esküvői vacsorák színhelyei is lehetnek.

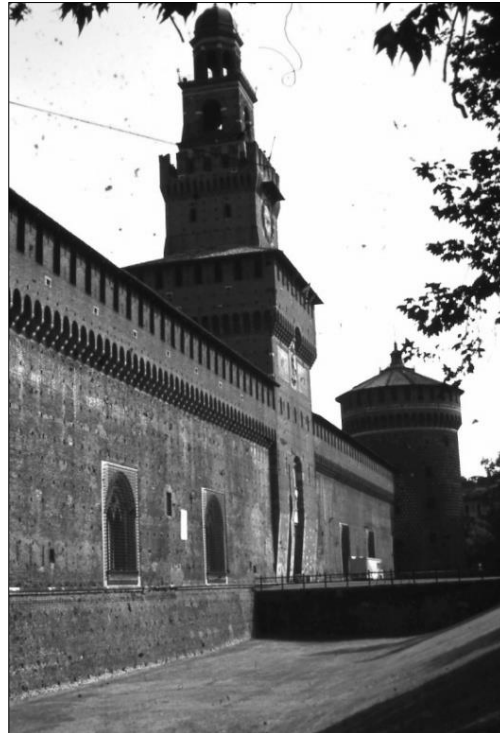
A világi építészet jellemző funkciói tehát a várak, erődítések, a városfalak és a lakótornyok furcsa építményei. Az állandó forrongásban, kialakulásban lévő új társadalmi berendezkedésben a biztonság hiánya az egyes épületeket is szinte erődítménnyé szigorította. A feudális urak dísztelen, rideg várakban éltek, vastag, nyirkos falak között és a városokon belül is hatalmas várakat építettek maguknak.

Érdekes a Közel-Kelet legnagyobb erődítménye, a részben magyar vonatkozású a johanniták vára a szíriai Margatban (Al-Marquab), amely a keresztes háborúk idején töltött be fontos szerepet. Az V. keresztes háborúban II. András magyar király is hosszabb időt töltött itt, és jelentős évjáradékot adományozott a vár fenntartására. A vár régészeti feltárását a Szíriai-Magyar Régészeti Misszió végzi.

A várakban sem lehetett túl kényelmes az élet, de a városok lakótornyjaiban sem, ahol a tehetősebbek éltek. A tornyok alacsony szintjein a katonák állomásoztak, a lakók pedig a fentebb lévő szinteket foglalták el. Hol van már a rómaiak tájban szétszórta megjelenő villaépítészete, kérdezhetjük jogosan, és a választ a társadalom változásában találhatjuk meg, a támadás és védekezés, mint életforma eluralkodásában. A lakótornyok – legalábbis amelyeket nem bontottak le – eredeti állapotukban maradtak ránk, mert ezeket később nem tudták használni, így nem is építették át azokat.

Gent, S' Gravensteen, a flandriai grófok várkastélya (T.Z.)

Milano, Palazzo Sforzesco (T.Z.)

A középkorban rendkívül fontosak a szerzetesrendek, s a kolostorok komoly gazdasági és kulturális szereppel rendelkeztek. Szent Benedek 530 körül alapította a Monte Cassinot, és megfogalmazta a bencés kolostorok építésére később is nagy hatást gyakorló Regulát. Minden szerzetesrendnek már az alapításkor volt Regulája, azaz szabályzata, ami megszabta a kolostorok, a rendi templomok építészeti megoldását, sőt a kolostorok helykiválasztását is. A szerzetesrendek Európa szerte elterjedtek, építészeti megoldásaik az adott szerzetesrendre jellemzőek, és a mindenütt betartandó reguláikból adódóan nemzetköziek voltak. Internacionálisuk hasonlítható a mai multinacionális cégek minden helyszínen hasonló építési programjaihoz.

Pavia (Észak-Olaszország) (T.Z.)

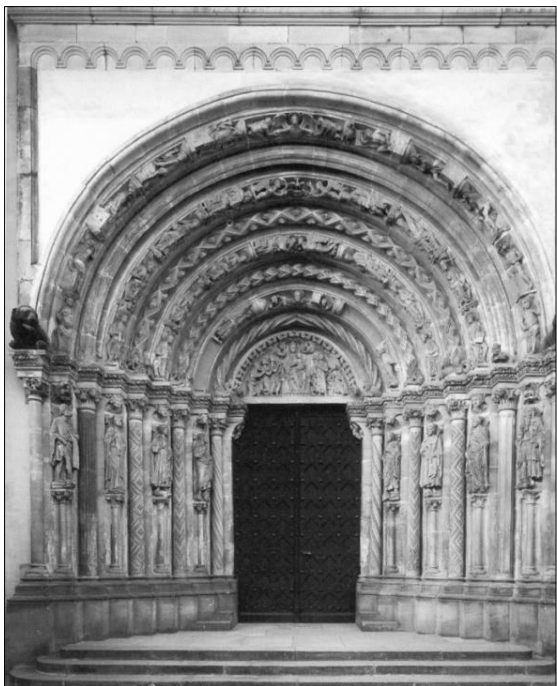

Róma, Torre delle Milizie (T.Z.)

A svájci Sankt Gallen-i bencés kolostor felújítását 820 körül egy pergamenre rajzolt ideáltervvel akarták segíteni, amit aztán nem használtak fel, de a terv fennmaradt. Ebből jól látszik, hogy a kolostor egy teljes „város” volt. A központi helyet elfoglaló templom mellett a szerzetesek lakhelyei voltak, de volt benne helye a közösségi funkcióknak is, volt a rajzon iskola, kórház, és a falakon belül helyet kaptak a mezőgazdasággal és állattenyésztéssel kapcsolatos épületek is.

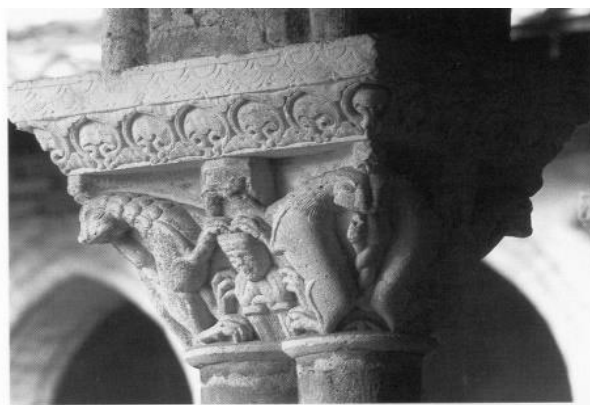
Egyházi vagy földesúri megrendelésre építették a templomokat, a korszak elején ezek is dísztelen, súlyos tömegekkel épültek. A falak a korszak szerkezeti tudásának megfelelően vastagok, a mennyezetet román boltozatok alkották, vagy fa fedélszékekkel fedték a tereket.

A vastag falak között az ideológiai tartalmat viszont egyre gazdagodó díszítésekkel kommunikálták. A feudális várak erőt és hatalmat sugároztak, ehhez nem kellett finomkodó díszítések. Az egyháznak viszont szüksége volt a lelkek megnyerésére, amit a templomok ornamentális díszítésével értek el. Az épületszobrászati munkák különösen hangsúlyosan jelentek meg a templomok bejáratánál, hiszen a cél az embereknek a templomba való behívása volt. Szobrokkal díszített rézsús, félkörös záródású bélietes kapubejáratok készültek, gyakran még a kis falusi templomoknál is.

Freiberg (Szászország), Miasszonyunk templom. „Arany Kapu”, 1220 (Fotó: T.Z.)

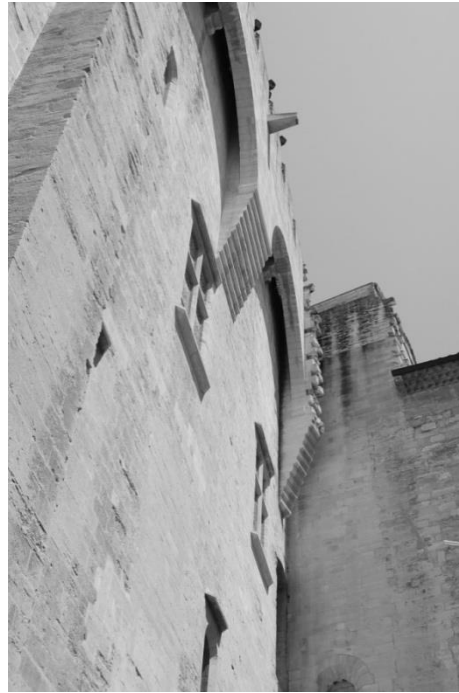
A belsők már egyszerűbbek voltak, de az oszlopfejek itt is magukon hordták a kor díszítőművészetének elemeit. A motívumokhoz egyrészt a népvándorlás kori ötvöstárgyakon lévő díszítéseket, stilizált növényi indákat használtak, másrészt az antik formákhoz nyúltak vissza. A fa fedélszékeket lassan felváltották a donga és keresztboltozatok, amelyek nyomott térhatást eredményeztek a templombelsőben.

Moissac, két oszlopfeő az egykori Szent Péter apátsági templom kerengőjéből, az 1100-as évekből (Fotó: T.Z.)

A zárt, nyomott térhatású, derengő fényben lévő belsőt csak a kolostorok belső világai, mígvessen formált oszlopokkal határolt kerengői oldották.

Érdekes közjáték helyszíne volt a középkorban Avignon városa Franciaországban. 1309-ben V. Kelemen pápa Rómából ide tette át székhelyét, nem kevés bonyodalmat okozva a római katolikus egyházon belül. 1377-ig itt volt a pápa székhelye, amit Rómából a pápák „Avignoni fogságának” hívtak.

Avignon, a pápai palota részletei (Benkő Melinda fotói)

A Pisában, a Campo dei Miracoli (Csodák Terén) épült együttes különleges helyet foglal el a korszak templomépítészetében a gazdag és a vidám homlokzati vakarkádjával. Három, valóban csodás épület áll egy nagy gyepes területen: a hatalmas dóm, a Duomo (Santa Maria Assunta), a Keresztelő Kápolna (a Battistero), és a Harangtorony a „Ferde Torony” (a Torre Pendente). Az együttes főépületét, a dómot a szaracénok feletti győzelmük öröme emelték, még a kereszthajók léptéke is megfelel a román templomok általános nagyságának. A homlokzatokon a pisai félköríves vakarkád motívum, mely széles körben terjedt el a romanikában, sőt a neoromán építészetnek is kedvelt eleme lett. Miközben ebből a korból szinte kizárólagosan csak egyes szoliter épületek maradtak fenn, a pisai Campo dei Miracoli épületei a mai terminológia szerint városépítészeti együttest alkotnak.

Pisa, keresztelőkápolna (1153- XIII. sz. közepe) és Pisa, Dóm (1063-1118 és 1261-1279) a felső szintek már gótikus elemekkel. (Fotók: T.Z.)

Ennek az időszaknak érdekes epizódja a keresztes háborúk története. A pápák kezdeményezésére hét hadjárat indult Európából keletre, hogy visszahódítsák a muszlimoktól a megszállt keresztény területeket, elsősorban Jeruzsálemet és a Szentföldet. A hadjáratok Európa expanziós kísérletének tekinthetők. A mintegy kétszáz évig elhúzódó, rendszeresen ismétlődő hadjáratok azonban eredmény nélkül zárultak, ha csak azt nem tekinthetjük eredménynek, hogy a keresztes lovagok, akiknek hazájukban, mint másodszülött nemes fiúknak nem jutott birtok, jelentős hadi sarchoz juthattak. A keresztesek kis keresztény államokat is alapítottak a Szentföldön és a Keletrómai Császárság területén, de ezek sem voltak hosszú életűek. A keresztes hadjáratok azért érdemelnek külön említést jelen áttekintésünkben, mert a Közel-Kelet mai, zűrzavaros politikai helyzete szinte pontos történeti előképének tekinthető a keresztes háborúk mintegy két évszázada, mely egyúttal a kialakuló európai feudalizmus érdekes láttelepe is.

San Gimignano

San Gimignano, a lakótornyok városa, azért egyedülálló, mert itt az egész középkori, döntően a romanika stílusjegyeit viselő városszerkezet fennmaradt, a lakótornyokkal, a középkori beépítéssel együtt. Ez azért volt lehetséges, mert ez a toszkán városka egy magaslatra települt, és a város újabb kori fejlesztései a magaslat alatt, egy később kiépített, mondhatni új kisvárosban realizálódtak. San Gimignano tizenhárom lakótornya túlélte a történelem viharait, ezek közül az egyikre, a Torre Grossára fel is lehet kapaszkodni. Más városokban is voltak lakótornyok, de ezek zöme az idők folyamán elpusztult, így vált San Gimignano a lakótornyok városává. Ezért is vette fel az UNESCO az egész történeti várost a világörökség listára.

A város 1199-ben függetlenítette magát a szomszédos Volterrától, ezzel indult meg fejlődése. A lakótornyok a városkán belüli zavargásokról tanúskodnak, ami Itália középső részén általános volt. A bizonytalan helyzetet nagyrészt a politikai csatározások indukálták, ide is elért ugyanis a toszkán hatalmi harc a guelf és a ghibelin pártok között. Prosperitása az 1300-as évek közepén egész Európán végigsöprő pestisjárványig tartott, amikor is a város majd teljesen elnéptelenedett. A város mai állapota gyakorlatilag ezt a kimerevített képet mutatja.

A város képe a tájban (Fotó: T.Z.)

A városok terein mindenütt voltak kutak, ahol a vízért menve egyben találkozni is lehetett másokkal. A terek egyik legfontosabb funkciója a középkortól máig, az hogy megfelelő környezetet adnak a kötetlen találkozásoknak.

San Gimignano lakótornyokkal tűzdelt képe és főter a terekről elmaradhatatlan kúttal, mai fotókon (Fotó: T.Z.)
Lakótornyok San Gimignano-ban, a szomszédos lakótorony, a Torre Grossa tetejéről (Olaszország) (Fotó: T.Z.)

A honfoglaló törzsek kultúrájáról, művészetéről tarsolylemezek és iparművészeti tárgyak tanúskodnak. (Például a bécsi Kunsthistorisches Múzeumban őrzött nagyszentmiklósi aranyedények.) Mai értelemben vett építészetük nem volt, bár újabban a sátorépítészet is meghonosodott a modern épületszerkezeti elemek között. Az államalapítás után indult meg hazánkban a magyarság kőépítészete. A magyarságot azért kell hangsúlyozni, mert a Kárpát-medencében a rómaiaktól, sőt később a szlávoktól (Pribina szláv államából) is származó jelentős épületeket találtak a honfoglalók. Pribina zalavári templomát sokáig használták is. A pécsi ókeresztény temető felszínén lévő sírkápolnái közül több megérte a XI. századot is. A jelentősebb fejlesztések hely kiválasztásában fontosak voltak a fennmaradt római előzmények, így a pécsi püspökség telepítését a római, ókeresztény temető léte befolyásolhatta, Szombathelyen a római fórum tölthetett be hasonló szerepet. A látenszen tovább élő római kultúra maradványai ugyanakkor jelentős kőanyagot adtak a meginduló kőépítészethez. A pécsi román kori kőtár egyes kövei is római kövek átfaragásának nyomait mutatják. Római szarkofágból készült István király koporsója is.

Az első kőépületek díszítésére ez a három forrás, a vándorláskori formakincs, a római és a szláv hagyaték hatott. Az épületek tömege ugyanakkor a nyugaton kialakult romanika jegyeit hordozták: súlyos vastag falak, lőrésszerű kis ablakok. A hazai kora román építészet vaskos tömegeit, szűk belső világát, súlyosságát a fennmaradt altemplomokban érzékelhetjük igazán (Feldebrő, Tihany, Pécsvárad).

Feldebrő, a kéthajós altemplom a XI. századból (T.Z.)

Tihany, bencés apátság altemploma, a XI. század közepe (T.Z.)

Szent István az új rend bevezetésével volt elfoglalva. A törzsi szervezet helyett egy nyugati típusú államszervezetet kellett létrehoznia. Pogánylázadások, a királyi hatalomért folytatott pártharcok, a német császárság beavatkozási kísérletei kötötték le. Hatalmának megszilárdításához nélkülözhetetlen volt az egyház támogatása. Ehhez jelentős templomépítési programot hajtott végre, rendelkezései szerint tíz falunak kellett egy templomot építenie, de templomaiból egy sem maradt fenn. A székesfehérvári bazilikából is csak az alapfalak egy részét sikerült feltárni.

Tarnaszentmária templomfala népvándorlás kori motívumokkal (T.Z.)

Oszlópő és angyal a pécsi románkori székesegyházból a pécsi Kőtárban (T.Z.)

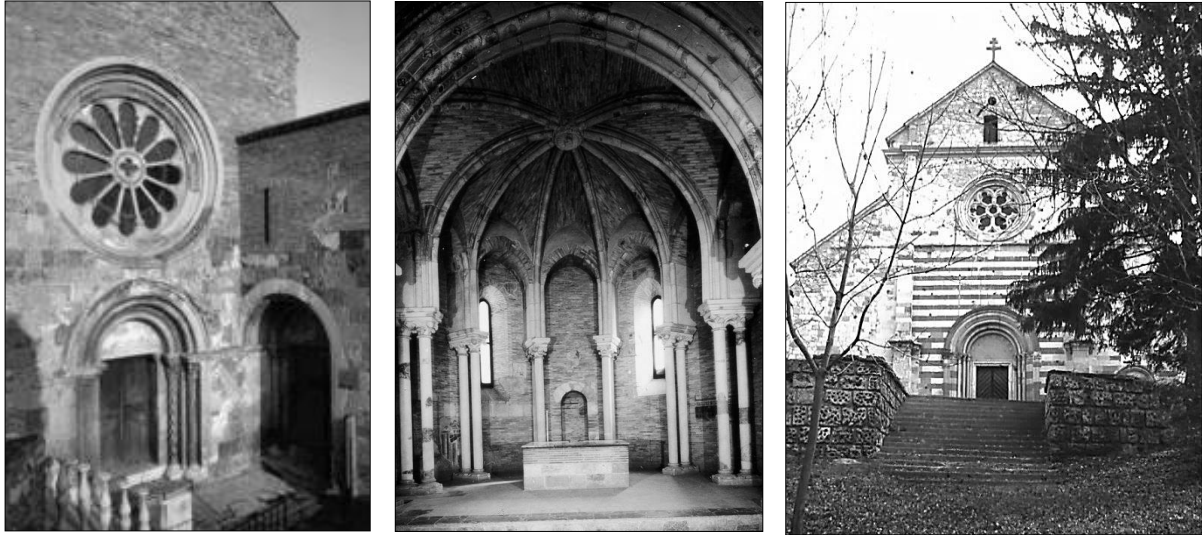

Pécsett a hatalmi harcok következtében 1064-ben leégett a korábban itt álló templom, majd a helyén megindult a román kori székesegyház építése. A többszöri átépítés nyomán a város román kori székesegyházáról csak a kőtárban bemutatott gazdag faragott kőanyag ad képet.

Sámson története, dombormű a pécsi székesegyház altemplomi lejárataról (1120 körül) (Fotó: T.Z.)

A XI. század végére mondhatni, hogy megszilárdult a belső rend, kialakult a feudalizmus. Esztergomban a királyi vár építése a Bizáncban nevelkedett III. Bélához kötődik, akinek erős francia kapcsolatai is voltak. Esztergomból fővárost akart építeni. A felépült székesegyház sajnos teljesen elpusztult, díszkapuja, a Porta Speciosa is csak egy XVIII. századi festményen maradt fenn.

1. Esztergom, a várkápolna bélletes kapuzata XII. sz. vége. 2. A várkápolna szentélye (Esztergom. hu) 3. Bélapátfalva, cisztercita apátsági templom (XIII. sz. közepe) (Fotó: T.Z.)

A ciszterciták már 1142-ben bejöttek az országba. Miután III. Béla ugyanazokat az előjogokat biztosította számukra, amit az anyaországukban is élveztek, sorra épültek a ciszterci kolostorok. Ezek a bélapátfalvai kivételével megsemmisültek. Ez a francia jegyeket hordozó apátsági templomuk máig jó állapotban fennmaradt.

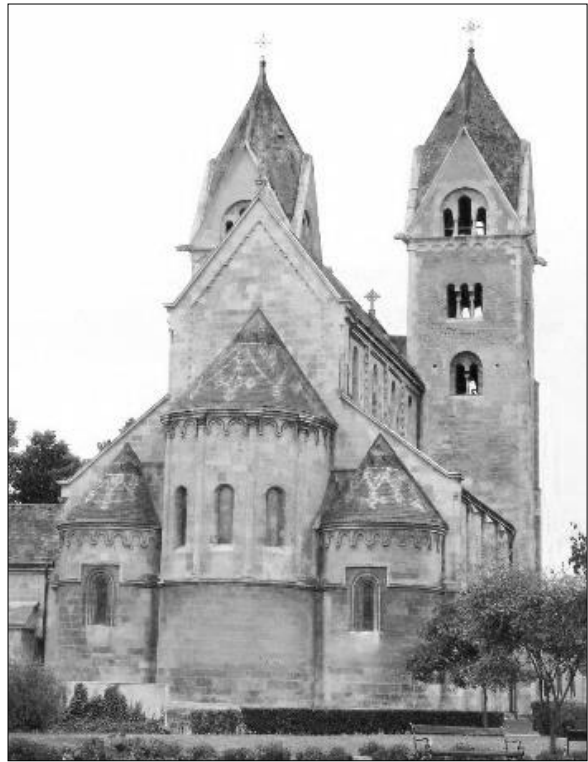
A többi szerzetesrend is sorra építette kolostorait, templomait. A Premontrei rend Ócsán, a bencések Lébényben, Jákon. Különösen az ország nyugati felében terjedtek el a nemzetségi templomok, ahol az építető a feudális hierarchia legfelső sávjában lévő gazdag nemzetségszéfő volt. Ezek a késő román templomok egy-egy főúri családi birtok központjában épültek, stratégiaileg kevésbé fontos helyeken, így közülük több máig fennmaradt.

Ják, bencés monostori templom mai képe (Fotók: T.Z.)

Zsámbék, a késő román, koragót templom romokban lévő maradványai (XIII. sz.) (T.Z.)

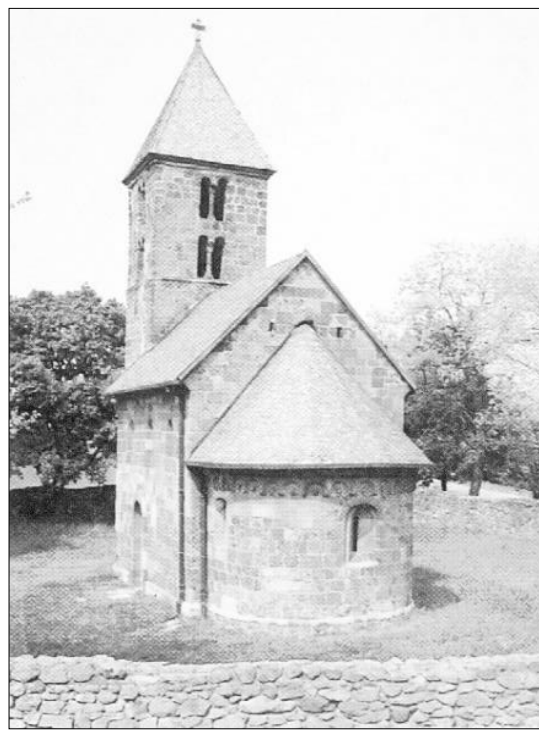

Lébény, egy többszöri felújítás után épen maradt román apátsági templom (XIII. sz. eleje) (T.Z.)

A „nagy építészet” a falvakat sem hagyta érintetlenül. Gyönyörű kis román falusi templomaink vannak szerte az országban, helyi mesterek munkájaként, ezek adnak különös báj ezeknek a településeknek.

Csempeszkopács (T.Z.)

Nagybörzsöny (T.Z.)

A tatárjárás a letarolta országot. IV. Béla, visszatérve Dalmáciából nagy országépítő programba kezdett. Közel negyven, zömében királyi vár építése indult meg, biztosítandó az ország védelmét, a tatárjárás ugyanis bebizonyította a várak fontosságát.

Boldogkő vára szabálytalan alaprajzú, belsejtornyos vár. Nevéről először 1295-ben történik említés, mint minden várunk, ez is többszöri királyi ajándékként, többszöri elzálogosítás vagy vétel eredményeként sok kézen volt. Ostromot követően volt Thökölyé, majd a labancoké is, akik az 1701-1702 évi várrombolások során lakhatatlanná tették. A vár zivataros történelmét és leírását Gerő László részletesen ismerteti a hazai várakról szóló könyvében¹³.

Boldogkő vára (Fotó: T.Z.)

Összefoglalva:

A román építészet korszaka a feudalizmus kialakulásának ideje. A bizonytalan közállapotok, az állandó fenyegettség miatt a városokat védművekkel, falakkal vették körül. A városokon belül megjelennek a lakótornyok, szűk, sikátorszerű utcák és a feudális urak várai, várkastélyai, nyirkos, sötét belső termekkel. Vaskos falak, szűk nyílások a templomokban, csak a kolostor-udvarok belső világa árasztott némi derűt.. A tájban, a magaslatokon védelmi szempontok szerint folyt a várépítés. A társadalmi változások lassan, lépésről lépésre hozták létre az új típusú városokat és a gótikus építészet.

¹³ Gerő László: Magyar várak, 1968.

07

AZ ÉRETT KÖZÉPKOR VÁROSÉPÍTÉSZETE A GÓTIKA JEGYÉBEN (XIII. -XV. SZ.)

Rouen 2013 (B.M.)

Nézzük meg, melyek voltak a legfontosabb történések, amelyek nyomán a romanika építészeti stílusa után kialakult a gótika. A romanikában tapasztalt kezdeti lépések után, a középkor második felében, lassú társadalmi-gazdasági változások térbeli leképeződésével jöttek létre a mai városok közvetlen előzményei, a mai történeti városközpontokban is fennmaradt együttesek. Az ekkori fejlődés tette különlegessé a kialakult, korábban soha nem volt városformát, amely új fejlődési pályára állította Európát. Az építészet is ekkor szabadult ki korábbi szerkezeti és formai „rabságából” és jött létre a gótikus építészeti stílus.

A változásokat a formálódó városok ipara, a fejlődő kereskedelemre épülő gazdagodása és a királyi hatalom megerősödése, a városok és a királyok egymásra utaltsága indította meg.

Az előző korszakban a csírázó városok váraljai népessége egymástól és a világtól elszigetelten élt és csak a feudális uruknak értékesítették áruikat, az volt a feladatuk, hogy urukat kiszolgálják. A fejlődés során az erősödő városok kitörtek ebből a mozaikszerű elszigeteltségükből és iparuk, kereskedelmük egyre nagyobb területeket vont be érdekszférájukba. A cél az önmagukba fordulás helyett szerteágazó kapcsolatok keresése és kiszélesítése lett, ez jelentősen növelte informáltságukat és gazdasági erejüket.

A városokban a vertikális kapcsolatokat (földesúr-jobbágy, hűbérúr-vazallusa) lassan felváltották az azonos foglalkozású csoportok horizontális kapcsolatai. Először kereskedő társaságok, gildék, hansák alakultak. A kereskedelemhez ugyanis utazni kellett, ami alig volt nevezhető biztonságosnak. A kereskedőknek volt tehát leginkább szüksége összefogásra, egymás kölcsönös segítésére. Északon létrejött a Hansa- városok szövetsége Lübeck központtal, ami egy egyébként kis egységekből szerveződő térséget fogott össze a szabad kereskedelem, a kereskedelem biztonsága érdekében. A kereskedelmi tőke növekedésére alapozva fejlődtek ki a XIII-XIV. század nagy nemzetközi üzleteket is lebonyolító kereskedelmi és bankházai. Tulajdonosaik idővel jelentős politikai szerepet is kivívtak maguknak a városok irányításában. Ehhez elég csak a firenzei bankházakra és a Mediciekre hivatkozni.

A kereskedők önszerveződésével párhuzamosan ugyanez a folyamat zajlott le a termelés területén is, egy-egy szakma művelői céhekbe tömörültek. A céhek szabályozták a szakma gyakorlásának feltételeit, védelmet adtak a kontárok ellen és megakadályozták, hogy bármelyik mester, vállalkozó a többiek kárára gazdagodjon meg. Ezek köztisztviseltek voltak, ugyanúgy, mint a mai kamarák, de az utóbbiaknál lényegesen nagyobb hatáskörrel. A XIV. századra sikerült elérniük, hogy politikai testületként is kezeljék őket és részt kapjanak a városok irányításában is.

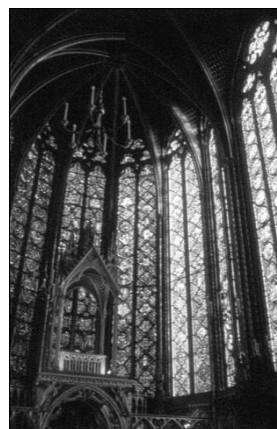
A folyamatosan erősödő központi hatalom birtokosai, a királyok – érdekezésszerűen kapcsolán – természetes szövetségest kaptak a városokban. A városok gazdaságilag támogatták a királyokat, akiktől a feudális uruktól való megszabadulás lehetőségét, öngazdagítást, piactartási és vásártartási jogot és más kiváltságokat kaptak.

Miközben a városok fokozatosan megszabadultak a feudális úrtól való közvetlen függőségüktől, a társadalom egésze is fokozatosan változott. Az új struktúrában különleges helyzetbe kerültek a városok öngazgatásukkal s váltak letéteményeseivé a későbbi fejlődésnek is. Mindez hosszabb változások sorozatának eredménye volt.

A politika oldalán is jelentős elmozdulások indultak. Míg a romanikában a király egy volt a feudális urak közül, a XII. században a királyok fokozatosan erősödő központi hatalom birtokosaivá váltak és egyre nagyobb területeket egyesítettek uralmuk alatt. Az erős központi hatalom lépésről-lépésre megszüntette a korábban jellemző területi tagoltságot. Ez a fordulat Franciaországban indult meg, amikor a francia király már nem egy úr volt a többi feudális úr között, hanem kiemelkedett közülük. Hasonló folyamatok játszódtak le egy kicsit később Angliában, sőt Közép-Európában, így nálunk is III. Béla és IV Béla királysága idején.

Ezek a társadalmi, gazdasági, politikai változások képződtek le az új építészeti stílusban, a gótikában.

Nem tekinthető véletlennek, hogy a gótika szülőhazája Franciaország középső része, az Île-de-France volt. Az első gótikus épület a Saint-Denis, bencés apátsági templom átépítésekor született, Suger apát megbízásából. A romanikában az egyes épületeket a megbízó személyéhez kötötték. Itt is ennek lehetünk tanúi, ami jelzés is egyben arról, hogy a változások csak lépésről lépésre következnek be. „Suger apát a XII- század közepén Saint-Denis templomának nagyjelentőségű átépítését még személyes tettének tünteti fel, egyetlen művész nevének megemlítését sem tartván szükségesnek”¹⁴. A gótikában később egyre fontosabbá és nevesítetten is ismertté váltak az autonóm művészek; az építészek, szobrászok, festők, akik létrehozták a műalkotásokat és a donátor, a megbízó, a finanszírozó személye lassan háttérbe szorult. Saint-Denis gótikus temploma még testes, nehézkes épület volt a későbbi templomok, katedrálisok „lebegéséhez”, térbeli csipkéihez képest, de részleteiben már egy új utat nyitott meg, új lehetőségeket mutatott. Chartre püspöke részt vett Saint-Denis szentélyének felszentelésén és az ott látottak hatására rendelte meg a saját székesegyháza kialakítását.

1-2. kép: Saint-Denis, bencés apátsági templom, Párizs (T.Z.)

3. kép: Saint Chapelle, Párizs (T.Z.)

¹⁴ Entz Géza: A gótika művészete, 10. old.

A katedrálisok építésének egész sora követte Saint-Denis átépítését. A legjobban ezeken a hatalmas templomokon érzékelhetjük a gótikus stílus lényegét. Az új szerkezeti megoldás új térbeliséget eredményezett. Itt már nem a vaskos falak tartották a boltozatokat, hanem pillérek, pillérekötegek, így jelentősen nőhetett a terek belmagassága. A falak szinte el is tűntek, maradt egy pillérváz, a pillérek között hatalmas színes üvegablakokkal. A román katedrálisok nyomott, szűk és sötét belső tereit felváltották a fényben úszó magas belső terek. A boltozatok súlya azonban szétnyomta volna a templomot, a kecses pillérek ezt az oldalnyomást nem tudták volna felvenni, ezért ezeket külső támívekkel, támpillérekkel kellett a talajba levezetni, így támasztották meg a karcsú katedrálisokat, templomokat kívülről. A támíveket, a támpilléreket fiatornyokkal terhelték le, kihasználva az ezek nyújtotta szabad formálási lehetőségeket is.

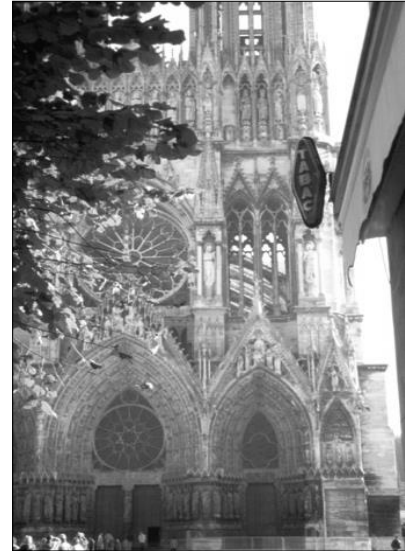
A gótika katedrálisainak égbetörő vonalai, a román építészetben már megszokott vaskos, zárt falfelületek ellenpontjaként szinte a természet törvényeivel is dacolni látszó, lebegő áttörtsége és a szerkesztés szigorú szabályai adnak hiteles képet a társadalmat átható keresztény gondolkodás megváltozásáról. Amíg a román katedrálisok szűk terei, vaskossága a földre nyomták az oda betérő bűnbánó híveket, a gótika felemelte, mintegy az égbe röpítette őket.

1. Notre Dame, Párizs
(Franciaország, fotók: T.Z.)

2. Amiens katedrálisa

3. Reims katedrálisa

A gótikus katedrálisok esetlegesen ékelődnek be a zezugos, apró részletekből organikus formálódó középkori városalaprajzokba. Égbetörő, a környező kis középkori házakhoz mért hatalmas tömegükkel uradják a településképet. Ugyanakkor a folyamatosan erősödő városi polgárság középületei, a városházák, a különböző vám- és kereskedőházak már önálló városi főtér alakítanak maguk körül, új elemet hozva a középkori városalaprajzokba. Itt már az előttük lévő köztér is, mely a katedrálisoknál lényegileg hiányzik, önálló polgári funkciót kap, a város fontos

funkcionális elemévé válik. A két funkció – az egyházi és a polgári – egymástól különböző városalaprajzi megjelenése tükrözi az akkori világ kettősségét, a feudális gondolati és eszmerendszer folytonossága mellett a polgári eszmék, érdekek megjelenését, önálló térigényét.

A szerkezeteket és a formálás részleteit pontos szabályok határozták meg, amelyeket rajzilag is rögzítettek: Villard de Honnecourt formakönyve az 1235 körüli időből napjainkig fennmaradt.

Az építészetben a gótikát „csúcsíves stílusnak” szokták hívni, ami részben ugyan elfedi a stílus kényegét, de mint minden közhelynek, ennek is van igazság magja, itt minden égbetörő. A romanika félkörös záródásai helyébe csúcsíves záródások léptek, vonatkozik ez a nyílásokra, a kapubejáratokra egyaránt. A romanika rózsablakai is megjelennek a katedrálisokon, de ezek sokkal nagyobbak, sokkal tagoltabb osztásokkal készültek. Ezek közül is talán a legszebb a párizsi Notre Dame rózsablaka, de a többi francia katedrálisban is hasonlóan nagy és sok színben pompázó rózsablakokat találunk.

A gótika volt az első művészeti stílus a hatalmas területű Római Birodalom homogén építésze után, amely egész Európában egységes stílusjegyekkel terjedt el. Egyesek szerint az építészet egész történetében csak három, egymástól teljesen különböző stílusjegyekkel dolgozó korszak van, a görög-római klasszikus elemekre épülő stílusok, a gótika és a modern építészet.

A romanikában a kis egységekre bomlott Európában a helyi elemek még erősen befolyásolták az építészetet. Természetesen a gótikában is voltak különbségek az egyes, már kialakult nemzetállamok építésze között, de ezek az egységes stílusjegyek megtartása mellett inkább csak hangulati elemek voltak. Itáliában például az antik hagyományok tovább éléseként, talán az egyetlen milánói dóm kivételével megmaradtak a romanika testesebb tömegei, térarányai, a homlokzatok egyszerűbb formákat mutatnak. A német katedrálisok súlyosabbak, nehézkesebbek, mint a franciák. Az angliaiak bonyolult hálóboltozataikkal, sűrű függőleges tagolásaikkal, tágas ablakaikkal, szinte üvegdoboznak ható belsőikkel tűnnek ki a sorból. A francia „mintához” képest legkarakteresebb különbségeket a portugál és spanyol területeken lévő katedrálisok, kolostorok mutatnak, döntően a jelentős, és sokáig tovább élő arab hatások miatt. Ott külön neve is van ennek a stílusnak, manuelin gótikának hívják.

Orvieto, homlokzati részlet

Köln, dóm (Fotók: T.Z.)

London, Westminster Abbey

A városok kereskedelmi és gazdasági funkcióinak megerősödésével, öngazgatásuk kialakulását követően a legfontosabb, legreprezentatívabb épületeik a katedrálisok, a városi plébánia templomok mellett a városházák, a kereskedőházak a céhek székházai, raktárak, gyűléstermek és a gazdag polgárok lakóházai lettek. Ezek az épületek már mind a gótika stílusjegyeit hordozták. Miközben hangsúlyozzuk a középkori városok polgárosodását, nem szabad elfelejteni, hogy ez nem járt egyházellenességgel. A városok hatalmas katedrálisai döntően a különböző városi szervezetek megbízásából, finanszírozásával épültek. Még a feudalizmusban vagyunk, amikor az egész társadalomra hatalmas volt az egyház befolyása. A kialakulófélben lévő városi polgárság sem mondhatott le az egyház támogatásáról. Közben az egyház is sokat változott, a korábbi merev dogmatikus gondolkodás ekkorra már a múlté. Míg Szent Ágoston szerint nem valamilyen testi tárgyban kell keresnünk a szépséget, Aquinói Szent Tamás viszont a XIII. században már úgy véli, hogy a különböző dolgok összhangjában van a szépség lényege, amelyhez világos megfogalmazás és a műalkotás teljessége vezethet el bennünket.

Sokat elárul az érett középkorról, hogy miközben a városok polgári főterei igazgatási és kereskedelmi központok, egyben a városháza impozáns előterei és piacterek is voltak, addig az ugyancsak fontos, hatalmas katedrálisok mintha „cipőkanállal” lettek volna begyömöszölve a szűk sikátorok közé. Nem mintha a középkor embere nem lett volna istenfélő, nem mintha a katedrálisok megépítésére nem fordítottak volna hatalmas anyagi és szellemi energiákat, de az egyre inkább önállóságra törekvő, az egyház világi hatalmától szabaduló városi létet mégis a polgári főtér és benne a városháza képviselte. A katedrálisok hatalmas tömege viszont a kis polgárházak közé ékelődve, a zömében kétszintes beépítés fölé tornyosulva kontraszt hatásával fejtett ki hatalmas esztétikai szervező erőt. A katedrálisok előtti külső terek hiányában a köztér funkcióját is a templomok belső terei látták el.

Ma a nagy gótikus katedrálisok előtt általában már tereket, gyalogos utcákat találunk, amelyek tengelyszerűen vezetnek rá a katedrálisok bejárati kapu-bélleteire, főhomlokzatára. Fontos azonban tudnunk, hogy ezek a térnyitások egy jóval későbbi értékrend és ennek megfelelő városszerkezeti beavatkozás eredményei.

Ritka és szép példája a középkori szerkezetbe illesztett katedrálisnak Amiens-ben (Franciaország) (Fotók: T.Z.)

A strasbourgi katedrális előtti kibontott terület mára gyalogos utcaként kialakítva (Franciaország)

A katedrális Strasbourgban már a későbbi esztétikai igények szerint kialakított városszövetben jelenik meg. A gyalogosutca, amely a kapubélletre tengelyszerűen vezet rá, nem középkori városszerkezeti elem. Az utca két oldalán a beépítés is szépen mutatja, hogy a katedrális körül mindent lebontottak, a térfalak XX. századi beépítésről tanúskodnak.

Az érett középkorral indul a városépítés történetének az az időszaka, amelynek épített környezete a mai történeti belvárosoknak is szerves részét képezi. Ennek ellenére kevés olyan városmag van a mai Európában, ahol mondhatni érintetlen, intakt formában megmaradt máig a középkori települési környezet. Ilyenek például Siena belvárosának egyes részei a polgári főterrel, a Campoval, vagy Chartres-ban a katedrális körüli városrész.

Az alábbi fotókon is látszik a különbség az itáliai és az északi gótika között. Az előbbi testesebb, zártabb (lásd Siena főterét, a Campot) az utóbbi finomabban megmunkált, áttörtebb (Brüsszel főtere, a Grande Place vagy Antwerpen főtere).

Siena főtere, a Campo, a városházával (Fotó: T.Z.)

Brüsszel Grand' Place a pékek székháza (broodhuis), ma múzeum (Fotó: L.É.)

Gent, gazdag polgárházak a Graslei rakparton (Fotó: T.Z.)

Krakkó, a főtéren álló posztócsarnok Lengyelország (Fotó: T.Z.)

Antwerpen főtere a céhek székházaival Belgium (Fotó: L.É.)

A középkori városalaprajzi típusok közös vonása, hogy a városfalakon belüli szabálytalan beépítések a spontán növekedés termékei. Az utchálózat főbb nyomvonalait csak a városfalakon lévő kapuk befolyásolták. A szabályozások csak később kezdődtek, és azok is csak a polgári főterekre korlátozódtak. Ennek eredményeként alakultak ki északon a szabályos alaprajzú főterek. A zöldmezős városalapítások, a telepített városok, például a bastide típusú erőd-városok tervszerű, szabályos alaprajzzal rendelkeztek. A szabályosságot az utcák derékszögű hálósi rendszere képviselte. Ilyen városalaprajzok már az ókori Görögországban és a Római Birodalomban is voltak, sőt ez utóbbiaknál ez volt az általános városszerkezeti modell. Az egykori római városszerkezethez való igazodás eredményeként a római előzményekkel bíró középkori városokban is fellelhetők szabályos szerkezetek, de ezek csak az egykor volt római castrum területére, a középkori város központjának

egy részére korlátozódtak. A történeti városmagok alaprajzában, utca hálózatának egyes részeiben sok helyütt ma is felismerhető a római városszerkezet lenyomata. A közlekedési hálózat nyomvonalai tartósan fennmaradó elem. Egy-egy épületet lebontanak, a helyére más épület épül, lehet, hogy jelentősen különböző funkcióval, így sem az épületek, sem a területhasználat jellege közel sem annyira állandó, mint a közlekedés nyomvonalai.

A középkori városoknak, miközben jelentős különbségeket, egyedi jegyeket hordoztak, sajátos közös jegyeik is voltak.

- A városok rendkívül sűrűn beépültek, organikus utcahálózattal. Mondhatni, hogy formailag sokban hasonlítottak az arab, a muzulmán kultúra rendkívül sűrű, organikus városszerkezeti mintáihoz. A terek nem szakíthatók el közvetlen környezetükről, az utcáktól. Térhatásuk nem értelmezhető a környező, a betorkoló zegzugos utcahálózat nélkül, amelyeket köztéri lépcsők, támfalak, sikátorok szövevénye tesz izgalmassá, egyedivé.

Zegzugos utcahálózat Orvieto középkori városszerkezetében (Fotó: T.Z.)

A közterek térfalait jelentős középületek alkották: püspöki paloták, székesegyházak, kolostorok, a városházák, a különböző szervezetek székházai. A viszonylag nagyobb városoknak több köztere is volt, külön az egyháznak és külön a város igazgatásának.

Városfal Sienában (T.Z.)

A középkori városokban a városfalak biztosították a város védelmét, nyugalma. Részben megmaradtak a római időkől örökölt falak is, de a városok növekedésével újabb és újabb falgyűrűkkel vették körül a városokat. Azért is kellett újabb városfalakat építeni, mert a középkori városok általában több, korábban önálló településből jöttek létre és az így megnövekedett, egységessé vált várost újabb fallal kellett védeni. A városfalak is okai voltak a falakon belüli sűrű beépítésének. A falakon belüli terület ugyanis viszonylagos biztonságot adott, így itt minden talpalatnyi hely beépült. A városok növekedési lehetőségeit is jó ideig az határozta meg, hogy

igen kockázatos volt a falakon kívülre települni. Néhány város védőműve előrelátóan üres, még beépítetlen területeket is védett, számítva a város későbbi fejlesztési igényére. Előfordult, hogy ezeknek a területeknek a beépítése aztán egészen a XIX. századig elhúzódott.

A középkori városszerkezet jellegzetes terei csaknem mindig szabálytalan alakúak. A terek a városi szövet szerves részei és a tördelt, zezugos utcahálózat logikus csuklópontjainál jöttek létre. A középkor városában minden a mozgásra szerveződött. Esetlegesen bukkannak fel a gótikus katedrálisok hangsúlyos, függőleges motívumai, amelyek szinte transzcendens külső szférák felé irányítják a kor embereit. Az utcák szabálytalan hálózata azonban a polgári főtér felé visz. A bonyolult, sok esetlegességből összeálló középkori teresedéseken mindig újabb és újabb hatások érnek bennünket. A terek megélése is állandó mozgást igényel, soha nem lehetünk biztosak benne, hogy további sétánkon nem találunk-e olyan részleteket, amelyek az egésztől kialakult képünket újra és újra módosítják.

Méretük általában kicsi, a szűk utcák és az intenzív beépítés miatt zárt, feszített térhatásúak. A középkori terek egy részében megjelennek a városok irányításában fontos középületek. A középületek kimagasló tömege miatt a térhatás dinamikus, ugyanakkor a teret övező többi épület lényegesen kisebb magassága, emberszabású léptéke, valamint a térfalak mozgalmassága miatt a középkori tér változatos, otthonos. A középkor jellemző térformája általában nem is nevezhető valódi, szervezett térnek, sokkal inkább az utcák szabálytalan, esetleges és hirtelen kiszélesedésének, kisebb nagyobb teresedések esetleges szövedékének. A katedrálisok hatalmas tömegükkel nemcsak a véletlenszerűen kialakult, a bejárat előtti kis közvetlen előterületet, hanem a rávezető utcák szövedékét is uralták.

A terek lényege a tereket meghatározó városi szövetben rejlik, ez pedig lassú növekedés terméke. Változatossága, festői városképi hatása megtermékenyítően hatott a legújabb kor tervezett városi beépítéseire is.

Brugge

Brugge ma egy álmos kisváros Belgiumban, amely jórészt történetiségének lenyomataiból, és gazdag középkorára alapozott idegenforgalmából él.

Brugge volt a középkorban sokáig az Alpokon túli terület legnagyobb kereskedővárosa. Kialakulása egy erődtített kastélyhoz kötődött, melyet Oudenburgnak hívtak (ez öreg kastélyt jelent). A flandriai grófok alapították, még a IX. század végén. Földrajzi fekvése kedvezett a kereskedelemnek, mert egy folyóvíz közvetlenül összekötötte a folyó betorkolásánál kialakult széles tengeröböllel.

Brugge, a folyópart bérpalotái (Fotók: L.É.)

A kis települést már 915-ben falakkal vették körül. A falakon túl ingoványos, mocsaras területek voltak, ezek is a település védelmét szolgálták. A XI. században népessége gyorsan nőtt, így a beépítésbe újlag bevont terület védelmére egy második városfalat kellett építeni, a mintegy 10.000 fős és 86 hektárra növekedett település védelmére. Már ebben a században elnyerte feudális urától önkormányzatához való jogát.

A formálisan továbbra is a flandriai grófok fennhatósága alá tartozó, de saját igazgatással rendelkező város gyorsan gazdagodott. 1134-ben egy hatalmas vihar átszabta a tengerpartot, ahol egy széles és mély öböl alakult ki a Zwin torkolatánál. A kereskedők ezt azonnal kihasználták a város elő kikötőjeként, a mai Damme településnél. Itt a mély merülésű hajók is ki tudtak kötni. A kisebb hajók egy Damme-ből Brugge-ig ezzel a céllal ásott mesterséges csatornán a város szívéig be tudtak hajózni.

Ma is élő mesterséges csatorna Damm-tól Brugge-ig (Fotó: T.Z.)

A XIII. században Brugge vált Dél-Európa és az Északi-tenger közti kereskedelmi kapcsolatok központjává. 1252-ben írásos megállapodást is kötöttek a Hansa városokkal, Hamburggal, Brémával, Lübeckkel, szabályozva kereskedelmi kapcsolataikat. Az itáliaiak északi kereskedelme is Brugge-n keresztül bonyolódott. 1294-ben az angol király is Brugge-t választotta ki az angliai gyapjú elosztóhelyévé a

kontinensen. Mai kifejezéssel élve azt lehet mondani, hogy Brugge „világkereskedelmi központként” működött.

1297-ben egy újabb fallal kerítették a már mintegy 400 hektárra növekedett városi területet, amit azonban a francia-flamand háborúban való szerepvállalása miatt egy rendelet alapján le kellett bontani. 1328-tól egy évtizedig védelem nélkül maradt a város, amikor is felújították a ledöntött falakat. Ez a városfal viszont már 1782-ig fennállt, amikor egy rendelet ismét bontásra ítélte. Ezek a védművek ugyanúgy veszélyesek voltak ott is a központi hatalom számára, mint a mi hazai váraink, amelyeket a Rákóczi szabadságharc bukása után császári rendeletre robbantottak fel.

A városi adminisztráció az Oudenburg falain belül működött, de a polgári élet központja a különböző piacokkal a falakon kívüli városrészben volt. A két fontos városrészt csatornák kötötték össze. A XIII. század végén egy grandiózus nagy csarnokot építettek a két rész között, a Waterhallét, ahová a hajók a csarnok belsejébe is be tudtak jutni. Ezt a furcsa épületet a XVIII. században bontották le, miután a város kereskedelmi funkciói kiüresedtek és a csarnokot már hosszabb ideje nem használták. Helyén ma egy XIX. századi palota áll, a területi kormányzat székháza. Új városháza is épült, amit 1420-ban adtak át a Grande Place-on, a főtéren, száz méter körüli tornya a város vizuális központja lett.

A város két legnagyobb templomát (a St-Sauveur-t és a Notre-Dame-ot) gótikus stílusban átépítették. Itt is, mint minden nagyobb középkori városban a város periferiáján, az 1200-as években megjelentek a szerzetesrendek, a dominikánusok, a ferencesek. Már 1188-ban felavatták a város közkórházát, a St-Jean-t, amit az 1200-as években jelentős hozzáépítésekkel nagyobbítottak meg. A város pénteki nagypiac a egy üresen hagyott, részben fákkal beültetett térségben, a mai pályaudvar helyén volt. Közepén hosszanti irányban csatornán szállíthatták a kereskedők az áruikat. Folyamatosan folyt a városon belüli csatornák kiépítése, amelyek jelentős része máig fennmaradt és városnéző bárkák közlekednek rajtuk. Jutányos összegért az egész középkori várost meg lehet nézni ezekről a kis turista hajókról. Ezeken a csatornákon hajózva lehet megérteni, hogy itt milyen fontosak voltak a vízi útvonalak. Ezeken bonyolódott a teljes teherforgalom, az áruk mozgatása, mondhatni, hogy úgy működött ez a vízi rendszer, mint Velencében.

Az Északi-tenger menti sík területeken a kereskedelem működtetéséhez rendkívül fontosak a mesterséges csatornák. Hollandiában például a hidak nyithatók voltak, hogy a nagyobb hajók átférjenek alattuk.

Teherforgalom a csatornarendszeren

Középkori hangulat Brugge-ben (Fotók: T.Z.)

A fellendülés idején folyamatosan épültek a kereskedők lakóházai, amelyek építésekor egy sereg szabályt kellett betartani, például a tetők héjalása csak cserépfedéssel történhetett, az egyébként gyakori tűzesetek megakadályozására. Szabályozták az épületek bontásának, átépítésének lehetőségét, az értékesnek tartott épületek megtartásának kötelezettsége mellett. Az épületek felújítása a környezetet zavaró hatásuk miatt nem tarthatott tovább négy hónapnál, az utcák kialakult szélességének további szűkítése tilos volt. Arról nem sikerült adatokat találni, hogy hogyan szankcionálták a szabályok esetleges megsértőit. Valószínűleg azért nem, mert ekkor még „önkéntes jogkövetés” volt, tehát eszébe se jutott senkinek, hogy a szabályokat megsértse.

A város fellendülő időszaka, prosperitása a XIV-XV. században töretlenül folytatódott. Felépült a Hansa-szövetség székháza, a Van der Beurs család háza, ahol a kereskedők időről időre összegyűltek, hogy megbeszéljék közös dolgaikat. Ez lett később a Börze, amely mint fontos funkció Európa szerte elterjedt és nevét is ennek a családnak a nevéből kapta.

Brugge – Markt, a Piac tér mai képe a megújított polgárházakkal és a mai piaccal (Fotó: T.Z.)

A város és a kereskedő családok gazdagságából a művészetek szponzorálására is futotta. Ide kötődnek a XV. század nagy flamand festői, az 1441-ben elhunyt Jan Van Eyck és Hans Memling, aki itt élt 1465-től haláláig, 1494-ig.

A kikötő azonban kezdett eliszaposodni, 1378-ban egy új csatorna építésébe fogtak Damme-től a tengerig, amit azonban egy polgárháború miatt nem tudtak befejezni. A XV. századtól a kereskedők a tengerparttól, Sluis-tól Brugge-ig szárazföldön tudták csak áruikat a városba hozni, ami jelentős költségnövekedéssel járt. Maga a Sluis melletti kikötő is eliszaposodott, ahol már csak nagy nehézségek közepette tudtak kikötni a nagyobb tengeri hajók. Közvetítő kereskedelmi fennhatóságát lassan elveszítette, a konkurens városok vették át szerepét. 1488-ban az uralkodó újabb kedvezményekkel átvitte a külföldi kereskedőket Brugge-ből Antwerpenbe, ettől az időponttól Antwerpen váltotta fel Brugge szerepét, s a város szép lassan egy csendes, álmos vidéki várossá vált. Történeti belvárosa azonban éppen szerepcsökkenésének köszönhetően nem követte folyamatosan a változó igényeket az újabb és újabb átépítésekkel, így máig kompakt egészként középkori állapotában maradt ránk. 1914-ben kapott a város egy új kikötőt Zeebrugge kiépítésével, de továbbra is távol maradt a nagy nemzetközi, gazdasági, kereskedelmi útvonalaktól. A város ma igen élénk turista forgalmából él. Önkormányzatának a történeti emlékek védelme, megőrzése és a mai modern életnek való megfeleltetése a fő feladata.

Érdeemes felidézni Márai Sándor megrázóan szép sorait Bruggéről, a *Tájak, Városok, Emberek* című kötetből. „Valamikor hatalmas volt, kikötő volt, tizenhat állam tartott diplomáciai irodát mohos, vastag falai között. Aztán, egy napon elhagyta hűtlen szeretője, a tenger, és Brugge sértődötten visszavonult az álomba és tetszhalálba.

Nem kereskedett többé a világgal, nem politizált, nem hallatta szavát az európai vitákban. Megsértődött, s aki megsértődik, megöregszik. Brugge átadta magát az álomnak, mert elhagyta a tenger. De mindig emlékezett a tengerre. Így zúgnak egymás felé Brugge és a tenger, azzal a soha el nem múló zúgásával a vágynak és a szenvedélynek, melyet csak azok ismernek, akik egymáséi voltak valaha.”¹⁵

Nürnberg

A várost 1050-ben alapították III. Henrik német-római császár által kiállított okirattal egy olyan földrajzi helyen, ahol összefutottak a térség fontos útjai, amelyek Bajorország, Franciaország, a sváb területek és Csehország felé mentek. Egy vízfolyás és a dombok között feküdt a város, a vár alatt, a piac köré települt épületekkel. A már vásártartási joggal rendelkező település II. Frigyes német-római császártól kapta meg az úgynevezett „nagy szabadságlevélben” a szabad birodalmi városi jogállást. Ettől kezdve egészen az 1400-as évek első harmadáig várgrófok kormányozták a várost, mígnem az utolsó várgróf, VI. Frigyes eladta a címét és hatáskörét Nürnberg város tanácsának. Ettől az időponttól kezdve egészen a város Bajorországhoz történő csatolásáig a városi tanács határozta meg, hogy mi történjék a városban.

A XII. században a folyó túlsó oldalán is létrejött egy, az előzőtől független település, amit Lorenzstadtnak hívtak. Mindkét települést külön városfal védte. 1320-ban építették át az erődítésrendszert oly módon, hogy mindkét városrészt egységesen védje. Ezzel egyesült is a két rész, létrehozva a mai történeti városmagot, a piactér vált a megnagyobbodott város központjává. Új külvárosok népesültek be a viszonylag sík, városfalakon kívüli területeken is. A XIV. század második felében úgy növelték meg a városfalak hosszát, hogy a külvárosokat is védje. A város területe ezzel 160 hektárra nőtt, ahol mintegy 20.000 fő lakott. 1380-ban új, nagyobb piactérnek kellett helyet keresniük. Ebben a felfutó gazdasági periódusban épültek a mai város legjelentősebb műemlékei, a német késő gótika legimpozánsabb épületei. A Miasszonyunk templom, szokatlan módon a piactéren épült fel (1355). Folyamatosan bővítették a St. Lorenz templomot, a városházát, megtartva eredeti stílusjegyeiket, szép példáját adva a stilisztikai folytonosságnak. A középkor végén és a reneszánszban is megtartotta a város erejét, köszönhetően kedvező földrajzi helyzetének, a fontos kereskedelmi utak menti fekvésének. Az irányítás a nagy kereskedő családok kezében volt, a város gazdagsága vonzotta a művészeket. Itt élt és dolgozott ebben az időben Veit Stoss és Albert Dürer is.

Sok német-római császár tette székhelyévé Nürnberget. 1423-ban Luxemburgi Zsigmond a városra bízta a birodalom koronázási jelvényeit, amelyeket itt őriztek

¹⁵ Márai Sándor: Tájak, városok, emberek, 245. old.

egészen a XIX. század elejéig. Nürnberg a Német-római Birodalom fontos városa volt. Később, a bajor fennhatóság idejében csökkent a település fontossága.

A város történeti előzményeit kihasználva a nemzeti szocializmus idején itt tartották a náci párt éves nagygyűléseit. Nem véletlen, hogy a II. világháborúban a szövetségesek rettenetesen szétbombázták a várost, a középkori városból is alig maradt valami, amit egyáltalán lehetett, azt helyreállították, újra építettek. A várost náci múltja miatt választották ki a náci vezetők számonkérésére, a híres „Nürnbergi per” helyszínének.

Bologna

Brugge-zsel szemben Bologna nem világkereskedelmi szerepének okán, hanem a Római Birodalomból örökölt épített örökségére és az olasz félszigeten belüli kapcsolataira építve fejlődött. Az olasz félsziget belső világa, az északi területek kivételével mindig is, ma is távol esik Európa fontos közlekedési és gazdasági, kereskedelmi tengelyeitől, ebből adódóan ez egy zárt világ, világhírű művészeinek munkáival gazdagított, a terület belső erőforrásaiból táplálkozó városokkal.

Bologna emblemikus lakótornyai a második városfal nyugati kapujában, a Porta Ravegnana mellett, a mai Via Rizzoli végén (Fotó: T.Z.)

A rómaiak már Kr.e. 189-ben alapítottak itt egy kolóniát, amikor mintegy 3000 család költözött ide. Ebből a magból hamarosan kifejlődött az 50-80 hektár körüli város. Területének vízellátását egy részben a föld alatt vezetett aqueductus látta el. A Birodalom összeomlása után épületei nagyrészt romossá váltak, megmaradt viszont a település keleti fele, ahol a jobban megépített, gazdagabb kőházak voltak. Valószínűleg a VI. században, Theodorik idejében kerítették egy városfallal, amit aztán a város növekedésével párhuzamosan újabb és újabb városfalak követtek. Ez a terület vált a középkori város magjává. Itt épültek fel később a legfontosabb épületek, a székesegyház, a városháza, Enzo, a város urának a palotája. A város főtere, a Piazza

Maggiore egy római épület helyén épült ki, 1019-ben épült fel a mai helyén a székesegyház, 1088-ban alapították elsőként Európában az egyetemet. A város keleti kapuján kívülre letelepedtek a longobárdok és létrehoztak félkör alakban egy független külvárosi települést. 1115-ben egyesült a latin és a longobárd város közös igazgatásban, amit hamarosan egy új városfal építése követett, most már az egyesült várostestet védve.

A középkori városban több, később lebontott lakótorony állt, amelyekből napjainkra csak kettő maradt fenn. A magasabb a Torre Asinelli (97,6 m magas), az alacsonyabb a Garisenda, mindkettő egy időben, 1119-ben épült, ebben az időszakban minden előkelőbb család erődített palotájához tartozott egy ilyen lakótorony.

A város fejlődése a XIII. században töretlenül folytatódott. 1201-ben a városi önkormányzat a székhelyét a városközpontba, a Piazza Maggiore nyugati oldalára tette. Ezt hamarosan egy újabb városháza építése követte, a tér déli oldalán, amit aztán Re Enzo, a város feudális ura 1249-ben elfoglalt. Érzékelhető, hogy itt, a város folyamatos fejlődése ellenére sem dőlt el sokáig a hatalmi harc, ennek valószínű oka a kereskedelmi tőke szűkössége és az itáliai városfejlődés sajátos jellege, ahol a városok feudális urai a középkor egészén megtartották hatalmukat. Talán csak Firenze az egyetlen ellenpélda, ahol viszont a Medici család bankházaival egyben a nemzetközi pénzvilágnak is fontos, mondhatni polgári szereplője volt.

Bolognában is megjelentek a különböző szerzetesrendek rendházaikkal, templomaikkal a városfalon kívüli területeken, délen a dominikánusok 1221-ben, akik templomukat 1236-ban a nemzetközi, modern gótikus stílusban építették át. Az alapító szarkofágját az Itáliában megszokott módon a legnagyobb művészek faragták meg, Nicola Pisano, Arnolfo di Cambio, és még a fiatal Michelangelo is ott volt a sorban.

A második városfalon kívülre szorult városrészek védelmére 1380-ban egy harmadik városfalat emeltek, ami most már mintegy 400 hektár területet ölelt fel. 1390-ben indították el egy új, a város tulajdonában álló katedrális, a St. Petronio építését.

A XV. század második felében az általános gazdasági krízis meggyengítette a várost. Előbb a milánói Viscontiak, majd a Szentszék, a Vatikán foglalta el Bolognát. Kihasználva a helyzet bizonytalanságát, a város a Szentszékkal való tárgyalások eredményeként 1337-ben kapott autonómiát az igazgatásában. Ez újabb fellendülést hozott a városnak, ami jelentős közmunkákban realizálódott. 1370-ben felújították, „modernizálták” a városházát.

Bologna, Piazza Maggiore, a város főtere A városszövet a lakótoronyból fényképezve (Fotók: T.Z.)

Ahogy már az itáliai városokban történni szokott, a városi öngazgatáson belül itt is felülkerekedett egy család, a Bentivoglio magához ragadva a hatalmat anélkül, hogy módosítani kellett volna a már idézőjelbe tett „öngazgatás” intézményeit. A város feletti hatalmukat egészen 1505-ig megtartották, amikor is II. Gyula pápa ismét a Szentszék érdekszférájába vonta a várost. A hatalmi átrendeződés következményeként természetesen azonnal lerombolták a Bentivoglio család palotáját. A Szentszék kormányzása ettől kezdve, az Itáliában egyébként gyakori hatalmi átrendeződések nélkül egészen a XIX. századig, az egységes Olaszország létrehozásáig töretlenül megmaradt.

A középkori város a mai Bologna történelmi városközpontja, belvárosa. A mai európai városok mindegyike féltve őrzi történelmi városmagját és igyekszik azt a mai élet számára is elfogadható, megfelelő, funkcionálisan jól működő, élhető környezetté tenni. Az önkormányzat itt is egy igen jelentős modernizációs programot hajtott végre a történelmi belvárosban. Mivel ezek a mai történelmi városközpontok – a középkori városok – zömében lakófunkciókkal épültek ki, a bolognai munkák a már nagyon elavult lakókörülmények modernizálását célozták. A legfontosabb cél az volt, hogy megtartsák a lakófunkciókat, s ezzel megakadályozzák azt, hogy a lakások helyén, több telek összevonását követően irodaházak, áruházak, bankok épüljenek. Az akció területek a középkori külvárosok részben telepszerűen beépített lakóterületeit érintették. Ezek a területek azonban mára már a történelmi városmag részeivé váltak. A városházán működő urbanisták, építészek, Pierluigi Cervellati és Roberto Scannavini vezetésével dolgozták ki az 1970-es években a vonatkozó terveket.

A keskeny telkeken, a telek hosszában beépített, az utcai oldalon árkadosított lakóépületek álltak. A legkisebb telekszélesség 10 bolognai láb, azaz 3,80 méter volt. Az utcahosszban árkadosított épületeket mondhatni típustervek alapján a kolostorok, a nemesek építették, hogy itt telepítsék le kézműveseiket, munkásaikat.

Érdekes, hogy az árkádok egy középkori városi rendelet szerint nem lehetettek alacsonyabbak 7 bolognai lábánál (ez kb. 2,66 métert jelentett), hogy lóval is lehessen közlekedni az árkádok alatt. Az akcióba bevont városszövet rehabilitációját nagyon gondos, részletes vizsgálat előzte meg. Felmérték az épületeket és típusokat képeztek. Az értékes épületeket megtartották, a nagyon rossz állapotban lévő értéktelen épületeket lebontották és a telekstruktúra megtartása mellett a felmérések típusainak felhasználásával korszerű, új épületeket építettek.

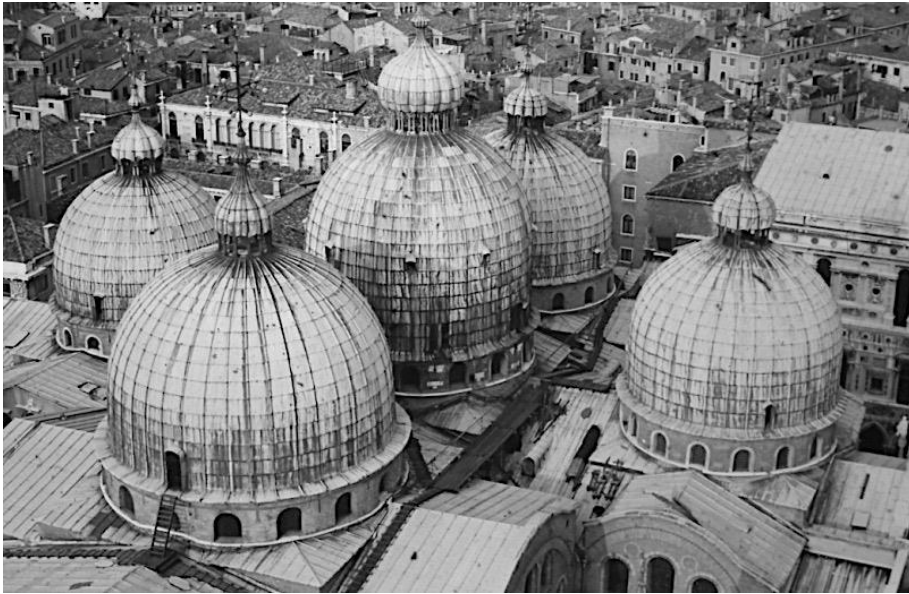

Új építésű lakóházak a mai történeti belváros rehabilitációval érintett területén (T.Z.)

A város fejlődése következtében 1859-re kinőtte a középkori falait. Jelentős változást hozott életébe a vasút, majd az É-D irányban az egész félszigeten átívelő autópálya. A mai Bologna egy nagy történeti belvárossal rendelkező modern város.

Velence

Velence különleges város. Egyediségét részben földrajzi, környezeti helyzetének, részben történeti fejlődésének köszönheti. Lakói a szárazföld és a tenger felől is fenyegető barbár inváziók elől védelmet keresve költöztek az alig megközelíthető, sekély lagúnák közé és építették fel városukat. Ez adta, adja máig a városnak egészen különleges táji környezetét, s ami történeti fejlődését illeti, nem kellett folyamatosan megküzdenie a nemesekkel, a feudális nagyurakkal, mint ahogyan ez más kereskedővárosokban történt. Másutt a földbirtok volt a legfontosabb, Velencében – mivel nem voltak jelentős szárazföldi területei – a kereskedésnek volt a legnagyobb presztízse. Különösen erős volt Bizánccal való kapcsolata, ahonnan nem csak Márk evangélista erekyéit, hanem minden hozzáférhető átvittek a San Marco díszítésére.

A San Marco székesegyház görög-keleti (bizánci) elrendezése felülről, a campaniléról készített fotón érzékelhető a legjobban, 1060-1094 (T.Z.)

Velence virágkorát a középkorban élte. John Julius Norwich szerint a középkori Velence sikerességét három dolognak köszönhetette. Sikerei forrása volt a lagúnák által biztosított védettsége, egyedülálló kormányzati rendszere, valamint a keleti kereskedelemről felhalmozott vagyona.¹⁶

A város védettsége azt jelentette, hogy amíg a többi itáliai városállam állandó harcban állt egymással, Velence ebből kimaradt, nem kellett tartania külső támadástól.

A város másik erőssége államformája volt. A köztársasági államformájuk rezzenéstelen stabilitással élt 727-től egészen a 1797-ig, amikor Napóleon elfoglalta a Velencei Köztársaságot (velenceiül: *Serenissima Republica de Venesia*, olaszul: *Serenissima Repubblica di Venezia*), a „Legfenségesebb Köztársaságot”. A városállamot 1298-tól a Maggior Consiglio (a Nagytanács) és a háttérben számtalan esetleg felállított bizottság irányította. A dözse gyakorlatilag csak reprezentációs feladatokat látott el. Ez a politikai berendezkedés megakadályozta, hogy bármelyik család a többiek rovására túlzott hatalomhoz jusson. A hatalmat mondhatni közösen gyakorolta a nemesi családok zárt köre, amelyek nevét később az „Aranykönyvben” (*Libro d'oro*) jegyezték fel. Ez különlegesnek számított egész Európában.

A harmadik erősségük a tenger nyújtotta kereskedelmi lehetőségeik maradéktalan kihasználása volt. „Velence a tenger jegyese”. Az eljegyzési ceremóniát minden alkalommal újra megismételték, amikor a frissen megválasztott dözse egy arany gyűrűt a tengerbe dobott. A tenger nem csak a kereskedelmet segítette, hanem más módon is jelentős hasznot hozott a város számára. 1201-ben velenceiek szállították hajókon a negyedik keresztes hadjárat katonáit. Ez már eleve jó üzlet volt, de aztán lebeszéltek a lovagokat eredeti céljukról és inkább a keresztény Konstantinápolyt ellen fordították őket. Elfoglalták és kirabolták Konstantinápolyt. A keresztiesekkel kötött szerződés alapján a megszállt területből Velence is jelentős szárazföldi részt, egy sereg kikötőt

¹⁶ John Julius Norwich: Hetven történelmi város, 130-131. old.

és hatalmas területeken kereskedelmi lehetőséget kapott, ahonnan rögtön kiszorította versenytársait, Pisát és Genovát.

A város lakóinak racionális szemléletét bizonyítja egy 1348-as kódexben lévő várostérkép is, ami precízen és léptékhelyesen ábrázolja a hajózható lagúnákat. Ez azért figyelemre méltó, mert ebben a korban az európai térképek még nem jutottak túl a szimbolikus ábrázolásokon.

A város főútja a Canale Grande, a „Nagy Csatorna”, ami ma is a város fő ütőere, sűrű, vaporettónak hívott vízi-autóbusz járatokkal, vízi taxikkal, teherbárokakkal és gondolákkal.

Turistákat váró gondolák a Szent Márk tér előtt a háttérben a San Giorno Maggiore szigete (Fotó: T.Z.), a lagúnák (Fotók: L.É.)

A Canale Grande végén, a város tengeri kapujában épült ki a politikai központ a San Marco katedrálissal és a várost vezető dózse palotájával, kissé beljebb a Rialto, a város kereskedelmi központja, sokáig a Canale Grandén átívelő egyetlen híddal, amit gyakran átépítettek. A második híd egy fahíd volt, a közepén egy felnyitható résszel, hogy a magasabb hajók átmelessenek alatta. 1592-ben itt már az Antonio de Ponte által épített harmadik kőhíd áll, magasan ívelve a csatorna fölött, megint csak az alatta lévő hajóforgalom megkönnyítése érdekében.

A hidaknak a városszerkezetben mindig is, ma is rendkívüli jelentősége van, hiszen ezeken koncentrálódik minden forgalom, ami a csatornák egyik oldaláról a másik oldalra vezet. Nem tekinthető véletlennek, hogy Velence kereskedelmi központjában, a Rialto hídján az aranyművesek, ékszerészek kis üzleteket építettek. Aki átment a hídon, akarva-akaratlanul végignézte a kirakatokat, valahogy úgy működött a Rialto hídjá – és így működik ma is – mint a plázák.

A korabeli ábrázolásokból és a XVIII. századi várostérképből is kitűnik, hogy Velence egy kompakt város, ami sokkal inkább hasonlít beépítésének sikátoros szövevényével a keleti, mint a korabeli európai városokhoz. Nem véletlen, hogy a fontosabb gyalogos útvonalakon minden elágazásnál táblák mutatják, hogy merre kell menni a Rialto, a San Marco, vagy akár visszafelé a vasútállomás felé. Ezek nélkül a táblák nélkül a turisták 95 %-a azonnal eltévedne.

A városállam hatalma kezdetektől fogva a hajózáson nyugodott. Gyors járatú hajóival vált Velence az Adria és a Földközi tenger egész medencéjének urává. A hajókat a város hajóépítő műhelyében, a falakkal körülvett, jól védett Arsenalében építették. Egyes források szerint 1400-ban 3300 hajó és 3600 tengerész állt a város rendelkezésére¹⁷. A város fénykorában, a XV. században a hajóépítő műhelyben mintegy tizenötezer ember dolgozott. Az Arsenale falai között tartják az utóbbi időben a képzőművészeti és építészeti biennálék egyes kiállításait.

Az Arsenale mai képe (Fotó: T.Z.)

A város legfontosabb épületei már a XI. század végére, a XII. században megépültek. A görögkereszt alaprajzú Szent Márk bazilika egy konstantinápolyi bazilika mintája szerint 1060-1094 között épült. A Rialto melletti két piac is működött már a XI. század végén. A Dózse palota, miután 1105-ben leégett, kőből újjáépült. A XIII. század elejére gyakorlatilag kialakult a város ma is ismert települési szövevénye és a főtér tenger felé kinyúló „L” formája, megépült Szent Márk és Szent Theodor oszlopa a főtér és a tenger között.

Enrico Dandolo dózse (1192-1205) Konstantinápolyból, a Hippodromból elhozta a már említett bronz lovakat, amelyek felkerültek a bazilika homlokzatára. A San Marco katedrális 1094-es felszentelését követően folyamatosan díszítették a Konstantinápolyból hozott mozaikokkal, oszlopokkal. A mellette álló Dózse palota gótikus stílusban való átépítése 1340-ben indult és mintegy 150 évig tartott míg elnyerte mai formáját.

¹⁷ John Julius Norwich a Velencével foglalkozó fejezetben a „Hetven történeti város” kötetben

A Szent Márk tér kapcsolata a tenger felé a Dózse palota tér felé néző sarkával a Campaniléből fotózva (Fotó: T.Z.), a Dózse palota részlete naplementekor (Fotó: L.É.)

A város periferiáin az 1300-as években megtelepedtek a szerzetesrendek is. Így épültek ki már nem a keleti, hanem az európai trendeknek megfelelően a dominikánusok és a franciskánusok hatalmas templomai, a San Giovanni e Paulo és a Frari. Amikor Palladio, a Veneto szerte máig csodált szigorú, klasszicizmusba forduló reneszánsz vidéki palotákat tervező építész lett a Velencei Köztársaság állami beruházásainak igazgatója (1570-1580-ig), tervezett két hatalmas templomot a város szélén, a San Giorgio Maggiorét a Piazza San Marcoval szemben lévő kis szigeten és a Redentore templomát város felé néző főhomlokzattal Giudecca szigetén. Baldassare Longhena megépítette a Canale Grande tenger felé néző csuklópontjában a már barokk Santa Maria della Salute templomot. Ezek az épületek a mai Velence igen fontos, esztétikailag meghatározó épületei, kiérlelt, megfontolt városszerkezeti elhelyezkedéssel városépítészeti hangsúlyokat képeznek.

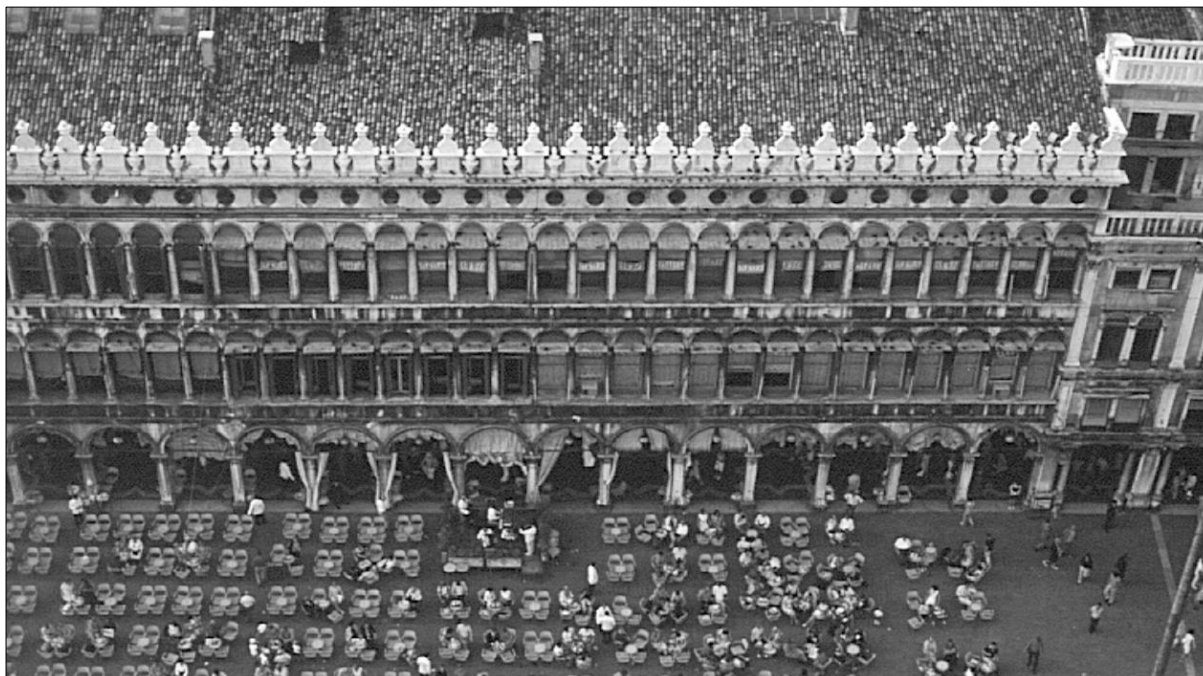
Közben a Köztársaság mérnökei is jelentős munkálatokat végeztek. Folyamatosan biztosították a lagúnák használhatóságát, tisztították a betorkoló vízfolyások torkolatait, új csatornákat ástak.

A XV. századra a kis városállam ügyes és sokszor fondorlatos politikájával jelentős területeket szerzett. A Köztársaság szárnyas oroslánjaival ma is találkozhatunk kapukon, oszlopokon több közép-olaszországi városban, Veronától Bergamóig. A Köztársaság felügyelte a városállamokat Polától (az Isztriai félszigettől) Raguzáig (Dubrovnik). A dalmát partokkal kapcsolatban még a Magyar Királyságnak is voltak területi vitái a Velencei Köztársasággal.

Velence oszlopon nyugvó szárnyas oroszlánja Verona főterén, a Piazza delle Erben és a Santa Maria delle Salute Velencében, háttérben a hangsúlyos oszloppal, amelyen a város jelképe áll (Fotók: L.É.)

A történeti építészet nagy beépített tömegeket igénylő megbízásai általában nem voltak igazán beilleszthetők a hagyományos, kis palotákból összeálló települési szövetbe. A nagyobb középületek, templomok előtt kisebb-nagyobb közterületek, terek oldották meg az illeszkedési problémákat, s így egyben szervezték is környezetüket. A Procurazie Vecchie épülete a Szent Márk tér térfalaként tölti be ezt a téralakító szerepet, miközben a teret a San Marco katedrális szervezi. A Procurazie Vecchie a dózsze utáni legmagasabb rangot betöltő procurátoknak hivatala volt, akik a San Marco templomot felügyelték.

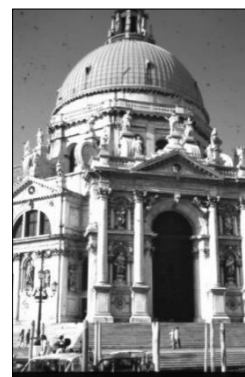
Az egy emeletes bizánci épület átalakításával (1480-1517) reneszánsz formákat mutató Procurazie Vecchie a Piazza San Marcón, a világ legszebb szalonjának térfalaként (Pietro Lombardi és Scamozzi) (Fotó: T.Z.)

A gótikus Ca d'Oro, XV. sz. (T.Z.)

A reneszánsz Palazzo Vendramin Calergi (Mauro Coducci, 1481 (T.Z.)

A barokk Santa Maria Salute Longhena, 1631-46 (T.Z.)

Velencében szinte vadászni kell a modern, új beépítéseket, a városban a ritkán adódó foghíjakon a mai építészek a hagyományos hármastagolású, a velencei palotaépítészetre visszautaló homlokzatokkal építették meg az új funkciókat.

Hagyományos hármastagolati osztású paloták a Canale Grande mentén

A hagyományos homlokzati tagolást mutató új beépítések az 1960/70-es évekből (Fotók: T.Z.)

A városhoz a lagúnák több kisebb-nagyobb szigete tartozik, ezek közül a legjelentősebbek: Murano, Burano és Torcello. Ezekhez rendszeres és gyakori hajójárat viszi a turistákat a San Marcoról.

A lagúnák világa (Fotó: T.Z.)

Murano a Velencei Köztársaság híres üvegművességének központja és ezt a funkcióját napjainkig is megőrizte. Üveget az ókortól kezdve gyártottak Európában, a görög és római üveg anyaga azonban rideg, és alig átlátható, opálos volt. A muranói mesterek találták fel a XIII. században a szívós és átlátszó üveget. A recept sokáig titkos volt, de aztán a nürnbergiek megszerezték és onnan gyorsan terjedt el egész Európában. A muranói eredetű üveg forradalmasította az épületek bevilágítását és egy sor felfedezésnek, technikai újításnak alapját képezi. Máig híresek a Muranóban gyártott üveg dísz tárgyak, csillárok és tükrök. A kis település a 999-ben felszentelt román stílusú temploma körül épült ki, jelentős üvegfúvó műhelyeivel.

Burano kis halászfalu, pittoreszk, újabban különböző erős színekre festett házaival. Ez a kis település volt a középkorban a velencei csipke hazája, itt készítették a város fontos exportcikkét, a velencei csipkét. Míg Muranóban folyamatos volt az üvegyártás, itt abbamaradt a csipkeverés és csak újabban kísérelték meg feltámasztani ezt a hajdan fontos tevékenységet, mint turisztikai érdekességet.

Torcello a lagúnák világának legősibb települése, komoly város, püspöki székhely volt. Ma gyakorlatilag csak az egykori püspöki katedrális tanúskodik arról, hogy itt a XIII. században egy viruló, 30.000 fő körüli város létezett, ezután elmocsarasodott a sziget, lakói átköltöztek az élő lagúnákból álló, egészségesebb Velencébe. A városnak feltehetően azért nem maradt a 641-ben alapított és 1008-ban már mai képét mutató székesegyházon és közvetlen környezetén kívül nyoma, mert amikor a patrícusok átköltöztek Velencébe a kőszegény vidéken feltehetően lebontották házaikat, és a kövekkel együtt hajóztak át Velencébe. Az 1600-as évek végén a püspök is elhagyta a kiüresedett várost, és a természet gyorsan visszafoglalta a területét.

Torcello, Chiesa di Santa Fosca, XI-XII század (Fotó: T.Z.)

Prága

Mint minden nagyobb európai városnak, Prágának is hosszú előtörténete van, amit a régészek nagy előszeretettel kutatnak és publikálnak. Itt húzódott a „Borostyánkő út”, amely a Keleti-tenger felől az Adriáig fontos kereskedelmi útvonal volt, s ez hozzájárult a város létrejöttéhez.

Csehország és Morvaország, Prága központtal a középkorban folyamatosan erős német befolyás alatt fejlődött, hiszen a Német-római Birodalomhoz tartozott. A cseh királyság az erős német kapcsolatoknak is köszönhetően a középkor egyik legvirágzóbb állama Európa középső felében. Ennek megfelelően az ország fővárosa, Prága is kiemelkedő szerepet játszott a térségben.

Prágához kötődnek a nemzeti önállósági mozgalmak is, amelyek gyakran vallási köntösben jelentek meg. Ilyen volt a huszita mozgalom is.

Ugyan nem tartozik közvetlenül a város történetéhez, de érdekes és sajnos történetileg ismétlődő tanulságokkal jár Husz János halála. Zsigmond cseh király (egyben magyar király és német-római császár) a Konstanzi Zsinat elé rendelte és menlevelet állított ki Husz Jánosnak, így biztosítva sérthetlenségét. A Zsinat ugyanakkor Husz tanait az egyházra veszélyesnek tartotta, elítélte és Husz Jánost máglyán elégettette.

Hazánk több szállal is kapcsolódik Prága történelméhez, a közös uralkodó házak és például a huszita mozgalom kapcsán is.

Huszita ház a magyarországi Göncön (Fotó: T.Z.)

Prágának jelentős kapcsolatai voltak a Magyar Királysággal is. Amikor II. Lajos magyar és egyben cseh király a mohácsi csatában elesett, a csehek Habsburg Ferdinánd főherceget választották királyuknak és így az 1620-as a fehérhegyi csata után a középkorban virulens cseh állam jó időre elvesztette függetlenségét.

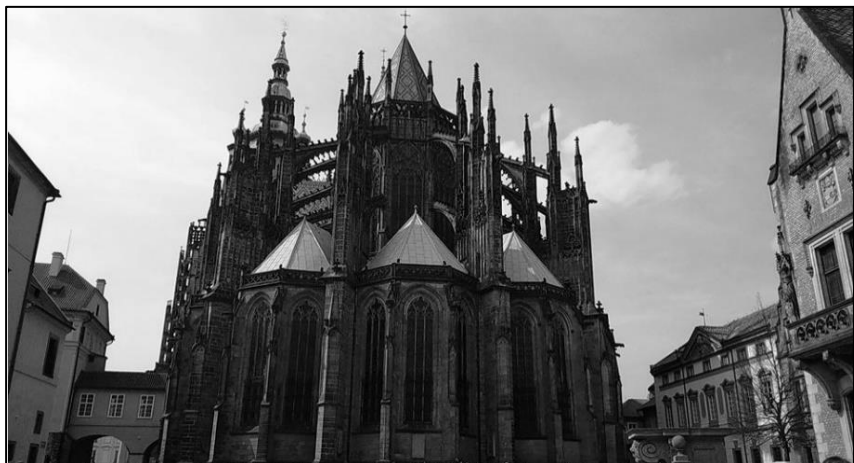
Az első fontos városfejlődési góc a folyó keleti oldalán a Vyšehrad (felső vár), az első cseh fejedelmek székhelye, amely elveszítette jelentőségét, miután IV. Károly

megépítette a prágai várat. 1883-ban kapcsolták hivatalosan a Prágához, ma egyik negyedét képezi. A Staré Město pražské (prágai óváros) területe már a X. századtól lakott volt, a XI. században Týnben létrejött a cseh fejedelmi, majd királyi udvar, s az utak menti és a szétszórtan elhelyezkedő apró települések gyorsan összenőttek. Az óvárosi teret reneszánsz, barokk és gótikus épületek veszik körül.

„Orjol”, a Városháza tornyának A reneszánsz pártázatú, gótikus A Károly híd kisoldali kettős középkori csillagászati óraműve árkaos „Tyn-iskola” mögötte az hídtornya (Fotó: L.É.) az óvárosi piactéren. (Fotó: L.É.) 1365-ben alapított gótikus „Tyn” templom (Fotó: T.Z.)

Prága jelentős történelmi városrésze az 1320-ban alapított Hradzsín, a ma is álló prágai vár területe, a középkori uralkodók székhelye, a Szent Vitus hatalmas gótikus székesegyházzal, és az uralkodók palotájával.

A prágai vár látképe a Károly híddal és a Szent Vitus Székesegyház (Fotók: L.É.)

Az Óváros és a Malá Strana (Kisoldal) és a mellette levő Hradzsín, a máig álló prágai vár területe közti kapcsolatot a Károly-híd biztosítja. A híd többszöri újjáépítését követően a mai hidat Peter Parler tervezte. 1357-ben kezdték építeni, és máig Prága egyik jelképe, mint Rómának a Colosseum, vagy Párizsnek az Eiffel torony.

A középkori Prága legvirágzóbb időszaka a gótika építészeti stílusának idejére esik. Jelentős, gótikus stílusban dolgozó építészeket hívtak be a gótika szülőhazájából, Franciaországból. 1348-ban IV. Károly alapította Prágában Közép-Európa egyik legfontosabb egyetemét. (Bécsben Rudolf 1365-ben, nálunk itthon Nagy Lajos 1367-ben alapította az első magyar egyetemet Pécsen.)

A város életében folyamatosan jelentős szerepet játszott az itteni népes zsidó közösség. A Régi-új (Staronová) zsinagógát az 1270-es években építették, ez Európa legrégebbi épen maradt zsinagógája.

Egy évszázadnyi reneszánsz átmenet után a történelmi városnegyedek arculatát a gótikához hasonló erővel a barokk épületek formálták az 1620 és 1750 közötti időben, de Prága történelmi emlékei, legrangosabb műemlékei a gótikához kötődnek.

Prága, Zsidó temető, Josefov (Fotó: L.É.)

A „Régi-új” zsinagóga (balról) (Fotó: T.Z.)

A XVIII. századig a város a történeti városrészekben, a városfalakon belül fejlődött, ekkortól kezdtek a városfalakon kívül is építkezni. A városfalakat, amelyek akadályozták a belváros és az egyre inkább gyarapodó külvárosok kapcsolatát, 1875-ben bontották le, ugyanakkor, amikor Bécs is így döntött. A mai város központjának a Vencel teret (Václavské náměstí) tekinthetjük, amely egy hosszanti, két oldalán fasorokkal szegélyezett tér, tengelyében az 1818-ban alapított Nemzeti Múzeum áll. Prága egyik legmonumentálisabb épületét 1885-1891 között építették, mondhatni, hogy a Vencel tér egésze az épület előtere.

Firenze a középkor végén

Ha a Nyugat szellemtörténetét némi egyszerűsítéssel pár város történetével le lehetne írni, akkor Athén a klasszikus kultúra révén, Párizs a gótika, majd a város modern átépítése kapcsán Firenze, mint a reneszánsz szülőhelye, Róma a barokkkal töltené be ezt a szerepet, Bizánc pedig Európa keleti felének szellemi fejlődésére volt meghatározó. A nagy szellemi változások azonban nem egyik napról a másikra születtek, ezeket mindenütt egy hosszú gazdasági és tudati fejlődés előzte meg. Ez történt Firenzében is, ezért tárgyaljuk Firenzét a középkor záró akkordjaként, amely persze átvezet az újkorba, a reneszánszba.

Mint a legtöbb mai olasz nagyváros, Firenze is római alapítású. Ezt a római időkben kisvárosnak számító települést Kr. e. 59-ben alapították a rómaiak Florentia néven. A négyzetes városkerület egy-egy oldala 2400 láb, azaz kb. 700 méter volt. Később, a növekedéssel párhuzamosan a város egy ötszögű befoglaló formát vett fel és 20 hektár körüli területén már mintegy 10.000 lakos élt. Hadrianus építtetett egy hidat az Arno folyón, kevéssel megelőzve a mai Ponte Vecchio elődjét. A római infrastruktúra

kiépítettségére mi sem jellemzőbb, mint hogy a városka csatornahálózatát csak a XVII-XIX században korszerűsítették.

Firenzében elsőként a bizánciak kísérelték meg a középkori város védelmét egy városfallal megoldani. Ez az első fal a már a rómaiak által is lakott város belső területét határolta le a külső bizonytalan világtól, de itt akkor már csak mintegy ezer fő élt. A második városfal már egy kissé nagyobb területet és mintegy ötezer lakost védett a Karoling időkben. Ekkor Firenze és Fiesole együtt az őrgrófsági szervezet központja volt. Fiesole a történeti belváros fölötti dombon elterülő kis, Firenze részét képező városka, ma döntően az angolok kedvelt firenzei tartózkodóhelye. A XI. század közepén a városnak már 20.000 lakosa volt. Hatalmas energiával egyre újabb és újabb területeket építettek be, újabb városfalakat építve a gyorsan növekvő várostest védelmére.

Fiesole román kori katedrálisa (T.Z).

Firenze, San Miniato al Monte (1090 körül kezdik építeni) (Fotó: T.Z.)

A XIII. századra Firenze népessége 50.000 fölé nőtt és Európa egyik gazdaságilag legerősebb városává vált hitelügyletei, posztó- és gyapjúiparának köszönhetően.

Általában elmondható, hogy a középkori városfejlődést jól követik az egyre újabb és újabb városfalak, így csupán ezekből a falakból is rekonstruálható a városok területi és persze népességszám növekedése is. Firenzében a XIII. század elejére már a negyedik városfal is megépült. Ugyanakkor a város központi részén még ekkor is jól kivehető a római szabályos négyzethálós utcaszerkezet.

Már az ezres években megindultak azok a másutt is román stílusban folyó építkezések, amelyek itt a geometrikus formák egyszerűsítésével, a római hagyományok, az antik formavilág jegyében alakultak. A legismertebb ilyen román kori, XI-XII századi épület, amelyet a művészettörténészek már a proto-reneszánszba

sorolnak, a San Miniato al Monte templom, közel a mai város kilátó teraszához, a Piazza Michelangelóhoz. A proto-reneszánsz azt jelenti, hogy jóval a reneszánsz stílusirányzat előtt, már a középkorban egy-egy firenzei épület homlokzatán megjelennek az antikvitásra visszautaló elemek, az a geometrikusan tiszta rend, ami majd csak jóval később a reneszánsz stílusban terjed el általánosan. Általában is elmondható, hogy a proto-reneszánszsal Firenze vert hidat az antik és a reneszánsz, a középkor és az újkor között.

Már az 1100-as évek végén szabályozták az utcákat, meghatározták az épületek maximális magasságát és az épületek zárt erkélyeinek kiugrását a közterületek felé. A XIII. századra a város már Európa egyik gazdaságilag legfontosabb településévé vált, 100.000 körüli lakosság számmal. Különösen fejlett volt a posztó és a gyapjú ipara, létrejöttek a pénzügyekkel, hitelezéssel foglalkozó intézmények, a kereskedelmi és az ipari ágazatokat tömörítő szervezetek. Az 1200-as évek elején alakult meg az „Arte dei Mercanti”, a kereskedők, az „Arte del Cambio”, a pénzváltók szervezete és az „Arte delle Lana”, a gyapjúkészítők és gyapjúkereskedők „kamarája”, érdekvédelmi szervezete.

A céhek vezetői egyre nagyobb befolyást szereztek maguknak a város vezetésében. A XI. századig, mint a többi Toszkán városban, Firenzében is a püspökség képviselte az egyházi és világi hatalmat is. A XII. század végén az igazságszolgáltatás már a választott podesta feladata lett. Később a város élére a nép kapitányát választották (capitano del popolo) és a XIII. század végére alakult ki a városi tanács, a Signoria. Ennek már gazdasági súlyának megfelelően tagja volt a hét legfontosabb céh vezetője (priorja) is.

Bargello (a podestá palotája) (Fotó: T.Z.)

A gazdasági fellendülés mellett a várost megviselte a két párt, a Guelf és a Gibelin folyamatos vetélkedése a hatalomért, gyakran rázta meg a várost a politikai váltógazdaság. Az egyik párt győzelmekor a másik párt vezetőit száműzték, palotáikat lerombolták. A városközpont így tele lett romokkal, foghíjakkal. A Piazza della Signoria, a polgári főtér is egy ilyen palotarombolás kapcsán felszabadult területnek köszönheti „L” alakú területét.

A városban közben új hidak épültek és a perifériákon megjelentek a különböző szerzetesrendek kolostorai, templomai. A koldulórendek két ok miatt építkeztek a falakon kívülre. Itt egyrészt olcsóbban tudtak megfelelő nagyobb üres területekhez jutni, valamint prédikációik „célközönsége” is döntően a város perifériáin élő népesség volt. Firenzében is építettek a szerzetesrendek kolostorokat, templomokat, a dominikánusok (S. Maria Novella, 1221), a ferencesek (S. Croce, 1226). Ezek a kolostorok, kolostor-templomok városépítészeti súlypontot képeztek. Az előttük lévő, a prédikálásukhoz szükséges közterekkel szervezték szélesebb környezetüket, így a környező lakóterületek központjaivá váltak. Nem egy esetben ezen a közterületek tulajdonjogát egyházi funkcióik miatt a város is átadta a szerzeteseknek.

A város folyamatosan gyarapodott. Kórházak, menhelyek épültek, így a XIV. századra ezekben már mintegy ezer ágy volt. Új utakat nyitottak, szabályozták az Arno partjait. 1255-ben kezdték építeni a Capitano del Popolo székhelyét, tornya meghatározóvá vált a városközpont sziluettjében. Abból a célból, hogy ez a későbbi beépítések során is érvényesülhessen, 1250-ben 50 lábban (kb. 29 méter) limitálták a tornyok magasságát. A XIII. század végén egy egész sor nagy középület épült, amelyek radikálisan megváltoztatták a város morfológiáját.

Az építési munkák felügyeletét és nagyrészt a tervezési feladatokat is Arnolfo di Cambio, egy nagy formátumú építész, műszaki tanácsos látta el. Cambio egy teljes városfejlesztési tervet is készített, amit ugyan nem ismerünk, de sok forrás hivatkozik arra, hogy az egyes fejlesztési elhatározások annak megfelelően történtek.

Ezeknek a döntéseknek sem ismerjük a pontos mechanizmusát, de a korabeli forrásokból azt tudjuk, hogy ezekben, sőt a finanszírozásban is részt vettek a város legkülönbözőbb céhei, szervezetei. A dóm, a Santa Maria del Fiore építési költségeit is egy cég, az Arte della Lana állta.

A következő században felépülő, Cambio tervezte Santa Croce templom (1295) díszítésében többek között Giotto is részt vállalt. Firenzében már a késő-középkorban sem tettek különbséget a különböző művészeti ágak között, építészeti feladatokkal más művészeti ághoz tartozó személyeket is megbíztak. Míg a középkorban az egyes művészeti ágak képviselői általában névtelenül, a saját szakterületük technikájának világába bezárva, anonimitásban dolgoztak, Firenzében már ekkor is nagy egyéni presztízsük volt az alkotó egyéniségeknek, akik kiszabadultak szűk szakmai környezetükből. Arnolfo di Cambio valójában szobrász volt, a város vezetése tanácsosi rangra emelte és igen jelentős építészeti feladatokkal bízta meg. Giotto festő volt, de Assisiben, Padovában, Rómában máig csodált gyönyörű freskókat hozott létre, és ő volt az alkotója a Dóm campaniléjének (harangtornyának) is. Ez már a reneszánsz

előszere volt, az „uomo univertale”, az univertális tudással rendelkező, büszke személyiségek világának megjelenésével. A firenzei művészet hatása már ekkor sem állt meg a város határánál. 1348-ban írta meg Boccaccio a Dekameront, Dante ebben az időben írta meg a Divina Commediát, amivel a latino rusticóból megteremtette a modern olasz nyelvet. Érett a nagy szellemi fordulat, a középkorból az újkorba történő megérkezés, a reneszánsz, ami Firenzét igazán fontossá tette a városépítés és a művészettörténet, a szellemtörténet területén, Kialakult a város két központja, az egyházi és a világi főtér. A hatalmas dóm, a Santa Maria del Fiore felépítéséhez 1285-ben lebontottak egy korábban ott álló templomot, és egy, a Baptisztérium, a Keresztelő kápolna előtt álló régi palotát.

Furcsa átmeneti időszak volt a firenzeiek tudatában a középkor vége. Mint már korábban is említettük, a dóm rendkívül magas építési költségeit nem a püspökség, hanem a posztó céh finanszírozta. Számukra is fontos lehetett az egyház, ugyanakkor a dóm megépítésével már saját erejüket is be akarták mutatni. Már nem csak az Istennek, hanem a város dicsőségére is emelték a hatalmas templomot. Akkorának kellett lennie, hogy a város majd minden lakóját befogadhassa. A dómot már nem csak az egyházi szertartások, hanem a városi ünnepeknek színhelyül is szánták. Szándékaik szerint tehát ez a város életében fontos, fedett közösségi térként épült. Arnolfo di Cambio 1296-ban kezdett hozzá a tágas, három hajós dóm építéséhez.

Az építkezés, mint a nagy középkori katedrálisok esetében, itt is rövidebb, hosszabb megszakításokkal több évszázadon átívelően folyt. A kupolát már a reneszánsz, az újkor nyitányaként Brunelleschi húzta fel, a márvány homlokzati díszítés pedig sokkal később, a XIX. században került fel rá proto-reneszánsz és reneszánsz minták alapján.

A dóm építése kapcsán érdemes kitérni a középkori Firenze nagy városfejlesztési „projektjeinek” szervezeti hátterére. A város önkormányzata a nagyszabású beruházás kivitelezésére és irányítására létrehozott egy nagy hatáskörrel felruházott menedzsmentet, az „Opera del Duomo” szervezetét. Ez a szervezet döntött minden, az építéssel kapcsolatos operatív kérdésben, gyakran szakértők bevonásával. Ez a szervezettség erősen hasonlít a mai Magyarország EU támogatással megvalósuló nagy városfejlesztési projektjeinek menedzsmentjeire.

1334-ben kapott megbízást Giotto az építkezés vezetésére, de ő inkább a harangtorony építésével foglalkozott, amely már 1359-ben készen is lett.

Az építéssel kapcsolatos alapvető kérdésekben, a terv építés közben felmerülő módosításáról viszont a Signoria, az önkormányzat döntött. Ez történt például 1336-ban, miután az önkormányzat meghallgatott egy 480 neves szakértőből álló grémiumot és döntött az építési terv módosításáról, amelynek betartását az építési hatóság biztosította.

A hatalmas tér közepét foglalja el az egyházi épületegyüttes, a Dóm, a Keresztelő kápolna és Giotto harangtornya.

A Palazzo Vecchio (Palazzo dei Priori) és a polgári központ feltáruló képe egy környező utcából (Fotók: T.Z.)

A világi főter, a Piazza della Signoria kialakításához egy család, a már említett egyik hatalmváltás miatt, lerombolt palotája teremtett helyet. A teret uraló főépület, a világi hatalomnak helyet adó Palazzo Vecchio építését Arnolfo di Cambio a székesegyház építésével szinte egy időben, 1299-ban kezdte, miközben a harmadik városfal építése is sok energiát kötött le. Az új városfal építése önmagában is hatalmas teljesítménye volt a 40-50 ezres városnak. A Palazzo Vecchiót már 1314-ben használatba vették, ekkor még a céhek priorjai és a katonai egységek parancsnokai ülészttek benne. Az épületet és az előtte lévő szűk teret aztán fokozatosan bővítették: két kisebb, útban lévő templomot lebontottak és a kialakuló tér új térfala mentén újra felépítették, s a teret már 1330-ban kőlapokkal burkolták. A trecentóban, az 1300-évek végén megépült a ma szobrokkal benépesített Loggia dei Lanzi. A Piazza del Duomo környezetéhez hasonlóan a városi hatóságok itt is különböző szabályozásokkal biztosították a tér főépületének, a Palazzo Vecchióknak megfelelő esztétikai érvényesülését. A környező épületeken például megtiltották a tér egységes hatását zavaró elő-építmények, az erős kiugrású erkélyek építését.

A Piazza del Duomo és a Piazza della Signoria építéstörténetének komoly, a manak is szóló tanulsága van. Ugyanis az ilyen nagyszabású, hosszabb ideig épülő programok az alapkoncepció megtörése nélkül tudtak megvalósulni, változó politikai háttér és több építész egymást követő munkája mellett is.

A város gazdasági megerősödését követően folyamatosan kibontakozott az ember és a világ új kapcsolata, az élet új felfogása, amit a firenzei művészek közvetítettek az egész akkori Európának. Ghiberti, Brunelleschi, Donatello, Masaccio, Paolo Uccello neve fémjelzi ezt az időszakot, hosszú időre meghatározva Európában a művészetek elméletét és gyakorlatát. Rendkívül fontos azonban megérteni, hogy e szemléleti, mondhatni paradigmaváltás gyökerei a művészetekben, a városépítésben már a középkorban megjelentek, és döntően, a legerősebben Firenzében. Nem véletlen tehát hogy a reneszánsz pont ebben a városban talált rá saját formai kifejeződésére. A városnak ez a történeti periódusa azonban már az újkorba visz, amelyet a következő fejezetben mutatunk be.

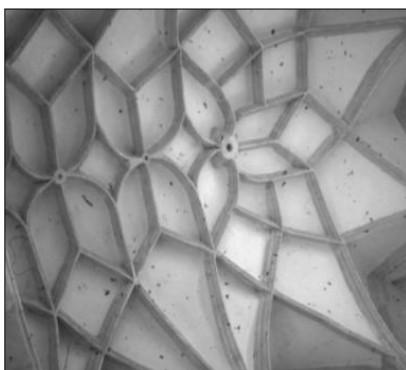
Hazai történések a középkor végén

IV. Bélával indult hazánkban a királyoknak az a sora, akik kiemelten támogatták a városokat. Jelentős létszámú betelepítések történtek, elsősorban az alakuló és falakkal is védett városokba. A telepések zömében mesteremberek voltak, akik hozzájárultak a városi iparúzó, kézműves réteg növeléséhez, erősítették a meginduló polgárosodást. Ekkor vette kezdetét a máig tartó városépítési folyamat, de városainkban még sokáig a mezőgazdasági tevékenység dominált. Később a „mezőváros” speciális hazai városkategória is lett.

A központi hatalom erősödésével és a meginduló városiasodási folyamattal egy új korszak, a gótika kezdődött a XIII. században.

Nagy építkezések kezdődtek a budai várhegyen is. Királyi rezidencia azonban csak később lett, amikor az udvar a hivatalaival állandóan ott tartózkodott. Az államalapítást követően királyaink ugyanis egész udvartartásukkal sorra látogatták uradalmaikat és helyben felélték az ott összegyűjtött élelmiszereket és ott intézték a kormányzással járó dolgaikat. Ez utóbbi funkció előbb Székesfehérvárra és Esztergomra koncentrált, majd lassan kiemelkedett Buda, központi fekvése okán. IV. Bélát követően minden királyunk épített valamit a budai várban. Ez a folyamatos építés, az öröklött állapotok, a meglévőségek folyamatos átalakítása a budai Várhegyen királyaink alatt folyamatosan folytatódott.

Siklós szabálytalan alaprajzú, belsőtornyos várának történelmi szerepe Károly Róbert trónra lépése időszakában kezdődik. A Horváthi-féle lázadás leverése után Zsigmond a várat a Garai családnak adományozta. Zsigmond féktelen birtokosztása következtében a megerősödött főurak szembefordultak Zsigmonddal, akit itt tartottak fogva mintegy 5 hónapig 1401-ben. A XIII. században a dombtetőn épült várat a XV. század elején korszerűsítették, bővítették.

Fotók: T.Z.: Siklós, gótikus ablak a várban és a várkáporna gótikus boltozata

A siklósi vár a gótika idejéből a legépebben fennmaradt emlékün. Folyamatos műemléki helyreállítás mellett legutóbb a vár bejárata előtt egy modern látogatóközpontot is kapott.

A Siklósi vár látogatóközpontja (építész: Mezős Tamás, fotó: T.Z.)

Természetesen a történelmi magyar területeken is épültek hatalmas katedrálisok, de ezek a történelem viharaiban gyakran sérültek, jelentős átépítéssel estek át. Így járt a budavári koronázó templom, közismert nevén a Mátyás templom, a brassói (ma Románia) Fekete templom, a Kolozsvár (ma Románia) főterén álló Szent Mihály templom és a több átépítést is megélt kassai (ma Szlovákia) dóm is.

Kolozsvár, Szent Mihály templom, főhajó

A kassai dóm képe a településben (Fotók: T.Z.)

Összefoglalva:

A középkor második szakaszában a felgyorsult gazdasági fejlődés eredményeként jött létre az új típusú város, amely megnyitotta a későbbi, folyamatos fejlődés lehetőségeit. A mai féltve őrzött történeti városmagjaink is döntően ebből az időből származnak. Kialakultak a városok polgári főterei, amelyek ezt a funkciójukat máig megtartották. Minden a mozgásra szerveződött. A korszak építészeti stílusa a gótika, hatalmas katedrálisokkal, városházákkal, a céhek székházaival és a gazdag polgárok lakóházaival.

08

AZ ARABOK EURÓPAI BIRODALMÁNAK LENYOMATAI

Sevilla 2000 (B.M.)

Az afrikai arab tartományokból egy népes harci alakulat a Gibraltár szoroson átkelve szállt partra Kr.u. 711-ben az Ibériai-félsziget Afrikához legközelebbi pontján a mai Andalúziában. Az ott regnáló nyugati vagy más néven vizigótok egy ütközetben súlyos vereséget szenvedtek, és az arab berber muszlimok két év alatt elfoglalták a mai Spanyolország és Portugália déli területeit, amely a damaszkuszi kalifátus tartománya lett. Szinte azonnal megkezdődött a reconquista (visszahódítás, rekonkvizta a magyar terminológiában), a keresztények területeik visszaszerzését célzó hadjáratai, de sokáig csak kisebb csatákat nyertek. Megkezdődött a mai Spanyolország déli területein a 781 évig tartó arab-berber, mór uralom. A hódítókat az ott élők egységesen móroknak hívták.

Az arabok keleti központjaitól távoli, európai vidékekre hozták állam-berendezkedésüket, vallásukat, kultúrájukat, és sajátos építészetüket, de tiszta arab épületek Córdobán és Granadán kívül alig maradtak fenn. Település léptékben sajnos vajmi kevés maradt fenn a mórok után, csak néhány városfal és az érintett városok sajátos lakóterületi településszerkezete. Szűk, kanyargó utcák, kis telkeken folyamatosan cserélődő fehér lakóépületek. Fontosak viszont azok az arab hatások, amelyek keveredve a hagyományos európai stílusokkal a mórok regnálása idején, és továbbélve később is egyedivé, európai szemmel nézve különlegessé tették ezeknek a területeknek az építészetét.

Mai utcakép Granadában (Fotó: T.Z.)

Az arab hatás mondhatni különleges, buja, keleties változatokat teremtett a nagy európai stílusirányzatokon belül. Ezeknek külön neveik is vannak:

- A „mozarab” stílus a mór uralom idején az arab műveltségű, de keresztény hitükben megmaradt európaiak, döntően a romanika stílusát és az arab elemeket ötvöző építésze.
- A „mudéjár” egy sajátos, csak az Ibériai félszigeten honos építészeti és díszítőművészeti stílus, amely a muzulmán, a zsidó és keresztény elemeket ötvözte. Sok esetben arab építészek munkáihoz kötődik már a keresztény királyságok idején is, egészen a XVII. századig. Ez a stílus egyaránt megjelenik a román, a gótikus, sőt még reneszánsz épületeken is. Stílusjegyei nagyban hasonlítanak a Portugáliában honos „manuel” stílushoz, amely a XVI. század első felében fejlődött ki a gótika sajátos, portugál változataként.

- A „platereszk” építészet az ötvösművészet arabeszkjeinek aprólékosságát használta a spanyol későgót épületek dekorálásához, vegyítve az olasz reneszánsz és a mór elemekkel.

A mórok palota építészetükben elzárt belső világokat teremtettek maguknak. Kintről zárt falak, bent túldíszített világ, csobogó víz. Az Alhambra palota belső udvaraival, kecses, túlfinomult díszítéseivel akkor épült, amikor Európa más részein a főurak zord, rideg, vastag falak között, szinte börtönszerű, nyirkos épületekben éltek.

Egyházi épületeik természetesen a muszlim előírásai szerinti elrendezésben, az ott előírt funkciótagolással épültek. A hódítók iszlám vallása művészetükre igen szigorú előírásokat tartalmazott. Tiltotta a figurális ábrázolásokat, élőlényeket nem lehetett az épületek belső tereiben megjeleníteni, ennek megfelelően a belsőket növényi ornamentikával, cirádás arab írásjelekkel felírt Korán idézetekkel díszítették. Kívülről zárt épületeik belső kialakításában tobzódott a buja dekoráció. Szívesen használták a színes, mintás égetett kerámiát is, azulejo csempét a belső falak, az oszlopok, de még a homlokzatok díszítésére is, különösen a mai Portugália területén.

Segovia, az Alcazar mennyezete „azulejo”(Spanyolország) (első két fényképet T.Z. készítette)

Az egyetem barokk kápolnájában színes, mintás csempe fal Coimbrában (Portugália)

Csempe Almadában (Lisszabon, Portugália) (Fotó: L.É.)

Dél-Spanyolország éghajlata, tájai sokban hasonlítanak a klasszikus arab világban megszokottakhoz,

megszokottakhoz, félsivatagos táj, perzselő hőség, így a muszlimok itt valóban otthon érezhették magukat.

Andalúz félsivatagi táj (Fotó: T.Z.)

Az elfoglalt területeket 756-tól Córdobából kormányozták, amikor megalakult a damaszkuszi kalifátustól független córdobai kalifátus. Córdoba a 700-as évek közepétől az akkori világ egyik kulturális központjává vált. Córdobában született és ennek a városnak a kulturális légkörében nevelkedett az egész muszlim világban híres tudós, andalúz bölcsele, író és fordító, mondhatni polihisztor, a keresztény világban Averroës néven ismert Ibn-Rushd. A város iszlám könyvtárának a becslések szerint mintegy 400.000 kötete volt. Az imaháza, a Mezquita de Cordoba (Córdobai mecset) politikai fórum és iskola is volt egyben. Sokhajós, oszlopokkal és ívekkel tagolt belső tere mai állapotában is lenyűgöző.

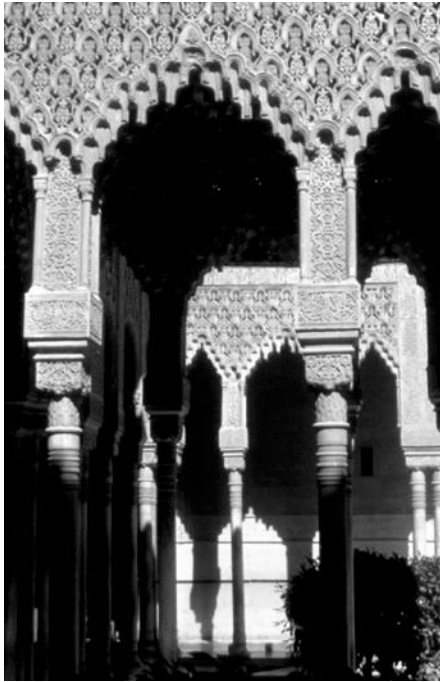
A Córdobai mecset, a Mezquita (756-tól többszöri átépítéssel és bővítéssel a 970-es évekig épült)¹⁸

Az akkor még a kialakulás, a magára találás stádiumában lévő Európa egy más, kiforrott arab kultúrával találkozott. Külön lehetőséget jelentett, hogy az andalúz városokban, Córdobában és Granadában komoly szimbiózisban éltek együtt az arabok, a zsidók és az európaiak, építészetük már az arab időkben is többgyökerű volt. Az andalúz arab szellemi központok erejét bizonyítja, hogy jeles tudósok jöttek ide az egész akkori arab világból.

Az 1300-as években Granada lépett Córdoba kulturális szerepének helyébe. Ahogyan Córdobában a Mezquita, Granadában az Alhambra maradt fenn az arab korszak autentikus örökségeként. A várost 711-ben foglalták el a mórok a nyugati gótoktól és 1491-92-ben, utolsónak került az európai katolikusok birtokába. Ezzel fejeződött be a reconquista.

Az Alhambra, a Vörös Erőd, bár kívülről erődszerűen zárt, belül csodálatos, mondhatni varázslatos arab világ. A Mezquitával szemben nem egyházi épület, hanem egy uralkodói palota, belső kertekkel, csobogó vízzel, szobrokkal.

¹⁸ John Julius Norwich: Hetven történelmi város, 99. old

Granada, Alhambra XIV- XV. század Toledó erődített városfala és a Királyok Szent János Kolostora (Fotók: T.Z.)

Toledót 712-ben foglalták el a mórok, visszafoglalására 1085-ben került sor. Városfalát a mórok emelték és viszonylag jó állapotban maradt fenn napjainkig. A Királyok Szent János kolostora és temploma már jóval az arab idők után épült, a lángoló flamboyant gótikus elemeken is átsüt a mudéjár, arab hatás.

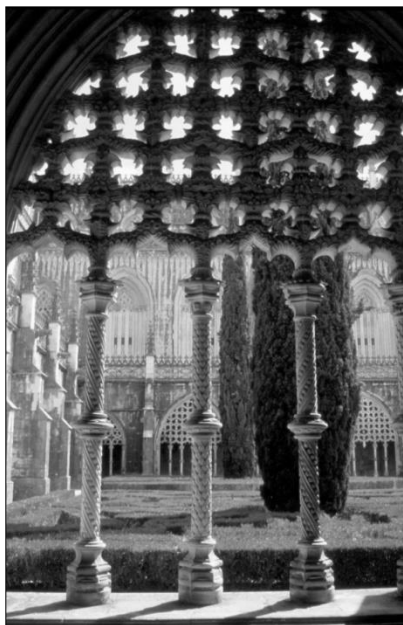
Valladolid ma a 300.000-nél nagyobb népességével püspöki székhely, egyetemi város. Fénykora a XV-XVI. századra esik, így a spanyol késő gótika központja. Ma ez a település a spanyol autógyártás fellegvára. Az alábbi fotókon bemutatott Szent Pál templomot 1276-ban alapították, de mint ahogyan az lenni szokott, építése sokáig elhúzódott, a főhomlokzatot az 1490-es évek végén fejezték csak be.

A mai Portugália talán legszebb „manuel”, vagy „manuelin” stílusú kolostor együttese a Mosteiro da Batalha. Egy közeli helyen aratott győztes, a portugálok függetlenségét biztosító csata emlékére emeltette I. János király az 1400-as évek elején. (A batalha szócsatát jelent.)

Ebben a kolostorban vannak a jelentős portugál uralkodók síremlékei, így itt nyugszik a kolostort alapító I. János király és Tengerész Henrik is. A manuelin stílus Portugáliában Batalha után az 1500-as években vált uralkodóvá, mint a nagy földrajzi felfedezések stílusa.

Valladolid, Iglesia de San Pablo, a Szent Pál templom, platereszk főhomlokzata (1481-1491) gótikus, mór és reneszánsz hatások keletiesen, dúsan burjánzó ötvözete (Spanyolország) (Fotó: T.Z.)

Batalha, kolostor és „csipkés kerengője”, valamint a kolostor „Befejezetlen Kápolnája” (Fotó: T.Z.)

Az arabok „megfordultak” Szicíliában is, és ott is jelentős nyomokat, emlékeket hagytak maguk után. Szicíliát 826-ban hódították meg, Palermo 831-től 1072-ig állt uralmuk alatt, így itt is jelentős arab hatásokat találhatunk. Kultúrájuk, építő

technikájuk, mesterségbeli tudásuk – mint az Ibériai-félszigeten – itt is sokáig élt, regnálásuk után is.

Palermo, a Székesegyház (1170-1185), mai állapota nagyjából a XV. századi képet mutatja (Fotó: T.Z.).

Salamanca - Spanyolország

Salamanca ma 160-170 ezer fő körüli nagyságával egy kis spanyol vidéki városka. Nem véletlen azonban, hogy az UNESCO az egész Óvárost, a történeti belvárost felvette a világörökség listára. Salamanca a hazája a „platereszk” stílusnak, a szinte ötvösművészeti finomságú homlokzatok építészeti dekorációjának, innen terjedt el egész Spanyolországban és vált jellegzetes spanyol stílussá. Elterjedése a spanyolok nagy századaira, a spanyol késő-gótika korszakára esik, így jelentős reneszánsz elemeket is tartalmaz.

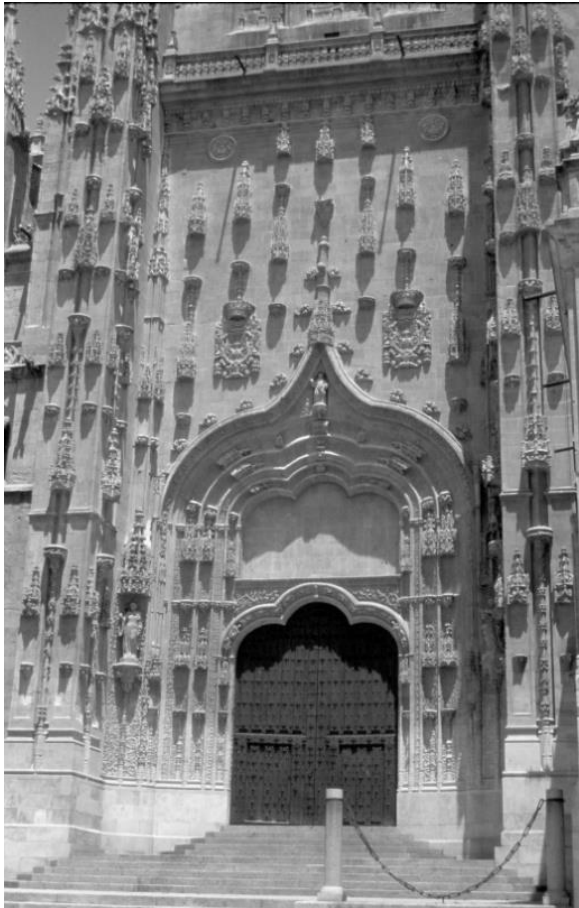
Salamanca, hangulatkép az Óvárosból
(Spanyolország) (Fotók: T.Z.)

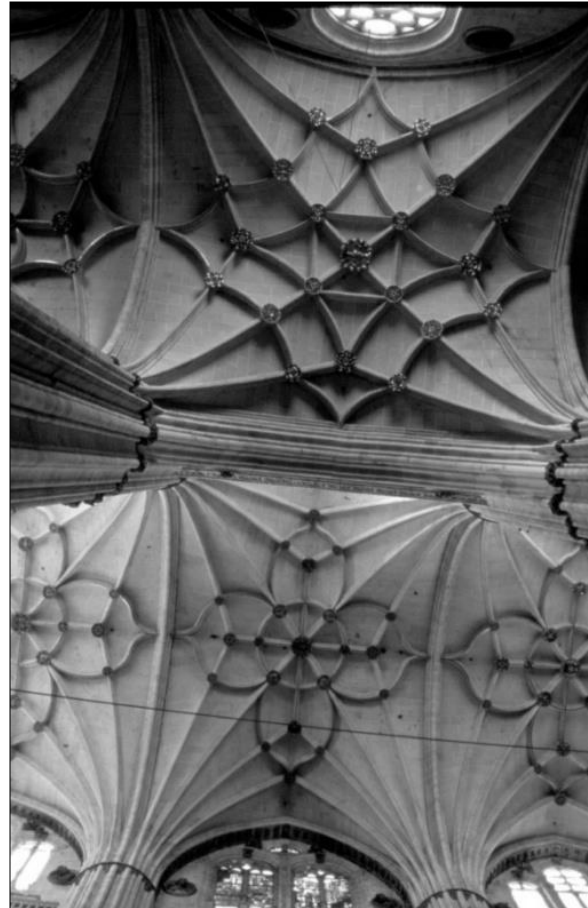
Convento de San Esteban, Szt. István kolostor
késő gótikus, reneszánsz platereszk homlokzat,
XVI. sz. Salamanca (Spanyolország)

Már a római időkből is maradt fenn egy, a napjainkban is használt „római híd”, a Puente Romano. Jártak itt Hannibál hadai, majd a város a rómaiak után a nyugati gótok területéhez tartozott. Tőlük foglalták el a mórok 713-ban, és tartották a területet uralmuk alatt egészen 1085-ig. A reconquista kapcsán a város többször is gazdát cserélt, a harcok pusztításai miatt az arab időkből semmi nem maradt fenn. Leon tartomány keresztény királyai betelepítésekkel hoztak új életet a romos városba és tudatosan törekedtek az arab szellemi hagyományok fejlesztési programjaikba való beépítésére. 1218-ban alapítottak itt egyetemet, nem titkoltan azzal a céllal, hogy az arab tudományt és kultúrát közvetítsék Európa felé.

A késő-gótikus Új Katedrális sokak szerint a legkiérleltebb spanyol gótikus katedrális, magán hordja mindazon platereszk elemeket, amelyek jellemzőek a spanyolországi katedrálisokra.

Salamanca, a gótikus platereszk
Bejárati platereszk homlokzata

Új Katedrális (Catedral Nueva) 1512-1733
és flamboyant boltozata (Fotók: T.Z.)

Az Egyetemhez tartozó Alsó Iskola két fotójának összehasonlításával jól érzékelhető a külső és a belső tér és architektúra egymástól eltérő filozófiával történő kialakítása. A külső zárt, szinte dísztelen, csak a bejárat van némileg kiemelve, a belső udvart viszont szinte vidámmá teszi, élettel telíti a díszes arab motívumokkal gazdagított árkádsor.

Salamanca, az Egyetemhez
tartozó Alsó Iskola – Escuelas
Menores – platereszk stílusú
épülete belső udvar (Patio) és utcai
homlokzat (Fotók: T.Z.)

A Plaza Mayor egy Spanyolországban honos "Hatalmas Tér", a főtér szabályos térfalakkal kiépült formája. A Salamancában felépített Plaza Mayor egy 80×80 méter befoglaló formájú, négyzet alakú tér, hasonlóan a Madridban, Valladolidban vagy Córdobaban lévő főterekhez, pontos építészeti szabályozás szerint épült.

Salamanca Plaza Mayor és a Városháza (Ayuntamiento) a Plaza Mayoron (1729-1755) (Fotók: T.Z.)

Salamanca, Torre del Clavero, a Kulcsár tornya, 1480-ból, egy palota egyetlen fennmaradt része

Eklektikus épület az Óvárosban természetesen arab motívumokkal (Fotók: T.Z.)

Lisszabon - Portugália

Lisszabon története nagyrészt Portugália története. A mai Portugália területe a kelták után előbb Karthágóhoz, majd a Római Birodalomhoz tartozott. A zavaros időszak,

több különböző népcsoport megjelenése után 711-ben a mórok semmisítették meg a gótok itteni birodalmát, és mintegy 400 évre stabilitást, békét és felvirágzást hoztak ennek a területnek. Lisszabont 1147-ben szabadították fel a mór uralom alól a keresztések, de a mórok végleges kiűzésére Portugáliából csak 1260 körül került sor. Portugália területe sokáig a spanyol uralkodók alá tartozó grófság volt, majd a XIII. század közepére vált önálló királysággá, míg 1580-ban spanyol hódoltság alá került egészen 1668-ig. A spanyolokkal való kapcsolat előtte és utána is folyamatosan erős volt, amit mára az angol orientáció váltott fel. Határai viszont a XIII. század óta gyakorlatilag változatlanok.

Az ország fénykorát a nagy földrajzi felfedezések idején élte. A portugálok nagy hajósok voltak, hiszen a hívogató tenger határolta hosszú É-D-i sávban az egyébként keskeny országot. Tengerész Henrik (1485-1521) idején léptek be a világtörténelembe. Vasco da Gama felfedezte az Indiába vezető utat (1498), Cabral felfedezte Brazíliát (1500), Magellán körülhajózta a Földet (1519-1522). Mindez megalapozta kiterjedt gyarmatbirodalmukat.

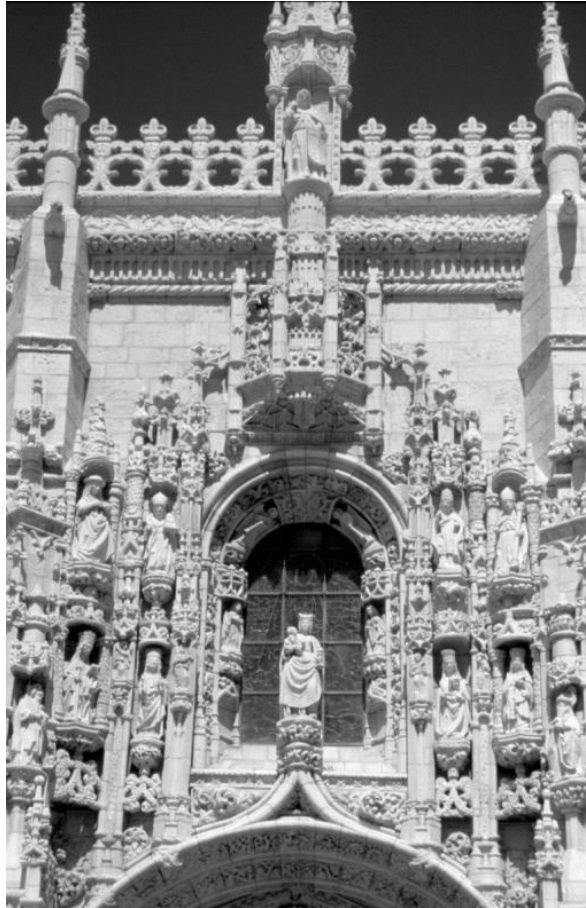
A város XVI. századi térképén is jól látszik, hogy milyen forgalmas volt a Tejó folyó széles deltájának város előtti szakasza. Kikötője ma is nagy forgalmat bonyolít le. Ami az arab építészetet illeti, uralkodásuk idejéből semmi nem maradt fenn, viszont több későbbi gyönyörű, mánuel stílusú épület jelentős mór hatásokat mutat. A mánuel építészeti stílus jellegzetesen portugál, a nevét is I. Mánuel királyról kapta. Átfedései vannak a spanyoloknál honos mudéjar stílussal.

Lisszabon, a Jeremiás kolostor mánuel stílusú épületének a Tejó torkolata felé néző homlokzata

Lisszabon Belém torony XVI. század

Lisszabon, a Jeromos kolostor (Fotók: T.Z.)

Jeremiás kolostorból indultak el a tengerészek szárított és füstölt hússokkal, édesvízzel megrakott hajóikon a hosszú, néha több évig is tartó útjukra. Megérkezésükkor is ide tértek be elsőnek, megköszönni a szerencsés hazatérést.

A legtöbb mánuel stílusú épületet ezen a környéken, a Belém negyedben találhatjuk, de persze a sűrű városi beépítésben másutt is találkozunk ilyen homlokzatokkal.

Lisszabon, Alfama negyed St. Antal templom mánuel stílusú épülete zártosú városi beépítésben. Az Alfama negyed Lisszabon belvárosa, hangulatos XIX. századi épületekkel, az utcákra kilógatott száradó ruhákkal. (Fotók: T.Z.)

Lisszabon, Alfama negyed és az itt álló „Gyémánt ház és a Tejó parti része (Fotók: T.Z.)

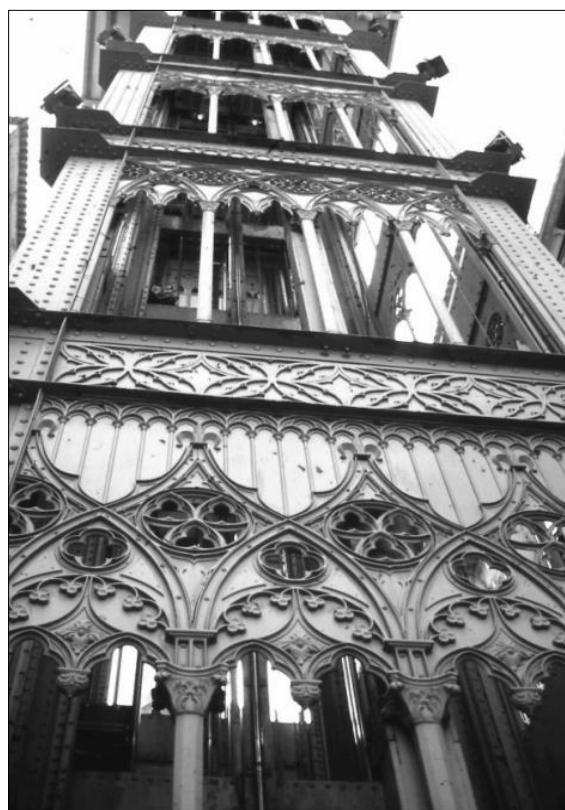
Az Alfama negyedben áll, furcsa módon egy szűk útkereszteződésben, a Sé katedrális (Santa Maria Maior de Lisboa), Lisszabon főtemploma. Már a XII. században megkezdődött építése, román stílusban, később gótikus elemekkel gazdagodott.

Lisszabon, Sé katedrális (Fotó: T.Z.)

1755-ben egy hatalmas földrengés rázta meg a várost, elmúltával 30.000 halottat és a romba döntött belvárost hagyva maga után. A földrengés szerencsére nem egyformán tarolt az egész városban, de a belváros szinte a földdel vált egyenlővé. Az üressé vált terület Pombal márki irányításával szabályos, egymásra merőleges utchálózáttal épült újjá. Ez a mai Baixa negyed, Lisszabon elegáns üzleti negyede.

1998-ban Lisszabonban rendezték meg a világkiállítást „EXPO '98 LISBOA” címmel. A portugálok rendkívül büszkék hajósaikra, felfedezőikre. A lisszaboni EXPÓN, az ott rendezett világkiállításon is bemutatták Kolumbusz hajójának rekonstrukcióját.

Lisszabon, Baixa negyed az 1755-ös földrengés után az Elevatorból fotózva és az Eiffel tervezte Elevator (Fotók: T.Z.)

1. Az Expo embléma tornya 2. Kolumbusz hajójának rekonstrukciója az Expon
3. kép: Lisszabon, a Világkiállításhoz épített intermodális Keleti Pályaudvar, az Estacao do Oriente, építész Santiago Calatrava (Fotók: T.Z.)

Összefoglalva:

Spanyolországban és Portugáliában az arab hatások több európai stílusirányzatban is intenzíven tovább éltek és sajátos építészetet teremtettek az Ibériai-félszigeten. A fennmaradt arab emlékek a műemlékvédelem legféltettebb kincsei, az idegenforgalom hívó szavai, hatása a legújabb kori építészetben is fel-fel tűnik.

09

VÁROSÉPÍTÉSZET EURÓPÁBAN AZ ÚJKOR BEKÖSZÖNTÉVEL, A RENESZÁNSZ ÚJJÁSZÜLETÉS (Az 1400-1500-as évek)

Párizs 2010 (B.M.)

„A középkorban ment végbe az a sokoldalú fejlődés a társadalmi élet minden területén – a technikában, a gazdaságban, a társadalomszerveződésben, a politikai intézményekben és a tudományban – amelyek eredményeképpen az újkorban Európa lett a világ vezető civilizációja, az európai technika és tudomány vált az egész emberiség egyetemes tudományává és technikájává.”¹⁹ Ez a középkorban végbement erjedés alapozta meg az újkori Európa történetét és benne a városok újkori építészetét.

Az 1200-as években az egyházatyák már tanulmányozták az ókori filozófiát és logisztikát, de ezt azért tették, hogy ezzel is igazolják a keresztény tanok magasabbrendűségét. A legismertebbek közül Aquinói Szent Tamás tanait említhetjük. Assisi Szent Ferenc mozgalma tényleges lépés volt a szellem felszabadításáért, az ember és a természet összebékítéséért, de a merev középkori szemléletet nem sikerült áttörnie. A reneszánsz gondolkodás irodalmi munkákban is megjelent már az 1300-as években Dante, Petrarca vagy Boccaccio munkáiban. „Az ilyen és hasonló jelenségek – emeli ki B. Szűcs Margit – nem változtatták meg az általános középkori szemléletet.”²⁰ Ehhez nagy léptékű gazdasági és társadalmi változások kellettek, és ez az itáliai városállamokban, elsősorban Firenzében jött létre. Itt 1252-ben bevezették a firenzei aranyforintot, ami kiszorította a nemzetközi kereskedelemben addig használt bizánci érmét. A gazdasági háttérrel a firenzei kereskedőknél felhalmozódott tőke, az itteni bankházak profitjai és a jelentős kézműipari céhek árutermelése teremtette meg.

Azok a firenzei építészek (például Ghiberti, Brunelleschi, és Alberti), akik az új gondolatokat a XV. század első évtizedeiben, a quattrocentóban formába öntötték, folytatták és befejezték az őket megelőző generációk alkotásait, hozzátevé azokhoz saját világfelfogásukat. Nem forradalmárok voltak, hanem a korábbiakban kibontakozott fejlődés befejezői.

A nagy tudati, társadalmi változások nem egyik napról a másikra jönnek létre, bár ezeket szokás egy-egy jelentősebb eseményhez is kötni. Az építészetben, városépítésben ilyen esemény volt a Santa Maria del Fiore templom, a firenzei dóm középkori épülete kupolájának megépítése, Brunelleschi alkotása.

A korszakot, az újkor egészét két hatalmi pólus harca jellemezte. Az egyik oldalon a korábbi struktúra továbbélése, a meglehetősen összefonódott feudális világi és egyházi hatalom, a másikon a városok polgárosodó kereskedő, iparos rétege. Az egyszerre több síkon is folyó harc eredményeként egy új világkép formálódott. Ez jelent meg az újkorban változó intenzitással hol az egyik, hol a másik hatalmi csoport dominanciája mellett, akik érvényesítették érdekeiket a városfejlesztési megrendeléseikben, építészeti programjaikban és a művészetekben is. Ezt a korszakot a középkori skolasztikától való megszabadulással a reneszánsz vezette be, a gondolati újjászületés jegyében. Az 1400-as években, a quattrocentóban megindult

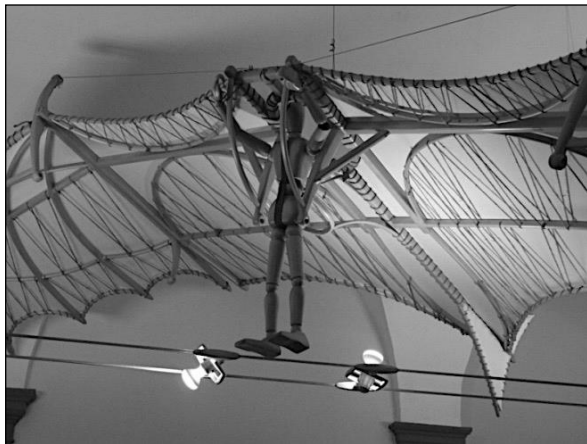
¹⁹ Katus László: A középkor története. 9. old.

²⁰ B. Szűcs Margit: Az építészet története, Reneszánsz, 10. old.

a történelem és a művészettörténet, a városépítés új korszakának nyitánya, a reneszánsz. Olaszul a rinascimento újjászületést jelent. Ezt a szóképet vette át az új művészeti, építészeti stílus jelzésére később egész Európa.

A reneszánszsal a középkor túlvilági orientáltsága helyett a természet valós értékei felé forduló, a valós világot kutató emberközpontú világkép lépett. Miközben imádkozott, építette a templomokat, a reneszánsz ember figyelme az evilági lét, a természet felé fordult. Az így hirtelen kitágult világ új lehetőségeket tartogatott számára. Az egész középkort meghatározó dogmatika szabályrendszeréből kiszabadult gondolatiság tele lett önbizalommal. Úgy gondolták, hogy az őket körülvevő világ megismerésének többé már nincsenek korlátai. Mindent tanulmányoztak, ami csak a látómezejükbe került.

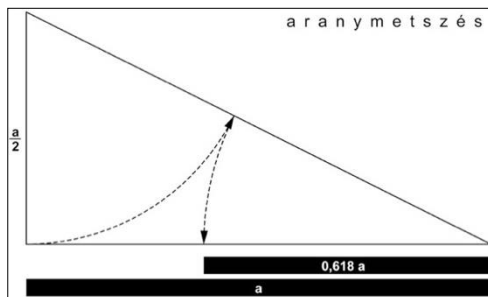
A reneszánsz mindent felölelő, osztatlan tudományossága jegyében nem voltak különbségek az egyes szakterületek között. Leonardo da Vinci, a festő például a madarak röptét figyelte, hogy ennek alapján egy általa elképzelt repülő szerkezet tervét is lerajzolhassa, amivel majd az ember is szárnyalhat, mint a madár. A mechanika szabályainak tanulmányozása egy sereg műszaki szerkezet terveire adott számára hasznosítható gondolatokat. Brunelleschi szobrász volt és a firenzei dóm kupolájának tervezésénél olyan épületszerkezeti újításokat tervezett, amelyeknek semmi köze nem volt eredeti „szakterületéhez”. Az egyéniség kiteljesedése, az uomo universale, a széles körben kutató, dolgozó ember létrejött a reneszánsz teremtménye.

Leonardo rajza alapján készített modell egy Leonardo kiállításon (Fotók: T.Z.)

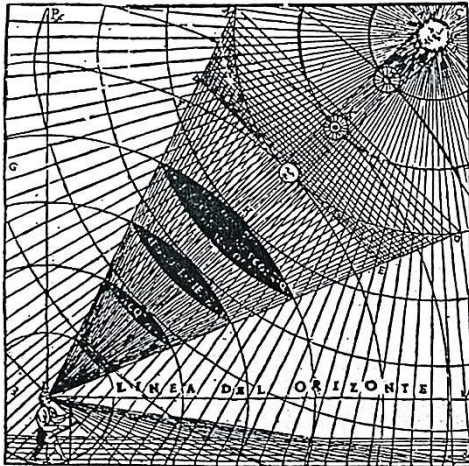

Emelő és híd szerkezet, Leonardo rajzairól firenzei készült modellek a firenzei kiállításon

A reneszánsz gondolatiságot áthatotta az életöröm, a szépség bővölete. A festők, építészek geometrikus rendet kerestek a szép természeti formák mögött. Az arany metszéssel olyan egyszerű szerkesztési módszert vezettek be, amellyel az emberi szemnek kellemes arányokat lehetett tervezni. A csatolt ábra az arany metszés legegyszerűbb szerkesztését

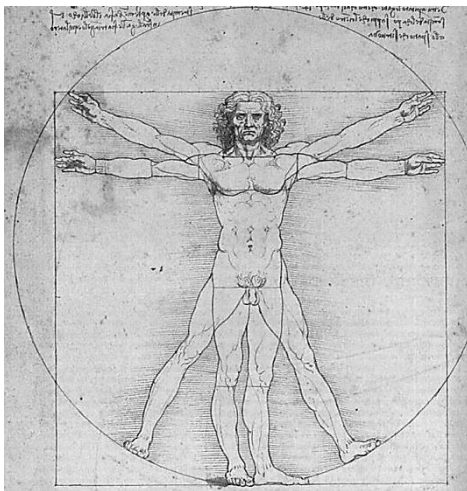
mutatja be. Ha egy „a” hosszának keressük a hozzá legarányosabbnak tartozó „0,618 a” hosszát, ezt az alábbi ábra szerint szerkeszthetjük ki.

Vizsgálták a perspektíva érzékelésének módját. A perspektivikus ábrázolás bevezetésével a természetesség látszatát, a térbeliség ábrázolásának lehetőségét teremtették meg a képzőművészetben.

A perspektivikus tér az emberi szem nézőpontjából, Gianbattista Capouli 1536-ban kiadott Vitruvius kötetéből

A humanista világfelfogás középpontja, minden dolgok léptéke az ember lett.

Leonardo da Vinci: Emberi arányok zsinórmértéke, Vitruvius nyomán, tollrajz (Velence, Accademia)

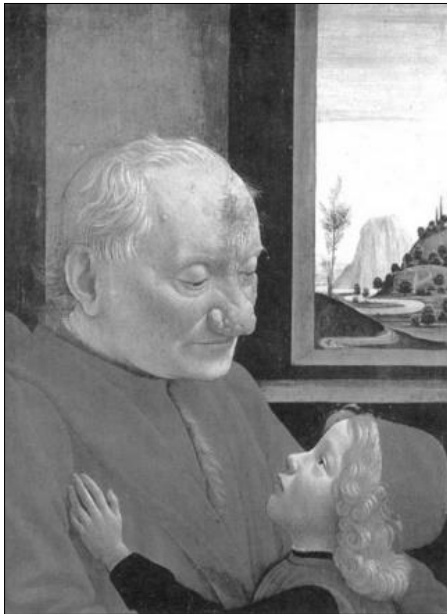
Jakob Burckhard fejti ki részletesen a reneszánsz egyik fontos jellegzetességét, hogy ugyanis a reneszánsz Itáliájában merült fel elsőként az emberi szubjektum elfogadása.

1.kép: Cimabue középkori, arany háterű „Trónoló Madonna” című képe, Firenze, Uffizi
2.kép Masolino városi háttérrel megfestett reneszánsz munkája
„A béna meggyógyítása, és Tabita feltámasztása”, részlet. Firenze, Santa Maria del Carmine, Brancacci kápolna

A túlvilág felé forduló középkori, absztrakt formálás és a környezet valóságát megélő reneszánsz szemléletet jól érzékelhetjük egy középkori és egy reneszánsz táblakép összehasonlításával.

A XV. században feléledt a sokáig feledésbe merült portréfestészet, és megjelent a kisemberek zsánerkép szerű, élethű ábrázolása is.

Nagyapa és unokája, Párizs, Louvre,
Domenico Ghirlandaio, 1480 körül

Az új szellemiséget – mondhatni természetes módon – elsőként a festők realizálták munkáikban. Egy táblakép vagy egy freskó megalkotásához ugyanis nem kellett olyan hatalmas összeg, mint egy épület, vagy még inkább egy tér és térfalainak megépítéséhez.

Minden új szellemi irányzatnak szüksége van olyan előzményekre, amelyekre ráépítheti saját felfogását. Saját előzményeiket a klasszikus ókor művészetében találták meg, ennek folytatójaként tudták definiálni magukat. A korszakot az ókori görög és római hagyományok egész skálájának újra felfedezése és beható tanulmányozása hatotta át az építészettől a szobrászatig és a filozófiáig. Szinte általánossá lett, hogy a korábban megépült épületek befejezéseként a középkori épületek új, római ornamentikát hordozó homlokzatokat kaptak. Újra kiadták Vitruvius traktátumát és sorra születtek a reneszánsz építészek elméleti munkái, teoretikus írásai is. Minden itáliai reneszánsz épületen megjelentek az antik formák. Palladio *Quattro Libri dell' Architettura* (Négy könyv az építészeetről) című művét mintakönyvként használták és az vált az akadémikus és klasszikus iskolázottság alapjává. Alberti, a *Tíz könyv az építészeetről* című, latinul 1485-ben megjelent munkája a XX. század világsikere lett, majd minden világnyelven kiadták.

A klasszikus római oszloprendeket bemutató lap, Filarete 1465-ben megjelent *Trattato d'architettura* című munkájából.

Munkáik a racionális, humanista eszmerendszer jegyében fogantak. Új módon, új szellemiséggel tervezték az épületeket, új módon festettek és a szobraikat az új világfelfogás jegyében, valóságghűen faragták akkor is, ha egyházi megrendelésre dolgoztak. Szakmai státuszuk is megváltozott. Kiszabadultak a középkori céhek kötelmei alól, „szabadúszó”, autonóm, univerzális egyéniséggé váltak és megteremtették a művész, az építész társadalmi rangját, elismertségét.

A városok új elvek szerint történő átformálásához még nem volt meg a megfelelő gazdasági erő. Nem volt ugyanis olyan koncentrált politikai hatalom, amely a források centralizálásával megbízója lehetett volna a középkori városszerkezetet átformáló munkálatoknak. Nem tekinthető véletlennek, hogy a reneszánsz igazán nagyot, a szellemiségét tisztán megjelenítő alkotásokat a képzőművészetekben hozott létre. A műalkotások zömében egyházi témákat dolgoztak fel és a templomokat díszítették, de a megrendelők gyakran nem a klérusok voltak. A firenzei keresztelőkápolna keleti kapujára került munkára Ghiberti példál a firenzei posztó céh bízta meg. Ghiberti már a táblák témaválasztáskor is újító volt, azok nem Krisztus életéből vett jeleneteket, hanem ószövetségi történeteket dolgoztak fel.

A keresztelőkápolna, Ghiberti által megformált bronz reliefekkel díszített bejárata, a „Porta del Paradiso” a Paradicsom Kapuja, ahol a reneszánsz művészet először megfogalmazódott, a jobboldali képen a kapu egy 80x80 cm nagyságú domborműve (Fotók: T.Z.)

A városokban a reneszánsz csak egy-egy tér, még gyakrabban csak egy-egy épület új elvek szerinti kialakításában, vagy ideális várossalaprakok felrajzolásával tudta megjeleníteni a középkorhoz képest gyökeresen megváltozott gondolatiságát. Az építészetben az ideális térformának a centrális teret tartották, hiszen ez a térforma nem vezeti az embert egy kiemelt cél felé, hanem maga az ember van a tér középpontjában, őt öleli körül a tér. Vonatkozik ez a köztterekre és a belső terekre is. Nem véletlen, hogy sorra születnek a kupolával fedett centrális építészeti terek, mint ahogyan az sem véletlen, hogy a reneszánsz építészet Brunelleschi firenzei kupolájával indult.

Firenzei utcakép, a háttérben Brunelleschi kupolájával (Fotó: T.Z.)

Brunelleschi részletesen leírta az építészeti tervezés általa fontosnak tartott folyamatát. Érdeemes megismerkedni gondolataival, mert gyakorlatilag ma is érvényesek:

1. Az építésznek legalább saját magában el kell döntenie a tervezendő épület formáját, mielőtt a szerkezettel foglalkozna és rajzokkal és modellel bemutatná az épületet a megrendelőnek. Ezután majd két fázis következik, a konstrukció megtervezése és a kivitelező szervezettel való egyeztetések.
2. A terv kidolgozása során meg kell állapodni a formákban, a következők szerint:
 - a legfőbb karakter elemek rögzítése, az egészre és a részletekre is gondolva;
 - ezek után kell foglalkozni a metrikus részletekkel, az épület dimenziójával, méreteivel;
 - a felhasználandó anyagok meghatározása azok tulajdonságai, szilárdsága, a külső hatásokkal szembeni ellenállásuk, színeik alapján;
 - az épület formai részleteinek megtervezése, oszlopok, lizénák, kapuk, ablakok, a klasszikus antik formák inspirációi alapján, de ezeket kisebb módosításokkal és csak úgy lehet használni, hogy eredetük felismerhető legyen. (Ez utóbbit akár egy mai posztmodern építész is írhatta volna.)

Megjelentek az ideális várostervek is, amelyek mintát adtak a barokkban már meg is épített erőd-városok kialakításához. A csillag alakú védőművekkel, falakkal és földsáncokkal, árkokkal körülvett városok alaprajzai nem csak a haditechnika fejlődéséről tanúskodnak, hanem a geometrikus rend felfedezett esztétikájáról is.

Palma Nova nem a városka építészeti értékei kapcsán fontos – ilyenek jobbra itt nincsenek is – hanem azért, mert az erődváros az egyetlen település léptékű, megvalósult reneszánsz alkotás, és pontosan leképezi a humanisták városfelfogását. A papíron megszületett sok ideális városterv egyetlen, a reneszánszban megvalósult példája. Nagy szabályos központi gyülekezési tér, szabályos utcahálózat, benne ismét csak szabályosan elhelyezett kisebb terekkel. Mindez persze az akkori haditechnika igényei szerint, ami a reneszánsz racionalizmusára utal. Dupla külső védőművei ma is szépen látszanak.

Érdekes a reneszánsz viszonya az egyházzal. Miközben építették a templomokat, az egész korszakra a római katolikus egyház középkori hatalmi pozíciójának beszűkülése volt jellemző. A túlvilágban való bizakodás helyett az életöröm hatotta át a társadalmat. Megindult a polgárosodás, a racionális szempontok térnyerése. Miközben a Medici család művészet és tudomány pártoló tevékenysége meghatározó volt, ők maguk is a valós, evilági élet örömeit élték, példaként idézzük Lorenzo de' Medici fennmaradt sorait:

<i>Quant' é bella giovinezza</i>	Milyen szép a fiatalság
<i>che si fugge tuttavia.</i>	de gyorsan elszáll.
<i>Chi vuol esser lieto, sia:</i>	Aki élvezni akarja, tegye;
<i>di doman non c'è certezza.</i>	a holnapban semmi sem biztos. ²¹

A reneszánszban viszonylag kevés befejezett városi közteret hoztak létre annak ellenére, hogy a reneszánsz szellemiséghez, mint program is közel állt a tervezett közterek építése.

A középkorban, mint láttuk véletlenszerűen alakultak a közterek, szerves részei voltak az őket körülvevő kusza települési szövetnek. Egyik térrész nyílt a másiktól, gyakran alakultak ki szinte áttekinthetetlen térrendszerek. Ezek egyben a középkori terek legfőbb értékei is. A reneszánsz gondolkodás azonban ezt nem tudta elfogadni, értéke csak a tervezett, azonnal áttekinthető, felfogható, világos dolgoknak volt. A reneszánsz terek zártak, mondhatni idegen zárványként jelentek meg az öröklött települési szövetben. Mértanilag pontosan kiszerveztettek, bejáratukhoz érve azonnal áttekinthetőek. Itt a téren való mozgás közben nem érik az embert újabb és újabb meglepetések, mint a középkori tereknél. A közterek a befejezettség, a statikusság igényével zárt egységet alkottak. Egyszerű, világos térformák ezek. A reneszánsz tér nem ural minket, s ő maga sincs hatalmas épülettömegek szívó hatásának alárendelve. Itt minden az ember léptékében, a ráció jegyében, a kor emberközpontú szellemiségének megfelelően épült.

²¹ Tóth Zoltán nyers fordítása

Villa Poggio a Caianoban, a nagy Medici, Lorenzo il Magnifico villája (1480-1485) Firenzétől mintegy 20 km-re (építész Giuliano da Sangallo)

A szépség igényével együtt megfogalmazódott a természet szeretete is. A városok szétfeszítették középkori városfal-abroncsaikat és békét kötöttek a természettel. Úgy, mint a római korban, a „Pax Romana” idején, amikor messze limesek védték a belső területeket, a reneszánszban is megjelentek a városkörnyéki, nagy parkokba, természeti környezetbe ágyazott villák. A korra jellemző volt, hogy Lorenzo il Magnifico a birtokán építendő villára az 1480-as évek elején tervpályázatot írt ki, és a beérkezett tervek közül választotta ki Giuliano da Sangallo fiatal építész munkáját. „A villa nem csak a táj, a természet birtokbavételét példázza, hanem azt is meg kell jegyezni, hogy a bejáratot keretező ion oszlopokkal tagolt, háromszögű záródású elő-építmény az első példája annak, hogy antik római templom motívum jelenik meg világi épületen”²².

A lassan, saját belső törvényei szerinti logikával, organikusan fejlődő középkori települési szövetrel a reneszánsz saját erejét túlbecsülő rendteremtő szándéka nem tudott mit kezdeni. A mindenáron önmegvalósításra törekvő reneszánsz szellemiség alkalmatlan volt az öröklött városi struktúra folyamatos továbbfejlesztésére, a régit teljesen felváltó új térbeliség létrehozásához pedig általában a kor lehetőségeit sokszorosan felülmúló erőfeszítésekre lett volna szükség. A reneszánszban jellemzően olyan területeket szakítottak ki az állandó, lassú változásban lévő várostestből, melyeket egy építési program szerint, önmagában zártan, befejezetten tudtak megformálni. Az árkádos épület-belső is szépen tükrözik a reneszánsz térbeli gondolkodását. Elhatárolódást a külső, zavaró és kusza középkori világtól, áttekinthető, szabályos zárt, udvarokkal. A kolostorkerengők is ilyenek voltak. Az épületben lévők számára szinte közösségi térként működtek – mondhatnánk korlátozott használatú köztérként – belső, szinte dísztelen, azonnal áttekinthető, szabályos világgal.

²² B. Szűcs Margit: Az építészet története, Újkor, Reneszánsz, 84. old.

A San Lorenzo kolostorudvar kerengője
Firenzében (Fotó: T.Z.)

Firenze - Olaszország

A reneszánsz Firenzében bontakozott ki. A városállam középkori, már részletesen tárgyalt fejlődése tette lehetővé ennek a gyökeresen új életfelfogásnak a kialakulását. Innen terjedt el aztán egész Európában. Firenzében már a középkorban építettek úgynevezett proto-reneszánsz épületeket, amelyeken már korán megjelentek az antik formajegyek. Ennek talán legszebb példája a felújított San Miniato al Monte templom pár lépésre a város kilátó tere, a Piazzale Michelangelótól, ahonnan az egész város belátható. A kis templom homlokzatának részleteit állítólag Alberti is nagy előszeretettel tanulmányozta, gyűjtve az antik építészet formakincseit.

San Miniato al Monte (1090 körül
kezdik építeni) (Fotó:L.É.)

Amikor a firenzei művészek átköltöztek Rómába a pápaság megbízásait teljesíteni, ez a momentum jelentette a barokk korszak nyitányát. Róma reneszánsz építészetét ennek megfelelően, mint a barokk közvetlen előzményét, a barokkal foglalkozó fejezetben, Róma ismertetésekor fogjuk tárgyalni.

A városépítésben, építészetben a reneszánsz nyitányát Brunelleschihez köti az építészettörténet, mint ahogyan a szobrászatban ezt a szerepet Ghiberti tölti be. A festészetben Masacciot, Masolinot, Fra Angelicot kell az újtók közül kiemelni. Brunelleschi a Dóm, a Santa Maria del Fiore kupolájával formailag és szerkezetileg is jelentős újítást hozott. Nem tekinthető véletlennek, hogy a kupola a mai városképnek is meghatározó eleme, mondhatni, hogy Firenze jelképévé vált. A székesegyház hatalmas gótikus hosszházas tömege szerkezetileg már elkészült, a centrális térrész kupolával való lefedése viszont a reneszánszra maradt. A sokáig megoldhatatlannak vélt, grandiózus méretű kupola megépítésének lehetőségét Brunelleschi csak hosszas viták után kapta meg, miután modelleken mutatta be a bizottságoknak az általa tervezett kettős kupola szerkezetét.

Firenzében több munkát is kapott. Sok általa tervezett épület marad fenn, ezek egytől egyig a mai kulturális turizmus célállomásai. Az általa tervezett terek közül a SS. Annunziata teret kell említeni, mint a város mondhatni egyetlen befejezett reneszánsz terét. Itt is és a város későbbi épületeinek homlokzati színezésénél is fel lehet ismerni, hogy ez Firenze. Az olasz városoknak ugyanis saját színviláguk van. Róma pompeji vörös barna, Velence színe mintha a tenger kékjére, mint háttérre felrakott bizánci mozaikokra emlékeztet, Firenze utcaképeit pedig a tojásbél színű fehérbe, világos barnába játszó színek uralják, ahol minden visszafogott, elegáns, nincsenek harsány színek.

Piazza Santissima Annunziata térfala, az Ospedale degli Innocenti épületével, amely a legrégebbi árvaház Európában (Brunelleschi) (Fotó: T.Z.)

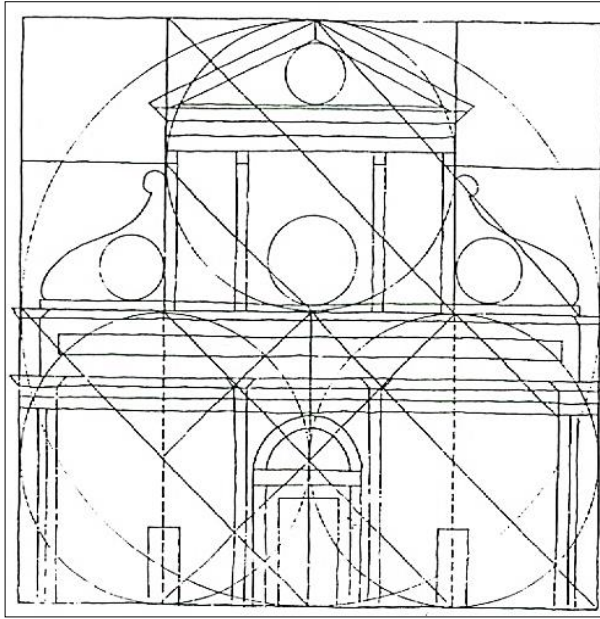
A reneszánsz Firenze nem érhető meg a Medici család szerepe nélkül. Bankárok voltak, Európa szerte pénzügyi képviselőket tartottak fent. Cosimo Medici „Firenze polgáraként” minden hivatalos rang nélkül irányította a várost. Állítólag egyszer azt mondta: „Szeretném az Atyát, a Fiút és a Szentlelket is adósaim közé sorolni és üzleti könyveimbe beírni”. Lorenzo Medici megkapta kortársaitól az „Il Magnifico” (a nagyszerű) jelzőt. A Mediciek humanista udvart tartottak fenn, Lorenzo Careggiben Platóni Akadémiát hozott létre. Nagyvonalú mecénások voltak. Lorenzo de’ Medicitől egy verstöredék is fennmaradt. Mivel nagyon szépen fogalmazza meg a reneszánsz életfilozófiáját, a kis töredéket a korszak általános ismertetésekor közöltük. A fiatalságról szól, s hogy az életet mindenki élvezze, mert a fiatalság elmúlik. Medici állítólag nagyon közvetlen, barátságos ember volt, de politikai és üzleti ellenfeleit fejfelé akasztatta fel, lelógatva a Palazzo Vecchio ablakából. A reneszánsz művészek, még Leonardo is freskókon örökítették meg ezeket a kivégzéseket.

Úgy tűnik, ez a „megújulás” sok belső ellentmondást is hordoz. A jelentős családok palotái is bár reneszánsz részletekkel, szép reneszánsz belső udvarokkal épültek, külső zártságuk, keménységük még egyben középkori jellegű is. A középkor és a reneszánsz sok tekintetben összefonódott, ezt talán Firenzében sétálva lehet a legjobban érezni.

Firenzében természetesen a többi jelentős építész is letette a névjegyét, nem kevés hozzájárulást adva a város és a reneszánsz mai tudati összekapcsolódásának. Mindenekelőtt Albertit kell megemlíteni, aki nem messze a mai vasútállomástól, szembetűnő helyen tervezte meg a XIII. századi háromhajós templom antik szellemű, reneszánsz főhomlokzatát.

Leon Battista Alberti: Santa Maria Novella templom, a főhomlokzat építését 1457 körül kezdték meg (Fotó: T.Z.)

A S. Maria Novella homlokzati szerkesztése
(forrás: B. Szűcs Margit, Reneszánsz, 63. old.)

Közben sorra épültek a vidám, napfényes kolostorudvarok, a középkori skolasztika nyomása alól felszabadult, életvidám kerengők, kápolnák.

Az Uffizit, a Hivatalok palotáját I. Cosimo rendelte meg, mivel itt akarta elhelyezni a nagyhercegség hivatalait. A palota Giorgio Vasari tervei szerint épült fel, a Piazza della Signoriáról nyíló belső „utcát” formálva. Ma nem hivataloknak, hanem a világhírű firenzei Uffizi képtárnak ad otthont.

A Palazzo degli Uffizi Arno partra nyíló kapuépítménye és a palota oldalszárnyai, építész Giorgio Vasari (Fotók: T.Z.)

Firenze a modern építészetből is fel tud mutatni városépítészeti szempontból is jelentős épületeket, elsősorban Michelucci névéhez kötődően. Ilyen a korai modernista stílusban épített főpályaudvar.

A Chiesa dell' Autostrada del Sole is Michelucci munkája, amely egy gyönyörű, az organikus építészet formavilágában konstruált vasbeton templom az autópálya csomópontban.

Firenzét azonban nem a modern építészetéért, hanem a reneszánszéért szeretjük. Kivételnek számítanak az egyik legnagyobb modern olasz építész Michelucci itteni munkái.

A reneszánsz építészet Európában

A reneszánsz építészet Itáliából gyorsan elterjedt egész Európában. Az a tiszta, világos, nyugodt felületekkel dolgozó reneszánsz építészet, amit a születés kori firenzei minták mutatnak, Európában gyakran csak jelentős mutációkkal, a regionális kultúrába illeszkedve jelenik meg.

A leglátványosabban Spanyolországban, a reneszánsznak az arabok európai kultúrájával való találkozásakor lehet érzékelni a regionális kultúra hatását és az itáliai reneszánsztól való különbözőséget. Az Ibériai-félszigeten is megjelenő reneszánszt – mint ahogyan egy korábbi fejezetben részletesen taglaltuk – külön névvel is illeti az építészettörténet. Hispánia korai reneszánsz stílusát „platereszk”-nek hívják. Az ötvös szóból származtatható a név (plitero – ötvös), a felfokozott dekorativitásra, a részletek túlburjánzására, finom kidolgozottságára utal.

*

1. Velence, S. Zaccaria, középkori templomreneszánsz ízléssel átépített homlokzattal (Mauro Codussi, 1457-től)

2. Scuola di S. Marco homlokzati részlete (a Lombardo család tagjai 1487-től)

3. Palazzo Dario, reneszánsz lakóház a Canale Grande mentén 1487 körül (Fotók: T.Z.)

Ugyancsak jelentős volt a genius loci ereje a velencei reneszánszban is. A város reneszánsz épületein jól érzékelhető a keleties, bizáncias helyi hagyományok ereje, amely áttörte a reneszánsz Firenzében kiérlelt mintákat. Ezek közül az épületek közül kiemelkedő a Scuola di S. Marco-t, vagy a S. Maria dei Miracoli.

Csehországban egy kisváros, Telč a XV. század végi tűzvész után épült újjá. A városkát a reneszánsz főtere miatt érdemes meglátogatni. A tér az 1500-as években épült ki, zömében egymástól különböző homlokzatokkal. A hosszanti tér ennek ellenére egységes képet nyújt. Az épületek azonos kétszintes tömegei, pártázatai, az épületek alatti árkádok fogják össze, teszik valódi együttessé a térfalakat. A

különbözőségnek és az egységességnek ez a megoldása adja a főter különleges hangulatát és teszi a reneszánszra jellemzően nyugodttá, azonnal áttekinthetővé.

Telc főtere Csehország (T.Z.) és Prága, a Wallenstein palota udvari szárnya, a „sala terrena” (Giovanni Pierroni) (T.Z.)

Prága alapvetően a gótikájáról híres, valamint néhány barokk templomáról. A ritka reneszánsz emlékekből kiemelkedik a Wallenstein palota udvari szárnya, amely az itáliai mintákat formázza.

Lengyelország az 1500-as években Európa egyik legnagyobb területi kiterjedésű állama. A reneszánszban befejezték, illetve hozzáépítésekkel gazdagították a már meglévő, fontosabb épületeket. Ez történt több jelentős épületen, így Krakkóban is, ahol a Wawel, a királyi vár belső udvara háromszintes, árkádos kialakítást kapott az 1500-as évek elején. A Wawelben lévő Zsigmond kápolna reneszánsz épülete is egy hozzáépítés a Wawel székesegyházához, annak déli mellékhajója mellett.

A Posztócsarnok, a Sukienice, a város főterének szabadon álló, meghatározó épülete. Az épület homlokzatát lezáró dekoratív mellvéd, a pártázat ugyanúgy jellemző reneszánsz forma, mint a földszinti árkádsorok.

A Wawel zárt, háromszintes udvara átépítése után (1556-1560) (T.Z.)

A Krakkó főterén álló Posztócsarnok reneszánsz árkádsora (1507-1536) (Fotó: L.É.)

Zamość egy 1580-ban alapított erődváros, amelyet a Lwów (Lviv) felé tartó kereskedelmi út védelmére építettek. Óvárosa az erődvárosokra jellemző alaprajza és reneszánsz főtere miatt 1992 óta a világörökség része.

Kazimerz Dolny nyugodt reneszánsz főterével a Visztula felső folyása mentén lévő festői kisváros. Fejlődését fontos kereskedelmi funkciója alapozta meg, A környéken termelt gabonát itt rakták hajóra, hogy a Visztulán a gdanszki kikötőbe szállítsák. A lengyel királyok kedvelt üdülőhelyén ma a különböző művészeti szövetségek üdülői vannak a történeti épületekben, így a Lengyel Építőművészek Szövetségének is itt áll az üdülője.

Franciaországban a reneszánsz megjelenése a főurak és a királyok megbízásai kapcsán bontakozott ki. Itt nem volt jelentős polgárosodás, mint Itáliában. Erős volt a középkor, a késő gótikában megszokott díszítés hagyománya. Ez érzékelhető a Loire völgy kastélyainál és a festői Chambord kastélynál is. A kastélyt I. Ferenc császár megbízásra a Franciaországba áttelepült olasz szobrász-építész Domenico da Cortona tervezte. A kastély alaprajzán érzékelhető igazán, hogy valójában egy reneszánsz zárt, centrális épület-együttesről van szó. Ez a centralitás magára a kastélyra és az együttes belső udvarára is vonatkozik. Az építkezést már francia mesterek irányították, akik a részleteken meglehetősen sokat módosítottak, innen a gótikus hatás.

IV. Henrik (1589-1610) vette tervbe elsőként a leromlott Párizs átépítését, munkát adva a tömegeknek. A francia királyok új köztereket alakítottak saját dicsőségükre és a sűrű középkori beépítettség lazítására. Elsőként a Place Dauphine épült meg az Ile de la Cité nyugati végén.

Párizs a reneszánszban és később a barokkban is több új köztérrel gazdagodott. Elterjedt térforma volt a királyok megbízásából és dicsőségére állított Place Royal, a királyi terek építése. A Marais negyedben lévő, reneszánsz tér, a Place des Vosges indította a sort. Ez is királyi megbízásra készült, sőt az 1607-ben indult építkezést a király személyesen irányította. Királyi rendelet alapján a teret körbefogó arisztokrata lakóházak homlokzatai azonos minta alapján épültek ki. A teret 1612-ben az építető király fia, XII. Lajos avatta fel, és tér közepére is az ő lovas szobra került 1639-ben. A szabályos, zárt tér belső kialakítása csak később kezdődött.

A Place des Vosges mai képe (Fotó: T.Z)

Németországban jelentős késéssel jelentkezett a reneszánsz. Az országot területi széttagoltság és a választófejedelmek hatalmi versengése jellemezte. Mégis, ha lassan is, a fejedelmi építkezéseken megjelent a reneszánsz ornamentika, majd a polgárosodással a városházák már vérbő reneszánsz épületek voltak. A második világháborúban szinte teljesen elpusztult nürnbergi Pellerhausban a fejlett reneszánsz lakóház szinte minden jellemzőjét megtalálhattuk.

Lipcse, Neues Rathaus (1556-tól) (T.Z.)

A reneszánsz Magyarországon

Magyarországon a XV. század második felében jelentős gazdasági és politikai átalakulás ment végbe. Hunyadi Mátyás trónra lépésével erős központi monarchiát hozott létre és megváltoztatta az ország külkapcsolati orientációját is. A korábbi, döntően német kapcsolatokat intenzív itáliai kapcsolatok váltották fel. „Széles út nyílt a két ország között, és sokan jártak azon: olasz és magyar diplomaták, olasz humanista tudósok, a tanulni vágyó magyar ifjúság, a firenzei nagy bankok és világhírű textilműhelyek ügynökei...”²³ A humanista neveltetésű király megerősödött olasz kapcsolatait és személyes ízlése, indítékai révén honosította meg a reneszánszt Magyarországon. „Művészetszeretetét jól ismerték az olasz fejedelmek, akik, hogy barátságát megnyerjék, műkincseket küldtek neki ajándékba. Lorenzo Medici Verrocchio bronz domborműveivel kedveskedett Mátyásnak, Lodovico il Moro, Milanó ura pedig azzal indította el politikai kapcsolatukat, hogy udvarának legjelentősebb festőjével – valószínűleg Leonardóval – Madonna képet festetett számára.”²⁴

²³ Dercsényi Dezső (szerk): A magyarországi művészet története a honfoglalástól a XIX. századig, 265. old.

²⁴ Dercsényi Dezső (szerk): A magyarországi művészet története a honfoglalástól a XIX. századig, 267. old.

Mátyás és Beatrix 1490 előtt, márvány és jáspis, Nemzeti Múzeum, Mátyás király gyűjteményéből (T.Z.)

Fríztöredék delfinnel, az 1490-es évek előtt, vörös márvány, Budapesti Történelmi Múzeum

Városépítészeti tevékenységének meghatározó eleme volt a budai várpalota reneszánsz szellemiségű megépítése, berendezése. Ebből csak az ásatások hoztak felszínre töredékeket, kályhacsempéket, nyílászkereteket, oszlopfejeket, gyámköveket, frízeket, párkányokat. Budai palotájának látképét és a környező szegényes település városképét, ha nem is teljesen valóságosan, a Schedel krónikában fennmaradt fametszet alapján képzelhetjük csak el.

Mátyás rendeletben intézkedett a fametszeten is jól látszó omladozó budai házak rendbetételéről, hogy a királyi méltóság székhelyének megfeleljenek.

Visegrádon nyaraló palotát építtetett, amelynek egyes részei eredeti állapotukban maradtak meg, és egy jelentős rekonstrukció után a palota térbeliségét is érzékelti lehet Deák Zoltán sok vitát kavart rekonstrukciója kapcsán.

Mátyás király palotájának díszudvara Visegrádon, reneszánsz emeleti szinttel, az udvar középpontjában a jó állapotban fennmaradt díszkút másolatával és Visegrád, ivókút, 1485 körül (T.Z.)

Buda látképe, M. Wolgemuth és W. Pleydenworf metszete a Schedel-krónikából, az 1400-as évek végéről

Mátyás nyomán a reneszánsz lassan az egész országban elterjedt, Budától távol eső helyek sokaságában is.

Ez a virágzó folyamat egészen 1541-ig, Buda elestéig tartott, amikor is új politikai helyzet vette kezdetét. Az ország három részre szakadt. A Felvidék és a Dunántúl nyugati fele, mint a korábbi királyi Magyarország maradványa Habsburg uralom alá került, a keleti részen pedig az önálló Erdélyi Fejedelemség regnált.

A törökök által megszállt középső országrészben természetesen egy csapásra megszűnt a reneszánsz építészeti stílus, az oszmán kultúrával ez összeegyeztethetetlen lett volna.

A Dunántúl, a Felvidék és Erdély reneszánsz építészete egymástól jól megkülönböztethetően fejlődött tovább. Nagyszabású városépítészeti beavatkozások már nem történtek, a bizonytalan állapotok okán a várak építése volt a fő feladat, sarokbástyás, zárt udvarú várak épültek, vagy a korábbi várakat szépítették reneszánsz részletekkel. Ezek közül talán a legismertebb Sárospatak.

Sárospatak: A Perényi szárnyat az Óregtoronnyal összekötő árkádos lépcső és folyosó, a Lorántffy-loggia (Fotó: T.Z.)

Összefoglalva:

A középkori Firenzében érlelődtek azok a társadalmi, gazdasági változások, amelyek új korszakot teremtettek a művészetekben, az építészetben, elsősorban Firenzében, majd Európa többi részében is. A reneszánsz valódi újjászületés volt a klasszikus ókor újra felfedezésével. Létrejött az „uomo universale”, az univerzális, a mindent kutató ember típusa. A korszak jellemző térformája a centrális tér volt, ahol alá és fölé rendelések helyett minden a teret uraló ember köré szerveződött. Hazánkban döntően Mátyás királyhoz köthető az itáliai reneszánszhoz fűződő kapcsolatunk. A korszak nálunk a török időkig, az ország szétdarabolásáig tartott.

10

VÁROSÉPÍTÉS AZ ELLENREFORMÁCIÓ, A BAROKK ABSZOLUTIZMUS JEGYÉBEN (az 1600-1700-as évek)

Róma 2018 (B.M.)

Az élet soha nem áll meg, a társadalmi csoportok hatalmi harca állandó. A reneszánsz után a hatalmi inga a megerősödő egyház és az uralkodóházak oldalára lengett ki. Ezzel ismét hatalmas változások indultak meg az élet minden területén. A XVII. században a reneszánsz mindent felölelő, enciklopédikus tudományosságát felváltják a speciális, több ágra bomló természettudományok. Ez önagában is új fejlődési pályát készített elő. A korszakban sorra jelentek meg azok a filozófusok, tudósok, csillagászok, akik letették a későbbi fejlődés alapjait. Giordano Bruno, Newton, Leibniz, Descartes, Kepler, Kopernikus, Galilei neve fémjelzi ezt a szaktudományokra bomlott természettudományt. Munkájukra épült később egy sereg felfedezés, amelyek gyakorlati alkalmazása az ipari forradalmat eredményezte.

A XVI. század vége felé jelentős átrendeződések történtek Európa politikai struktúrájában. A Római Birodalom bukása óta eddig soha nem látott hatalmi koncentráció jött létre a katolikus egyházban és az abszolút monarchiákban. A hatalmi reprezentáció – most már jelentős anyagi háttérrel – mindent megtett az emberek meggyőzéséért, s ez jelentős változásokat hozott a művészetek minden ágában, így az építészetben is és az érintett városok szerkezetének, arculatának formálódásában. Ez a barokk kultúra időszaka.

A polgárosodó városállamok fejlődését megtörte a tridenti zsinatot követően a katolikus egyház mozgalma korábbi hatalmának visszaszerzésére. Ez volt az ellenreformáció. A korszak elejére mondhatni befejeződött a katolikus egyház megújulása. Az újonnan alapított vagy megreformált szerzetesrendek, mindenekelőtt a jezsuiták is részt vettek a hit elmélyítésében, a protestánsok elleni küzdelemben. A katolikus egyház minden kommunikációs és népszerűsítő eszközét felhasználta. Ebben a művészet minden ága, az építészet, a városépítészet is fontos szerepet kapott. A művészettörténészek jelentős része a barokkot úgy definiálja, mint az ellenreformáció művészetét.

Ekkor nyeri el végleges formáját a római katolikus egyház főtemploma, a Szent Péter székesegyház a Vatikánban, épülnek barokk katedrálisok, püspöki rezidenciák, kolostor-együttesek mindenütt Európában.

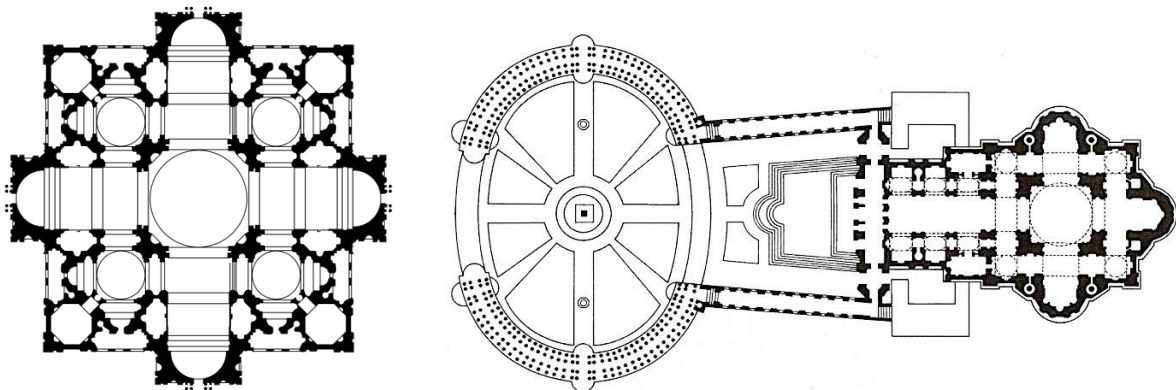
Róma volt az egyházi állam fővárosa. A katolikus egyház ideológiai és hatalmi szerepének növekedése egyben az egyház településfejlesztési szerepnövekedését is magával hozta. Róma a pápák fejlesztései kapcsán vált a barokk legjelentősebb városává.

A reneszánsz kultúra és szellemiség fellegvárából, Firenzéből a reneszánsz építészek, művészek Rómába költöztek, hogy a pápák reprezentációs igényeit kielégítsék és formába öntsék. Firenze nagy ívű fejlődése ugyanis Savonarola máglyái²⁵ után megrokkant. A reneszánsz építészet nagyjai, a firenzei építészek is új

²⁵ Savonarola, domonkos szerzetes prédikációi hatására került sor 1497/98-ban a firenzei bruciamentora, a hívságok elégetésére (az aszketikus szemlélet elleni, erkölcstelennek tartott műalkotások, könyvek).

mecenatúrát kerestek, s ezt a pápában és környezetében találták meg. Az egyház ragaszkodott a saját reprezentációs céljaihoz, amelynek a barokk tökéletesen megfelelt. Ugyanakkor a firenzeiek magukkal hozták a reneszánszban kiérlelt tudásukat. Így Róma barokk építészete tulajdonképpen a reneszánszsal kezdődött. A jelentősebb korai barokk munkáknál keverednek a reneszánsz és a barokk formajegyek. Ezt az is lehetővé tette, hogy a reneszánsz és a barokk ideológiai, térfelfogásbeli különbségei ellenére folytonosság legyen a két stílus építészeti részleteiben, a mindkét korszakban használt antik elemekben, az oszloprendekben, lizénákban (falsávokban), a nyílások keretezésében, a párkányokban. A későbbi munkákban azonban a barokk szertelenné vált, elhagyta a reneszánsz egyszerűségét, tobzódott a síkok mozgatásával, a díszítettséggel.

A két korszak térfelfogása alapvetően különbözött egymástól. A köztük lévő különbséget jól érzékelteti a hosszú ideig, több terv alapján épülő római Szent Péter székesegyház építéstörténete. Itt a reneszánsz felfogásban tervezett centrális alaprajz az építés befejezéséhez közeledve lépésenként változott barokkos, hosszahajós térré. A kupola természetesen a barokkban is fontos eleme maradt a nagyobb templomoknak. A hosszanti és a centrális tér kapcsolatának megteremtése így a XVII. század templomépítészetének egyik legfontosabb témájává, megoldandó feladatává vált.

San Pietro székesegyház Bramante-féle reneszánsz centrális terve (W. Koch: 2005, 227) és a székesegyház barokk együttese, Róma (Banister Fletcher 1905-ös ábrája alapján)

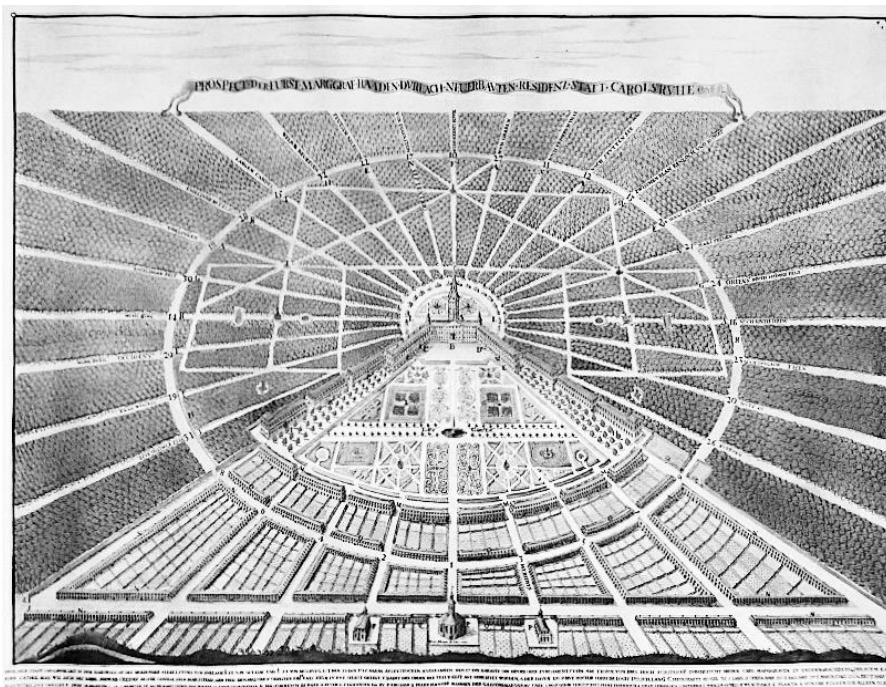

A San Pietro, a Szent Péter székesegyház, a római katolikus egyház főtemploma Rómában (Fotó: L.É.)

Ugyanígy érezhetjük a különbségeket a zárt, emberközpontú reneszánsz városi terek és a dinamikus, a fő motívumnak alárendelt barokk terek között. A reneszánsz emberközpontú, zárt, centrális térfelfogásával szemben, ahol a terek központjában maga az ember áll, a barokk tér nem az ember köré szerveződik. A barokk tér irányítja, vezeti az embert a kiemelt térbeli elem felé, maga alá gyűrve az individuumot. Jellemzően a barokk városi tér közepe nem marad üresen az emberek számára, ezt a helyet gyakran az aktuális király/császár szobra foglalja el.

A barokk világi építészet tekintetében a franciák voltak a meghatározók. Míg a pápák az egyházi építészetben alkottak nagyot, francia földön és főleg Párizsban a császár és a főurak döntően a palota- és parképítésben jeleskedtek, s váltak egész Európa számára mintaadóvá. Folytatódott a reneszánszban már megindult királyi terek építése is.

A központi hatalom megerősödését főúri és uralkodói paloták jelzik mindenütt Európában. Ezek a „projektek” a városok és a vidék legrangosabb építészeti együtteseiként egyben egész környezetüket átformálták, erőterükbe vonták. Az új hatalmi struktúra, az egyházra támaszkodó erős központi hatalom fejlesztései az igazgatási székhelyek, a fővárosok és környezetük gyors átalakulását eredményezték. A barokk elvek szerint épülő királyi, főúri fejlesztések hatalmas új palotákat, táji léptékű parkokat hoztak létre, amelyek fő funkciójává, tartalmává a reprezentáció vált. Ez utóbbiak, ha a városok részeként épültek fel, olyan jelentősek voltak a városi szövetben, hogy létrejöttükkel egy új várostípust hoztak létre. Meggyesi Tamás találó megfogalmazásában ezek a „rezidencia városok”, ahol a palota volt a település nagyságrendileg legfontosabb épülete, miközben funkcionálisan semmi köze nem volt

ahoz a településhez, ahol megvalósult. (Ilyen volt például Karlsruhe, Potsdam, és a mintaadó Versailles is.)

Karlsruhe terve 1721-ből, a város és a kastély (Karlsruher Stadtansicht, Kupferstich von Heinrich Schwarz 1721)

A városnyi paloták döntően díszletek voltak, egy

folyamatos előadás díszletei. Hatalmas, kertépítészeti eszközökkel tervezett, architektonikus parkokban álltak. Az egész együttes a külvilágtól teljesen izoláltan

jelent meg, annak zavaró hatásai nem juthattak be az együttesbe. A parkok esztétikailag és funkcionálisan is hozzájárultak az együttesen belüli teljes világ érzetének megteremtéséhez. Alaprajzi szervezésükkel kiemelték a palotát, mint a legfőbb reprezentációs elemet. Azért is kellett általában kitelepülniük a városokból, mert csak kijebb találtak megfelelő nagyságú üres területet építési programjuk, hatalmas kiterjedésű parkjaik realizálásához. A paloták dúsan aranyozott, túldíszített, csillogó, tükrökkel is berendezett termei nem is sejtetik a rendkívül szegényes higiéniai felszereltségüket. Ez az állandó színház, a díszletek, a jelmezek és a rizsporos parókák világa, ahol az elegáns dámák és urak hosszú pálcákkal vakarták a paróka alatt állandóan viszkető fejüket.

Versailles, a kastély hátsó, a park felé néző homlokzata és maga a park (Fotók: L.É.)

A reprezentáció a barokk korban teljesebbé válik, most már település léptékben is, terekkel, sugárutakkal, kiszolgálva a megerősödött állami és egyházi igényeket, élve az általuk ehhez megteremtett hatalmi és tőkekoncentrációs lehetőségekkel. Ez a reprezentációs igény a városépítészetben határozott szimmetriatengelyekkel, az alá és fölé rendelés hierarchikus rendjének esztétikai hangsúlyozásával, kiemelésével jelenik meg. A hierarchia és a szimmetriatengelyre szervezettsége nem magáért való, mindig kiemeli a legfontosabb épületet, a reprezentációt megtestesítő templomot vagy palotát. Ez az épület maga is ugyanarra a szimmetriatengelyre szerveződik, tömegével, homlokzatával és belső térszervezésével is. Települési léptékben kialakul a várostengely, valamint a sugárutas városalaprajz. Az elv valójában a barokk palota együttesek kertépítészetében születik és ennek nyomán vetül rá a városok alaprajzára is. A barokk kert pedig a maga mesterséges, architektonikus elemeivel, szimmetrikusan szerkesztett sugárút rendszerével, a mozgást felgyorsító allékkal, valamint a mozgást lassító, építészetileg formált teresedéseivel, szökőkútjaival, szoborcsoportjaival alárendelődött a kert sugarasan szétnyíló útjai középpontjában álló kastélynak. A hatalmas park a kastély térbeli előkészítését szolgálta, vagy más megközelítésben annak folytatásaként is felfogható. Ez a szimmetrikus sugárút rendszer adja meg a Versailles-i palota előterének, valamint a végtelenbe vesző parknak, mint növényanyaggal kialakított térnek az értelmét is: a tengelyek összegyűjtene és továbbítanák, rávezetnek a mozgásnak célt adó épületre.

Palota és park itt Versailles-ban és minden más barokk palota együttesben település, illetve táji léptékű városépítészeti együttest alkotnak.

Le Vau és és Manzar: Versailles, a palota főbejárata és előudvara, a cour d'honneur (Fotó: L.É.)

Versailles, a kert terve (André Le Notre) az 1600-as évekből, Pierre Le Pautre rézkarca (Berlin, Staatliche Museum).

Kialakult, döntően Le Notre tervei alapján a francia kert, a „jardin a la frances” stílusa, architektonikus elemekkel, szökőkutakkal tagolt kastélyparkok világa, ami aztán mintává vált egész Európában. Ezek közül talán legfényűzőbb Fouquet pénzügyminiszter kastélya, a Vaux-le-Vicomte, amely építésének némi általános történelmi tanulsága is van. A kastély nagyszabású átadási ünnepségére 1661-ben került sor. Fouquet erre meghívta a királyt egész udvartartásával együtt.

Hatalmas vacsorát adott, a bemutatott baletet Molière írta, volt tűzijáték és minden, ami a pompát szolgálta. A történet pikantériája, hogy ezt a hatalmas palotát, luxust egy vezető állami tisztségviselő, a pénzügyek főfelügyelője valósította meg saját magának, feltehetően nem legálisan szerzett forrásokból. A történelmi tanulságot a történet folytatása adja. Az történt ugyanis, hogy három héttel az ünnepség után a király parancsára letartóztatták a pénzügyek főfelügyelőjét. Tanulság az is, hogy a kastélyon dolgozó művészek azonnal átszegődtek XIV. Lajos szolgálatába.

A „Napkirály” ezt követően új pénzügyminisztert nevezett ki Colbert személyében. Ismét jelentős munkák kezdődtek. Megépült Versailles és XIV. Lajos kitelepült udvartartásával a kastélyba, miközben új szárnyal bővítette a Louvre-t és olyan fontos, mereven szabályozott dísztereket építtetett, mint a Place des Victoires és a Place Vendome. A hatalom reprezentációja dominált, miközben a város népessége

már 500.000 fő körül lehetett. Lebontották a középkori városfalat és a helyén széles, fasorokkal díszített utakat építettek. Párizs ezzel megszabadult a városfalak bilincseitől, a környezete felé szabadon terjeszkedő, beépített területekkel és nagy zöldterületekkel tagolt, nyitott várossá vált.

A kolostorok, a palotákhoz hasonlóan izoláltan jelennek meg a településekben, elszigetelt, a települési szövetből elváló területeken. A katolikus egyház kolostorainak településen kívüli helykiválasztásával, a tájba helyezésével fontos hatáskeltést ért el. Ezek az épületegyüttesek általában már messziről láthatók, így magukra vonzzák a tekintetet. Hirdetik az egyház megkérdőjelezhetetlen fontosságát. Ilyenek például Melk Ausztriában, az Escorial Spanyolországban és sok más kolostornak ilyen, a spiritualitást megszilárdító tartalma is van. Nálunk elég Pannonhalmát, Tihanyt említeni, de például a zirci együttes a településen belül van. Az épített világot itt egy nagy arborétum töri meg.

Pannonhalma, bencés kolostor (Fotó: T.Z.)

A mozgás hangsúlyozása a barokk lényege volt, ez a legegyszerűbben természetesen a képzőművészetekben – a festészetben és a szobrászatban – jelent meg. Ugyanez vonatkozik az illuzórikus hatáskeltésre is. Az oltárképeken, a templomi freskókban a festett alakok egyes részei plasztikákkal kiegészítve részben szoborszerűen ki is lógnak a képből. A néző nem is érzékelheti, hogy az alak meddig festett kép, mettől szobor. Hol van már a reneszánsz tiszta egyértelműsége?

Városépítési szempontból a fejlődés két vonalon is futott: a nagy építészeti együttesek és a városszerkezetek átalakítása területén.

A barokkban alapvetően megváltozott, gazdagodott magának a városi térnek a funkciója is. Ebben a rendszerben a tér már nem csak a megérkezés, hanem az egyik, a kiemelt térfal felé való továbbvezetés szerepét is betölti. Ennek szép, klasszikus példája a különböző arányú és dinamikájú terek sorolásával a Place Royal Nancy-ban.

A tér dinamikájának, sodró erejének növelésére minden vizuális eszközt latba vetnek. A térkompozíciók kialakításánál még az érzéki csalódásokkal is számolnak. A római

San Pietro előtti térsornak például olyan sodrása van, mintha egy nagy, széles folyó lenne, mely szakadatlanul hordja be az embereket a székesegyházba. Az ovális, majd a trapéz alakú előtérrel áthaladva a székesegyház egyébként is lenyűgöző tömege előbb szinte már közvetlen közről tornyosul fölénk, majd tovább közeledve feléje mintha távolodna. Csak egészen közel érve érzékelhető, hogy a homlokzat architektonikus elemei, nyílásai, erkély korlátja a szokásosnál többszörös méretűek. Mire beérünk a valóban hatalmas épületbe, a szőnyeg már ki van húzva a lábunk alól, méreteit már becsülni sem merjük.

Az építészetben a gótika a pillérek vonalaival, a boltívek bordázatával vezette a szemet, a barokk mindezt már a síkok, a felületek hullámzó formáival, magával a térrel teszi. Amíg a gótikus formálás az épületen belül maradt, a település felé csak az épület tömegével és a kapubéllettel jelent meg, a barokk hatásmechanizmusát kiterjesztette a kapcsolódó területekre. A fő motívumot egy sodrás tengelyébe állítva az előterek egészére kiterjedő együtteseket alkotott. Természetes, hogy az urbanisztikai terek formálásánál is fel akarja és fel is tudja vonultatni teljes stílári fegyvertárát. A terek és a látványok szimmetriatengelyek mentén történő reprezentatív sorolását azóta is barokk rendező elvnek tartjuk, mely a térszervezés egyik alaplehetőségeként később is, egészen máig mindig újra és újra felhasználható eszközként kerül elő a városépítészet és a térszervezés történeti tapasztalatainak tárházából.

A Place Vendome egy reneszánsz zártságú barokk királyi tér, eredeti rendeltetése szerint a Napkirály lovas szobrának adott itt a király rangjának megfelelő építészeti körítést.

Place Place Vendome, részlet
M.E.Turgot Párizs térképéből²⁶

Mansart: Place Vendome a XVII és XVIII. századból
mai fotón (Fotó: T.Z.)

²⁶ Forrás: Leonardo Benevolo: Histoire de la ville, 331. old.

Ilyen királyi terek sorra épültek aztán Spanyolországban is, Madridban, Valladolidban, Córdobaban és Salamancában. A madridi Plaza Mayor egy meglévő középkori tér átalakításával született, 1617-1619 között. A teret később több tűzvész is pusztította, és a déli oldal csak 1853-ban nyerte el mai formáját. A hosszú építéstörténet ellenére, a tér szépen mutatja a királyi terekre jellemző, igen határozott alaprajzi, és a térfalat képező épületek homlokzati kialakításának szabályozottságát is.

Királyi terek légi fotói: a Place Vendome, Párizs és a Plaza Mayor, Madrid

Érdekes megfigyelni a különbségeket az itáliai és a francia, de főleg az angliai barokk építészet között. Míg Itáliában túláradó gazdagsággal, szertelenül hömpölyögnek a barokk formák, Franciaországban már visszafogottabban, szabályok közé szorítva, Angliában pedig szinte már a klasszicizmus ridegségével jelennek meg. Valójában Anglia nem tudta igazán befogadni a barokkot, itt a XVII. században meghonosodott palladionizmus élt tovább a barokk időben is.

Szent Pál székesegyház (építész Christopher Wren, 1675-1711), London (Fotó: L.É.)

Németország a barokk idején még meglehetősen széttagolt volt, a központi hatalom ott csak később jött létre. Ennek ellenére az egyes önálló központokban itt is megjelent

a barokk formálás. A legjelentősebb barokk együttes a szász választófejedelem székhelyén, Drezdában található. Az itt álló Zwinger egy hatalmas kerti pavilon, gyepes parterekkel, szökőkutakkal, a sajátos „drezdai barokk” legjelentősebb képviselője.

Drezda, a Zwinger kapuja, a Kronentor (Fotó: T.Z.)

Érdeemes röviden összefoglalni a barokk városépítészetnek, építészetnek a legfontosabb jellemzőit, mert ezek a kor minden építési programjában nyomon követhetők:

- városi léptékű gondolkodás indul, nagy területeket érintő projekkel, a megerősödött hatalom birtokba veszi a városokat és a számára fontos területeken a saját igényei szerint formálja át azokat;
- általánosan elterjedt az úgynevezett „királyi tér”, a „Place Royal” a tér centrumában a király szobrával;
- a városépítészetben jellemzővé válnak a dinamikus térsorolások, lineáris, szimmetria tengelyre szervezett terek, tércsoportok, amelyek a mozgás hangsúlyozásával, annak céljaként mindig valamilyen reprezentációs célú épületet jelölnek ki, hasonlóan a császárfórumokhoz;
- monumentális, hajlított vonalvezetésű, kétkarú szimmetria tengelyre fűzött tereplépcsők, lépcsősorok, rámpák építése válik jellemzővé, az embereknek a fő motívum felé történő mozgatására egy megtört, majd újra helyreállított rafinált szimmetria jegyében;
- a jelentős fejlesztések egyházi és királyi forrásokból születnek, a megbízói kör igényeinek megfelelően a legfontosabb építési feladatok az uralkodói, főúri és püspöki paloták, a hatalmas székesegyházak, kolostorok, a kisebb-nagyobb templomok és paloták;

- a templomokban hosszázak, az oltár előtt egy kupolatér megszakítással, vagy egymás után, szimmetria tengelyre fűzött centrális terek létesülnek, csavart oszlopok, erős fény-árnyék hatás;
- a palotákban a belső reprezentációt dinamikus hatású tércsoportokkal, freskókkal díszített folyosókkal, tükörtermekkel, hatalmas csillárokkal, sok aranyozással biztosították;
- a paloták funkcionális részeként hatalmas parkok létesülnek architektonikus formákra nyírt növényekkel, kerti építményekkel, vízmedencékkel, szökőkutakkal tagolt allékkal;
- jellegzetes kompozíciós elv a látvány, sőt sokszor az illuzórikus látvány tudatos tervezése;
- a barokkban is folytatódik a felületképzésben használt architektonikus elemekben az antik formakincs használata, természetesen a reneszánsztól különböző, más kontextusba helyezve;
- a zárt négyzetes, téglalapformák helyett a görbületek, az ellenívek, az ellipszis gyakori alkalmazása figyelhető meg;
- díszes kovácsoltvas kapuk, kerítések, rácsok határolják el a barokk együtteseket a városi szövetből.

Róma

Az antik Rómával már foglalkoztunk. A város máig megmaradt antik emlékeinek gazdagsága egyedülálló a világon. Az antik emlékek és a későbbi építési periódusok, a barokk város és a modern Róma együtt szinte megemészthetetlen gazdagságot, áttekinthetetlen mennyiséget jelent. Itt a középkortól és a barokk várostól napjainkig kíséreljük meg bemutatni ezt a szinte megismerhetetlen várost, a barokk időszakra koncentrálna.

A fejezet elején a barokk egyházi építészet csak röviden került említésre. Az adósságot Róma kapcsán lehet és kell törleszteni, mert Róma a barokkban elsősorban az egyházi építészetben alkotott nagyot.

Róma a barokk időben főváros volt, de nem Olaszország, hanem a Pápai Állam fővárosa. Olaszország fővárosává csak a félsziget városállamainak egyesülése után, az 1800-as évek második felében vált, Garibaldi mozgalmát követően. A fórumok szomszédságában a mai városban hatalmas, oda nem illő, pöffeszkedő fehér emlékmű hirdeti az egyesülést, a „risorgimento” emlékét, benne egy nem túl rangos múzeummal.

A „risorgimento” emlékműve Rómában, hivatalosan a „Monumento a Vittorio Emanuele II” (Fotó: L.É.)

Az antik világbirodalom milliós fővárosának dicsőségét hosszú leépülés, pangás követte. Egykori leírások szerint a Fórumok romjai között a középkorban tehének legeltek, megmaradt lakói a még lakható romokban tengődtek. A XV. században, amikor a félsziget jelentős városai már kialakultak, Róma még kis, 40.000 főt sem elérő városka volt. Lakói csak elenyésző részét lakták be az ókori városfal által körbezárt mintegy 1.300 hektáros területnek. A városképben az antik emlékek domináltak.

A középkori Rómát néhány többször átépült tér idézi, legalábbis hangulatában. Az egyik legismertebb a Campo dei Fiori tere, a virágok tere, virágpiac és más piaci árusok és látványosságok helyszíne. Számunkra azért is különösen kedves, mert pár lépésre van a Római Magyar Akadémia (Accademia D'Ungheria), a Borromini tervezte Palazzo Falconieri épületétől, ahol a római ösztöndíjas magyar művészek, építészek „tengetik” római tartózkodásuk napjait. A tér közepén áll Giordano Bruno bronz szobra, akit 1600-ban itt égettek el, miután megtagadta eretneknek ítélt nézetei visszavonását. A diadalmas inkvizíció itt tette végérvényesen múlttá a reneszánsz polgári gondolkodását és egyetemes tudományosságát. Általában a nagy, látványos kivégzéseket is ezen a téren tartották.

A Piazza Campo dei Fiori, Giordano Bruno szobrával és napjaink délelőtti piacával (Fotók: L.É.)

A középkori Rómában is lakótornyok, a feudális bárók lakóhelyei néztek farkasszemet egymással, védve lakóikat a szomszéd tornyok lakóitól. A következő kép is egy lakótornyot mutat, sőt róla a középkor kemény világa. Kellemesebb, lágyabb képet közvetít a középkor világáról az egyházi építészet. A városban lépten-nyomon feltűnnek kis középkori templomok, vagy a többször átépített templom-homlokzatok mögött a belsőben középkori részletek.

A középkori Torre delle Milizie (Fotó: T.Z.)

Santa Maria in Trastevere (Fotó: L.É.)

A középkori, veszélyekkel terhelt, bizonytalan világ után megerősödött Rómában a Pápai Állam. A pápaság világi hatalmának megerősödésével a művészek, az építészek a pápák személyében, illetve a római katolikus egyházban olyan mecénátúrát találtak, amely lényegesen felülmúlta a firenzei lehetőségeiket. Így jöttek át Firenzéből Rómába Sangallo, Michelangelo, Raffaello, hogy csak a leghíresebbeket említsük. Az első nagyszabású, kora reneszánsz épület a Vatikánnak a városban megépült kancelláriája, a Cancelleria épülete. Ezzel Róma feliratkozott a reneszánsz vezető hatalma, Firenze mellé, hogy aztán a barokk építészetben hamarosan túlhaladja mindazt, ami ott történt.

Egy rövid reneszánsz időszak után meghonosodott a barokk az építészetben is. Ekkor indult meg az a városfejlesztési szemlélet, amelynek jegyében a sűrű középkori városi szövetbe új utakat vágtak be. Már a XVI. században, II. Gyula pápa megbízásából Bramante megtervezte a Via Giuliát, párhuzamosan a Teverével. Itt épült fel a Palazzo Falconieri, a Római Magyar Akadémiának is otthont adó épület.

A Palazzo della Cancelleria reneszánsz udvari homlokzata (Donato Bramante) (Fotó: T.Z.) és a Palazzo Falconieri belső udvara, ami a Teverére néz (Borromini) (Fotó: L.É.)

Palazzo Farnese, (Sangallo 1517-től majd 1546-tól Michelangelo) és az előtte lévő tér, valamint Il Gesu (1568-1584, Vignola) (Fotók: T.Z.)

A korai barokk természetesen itt sem jelent meg egyik napról a másikra a stílus teljes fegyvertárával. A Palazzo Farnese reneszánsz palotán a tér felőli főhomlokzaton lévő bejáratot már Michelangelo tette hangsúlyossá, s ezzel határozott, barokk szimmetriát adott az épületnek. Az Il Gesu, a jezsuiták római főtemploma homlokzatának még alig van mélységi játéka, de a bejárat mellett a falhoz simuló pilasztereket már féloszlopok váltják fel. A homlokzat felső szintjét összefogó, két szélén lévő voluták az egész barokk templomépítészet jellemző motívumaivá váltak.

Az ellenreformáció lendületében megerősödött pápaság, az egymást követő pápák fogtak hozzá Róma városszerkezetének barokk szerkesztő elvek szerinti átépítéséhez, miután 1420-ban visszatértek avignoni fogságukból. Már ekkor

megfogalmazott céljuk volt a császárváros romjainak renoválása és egy nagy, az akkori elvárások szerinti modern város létrehozása az egyházi érdekek szerint. A célok között szerepelt a még használható antik létesítmények, a falak, az utak, a hidak, a vízvezetékek felújítása is. A viszonylag jó állapotban lévő antik épületek új funkciókat kaptak. Így lett Hadrianus mauzóleuma erődítés (a későbbi Angyalvár), a Pantheon katolikus templom, a Capitolium, a mai Piazza del Campidoglio a városi adminisztráció központja. Restaurálták az ókeresztény székesegyházakat és a Szent Péter székesegyház mellett kiépült a Vatikáni Palota, a palotaudvarokkal. A megújuló város két presztízsrre épített, a múltjára és a „Santa Sede”, a Szentszék, a Vatikán otlletére. Ez a két momentum teszi a mai Rómát a világ egyik legfontosabb turisztikai célpontjává.

Capitolium, a mai Piazza del Campidoglio Michelangelo térszervezésével (1536-tól) (Fotók: L.É.)

A Piazza del Campidoglio kapcsán Michelangelo szerepét kell kiemelni. A barokk térkompozíció minden ismérve fellelhető a művében. A reneszánsz mester a pápák szolgálatában a császár fórumok tanulmányozása kapcsán jut el a barokk térformálásig. A tér esetleges, örökölt adottságaiból zseniálisan erényt teremtő módon olyan szimmetriatengelyre szervezett városi teret formál, mely a rámpán feljőve lépésről lépésre tárul csak fel és a szimmetria illúzióját mutatja a trapéz alakjával.

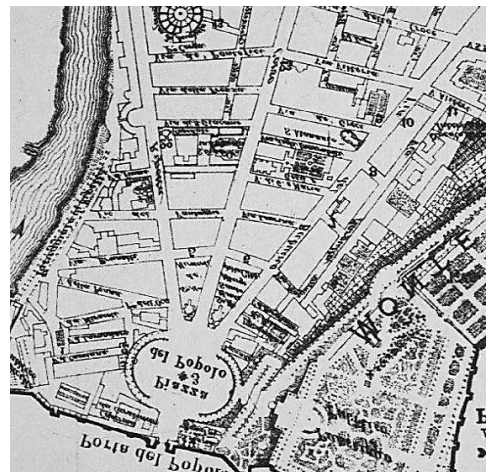
Az egyébként reneszánsz hatású zárt tér az ellen-perspektivikus hatású trapéz térformával már barokkos hatást mutat. A térburkolat, és az annak centrumában felállított ókori, Marcus Aurelius lovas-szobor is egyértelműen barokkos gondolat. A kompozíció további jellegzetes barokk eszközei: a Palazzo del Senatore tengelyvégpontként elhelyezett tornya, a teret oldalt határoló épülethomlokzatoknak a városházának alárendelt, monoton ritmusa. A teret Michelangelo nem tudta befejezni, az mintegy 100 évig épült. Befejezése Giacomo della Porta nevéhez fűződik.

A városi szintű, városi léptékű barokk térszervezés klasszikus példáját Róma adja. A városokat átforgató barokk városépítészet nyitányának tekinthető az 1600-as évek elején az ellenreformáció nagykaratú pápájának, V. Szixtusznak Róma városára készített átfogó rendezési programja. A sugárutakat tartalmazó rendezési tervre 1598-ban kap megbízást a pápától Domenico Fontana. A terv legfőbb célja az volt, hogy az átépített bazilikákat széles sugárutakkal kapcsolja össze. Fontos volt az egyház

reprezentációja, a zarándoktömegek zökkenőmentes fogadása, elvezetése a bazilikákhoz, és nem utolsósorban szerepet játszhatott a közbiztonság javítása is.

Meg kell jegyezni, hogy ezek nélkül a beavatkozások nélkül a mai Róma sem tudna működni. A Piazza del Popolo-tól, az egyik jelentős városkaputól kiindulva hármassugarú rendszert is létrehoztak, ezek a mai római történelmi belváros vérkeringésének mondhatni legfontosabb elemei.

A városkapu szerepét betöltő Piazza del Popolo az útelágazás ősi képletét alakítja át jellegzetes barokk kompozícióvá. A várost az ovális, fogadó térről kiinduló három, a tér belső szimmetriájához illeszkedő, és a középső útra, mint szimmetriatengelyre szervezett sugárút tárja fel. Ez a középső út ma a Corso névre hallgat, és ez a város legelegánsabb üzlet-utcája. A városszerkezeti helyzete nem engedte meg a gyalogosítását, de az innen leágazó kisebb utcákból kiiktatták a gépkocsi forgalmat. Persze, a tér kiépítésekor sem ment minden egy csapásra. A Piazza Popolo-t is több szakaszban építették át, míg elnyerte mai ovális formáját.

A Piazza del Popoloról induló hármassugarúrendszer (Fotó: L.É.) és az utak indítása a térről, 1878 (Forrás: Libreria Spithoever, L.É. gyűjtése)

Nem csak a Piazza del Popolo épült több építési periódusban, de a Szent Péter székesegyház is hosszabb ideig, több egymást követő építész változó koncepciója szerint épült, amíg a centrális elrendezésű alaprajzból kialakult a hosszázás elrendezés. A végén Michelangelo tette fel rá a koronát a kupolával, ami ugyan a térről nem látszik, letakarja az eléje tornyosuló székesegyház tömege, viszont az volt a megrendelő célja, hogy a városból már messziről látható legyen, kijelölje az egyházi központ helyét, és hogy meghatározza a városképet. Ez sikerült is.

Michelangelo kupolája a Szent Péter székesegyházon és a Via del Conciliazione (Fotó: L.É.)

A templombelsők sodrása a barokkban mindenütt a haladást kijelölő fő motívum, az oltár, vagy a templom erekyéje felé visz. Ez történik a Szent Péter székesegyházban is, ahol a hatalmas főhajó Szent Péter sírja fölé emelt oltár építmény az uralkodó térbeli motívum. A mellékhajók nem élnek önálló életet, céljuk a fő motívum hangulati előkészítése és a főhajó méretének, monumentalitásának fokozása

A San Pietro belső képe, ahol a hatalmas tér sodrása vezet a Szent Péter sírja fölé emelt baldahinhoz (Bernini munkája) (Fotók: L.É.)

Bernini kolonádja és a Szent Péter Bazilika (Fotó: L.É.)

Ábrák. A S. Pietro és a Vatikán a XVI. század végén (A. Tempesta metszetének részlete, 1593) és a Szent Péter tér terve (Gianlorenzo Bernini) G.B. Felda metszete, 1667-ből

A Szent Péter tér együttesét a Via della Conciliazione tette teljessé a tér szimmetriatengelyének folytatásával, az Angyalvártól a San Pietróig tartó új út belevágásával a középkori városszövetbe. Az utat határoló újonnan felépített épületek hangulattalan szikársága, a kandelábersor Mussolini fasiszta esztétikáját jelenítik meg.

A barokk térszervezés egyik fontos eszköze volt a reneszánsz zárt, nyugodt terekkel szemben a terek kinyitása egy szimmetriatengely mentén, amely vezette az embereket a tér fő attrakciója felé. Ehhez kiválóan alkalmasak voltak a lépcsők, amelyekre Róma dombjai természetes lehetőséget is adtak. Enyhe emelkedésű lépcsősorral lehet megközelíteni a Campidoglio barokkos hatású terét, és a lépcső, a rámpa önálló attrakciót válik. Ezt a hatást használta ki maximálisan a Santissima Trinita dei Monti templom megközelítésére épített „scalinata”, a lépcsősor a Via Condotti tengelyében, már messziről felvezetve a többször két ágra bomló és hajló, majd megint

kiegyenesedő rávezetést. A Spanyol lépcsőnek (Scalinata di Spagna) nevezett díszlépcsőnek semmi köze a spanyolokhoz. Francia támogatással épült 1723-tól 1726-ig, mint a Pincio dombon már 1490-től felépített templom is, amely

említés nélkül elveszne a sok római templom között, ha nem lenne előtte ez a késő barokk tereplépcső.

A „Spanyol lépcső” 1723-1726 (T.Z.)

Róma talán legszebb tere benn a történeti belváros közepén a Piazza Navona, mely mai képét a XVII. században nyerte el. A hosszanti tér Domitianus császár stadionjának helyén épült ki, jelezve a városépítés Rómában gyakran tetten érhető folytonosságát, a tér majd kétezer éves történetével, funkciójának, épített környezeti elemeinek folyamatos változásaival. A hosszú teret szökőkutak tagolják. Közepén épült meg Bernini hatalmas kútja, a világ négy nagy folyamát szimbolizáló férfialakokkal, a két végén két kisebb kút oldja a tér hosszúságát. A tér közepét Borromini és Bernini jegyzi. Előbbi a Sant' Agnese in Agone templommal, utóbbi a templommal szemben lévő, már említett Fontana dei Quattro Fiumi szökőkúttal.

Róma barokk terei között mindenképpen említést érdemel a Trevi kút által uralt tér, mely vonzó turista látványosság. A szoborcsoport és a belőle bőven ömlő víz egy épület, a Palazzo Poli hátsó homlokzata. A kútból minden irányban zubogó víz nagy medencébe folyik, ide kell bedobni a pénzermét, ha még vissza akarunk térni máskor is Rómába. (A szerzőknek ez többszörösen is bevált.) Ez az együttes is – mint annyi más Rómában – Bernini terve alapján épült, de csak 1762-re készült el.

Piazza Navona: Bernini szökőkútja, Borromini temploma (Fotók: L.É.), Gianbattista Nolli városterve (1748) (Forrás: noli.uoregon.edu, L.É. gyűjtése)

A Fontana di Trevi, a Trevi kút (Fotók: T.Z.)

Róma kútjaiból egy a Szent Péteren

A szökőkutakból csorgó vagy bőven ömlő víz hozzá tartozik a barokk Rómához. Enyhítik a nyári hőséget, a zubogó víz pedig mintegy leképezi a barokk térszervezésben megnyilvánuló mozgást.

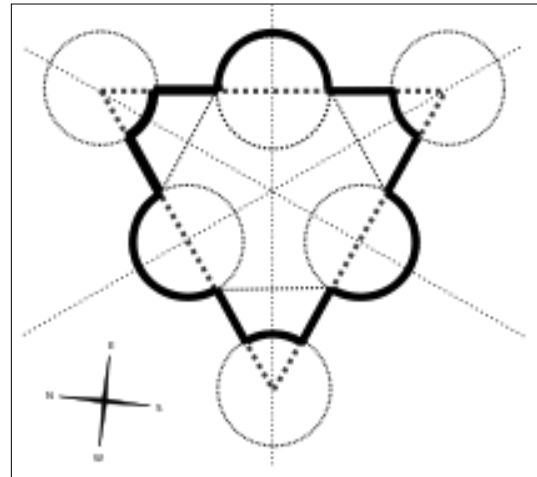
Palazzo Montecitorio, a Képviselőház épülete
(Fotók: T.Z.)

A Palazzo Chigi, a Miniszterelnökség épülete

Rómában számtalan neves barokk épület van, az olasz állam nagy középületei is korábbi hatalmasságoknak épült barokk paloták, a paloták nevei is az eredeti családneveket hordozzák. Az építető vagy a korábbi tulajdonos neve fémjelzi ezeket a fontos középületeket, például a Piazza Colonnán van a Palazzo Chigi, amelyben ma a miniszterelnökség van, vagy szinte mellette a Palazzo di Montecitorio, az olasz képviselőház székháza, illetve a korábban a pápák nyári tartózkodóhelyéül szolgáló Palazzo Quirinale, amely 1947 óta a köztársasági elnöki rezidencia.

Ezek persze nagy és fontos épületek, de bármerre is megyünk a városban, gyönyörű kis barokk emlékekkel találkozhatunk. Ezek közül csak egyet említünk, a Sant' Ivo alla Sapienza templomot, amelyet a belvárosban az egyetem udvarának fő motívumaként épített meg Borromini. Ezen a kis templomon is jól látszanak Borromini stílusjegyei, az ellen ívekkel való operálás, a domború és homorú formák kontrasztja. Mivel a Sapienza, a Tudományegyetem része a beépítés, ahol az egyetem könyvtára kapott helyet, Borromini a torony-építménnyel visszaidézi az ókori tudást összegyűjtő és megsemmisült Alexandriai Könyvtárat, illetve a Fároszal Alexandriát.

Sant'Ivo alla Sapienza (Francesco Borromini 1642-1662) (T.Z.). Az alaprajz szerkesztésének sémája²⁷

Hasonló, mondhatni rejtőzködő barokk palota a Palazzo Falconieri, a Római Magyar Akadémia székháza. Megemlítésre hazai vonatkozásai miatt kerül. A jelen kötet szerzője is többször, hosszabb ideig tartózkodott ösztöndíjasként ebben az épületben.

A Palazzo Falconieri mennyezeti freskója és a vörös szoba részlete (Fotók: L.É.)

A rendkívül gazdag és csak mozaikszerűen, önkényesen kiválasztott részekkel bemutatott városban a barokk időszak lezárultával alig történt valami. Minden megépült korában, amire a városnak szüksége volt. A modern építészet is döntően a város szélein az EUR-ban, illetve elvétve bent a települési szövetben foghíj beépítésekben realizálódott.

²⁷ SantIvo-Geometry.svg

Szentpétervár

A mintegy ötmillió főt számláló világvárost 1703. május 27-i döntésével alapította I. (Nagy) Péter, minden oroszok cárja. A városalapításnak kettős célja volt: a svédektől visszafoglalt Néva torkolatában egy hídfőállást létrehozni a svédek elleni harcokhoz, valamint segíteni Oroszország nyugati orientációját. Az első cél érdekében épült fel elsőnek a Péter-Pál erőd, alakult meg a hadiflotta. A második cél az Európához való felzárkózást jelentette. Ezt szolgálta a balti kereskedelemben való bekapcsolódás, a modernizáció biztosítása, és a nagyszabású építkezésekhez olasz és francia építészek letelepítése. Az ő munkájuk eredményeként jött létre a szentpétervári barokk-rokokó, majd klasszicizáló stílusban épült fényűző városi paloták sora. A nyugati, elsősorban a francia mintákat követték a város környéki burjánzó barokk parkok, nyári rezidenciák. A nyugati orientáció jegyében lett II. Katalin cárnő idején az udvar hivatalos nyelve a francia. Oroszország kulturális és gazdasági tekintetben is valóban nyitott nyugat felé. Szentpétervár létrejöttével befejeződött az ország középkora. Szentpétervár az ország nyugati kulturális orientációját jelentette, Moszkva pedig a szláv kultúrát jeleníti meg ma is.

A város háborús időkben kezdett épülni, így természetes, hogy az első létesítmény a Péter-Pál erőd volt. A hatszög alakot formázó erődítmény 1712-től 1733-ig épült, de soha nem töltött be védelmi funkciókat. Mire felépült, már nem kellett félni a svédek újabb támadásától, így börtönként funkcionált. Péter valódi várost akart és az udvar funkcionáriusait arra ösztönözte, hogy építsenek palotákat a városban. Az első lakó az orosz hadiflotta holland származású főparancsnoka volt. 1740-től a város már felépült létesítményeivel, az első téli palotával, az Alexander Nyevszkij kolostorral, a minisztériumokkal, a régi piaccal és a cári udvar valódi székhelyévé vált.

Elsősorban a holland városok, döntően Amszterdam mintájára az eredetileg mocsaras területen számtalan hajózható csatornát ástak. A holland minta azért válhatott meghatározóvá, mert Nagy Péter hosszabb ideig tanult Hollandiában és a mecénások személyes kötődései, ízlése korábban is, ma is meghatározóak a fejlesztésekben. (Gondoljunk csak a mai Magyarország stadionépítési programjaira.)

Szentpétervár sajátos hangulatát tükröző városkép (T.Z.)

A Néva és a csatornák a sok híddal, a vizek melletti sétányokkal, a csatornák menti kissé súlyos vaskorlátokkal sajátos hangulatot adnak a városnak. Ehhez járul a tervezett városokra jellemző sugárutak és a paloták sora a Nyevszkij Proszpekten. A fény, a csillogás és az árnyék gyakran együtt jelenik meg a nagy fejlesztésekben. Szentpétervár építése során mintegy 30.000 ember halt meg a mocsárláz, a sanyarú munkakörülmények miatt, de ránk már csak munkájuk eredménye maradt.

A folyó déli oldalán hamarosan felépült az Admirális épülete és hamarosan a hajóépítő műhelyek is. 1717-ben Péter cár Franciaországban járt és látta Versailles-t. Ezzel vette kezdetét a városkörnyéki nagy barokk paloták építése.

Az Admirális épülete
(építész Andrej Zaharov)

A Palota tér a város emblémája is lehetne²⁸

Péter szerencsés uralkodó volt, mert utódai folytatták városépítési tevékenységét. Bartolomeo Rastrelli Erzsébet cárnő megbízásából átépítette a téli palotát, felépítette a Szmolnyijt, ami ugyan kolostornak épült, de ekként soha nem funkcionált. Arról várt híressé, hogy Lenin itt rendezte be irodáját a forradalom idején. A város törések nélküli fejlesztésének köszönhetően és nyugati, orientációja kapcsán vált egy egységes, gyönyörű várossá, amelynek központja ma világörökség.

Számunkra talán furcsa, mert megszoktuk a barokk paloták „Mária Terézia sárgáját”, de a szentpétervári barokk jellemzője Rastrelli homlokzat színezése, a zöld és kék alapon megjelenő fehér, néha aranyozott tagozatok.

A város környékén több gyönyörű kastély, kastélypark épült a cárok megrendelésére. A leglátványosabb Petrodvorec (Péterhof) együttese, a várostól mintegy 30 km távolságra a Finn öböl partján. Kiemelkedik a többi közül hatalmas, Versailles mintájára épült parkjával, kaszkádjával és számtalan szökőkútjával, a végtelenbe vesző sugárútjával. A nyári rezidenciák sorát folytatja Puskin, korábbi és ismertebb nevén Carszkoje Szelo, vagy Pavlovszk, amely abban tűnik ki a többi ilyen palotaegyüttes közül, hogy ennek nem francia mintára épített, architektonikusan formált

²⁸ Forrás: IUAV Velence, Európa terei kiállítás tablója

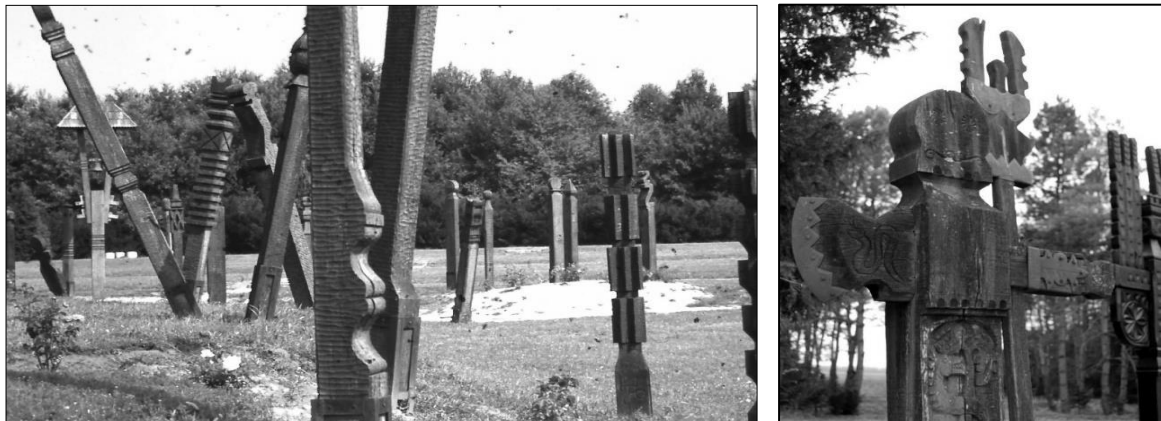
parkja van, hanem az angol parkokat idéző, Európa egyik legszebb tájkertje övezi a kastélyt.

Mindegyik nyári rezidenciára, palotára jellemző, hogy építtetőjét követően a későbbi uralkodók is szívesen tartózkodtak itt és folyamatosan gazdagították pompájukat, megtartva és kiegészítve díszítésüket.

A város neve gyakran változott. Szentpétervár 1914-ben Petrográd lett, majd 1924-től Leningrádként szerepelt a térképeken. 1991-ben ismét visszakeresztelték a várost induló nevére, Szentpétervárra. Mindez példázva az orosz történelem viharait és egyben példa a szimbolikus politizálásra is. Moszkvát felváltva 1712-ben lett Szentpétervár Oroszország fővárosa, mígnem 1917-ben ismét egy politikai aktusként a Szovjetunió fővárosa Moszkva lett. (Nyilván nem akarták vállalni a folytonosságot a cári fővárossal és a nyugati orientációval.)

Történések itthon a barokk korszakban

Török világ Magyarországon 1541 (Buda török kézen) – 1686 (Buda visszafoglalása)

Mohács, Történelmi emlékhely, az 1526-os Mohácsi Csata színhelyén (Fotók: T.Z. és L.É.)

A barokk beköszöntése hazánkban egy meglehetősen viharos politikai helyzetben történt. Az 1500-as évek közepétől, Buda török kézre kerülésétől (1541) az ország három részre szakadt. A Magyar Királyság örököséként az ország Habsburg kézen lévő nyugati és északi területein lassan megindult az ellenreformáció egyházi építészete, a barokk stílus első hazai megjelenéseként. Ekkor, az 1600-as évek első harmadának végén épült fel például a nagyszombati jezsuita templom. A bizonytalan háborús helyzet következtében azonban a legfontosabb építési feladat a várépítés, a meglévő várak korszerűsítése volt, döntően olasz hadmérnökök vezetésével. A keleti részeken létrejött a török szövetségre támaszkodó, mégis önálló Erdélyi fejedelemség, a Partiummal. Az ország középső részét az Oszmán Birodalom részeként a törökök uralták.

A törökök által birtokolt országrész lepusztult, a törökök alig építettek. A török időkben néhány fürdő, dzsámi, türbe, minaret maradt fenn, melyek ma az ország féltett műemlékei közé tartoznak. Egy részükben múzeumokat rendeztek be, de néhány épületet némi átalakítás után ma is használunk. Pécsen a város főterén, a Széchenyi téren álló Gázi Kászim pasa dzsámija ma katolikus templom, őrizve iszlám karakterét. Az ugyancsak Pécsen lévő Jakováli Hasszán dzsámi múzeum ugyan, de a törökök ismét „felszentelték”, és a délszláv háború kapcsán hazánkba menekült muzulmánok ugyanúgy templomként használták, mint a siklói Malkocs Bej dzsámit. Fürdőket is építettek, Budán is működik, mintaszerűen felújítva és korszerűsítve török fürdő. Egerben, Érden Szigetváron és több helyütt is vannak török emlékek, döntően minaretek. Mindez egy közjáték volt a barokk időkben, egy idegen kultúra lenyomataként maradt fenn máig.

Pécs, Széchenyi tér a Gázi Kászim pasa dzsámijával és a belső tér a muzulmán és keresztény szimbólumokkal (Fotók: L.É.) és Jakováli Hasszán dzsámija (Fotó: T.Z.)

A török világ Magyarországon a XVII. század végéig tartott, amikor a Savoyai Jenő vezette keresztény seregek véget vetettek a törökök itteni regnálásának. Ezzel a történelmi Magyarország egész területe a Habsburg Birodalom része lett. Az iszlám kultúra építészete gyakorlatilag nem érintette meg az országot. Az ország töretlenül betagozódtott a nyugati kultúrkörbe, a nyugati építészeti stílusokba. Töretlenül érvényesültek osztrák hatásra most már az egész területen a barokk stílusjegyek.

Miközben Európa nyugati felének nagyvárosaiban, Rómában, Párizsban, vagy az 1666-os tűzvész után Londonban jelentős településszerkezeti átalakítások, hatalmas városfejlesztési programok futottak, itthon erről szó sem lehetett. A fejlesztések fő mecénása az ellenreformáció jegyében a római katolikus egyház volt, a katolikus bécsi udvar támogatásával. A törökök kiűzése után az egész ország területén számos új barokk templom épült.

A római katolikus egyház építkezéseiből meg kell említeni a püspöki paloták sorát, és a szerzetesrendek templomait, rendházait (Jászó, Szentgotthárd, Majk, Kiscel, Zirc, stb.) Ekkor épült a görög katolikusok zarándok temploma is Pócson és pár barokk

zsidó zsinagóga is. A barokk érseki paloták közül a veszprémi és a kalocsai említendő, a püspöki paloták közül a nagyvárad, a szombathelyi, a székesfehérvári igényel említést.

Sümeg, püspöki palota, Eger, Minorita templom (1758-1767), Tihany, apátsági templom (Képek: T.Z.)

A városi tereket barokk szobrok díszítették. Ezek jelentős része fogadalmi szobor, úgynevezett „Szentháromság szobor”, amelyeket az ekkor dúló pestisjárvány elmúltával építettek.

Győr, frigláda szobor (T.Z.)

Pécs, Szentháromság szobor (T.Z.)

Zömében osztrák építészek, építőmesterek dolgoztak a hazai barokk épületeken. Csak példaként néhány név: Lukas von Hildebrandt, Mayerhoffer András, Franz Anton Pilgram, Anton Hillebrandt. A magyar késő barokk jelentős mestere, Fellner Jakab Morvaországban született. A ma is használt középületek közül ekkor épült az egri Líceum, az egri és a szombathelyi megyeháza, a székesfehérvári és a váci városháza. Foghíjakon néhány szép városi polgárház is épült Budán, Győrben, Pápán.

A főurak az akkori fővárosban, Pozsonyban, de Budán és Pesten is építtettek maguknak városi palotákat. A vidéki birtokközpontokban is jelentős paloták épültek. Kiemelkedő példa a Kismartonban és Fertődön épített Eszterházy kastély. Külön stílust teremtett a Savoyai kastély Ráckeven és gróf Grassalkovich Antal gödöllői kastélya.

Gödöllő, gróf Grassalkovich Antal kastélya
(az 1700-as évek második fele)
hivatalos (Fotó: T.Z.)

Összefoglalva:

A barokk lényegében az ellenreformáció egyházi építészetével és a megerősödött központi monarchiák reprezentatív palota és park-építészetével indult. A barokk „fővárosa” Róma volt, ahol a barokk pápák hatalmas városszerkezeti átalakításokba fogtak.

Hazánkban a zavaros politikai helyzet, az ország három részre szakadása késleltette a barokk megjelenését, a törökök pedig alig építettek. Buda visszafoglalása után indult egy gyors építészeti felzárkózás nyugathoz, itt is az Európához hasonló építési programokkal.

Pompa, pátosz, ünnepélyesség, dinamizmus, érzelmi telítettség, extrémítás, illuzórikus hatáskeltés, hierarchikus komponálás jellemzi az építészeti együtteseket, az épületeket. Egy mai olasz mondás pontosan jellemezhetné ezt a korszakot: „Ha nem is igaz, de jól van kitalálva”.

AZ IPARI FORRADALOM TÖRTÉNESEI A VÁROSOKBAN A XIX.SZÁZADBAN

London 2013 (B.M.)

Az 1700-as évek második felében és az 1800-as években gyökeres változások történtek a városokban. A változásokat politikai földrengés előzte meg: elsőként az angol polgári forradalom az 1600-as évek második felében, majd ezt követően a francia polgári forradalom az 1700-as évek második felében. A polgári forradalmakkal indult meg egész Európában a feudalizmus lebontása, a tőkés termelési viszonyok megszilárdulása. Mindez természetesen a városok fejlődésében, építészetében is jelentős változásokat eredményezett. Az ipari forradalom Angliában és az Egyesült Államokban indult, és ezek az országok sokáig megtartották gazdasági vezető szerepüket.

Angliában az eredeti tőkefelhalmozás már korábban, a XVI-XVII században megindult, a gyarmatbirodalom olcsó nyersanyagot, piaci lehetőségeket biztosított. Így már az 1600-as évek végén létrejöttek az ipari fejlődéshez nélkülözhetetlen legfontosabb intézmények, a bankok és az átalakulás politikai feltételeit is megteremtette a polgári forradalom. A királyi hatalom szimbolikussá vált, ezzel a feudális hatalmi tényezők befolyása visszaszorult, hatalmas és gyors társadalmi változások indultak meg. Megnyílt az út a gyors ipari fejlődés előtt.

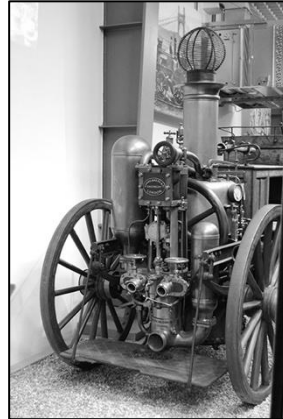
A társadalmi berendezkedésben lezajlott változások korábban is meghatározták a városok fejlődését. Ekkor, a kapitalista termelési viszonyok által gerjesztett ipari forradalom kapcsán azonban többről, sokkal jelentősebb változásokról volt szó, mint a korábbi korszakokban. Az ipari forradalom kapcsán a kézműipart felváltó gyáripar gyökeresen átalakította az épített környezet egészét, a városok és egész területek szervezését, életét.

A korszakot feltalálások sorozata vezette be, elsőként Angliában, és az USA-ban, majd megindult a gazdasági fejlődés Nyugat-Európában is. Ez utóbbi országokban azonban alig beszélhetünk ipari forradalomról. Franciaországban a polgári forradalom alatt, illetve az azt követő időben inkább a nyaktiló működött, majd Napóleon háborúi kötötték le az energiákat. Németország tagolt volt, ami ugyancsak nem kedvezett egy nagyobb piacot igénylő nagyipari gyártásnak. A gazdasági fejlődés, strukturális átalakulása azonban ezekben az országban is megindult, még ha ez csak követő jellegű is volt, lassan átvéve a döntően Angliában született találmányokat, technológiákat. A polgárosodás azonban ezekben az országokban is megkezdődött reprezentatív építkezésekkel kísérve.

Az ipari forradalom országaiban, Angliában és az Egyesült Államokban születtek a találmányok, amelyeket azonnal hasznosítottak a gyakorlatban. James Watt megszerkesztette az első gőzgépet. George Stephenson megalkotta az első gőzmozdonyt, megindult a vasútépítés. Amerikában Robert Fulton megalkotta az első lapátkerekes gőzhajót. A gőzgép feltalálását követően sorra nyíltak a gőzgéppel működtetett szénbányák.

1902-es PANTHARD egy budapesti régi autó kiállításon a SIMA csarnokban (Fotó: T.Z.)

Shand, Mason & Co Engineers London és egy régi autó (Prága, Műszaki Múzeum kiállítása, fotó: L.É.)

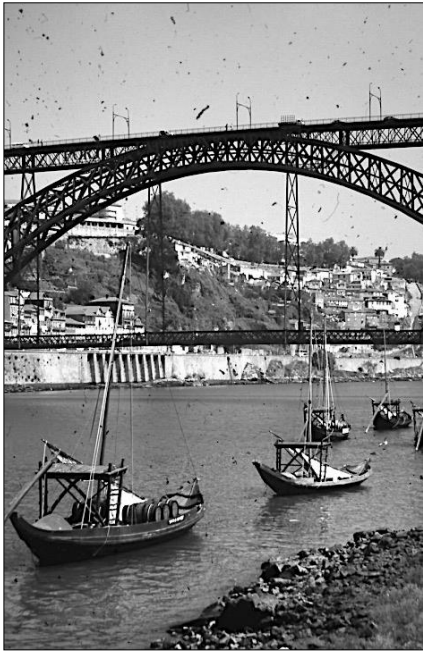

Rövid idő alatt üzemek sora jött létre. Ezek az új gyárak és mellettük a munkások lakótelepei a városok szélére települtek, átformálva a városok egészének területfelhasználását.

Az ipari és mezőgazdasági termelés szervezésének átalakulása, az ipar szinte korlátlan munkaerő igénye és a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerő, valamint a népesség növekedése magával hozta a népesség területi átrendeződését. A folyamat eredményeként a városok igen gyors növekedését tapasztalhatjuk, Manchester 1760-ban 12.000 fős városka volt, a XIX. század közepére pedig már egy 400.000-es nagyváros lett. London már a XVIII. század végén 1 milliós város volt, de mintegy 50 év alatt népessége 2,5 millióra nőtt. Ezzel London népességszámában túlnötte az antik idők, a középkor és kora összes városait.

A közlekedés infrastruktúrája gyors, eddig soha nem tapasztalt fejlődésnek indult. Az utak építése felgyorsult Telford és McAdam újításainak köszönhetően, az általuk bevezetett új technológiákkal az utak járhatókká, tartósabbá váltak (a McAdamról elnevezett makadám utakat a közelmúltig mi is használtuk az alsóbbrendű úthálózatnál). Az 1760-as évektől hajózható csatornák épültek, mert az áruszállítás továbbra is döntően vízi úton történt. A gőzgép feltalálásával a korábbi bizonytalan vitorlás hajókat kiszorították a gőzhajók. 1825-ben megépült Angliában az első vasútvonal és a vasút aztán viharos gyorsasággal elterjedt egész Európában. Az első vasútvonalat, amely Stockton és Darlington között 1825 őszén nyílt meg, viharos gyorsasággal követték a többiek. Míg 1830-ban összesen 130 km vasútvonal volt a világon, 10 év múlva, 1840-ben már 8800 km volt a vasúthálózatok hossza. A vasútépítés jelentős munkaerő igényt is jelentett és nagyságrendekkel növelte az acélgyártás volumenét. A közlekedés felgyorsulása pozitívan hatott a mobilitásra és a kereskedelmi forgalomra.

A vas, az acél felhasználása hihetetlen méreteket öltött. Amit lehetett, a század végén ebből építettek. Vas kellett a vasúti sínekhez, a nagy fesztávú hidakhoz és a nagy fesztávokat igénylő csarnokokhoz, vasból épült Porto kétpályás, ma is működő hídja és Lisszabon belvárosi közterületi kilátója is, liftjét 1901-től gőzgép működtette, amit csak később cserélték villanymotorra.

Porto, vashíd a Douro folyón (Portugália, az Eiffel iroda tervei alapján, 1886-ban)

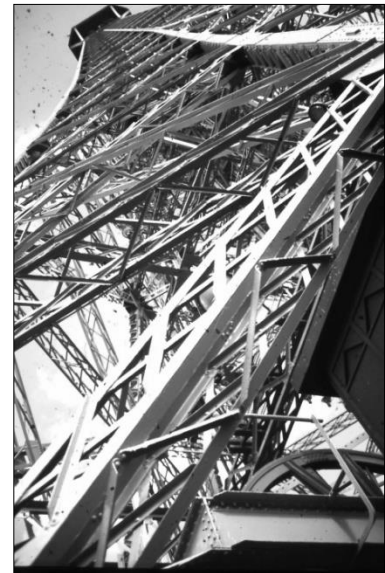
Lisszabon, vas kilátótorony a belvárosban Elevador Sanat Justa, 1886, (Roberto Armenio)

Fotók: T.Z.

Az 1851-évi ipari kiállítás csarnoka, a Kristály Palota vas-szerkezettel épült, csakúgy, mint az 1889-es párizsi Világkiállítás emblémája, az Eiffel Torony is. Ez utóbbi nagy felháborodást okozott, ezért úgy döntöttek, hogy a világkiállítás végeztével lebontják. Az Eiffel Torony ma Párizs büszkesége, jelképe.

A Kristály Palota, London 1851 (Joseph Paxton)
(Forrás Enciklopaedia Britannica online, L.É. gyűjtése)

Az Eiffel torony szerkezete, Párizs, 1889
(fotó: T.Z.)

A klasszikus ipari forradalom 1780-tól mintegy 100 évet ölelt fel. Az ipari forradalom folyamattá vált, folytatódott, rengeteg új találmánnyal (pl. repülőgép, személyautó) és a régi szerkezetek korszerűsítésével.

A változások gyorsasága alig, vagy egyáltalán nem volt az akkor élők számára megemészthető, hiszen egy emberöltő alatt minden fenekestől felfordult. Megbomlott a korábbi egyensúly, az új helyzet egyre újabb, gyors és alapvető változásokat indukált, nem vezetett el egy újabb egyensúlyi helyzethez. Napjainkban is hasonló folyamatokat élünk meg az információs forradalommal. A változások ugyanis korunkban is jelentősen felgyorsultak., ez a folyamat például a számítástechnika igen gyors térhódításával és fejlődésével jellemezhető.

Az ipari forradalom kapcsán, a felgyorsult változások közepette minden viszonylagossá és átmenetivé vált, mindent az azonnali haszonszerzésnek rendeltek alá. Az épületek már nem több évszázadra, hanem kizárólag a jelennek épültek, mert számoltak azzal, hogy lehet, hogy rövid időn belül bontás lesz a sorsuk, a terület más funkciójú igénybevétele miatt. Az egész utcásorokat elfoglaló ideiglenes épületek munkáslakásait vállalkozók építették, bérelt földterületeken, így a földbérllet lejárta előtt akartak minél nagyobb profitot elérni.

Ez az eredeti tőkefelhalmozás időszaka. Mindent szabad volt. Az épített környezet alakításában megszűnt a közösség kontrollja, azt a régi rend maradványaként utasították el. A korszak nagy hatású közgazdásza az 1700-as évek közepén Adam Smith, a szabad versenyes kapitalizmus atyja. Nézetei vezérelték a városok fejlesztését, ezek szerint a gazdaság szereplőit semmiben nem szabad korlátozni. Más közgazdászok is azon a véleményen voltak, hogy az állami, közösségi beavatkozásokat a minimálisra kell csökkenteni, maximálisan biztosítani kell a magánkezdeményezéseket, a vállalkozások szabadságát anélkül, hogy ezeknek a településre gyakorolt hatásait mérlegelni kellene.

A városok rendkívül gyors népességnövekedése és a közösségi kontroll visszaszorulása a munkások lakta területeken szinte elviselhetetlen élet- és lakáskörülményeket eredményezett. Dickens regényei, Gustave Dore és mások ekkor született metszetei szemléletesen mutatják be a városokban kialakult körülményeket, a szegénységet, a kiszolgáltatottságot. Különböző vizsgálatok tárták fel a nyomort, a munkások lakta területek egészségügyi, szociológiai helyzetét. Írók, politikusok, moralisták, egyháziak, higiénikusok publikálták vizsgálataikat, de ezek hatástalanoknak bizonyultak.

Engels *A munkásosztály helyzete Angliában* című művében is hivatkozik ezekre a felmérésekre, maga is szemléletesen írja le ezeknek a városi kerületeknek a helyzetét. Kövezetlenek az utcák, trágyadombok a házak, szellőzetlenek, nincs lefolyójuk és egész családoknak csak egy zug jut a pincében vagy a padláson - így jellemzi az angol munkások akkori lakáskörülményeit.

A társadalom és vele párhuzamosan a városok fejlődésének zűrzavara mindig is kedvezett utópiák, látnokok, világmegváltó eszmék feltűnésének. Az ipari forradalom munkás kerületeinek nyomorát látva ismét megjelentek az ideális városról szóló

elképzelések, amelynek persze jelentős hagyományai voltak a korábbiakból is. Elég itt csak a reneszánsz ideális várostervekre utalni, ahol ezeket a terveket ugyanúgy a tehetetlenség szülte, mint az ipari forradalom idején született utópiákat. Már a reneszánszban, sőt korábban is az hívta életre ezeket az utópisztikus terveket, hogy a várossal foglalkozó építészek, gondolkodók nézeteit nem lehetett a gyakorlatban megvalósítani. Mindez persze az ipari forradalom szülte utópista gondolkodókat nem akadályozta abban, hogy legalább kritikát írjanak a munkásság lakóterületeiről, helyzetéről és esetleg leírják, lerajzolják mit tartanának jónak, hogy szerintük hogyan kellene kinéznie egy élhető városnak.

A helyzet tarthatatlanságát több gyáros is felismerte. Munkásaiknak, a termelékenység növelése érdekében is jobb körülményeket akartak teremteni. Ezek utópisztikus megoldások voltak és alapvető társadalmi, politikai változásokat alig eredményeztek, pedig a helyzet jobbításához arra lett volna szükség. Minden esetre megteremtődött az urbanisztikai utópiák hagyománya, összekapcsolva az ideálisnak tartott épített környezetet a benne élő társadalom, a hozzá tartozó termelési mód átalakításával.

Robert Owen a megoldást a város elhagyásában látta. A terve szerinti „ideális falvakba” telepítené az embereket, ahol a mintegy 1200 fős népesség jelentős része a mezőgazdaságban dolgozna. Elképzelései szerint ezek a falvak idővel a föld egészén elterjednének és ez egy globális új harmóniához vezetne. Feltehetően nem volt véletlen a vidéki környezet idealizálása, mert az ipari forradalomhoz kapcsolódó termelés Angliában jellemzően vidéki textilüzemekkel indult, ahol a lakókörnyezet lényegesen elviselhetőbb volt, mint később a nagyvárosok sűrűn beépített munkás telepein. Terveit sem otthon Angliában, sem az Egyesült Államokban nem sikerült elfogadtatnia. Ő mindenestre megoldást javasolt, ha ez utópia volt is. Ugyanakkor számos gondolata tovább élt a XX. század urbanisztikájában. Épületében, amely meglehetősen nagy laksűrűsége tervezett, a fő helyet az intézmények foglalták el (óvoda, iskola, könyvtár, összejövetei helység). A négyszöget bezáró épület közepén egy nagy, parkosított teret képzelt el. A falu mellett kiskertek, kissé távolabb kisebb ipari üzemek sora. Utópiájában fellehető a funkciók szétválasztásának gondolata, ami később a „zoning”-ban, az övezeti rendszerben teljesedett ki nagyvárosi léptékben is. Víziója mintegy előfutára Tony Garnier „cité industrielle”-nek nevezett ipari városának. Ő a funkciók szétválasztása mellett a közfunkciók többcélú felhasználási lehetőségeit is leírta, mint kívánatos megoldást. Az iskolát például délután és a szünidőben az általa elképzelt társadalom minden tagja használhatja. Ez a megoldás is visszaköszön a XX. század végén egész Európában elterjedt nevelési központok programjaiban.

Charles Fourier máshogyan gondolta a megoldást. Ő egy francia barokk kastély-együtteshez hasonlító épületbe szervezte volna az ideális települését, mintegy 1200-1800 fő részére. Javaslatával azt akarta elérni, hogy a munkások is olyan környezetben, kastélyban élhessenek, mint korábban a leggazdagabbak. Ebben a falanszternek hívott épületben kapott volna helyet minden funkció, a termeléstől a

lakóhelyekig és az intézményekig. A siker alapja szerinte a falanszteren belül igen mereven megszervezett új társadalom lett volna. Ebben a társadalomban az emberek felszabadultak volna a munka robot jellege alól, két óránként más és más, a lehetőségek közül szabadon választott munkát végezhatték volna. Az emberi kapcsolatokat is szabadabbá tette, a családok mellett szeretők és nemzők lettek volna, a gyereket sem a család, hanem a társadalom nevelte volna. Azt hiszem, természetesnek vehetjük, hogy egyetlen ilyen falansztert sem sikerült megépítenie. Gondolatai ellentétes tartalommal, az emberi humánus védelmében visszaköszönnek Madách *Ember tragédiájának* falanszter jelenetben.

Mondhatni az egyetlen, utópiához hasonlító megvalósult kezdeményezés Jean-Baptiste Godin gyáriparosé, aki Fourier követőjének vallotta magát, de egyben el is határolódott tőle. Felépített egy együttest saját munkásai számára Guisban, amit „familistere”-nek hívott, hangsúlyozva, hogy a családokat nem akarja szétrobbantani. Itt minden család külön lakást kapott. Az egészen a század végéig működő együttesben a három lakóblokkhoz gyerek játszótér is csatlakozott. Iskola, színház, fedett uszoda, éttermek, irodák, műhelyek is épültek.

Közös jellemzője ezeknek a „szociál utópiáknak” hívott kísérleteknek, hogy az épített környezet megváltoztatásával akartak egy új, általuk elképzelt ideális társadalmat létrehozni. Az épített környezet persze rendkívül fontos a társadalmak életében, de nem ez határozza meg a társadalmat, a gazdaságot, a politikát, hanem fordítva. Az utóbbiak azok, amelyek meghatározzák a környezetet. Érdekes, hogy a történelem, a városépítés történetén később is folyamatosan végigvonul ez a jó szándékú tévedés. Amikor érzékelhető bajok vannak a városi társadalmakban, deviancia, romló közbiztonság, ezt a település épített környezetének a korábbiaktól eltérő elvek alapján történő alakításával kísérelik meg orvosolni. Ez jelent meg például már az 1900-as évek közepén a lakóterületi egységek rendszerének hívott településtervezési rendszerben, ahol a várost egymástól zöldterületekkel elválasztott kisebb egységekre osztották. Azt remélték ugyanis, hogy a városban tapasztalt társadalmi problémák megszűnnek, ha falu nagyságú egységekre bontják azokat. Ez a gondolat később is felmerült az újonnan tervezett városokban, a tervezett új beépítésre szánt lakóterületeken, a lakótelepek tervezésekor. Hamarosan kiderült azonban, hogy ez a tervezési szisztéma sem orvosolta a bajokat, sőt újabbakkal tetézte azokat.

Az utópiák általában összekapcsolták a városi munkásság nyomorúságos helyzetét egy idealizált társadalmi változással. Engels, majd Marx kifejezetten a társadalmi, politikai változásokhoz kötötte a munkásosztály életének jobbítását. Ők nem adtak javaslatokat az épített környezet jobbítására. Ugyanakkor pontos láttelepet írtak le az ipari városok periferiáiról, és arra a következtetésre jutottak, hogy mindez a tőke hatalmának, a kizsákmányolásnak köszönhető. Harcot hirdettek tehát a tőke, az extrapofit uralma ellen. Az ipari munkásságot buzdították, hogy ne tőrjék helyzetüket. Ők nem anti-urbánus filozófiát hirdettek, elfogadták a nagyipari termelés létét, a

nagyvárosokat, amelyeket a munkásság harcával akarták felszabadítani a tőke hatalma alól. Filozófiájukra később egy új, az egyenlőséget meghirdető társadalmi berendezkedés épült, amelynek több évtizednyi regnálásának mi is alanyai voltunk. Ezt a szocialista társadalmi berendezkedést, a politika aberrációi, majd bukása elsöpörte, magával rántva Marx és Engels kiterjedt munkásságát is. A szocialista propaganda ugyanis a hatalmas felvonulási poszttereken Marx, Engels, Lenin, Sztálin arcképét egymás mellett szerepeltette. Munkásságukat a politika kisajátította, ami aztán magával rántotta őket is, holott a korabeli helyzetről adott elemzéseik, írásaik ma is érdekesek, tanulságosak lehetnek. Az mindenesetre kiderült, hogy őket is nyugodtan be lehet sorolni az utópista gondolkodók közé.

Az angol középkori kisvárosi, vagy egy idealizált falusi lét, az ott folyó élethez való visszatérés jelent meg John Ruskin, majd tanítványa, William Morris döntően társadalmi utópiájában. Ők a középkori kisvárosokban folyó termelés, a kézműves mesterségek mellett tették le a voksot, felszabadítandó az embereket a mechanikus munka, a gyáripar, a gépek lélektelen kiszolgálása alól. A *Hírek Seholországból* című írásában mutatja be Morris az általa elképzelt társadalmat, amelynek épített környezete leginkább egy középkori kisvároshoz hasonlít.

Mint minden utópiának, ennek is volt és van tovább élése a modernizmusban és a mai gyakorlatban is. Folyamatosan téma a konfliktus a nagyipari tömegtermelés és a kisipari, kézi munka esztétikája között, a városi vagy a falusias életforma között. Mi sem bizonyítja ezt jobban, minthogy időről időre reneszánsza van a népművészetnek, a falusi táncházaknak, hogy divattá válik a városokból a környező falvakba való kiköltözés. Aztán persze többen vissza is költöznek a városba, mert a városi munkahelyre való bejárás, a gyerekek iskoláztatása, nehézségekbe ütközik, a városi életforma visszavárja a kiköltözötteket.

Ezeket az utópiákat három csoportba oszthatjuk:

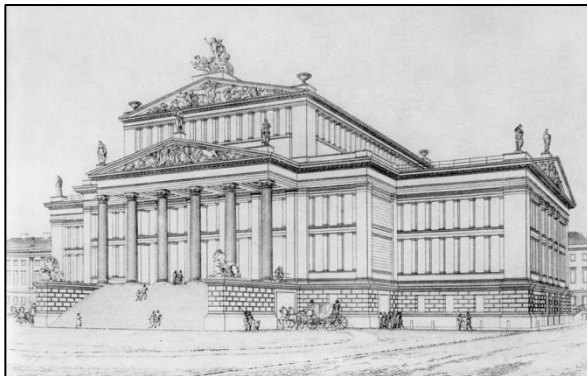
- Robert Owen, Charles Fourier, Babtiste Godin új társadalom- és városutópiái, a szociál utópiák,
- Marx és Engels helyzetleírásai és erre alapozott politikai utópiájuk,
- John Ruskin és William Morris a falusi, kisvárosi létet preferáló utópiája.

Míg az előző kettő elfogadta a nagyipari, gyáripari tömegtermelést és azon belül akart gyökeres környezeti és társadalmi változásokat, az utóbbiak mindenestől elutasították azt.

Miközben az ipari forradalom hozadékaként a nagyvárosok periferiáin gyártelepek és mellettük nyomorúságos munkás lakótelepek épültek, a polgárság berendezkedése is megindult a városok központi területein. Építészeti stílusuk döntően a klasszicizmus volt. A városokat iszonyatos ellentmondások feszítették. Az egyik oldalon a gazdag polgárok luxusa, merev szabályok szerint tervezett presztízs beruházásai, a másikon kaotikus rendezetlenség, az ipari proletariátus

nyomorúságos élet- és lakókörülményei. A városok szinte kettészakadtak, s ez a városok, a városépítés első jelentős krízisét eredményezte. A szakadékot az alig élhető munkás lakótelepek és velük szemben a klasszicista hatalmi, nagypolgári építkezés reprezentálta.

Az 1700-as évek elején ásatások kezdődtek az ókori emlékanyag felszínre hozása érdekében Herculaneumban, majd Tivoliban a Villa Adrianában és Pompeiben. A leletek az uralkodói gyűjteményekbe és a hamarosan megnyíló múzeumokba kerültek (Capitolium 1732, Vatikán 1739, London 1759). Winckelmann az ásatások kapcsán megjelent publikációval megteremtette a modern régészet alapjait. Az antik emlékek felé megnyilvánuló figyelem áthatotta a politikát és a művészeteket is, ami az építészetben egy új stílus, a klasszicizmus létrejöttét eredményezte. A napóleoni császárság politikai mintája az ókori Róma császársága volt, így az építészetben természetessé vált az antik minták felelevenítése. A korábbi stílusok is használták az ókori görög és római építészet elmeit, de ezeket beépítették a reneszánsz és barokk életszemléletbe. A klasszicizmus kísérlet volt az antik hagyományok, különösen az ókori görög formakincs tiszta megjelenítésére. Ez a stílus, mint a korábbiak is, egész Európában elterjedt. Klasszicista stílusban épült szinte minden, a kifejezetten reprezentációs funkciótól a polgárosodó társadalmak által igényelt új funkciók építészeti megfogalmazásáig. Klasszicista stílusban épültek az új középületek, színházak, múzeumok és a lakóépületek is.

1. Berlin Schauspielhaus (Karl Friedrich Schinkel, 1821) (rézkarc, L. M. N. Sohn Berger rajza után, 1830 körül)
2. London, British Múzeum (Robert Smirke 1823-1847) (Fotó: L.É.)

Az új funkciók, a nagyvárosokban felépülő klasszicista középületek mondhatni felváltották a barokkban döntő súllyal érvényesülő egyházi funkciókat. Ezek az épületek már a felvilágosodás eszméit befogadó polgárság igényeit reprezentálják.

A klasszicizmusban a barokk túldíszítettségét, szertelenségét, dinamizmusát egy lehiggadt, nyugodt, néha hidegebb formálás váltotta fel. A barokk íves vonalai eltűntek, helyüket az egyenesek váltották fel. Az alaprajzok tiszták, racionálisak lettek.

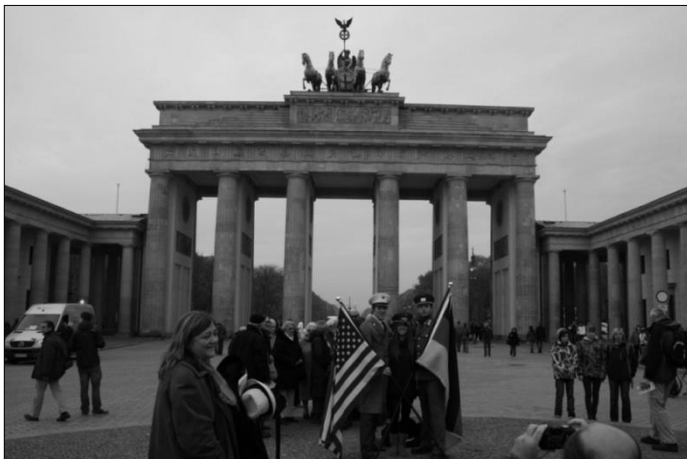
Az egyes építészeti stílusok – minél jobban közelítünk napjainkhoz – időben egyre inkább átfedik egymást, egymás mellett több stílus is él. Több stílus egyidejű

együttélése már a most tárgyalt időszakban is megjelent. A klasszicizmus már a barokkban is megjelent, különösen az angliai palladiánus barokkban. A klasszicizmus általános európai elterjedése közben is épültek nem ennyire stílus-tiszta, eklektikus épületek. Mindezek ellenére mondhatjuk, hogy a klasszicizmus Európában a XVIII. század második felétől a XIX. század közepéig uralkodó stílus volt az építészetben. Ez a stílus érvényesült a tisztán reprezentációs célú építményekben is. Ennek jegyében épült meg Párizsban az Arc de Triomphe a római diadalkapuk, vagy a római Traianus oszlop mintájára a Vendome téren Párizsban felállított hatalmas oszlop a napóleoni háborúk dicsőséges eseményeit ábrázoló domborművekkel, a tetején Napóleon szobrával.

Arc de Triomphe de l'Etoile, Párizs (1806-36) Az Etoile tér közepén álló bronz oszlop Párizsban (Fotók: T.Z.)

A hatalom a történelem során mindig is szeretett, s szeret ma is reprezentálni. Az uralkodók elsősorban fővárosukat akarták hatalmukhoz méltóvá tenni városépítészeti súlypontokkal és középületekkel. Ennek megfelelően gazdagodott új beépítésekkel, középületekkel Párizs és London, de a sorban meg kell említeni Poroszország fővárosát, Berlint vagy Bajorország fővárosát, Münchent, Oroszországban Szentpétervárt, Ausztriában Bécsset.

Berlinben felépült 1791-ben a Brandenburger Tor, amely később Kelet-Berlint és Nyugat-Berlint elválasztó kapu volt, amelyen sokáig nem lehetett átmenni. Berlin ebben az időben jelentős új középületekkel, templomokkal is gazdagodott.

A Brandenburger Tor (1791), a Brandenburgi Kapu Berlinben (T.Z.)

Az elegáns lakások építésében, a reprezentatív terek, utcák tervezésekor a hatás fokozása érdekében az épületek már korábban is egységes homlokzatot kaptak. Ezt a korábbi királyi, feudális reprezentációt folytatta a polgárság. A Rue Rivoli hosszán a klasszicizáló épülethomlokzatot I. Napóleon udvari építészei tervezték meg 1805-ben, és az építtetőknél kötelező volt ehhez alkalmazkodniuk. Ezekkel a ma már túl részletesnek tartott szabályozásokkal alakult ki a mai Párizs legfontosabb tereinek, utcáinak ma is csodálatos, nagyvonalú, exkluzív, reprezentatív, egységes, mégsem unalmas beépítése.

A reprezentatív utcasorok szigetszerűen jelennek meg a városi szövetben. Mégis átvezetnek egy következő korszakba, a poszt-liberális városépítési szakaszba, ahol – mint látni fogjuk – már városi léptékben jelenik meg a szabályozás, a polgári berendezkedés az egész várostestben megjelenik. Ebben a következő szakaszban azonban a klasszicizmust felváltja a historizmus, az eklektika.

Párizs, a szabályozások betartásával felépült klasszicista utcasor, a Rue de Rivoli (1806-1836) (Fotó: T.Z.)

Bath, Circus és a Royal Crescent, (John Wood, 1754-1768) (Fotó: T.Z.)

Angliában is jelentős nagypolgári beépítések realizálódtak a belső városrészekben a vidéki nagyvárosokban is. Bath-ban J. Wood tervei alapján 1764-69 között kiépült a Circus és a Royal Crescent, később Londonban J. Nash tervei szerint a Regent's Street (az 1800-as évek első évtizedeiben), egyedi, de uniformizált, a klasszikus formákat követő beépítéssel. A klasszicizmusnak Angliában jelentős előzményei voltak. Már a barokk korszakban palladiánus klasszicizáló épületek jelentek meg, amelyekre szép példa a barokk fejezetbe beillesztett londoni Szent Pál székesegyház, Christopher Wren munkája az 1600-1700-as évek fordulójából.

London

Az ipari forradalom indulása összefonódik London nevével, így ezzel a várossal itt foglalkozunk.

Julius Caesar Britanniai hadjáratai során, a Kr.e. 50-es években még meg sem említi Londont. A Londinium nevű kis település akkortól válik egyre fontosabbá, amikor a rómaiak itt építik meg az első hidat a Temzén. A gazdaságföldrajzból jól tudjuk, hogy a folyókon való átkelőhelyek milyen fontos városalakító tényezők. Ezek az utak csomósodási helyei, nagy forgalmat vonzanak. Ezzel a kis várossal is ez történt a híd megépítését követően. Caesar után mintegy egy évszázaddal később Tacitus már forgalmas, élénk kereskedővárosként írja le Londiniumot. A város neve is ekkor jelenik meg először. A város népessége gyorsan átvette a római szokásokat, romanizálódott. Ez lett a veszte is, mert miután a római légiók elhagyták Britanniát, a város szinte elnéptelenedett.

A város története ezután a különböző hódítások mentén folytatódott, de a híd állt, és a kereskedelem újra fellendült. Viszonylag stabil politikai helyzet Hódító Vilmos megjelenésével indult, amikor 1066-ban seregével átkelt Normandiából a csatornán, és hamarosan királlyá is koronáztatta magát. A stabilitást jelzi, hogy ő építtette is. Ekkor formálódott a város későbbi történetében oly fontos Tower együttesének magja, egy ma is álló négy tornyú erőd. Normandiából, Flandriából és a Hansa városokból kereskedők, iparosok is érkeztek, kihasználva, hogy a városig fel tudtak úszni a kereskedelmi hajók az Északi-tengerből. A híd fontosságát mutatja, hogy a római híd helyén a kora középkorban egy új hidat építettek.

Az 1100-as évek végén megválasztják a város első polgármesterét. Egyik első rendeletében megtiltotta szalmatető építését, elkerülendő a gyakori tűzvészeket. Földnélküli János király 1215-ben a Magna Chartában London város polgárainak különleges kiváltságait is törvénybe iktatta.

Nagy pestisjárvány rázta meg a várost az 1300-as években. A Tower kiépülése is az 1300-as évekre esik, mint királyi vár, erődítmény és börtön. Az 1400-as évek elején megkezdték a céhek központi székházának építését.

Londonból indult a szigetország egészének, a korábban független területeknek, Walesnek, majd Skóciának a megszállása. A Londonban székelő angol királyok hódították meg lépésről lépésre a mai Egyesült Királyság, majd még később a Brit Nemzetközösség, a fél világ területét. Közben a város gazdagsága, kereskedelmi szerepe folyamatosan nőtt, véres harcok folytak a hatalomért és a Tower börtön funkciója egyre nagyobb szerepet kapott. Hogy képet kapjunk erről az időszakról, elég Shakespeare királydrámáiba beleolvasni. VIII. Henrik arcvonásait Holbein festményéről ismerjük. Hat felesége közül kettőt is a Towerben fejeztetett le.

A londoni Tower (1078) és mögötte a City kortárs épületei (Fotó: Lovra Éva)

A Tower-bridge neogótikus pilonjai (Horace Jones és Wolfe Barry, 1886-94) (Fotó: L.É.)

Erzsébet uralkodása idején a város jelentősen megváltozott, a City üzleti központtá vált, majd közigazgatásilag is önálló terület lett. A gazdagok kertes villákba költöztek ki a City szűk, belvárosi utcáiból. Egy felmérés szerint ekkor ebben a városrészben mintegy 350.000 fő dolgozott az irodákban, a bankokban, de éjszakára csak 50.000 fő maradt itt. Ezek jelentős része sem lakó, hanem portás, éjjeli őr vagy takarító személyzet volt. A városközpontoknak ez az éjszakai kiüresedése egy sereg közbiztonsági problémát vet fel mindenütt, ahol a központban csak irodák, intézmények vannak. Ezek kiküszöbölése érdekében tartjuk ma fontosnak, hogy jelentős lakásszám is legyen a városok központjaiban. A vonatkozó magyar

szabályozás (OTÉK) is ezért váltott a korábbi intézményterületről településközpont vegyes területfelhasználásra, ahol a „vegyes” az intézmények mellett a lakások építését is támogatja.

A belső hatalmi harcok és a népes közönség előtti lefejezéseket követően, amelyek már a királyi hatalom gyengülését mutatták (a véres erőszak mindig az adott rendszer gyengülésének jele). Cromwell vezetésével győzött Londonban a világon elsőként a polgári forradalom (1649). Ez csak egy, már komoly városi polgárság jelenlétével volt lehetséges. Természetesen a királyt is lefejezték, de a kivégzett király fiát visszahozták Franciaországból Londonba, aki aztán olyan megtorlást vitt végbe és olyan kegyetlenséggel, mint elődei közül sem sokan. II. Károly feloszlatta a parlamentet, visszavonta London város szabadságlevelét, amely azonban mintájává vált Európában a városi jogok szabályozásának.

London kétpólusú város volt, a City, mint önálló polgári hatalmi központ és a Westminster a központi igazgatással. Ilyen volt egyébként a pápák Rómája is a Campidoglioval (polgári igazgatás) és a Vatikánnal (egyházi igazgatás).

II. Károly uralkodása alatt pusztított a városban ismét egy nagy, mintegy százezer halottat követelő pestisjárvány, majd 1666-ban kitört a nagy tűzvész, amelyben több mint 13.000 ház és 89 templom égett le.

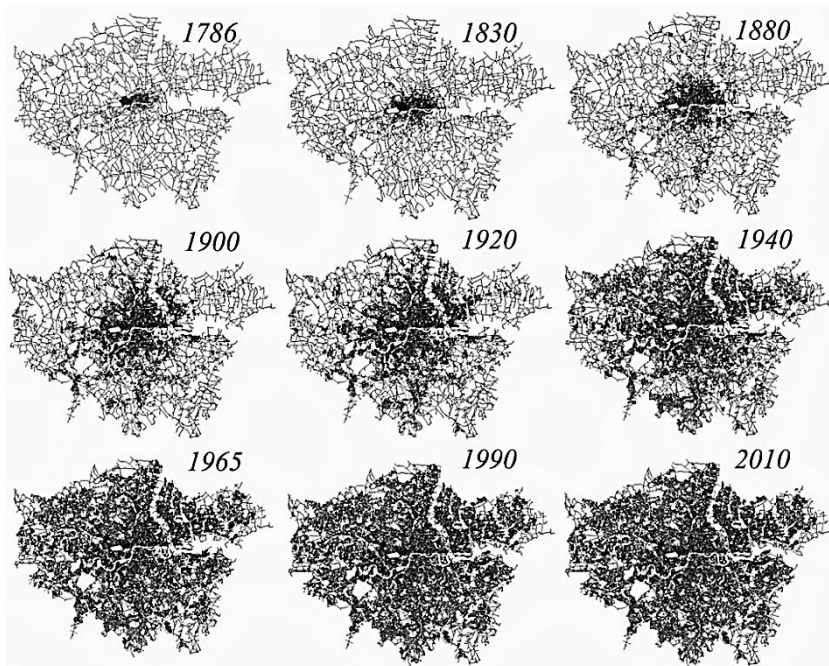
A tűzvész után a helyreállítási munkákat Christopher Wren építész vezette. Nevéhez fűződik a Szent Pál székesegyház újjáépítése is. A tűzvészen okulva Christopher Wren nem használt kőből épített épületeihez fagerendás szerkezetet, a lakóházaknál pedig ekkor kezdik meg a városra máig jellemző vörös téglát alkalmazni. Érdekes és máig ható tanulságos sorsa volt Wren urbanisztikai tervének, amit a leégett City átépítésére készített. A korábbi kanyargós utcák helyet egy egyenes utcákból álló sakktábla szerű szerkezetet tervezett, amit a király el is fogadott. Pár nap után azonban visszavonta a terv megvalósításához adott engedélyét, mert a City polgármestere tiltakozott a terv megvalósítása ellen. Azzal érvelt, hogy a terv nem veszi figyelembe a korábbi utcahálózatot, az ezekre a kis utcákra fűződő telkeket és összekuszálja a meglévő tulajdonviszonyokat. Az ilyen rendezési tervi megoldások néha még ma is előfordulnak, és ma sem aratnak osztatlan sikert.

A Westminster apátság középkori gótikus épülete (Fotók: L.É.)

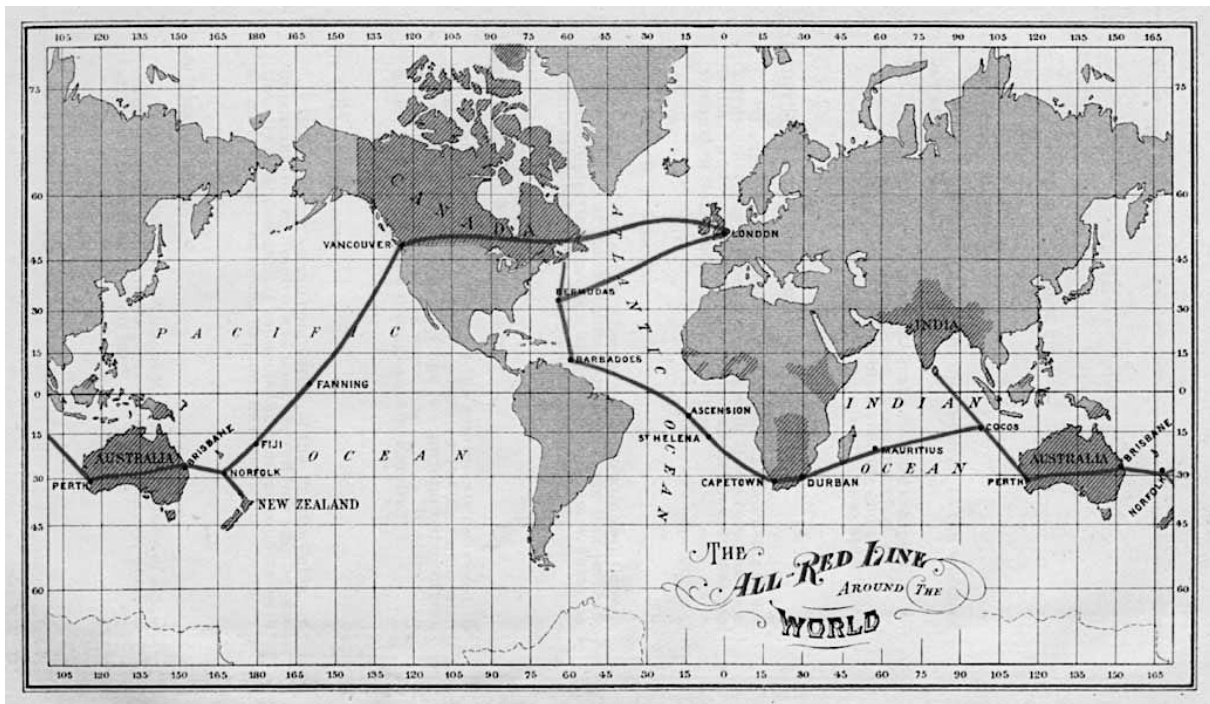
Big Ben és a Parlament (1840-70 Augustus Welby Northmore Pugin)

London területi növekedése (Masucci AP, Stanilov K, Batty M (2013) Limited Urban Growth: London's Street Network Dynamics since the 18th Century. PLoS ONE (8): e69469. L.É. gyűjtése)

Az elemi csapások ellenére a város lakossága folyamatosan nőtt, 1700-ban már mintegy 700.000 főre becsülik népességét és sorra születnek London elővárosai. A XVIII. században az ipari forradalomnak már a kezdete is érzékelhető volt a

városban a szegénység, a gátlástalan kizsákmányolás megjelenésével. A város iparosodását, a kibontakozott ipari forradalom hatását mi sem bizonyítja jobban, mint a város rendkívül gyors növekedése. Az 1800-as évek közepére London népessége már közel 2 millióra nőtt. Más angol iparvárosokban is hasonló arányú, gyors népességnövekedésnek lehetünk tanúi. Az ipar munkaerő igénye ugyanis korlátlan volt. Népségnövekedése egyre újabb területek becsatolásával folytatódott, olyannyira, hogy a XX. század elejére London népessége már elérte a 6,5 milliót.

A Brit Világbirodalom a XX. század elején (Pacific Cabel Project 1902/03)²⁹

London a brit gyarmatosításnak köszönhetően egy világbirodalom, a Brit Nemzetközösség fővárosa lett. E státusz, legalább jelképszerű megőrzéséhez a város ma is ragaszkodik. A gyarmatok felszabadulása után formálisan a Brit Nemzetközösség ápolta a hagyományokat, de már csak a reprezentáció szintjén, és persze London a királyság intézményével, a Birodalom fénykorára emlékeztető nagy középületek részben eredeti funkcióikban való fenntartásával.

²⁹ Forrás: [archive.org](https://www.archive.org) George Johnson: The All Red Line

Buckingham Palota, az 1703-ban épült épület a király lakhelye, előtte folynak a ceremóniák (Fotó: L.É.)

Miközben a világbirodalom egyre hatalmasabb területeket, idegen kultúrákat olvasztott magába Indiától Ausztráliáig, London erősen ragaszkodott, ragaszkodik ma is sajátos és egyedülálló kultúrájának megőrzéséhez. Ma is az egyedül Londonra jellemző piros, emeletes buszokat használják a városi közlekedésben, a londoni taxik ma is jellegzetes formájukkal közlekednek, a telefonfülkék is csak itt olyanok, mint sehol másutt.

A világon elsőként Angliában épülnek vasútvonalak, és London is megépíti a belvárosi pályaudvarait.

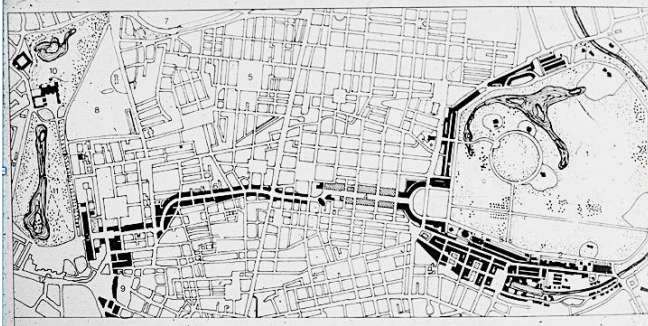
A városfejlődése több irányban is folytatódik:

- a várossal érintkező, lazán beépített külső területek bevonása a beépített területekbe,
- új polgári, elegáns beépítések a város belső zöldterületei mentén, a parkok körül,
- új beépítések a fő közlekedési útvonalak, a lineáris tengelyek mentén, valamint
- megkezdődött a város tágabb környezetében az új területek beépítése, szatellit beépítések, szolgáltató központok építése, amelyek később a "new towns", az új városok magját képezték.

Érdekes, hogy London organikus fejlődése, fejlesztése nem vált mintává az európai városok fejlesztéséhez, mint ahogyan ezt Párizs esetében látni fogjuk.

London sztárépítésze az 1800-as években John Nash volt. Nevéhez fűzőik a „Regent's Park” és a parkot körülvevő „terraces houses”, klasszicista stílusban épített nagypolgári lakásai, amelyeknek persze semmi köze nem volt a hazai értelmezésű

teraszházakhoz. Ő tervezte a városszéli parkot a belvárossal összekötő új reprezentatív utat is, a Regent Streetet. Ez sem olyan szabályos, mint Párizs sugárútjai, ez is mutatja London fejlesztésében a meglévő adottságokhoz történő organikus igazodást.

(John Nash, 1818-1820) (Forrás: Studyblue)

London, Regent Street és a Regent's Park

London, Marble Arch (John Nash, 1828) (Fotó: T.Z.)

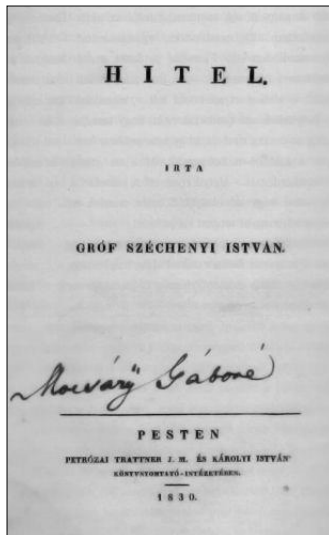
A római diadalívek a londoni királyi reprezentációt is megihlették. Ennek márványba formázott emléke a képen látható erőteljes vízszintes osztásokkal, nyugodt felülettel kiképzett „Márvány Ív”.

A városrészek közül a City hagyományosan önálló igazgatással, polgármesterrel rendelkezett. A gyárak melletti munkástelepek szerencsére mára már teljesen eltűntek. Létrejött viszont a West End szegénynegyed, amely máig a város legszegényebb része és ezzel párhuzamosan a polgárok által benépesített, gazdag East End. Az új beépítések közül a múlt század hatvanas éveiben kezdett nagy lakótelep, a Barbican érdemel kiemelés. Itt zömmel pódiumra állított tíz-tizenegy szintes lakóházak épültek, ahol a pódiumon üzletek, éttermek nyílnak, de épült itt hangversenyterem, színház is.

A modernizáció megindulása, a klasszicizmus építészete Magyarországon

Az ipari forradalom feltételeinek biztosítása, és egy polgárosodó társadalom kialakulása nálunk itthon hosszú folyamat volt, amely a reformkorral vette kezdetét, és az 1825-27-es pozsonyi országgyűléstől 1848-ig tartott. A széleskörű gazdasági fejlődés tulajdonképp csak a kiegyezést követően, a dualizmus idején realizálódott. Nézzük meg tehát, mi történt a reformkorban, a gyors európai gazdaságfejlődéssel párhuzamosan, és ennek az építészetben milyen lenyomatai voltak.

Az ország modernizációját a főnemesség sürgette, ennek érdekében komoly pénzügyi felajánlásokat is tettek egy-egy fontosabb intézmény létrehozására. Ők voltak azok, akik utazni tudtak és látták, mi történik külföldön, főleg Angliában. Hazatérve írásaikban, beszédekben, gyakorlati kezdeményezéseikkel, ténykedéseikkel megkísérelték felrázni az országot „Pató Pál uras” világából.

Kép 1. Széchenyi „Hitel” c. könyvének címlapja (1830). Kép 2. Széchenyi István (Barabás Miklós, 1836, vázlat, forrás: OSZK) Kép 3. Nagycenk, a Széchenyiek családi kúriája (Fotó: T.Z.)

Széchenyi állt a gazdasági reformtörekvések élére, írásaival, közéleti szereplésével és számtalan gyakorlati kezdeményezésével. Az első modernizációs terve a lótenyésztés és a hazai lóverseny megteremtése. A Tudós Társaság (Tudományos Akadémia) alapítására felajánlotta éves jövedelmét. Részt vett a Nemzeti Kaszinó megalapításában, amelynek az volt a célja, hogy fórumot teremtsen a politikai, társadalmi és gazdasági kérdések megvitatására. A Duna és a Tisza szabályozását kezdeményezte és a Duna hajózhatóvá tétele érdekében tett javaslatai alapján, mint király biztos, vezette is a konkrét munkálatokat. Az első gőzhajó Pest-Buda és Zimony között 1831 tavaszán közlekedett. Az ő kezdeményezésére indult meg a gőzhajózás a Balatonon is 1836 őszén. Kezdeményezője volt a Lánchíd megépítésének. 1848-ban Batthyányi Lajos miniszterelnök felkérésére elvállalta kormányában a közlekedési és közmunkaügyi tárca vezetését. A közlekedés fejlődése egyébként az ipari forradalmat megélt Európában is létfontosságú volt a gazdasági fejlődés kibontakozásához. Végül a Kossuthal való folyamatos ellentéte felőrölte egészségét és megbomlott elmeállapotban, gyanús körülmények között a dőblingi gyógyintézetben halt meg.

A Lánchíd 1839-1849 (William Tierney Clark) (Fotó: L.É.)

A reform-korban az építészetben a klasszicizmussal felzárkóztunk Európa nyugati feléhez, ahol más gazdasági alapokon és már korábban létrejött ez a stílus. A gazdasági különbségek azonban természetesen az építészetben is nyomon követhetők. A hazai klasszicizmusban nem találjuk a Nyugat-Európában természetesnek vehető reprezentációt. A hazai klasszicista épületek pénzhiány miatt kisebbek, mint a tőlünk nyugatra lévők, a praktikum és a gyakorlatiasság, a tiszta, áttekinthető alaprajz határozza meg belső szervezésüket. Az épületek tömege is egyszerű, nyugodt, horizontális tagolással, az ablaksorok ismétlődő motívumaival. Csak a bejáratot hangsúlyozza az előtte lévő, a tömegből kiemelkedő közép-rizalit. Mivel a megyék, a vármegyei igazgatás politikai szerepe is erősödik ebben a korban, sorra épülnek a klasszicista megyeházák, de épülnek szállodák, színházak, kaszinók és természetesen lakóházak is.

Emblematikus klasszicista épület ebből a korból a Magyar Nemzeti Múzeum, tiszta egyszerű formálása, racionális alaprajza miatt, de főleg az itt zajlott 1848. március 15-i események miatt. Városszerkezeti helyzete, a zsúfolt pesti belvárosban lévő nagy parkosított telke kedvelt pihenőhelye a pestieknek és múzeumot látogató turistáknak.

Nemzeti Múzeum (Pollack Mihály 1837-1846) (Fotók: T.Z.)

A szekszárdi Régi Megyeháza (Pollack Mihály 1828-33) (Fotók: T.Z.)

Pesti Megyeháza (Zitterbarh Mátyás 1829-32)

A hazai klasszicista építészeti tarjuk az építészeti stílusok közül egyértelműen magyarnak, a nemzeti érzület szimbólumának.

Fontos kiemelni, hogy a római katolikus egyház és a református egyház hazai főtemploma is ebben a korszakban, klasszicista építészeti formák szerint épült.

A reformkori gazdaságfejlesztés az ipari forradalom tényleges feltételeinek hiánya miatt nem tudott kibontakozni. A reformkor – mint ahogyan a nevében is benne van – a reformok időszaka volt. A társadalom magára találása, önazonosságának keresése és megfogalmazása jellemezte, és az 1848. március 15-be torkollott. A fiataloknak ez a forradalmi megmozdulása szinkronban volt az európai történésekkel, ahol a francia felvilágosodás eszméin felnőtt nemzedék forradalmak kirobbantásával akarta a változásokat kikényszeríteni. Egész Európát áthatotta a nemzetállamok létrehozásának eszméje, s ez nálunk a Habsburgoktól való függetlenedést jelentette. Ennek a minden tekintetben pezsgő időszaknak egyértelmű folytatása volt a szabadságharc. Ez azonban az osztrák és orosz túlerő ellenében elbukott, utána pedig egy közvetlen elnyomás és teljes kiszolgáltatottság következett. A „Bach korszakban”, a reformkorban megindult lassú gazdaságfejlődés folytatásáról sem lehetett szó.

Esztergom, Bazilika (Hild József 1839-56) (Fotók: T.Z.)

Debrecen (Péchy Mihály 185-21)

Összefoglalva:

Az ipari forradalommal a világ új fejlődési pályára állt rá. A korábbi manufaktúrákat felváltotta a gyáripár. A fejlődés bűvöletében mindent szabad volt, ami a termelés, a profit érdekében szükséges volt. Nyomorúságos munka- és lakáskörülmények a tömegesen a mezőgazdaságból kiszoruló, a városokba áramló tömegeknek. Az előrelátó tervezés szerepét az ideiglenesség vette át. Volt ugyan néhány vállalkozó, aki kiutat keresett ebből a helyzetből, de ezek különböző ideológiák talaján születtek,

eseti, alig megvalósult kísérletek voltak, nem volt befolyásuk az általános tendenciákra.

A másik oldalon az erősödő polgárság számára tervezett, kellemes, elegáns, döntően a klasszicizmus építészetének jegyében történő beépítések jöttek létre. Ezzel a városok kétfelé szakadtak.

Hazánkat az iparosodás ekkor még nem érintette, az csak a kiegyezés után indult meg, így ebből a kaotikus városfejlődési korszakból kimaradtunk. Ugyanakkor a főnemesség tagjai közül többen is, hazatérve Nyugat-Európai utazásaikból, írásaikkal és hatalmas földbirtokaik jövedelméből megpróbálták az ottani pozitív tapasztaltakat itthon is bevezetni. Ez az úgynevezett „reform-korban” zajlott, építészeti vonatkozásban a klasszicizmus jegyében.

12

A XIX. SZÁZAD MÁSODIK FELÉNEK POSZTLIBERÁLIS VÁROSÉPÍTÉSE

Barcelona 2013 (B.M.)

Az ipari forradalom és a hozzá kapcsolódó liberális várospolitikai szétzilálta a városokat, elviselhetetlen környezeti körülményeket teremtett. Erről az előző fejezetben részletesen volt szó. Most csak felidézni érdemes az ott leírtakat, hogy érthetővé váljon a poszt-liberális fordulat oka a városépítésben, ami egyben az építészet formakincsének változásával, új építészeti stílus megjelenésével is járt.

A század első felében a liberális kormányok nem tudtak megbirkózni a felgyülemlett feszültségekkel, amelyeket a század közepén kirobbant tüntetések, forradalmak is jeleztek. Marx és Engels 1848-ban kiadták a Kommunista Kiáltványt, a kommunista párt manifestumát. Elutasították az utópista megközelítéseket, nevezetesen Owen és Fourier elképzeléseit és világméretű harcot hirdettek a tőke, a kizsákmányolás ellen. Rájöttek, hogy a városok áldatlan állapotait, az ott felgyülemlett feszültségeket csak a városépítésre meghatározó befolyással bíró társadalmi, politikai rendszer megváltoztatásával lehet megoldani. A városok helyzete és az ezt a helyzetet előidéző politikai rendszer válságba sodródott. (Marx és Engels téziseit Lenin egy ugyancsak válságos helyzetben, mintegy fél évszázaddal később, 1917-ben ültette át a gyakorlatba, ennek következményeit jó pár évtizedig mi is közvetlenül átélhettük.)

Visszatérve az ipari forradalom városi hozadékaihoz, látható volt a politikai elit számára is a helyzet tarthatatlansága. A politikának lépnie kellett, tennie kellett valamit, hogy kifogja a szelet a vitorlából. Ehhez a városfejlesztésben is új megközelítések történtek. Felhagytak azzal a liberális elvvel, hogy mindent szabad, hogy az államnak nem szabad belenyúlni a városok fejlődésébe, azt hagyni kell a vállalkozók territóriumaként megvalósulni. A jobboldali kormányok rájöttek, hogy a helyzeten állami beavatkozások nélkül nem lehet változtatni. Franciaországban III. Napóleon, Bismarck Németországban és az angol jobboldal is erős állami kontrollt vezetett be a városfejlesztésben. Kialakult a városszövet egészét átfogó, poszt-liberális városfejlesztési politika. Mi történt tehát a gyakorlatban, mit jelent a poszt-liberális várospolitikai?

Mindenekelőtt tudni kell, hogy az egyes városfejlesztési filozófiák és az általuk fémjelzett korszakok nem egyik pillanatról a másikra változnak meg. Azt is jó tudni, hogy a különböző szellemi irányzatok némi kihagyás után újra és újra felszínre kerülnek, persze nem tisztán eredeti formájukban, hanem némi változtatásokkal kapcsolódnak szellemi elődjeikhez. Ezt tapasztaljuk az építészetben az antik formavilág feléledésével a reneszánszban, majd ennek mutációjával a barokkban és némely posztmodern irányzatban is a XX. század végén. Ugyanez a folyamat természetesen a városépítésben is tetten érhető. A reneszánsz tervek, amelyekről már volt szó, csak egyes városi terek kialakításában jelentkeztek. A központi hatalom által irányított, tervezett városépítési beavatkozások a barokkban kaptak jelentősebb teret, finanszírozást a hatalom reprezentációs igényeinek szolgálatában. Ezt természetesen csak tervezéssel, kemény szabályozásokkal tudták megvalósítani. A két hatalmi pólusnak megfelelően az egyházi reprezentáció jellemzően Rómában, de innen lebontódva még nálunk is megjelent a templomok és kolostorok

építészetében. A másik hatalmi pólus, a központosított monarchiák reprezentációja jellemzően Párizsban alakult ki a kastély együttesekkel és a „Place Royallal” a király dicsőségére létrehozott „királyi terekkel”.

A központi beavatkozások negligálása mellett már az ipari forradalmak városaiban is megindult egy kezdetleges szabályozás. Például Angliában megtiltották a szellőzés és megfelelő bevilágítás nélküli alagsori lakások építését. Ezek a szabályok azonban a már fennálló helyzeten alig változtattak valamit. Megindultak továbbá a polgárság számára a rendezett, szabályozott új beépítések (mint azt a korábbi fejezetben láttuk), de ezek csak tovább növelték a városokon belül a feszültséget a munkásnegyedek és a polgárok lakta területek között. Baj volt az is, hogy miközben a városok egy kis része korszerűsödött, átépült, a várostest egésze változatlan rendezetlenségben, a városok szerkezete mondhatni öröklött állapotában maradt. A lakosság jelentősen megnövekedett száma, nagyobb városokban ez a meglévő városszerkezet veszélyeztette a város egészének működését, alkalmatlanná vált a korábbiaktól eltérő új igények befogadására. A változtatásokat már nem lehetett kizárólag a magánbefektetőkre bízni, azt csak igen jelentős tervezési, szabályozási munkákkal, állami beavatkozásokkal és állami finanszírozással lehetett megoldani. Ennek persze, mint minden fordulatnak, a klasszikus ipari forradalom városfejlesztésében is jelentős előzményei voltak. A polgárság a saját környezetét már akkor is tervekre épülő szabályozásokkal alakította, mondhatni poszt-liberális elvek szerint. Ezek azonban csak a nagyvárosok kis, izolált, a városszövetből kiszakított részeit érintették.

Ezután új korszak bontakozott ki, a poszt-liberális városépítés korszaka. Ez döntően és karakterisztikusan megjelent az európai nagyvárosok fejlesztésében és a gyarmatosítások kapcsán szükségessé vált új gyarmati központok létrehozásában is. A folyamat hosszú ideig, több építési korszakot is átívelve folytatódott. Lényege megjelenik a mai városrendezési, szabályozási eljárásokban is. Ennek a korszaknak a nagy, az egész akkori várostestet átfogó szabályozásai, a nagy európai városok városszerkezetének ekkor történt átszabása a ma megélt nagyvárosi környezetnek mondhatni lényeges szerkezeti elemei.

Mi történt tehát konkrétan?

- Állami feladattá tették a befektetők és a tulajdonosok fejlesztésekkel kapcsolatos szándékainak koordinálását. Új megállapodásokat hoztak létre az ingatlanfejlesztők és az állam között, precízen szabályozták a két szféra hatáskörét, egymásmellettségének határait. Új városokat terveztek, meghatározva a fontosabb funkciók helyeit, a beépítés módját. Már lényegesen nagyobb telkeket tartalmaz egy ebből az időből származó londoni beépítési terv, ahol a közpark a beépített terület szerves részét képezi és biztosít területet az intézmények számára is.
- Szabályozásokkal határozták meg a magánbefektetők építési lehetőségeit. Ennek alapvető célja a főbb városszerkezeti utak területeinek kijelölése, az utak megépítéséhez szükséges kisajátítások előkészítése. Ugyanakkor

szabályozták a beépítési módot és az épületek magasságát, a szomszédos épületekhez való viszonyát is. Törvényekben rögzítették a kisajátítások lehetőségeit és feltételeit.

- Már ekkor megjelent az övezeti rendszer a szabályozásokban. Más szabályokat alkalmaztak a városok belső területein, a belvárosokban és másokat a városok periferiáin.

A terület központi részein igyekeztek a kereskedelmi funkcióknak prioritást biztosítani a földszinten, a szabályozás szerint a többi, iroda és lakás funkciót az emeleti részeken helyezték el és zárt sorú beépítéseket írtak elő.

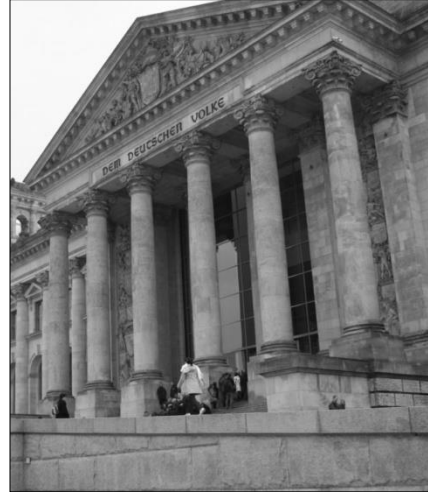
A városok periferiáin döntően zárt sorú beépítést engedélyeztek a szegények, a munkások sűrűn beépítésre kerülő szociális lakásainak területeinél. A nagyobb beépítésre újonnan bevont területeken az egyszerűbb és gyorsabb építés érdekében egy típust használtak és ezt sokszorozták meg a beépítésben. Ez a módszer rendkívül lélektelen, sivár hatást eredményezett. Az angliai földszintes, vagy földszint + 1 emeletes, ekkor született munkásnegyedek beépítései jól példázzák ezt az állapotot.

- Külön kijelölték a gazdagok szabadon álló beépítésű villáinak területeit, de a tipizálástól itt sem tudtak elrugaszkodni, bár itt már több típust ajánlottak.
- Egy, mondhatni harmadik övezetként jelent meg a korabeli szabályozásokban a városok melletti területeken a városokból mintegy „kitüremkedő” speciális funkciók és a vidéki, mezőgazdasági, rurális funkciók keveredése.
- Állami feladattá tették a város normális működését biztosító infrastruktúra (utak, közművek, vasút, iskolák, kórházak, városi zöldterületek, stb.) kiépítését. Ugyanakkor egyes ingatlanfejlesztők az intézmények közül néhányat saját finanszírozásban megvalósítottak a más ingatlanfejlesztőkkel szembeni verseny-előnyök megszerzése érdekében.

A poszt-liberális szellemiség jegyében hatalmas városszerkezeti beavatkozások, átépítések kezdődtek több európai fővárosban, Párizsban, Bécsben és Budapesten is. Lebontották a már feleslegessé vált városfalakat, helyükön körutakat építettek, a külső városrészekkel való kapcsolatokat sugár irányú utakkal oldották meg. Erre az európai városoknak a mintát III. Napóleon Párizsa, a Haussmann báró által irányított városszerkezeti beavatkozások adták. Új utakat vágtak be a középkori város-szövetbe és az így szabaddá vált területek lehetőséget adtak a polgári társadalom által igényelt új középületek elhelyezésére. A gazdasági lehetőségek is adottak voltak hatalmas bankok, tőzsdék, igazságügyi-paloták, múzeumok, operaházak építésére. Ezek a grandiózus középületek – részben romantikus felfogásban – stílustiszta követői voltak a történeti építészeti formálásnak, részben a történeti építészet összes elemeinek eszköztárát használva, ezek keverésével alakult ki az eklektikának hívták építészeti stílus. A történeti formák vegyítésével mindent szabad volt és érezhetővé vált, hogy ez a történeti építészetnek a hatyúdala. Ez a korszak volt az építészetben a historizmus kora.

Ezután már nem lehetett ebben a felfogásban újat hozni, az élet meg persze ment tovább. Ezt követően először a városképeket, az utcaképeket formáló építészetben,

majd később a településtervezésben is új irányzatoknak kellett megjelennie, szakítva a történeti formák kötöttségeivel. Ezt a változást vezette be a szecesszió, amely jó darabig együtt élt az eklektikával, majd a modernizmus térhódításával a történeti építészet végleg kikerült az építészet eszköztárából.

1. Brüsszel, Igazságügyi Palota (Joseph Poelaret 1866-83) a XIX. század legnagyobb épülete
2. Opera, Párizs (Charles Garnier 1860-75)
3. Reichstag, Berlin (Paul Wallot 1884-94) (Fotók: T.Z.)

Párizs városfejlődése a kezdetektől Haussmann városszerkezetéig

A város eredeti területe, egy említésre sem méltó, de folyamatosan lakott hely volt. A Kr.e. 200-as években gallok települtek itt le. Városukat, amit a Szajna Cité szigetén hoztak létre, Caesar foglalta el Kr.e. 52-ben, így területe az ókori Római Birodalom részévé vált. Ebből az időből és a kora középkorból alig maradt fenn valami. A helyzet változását az hozta, hogy Klodvig, frank uralkodó királyi várossá tette Párizst a VI. század elején. Ezzel indult meg a város centrális földrajzi elhelyezkedésén alapuló fejlődése, amelynek motorját a királyság központi politikai és igazgatási funkcióinak kiépülése jelentette. Fülöp Ágost építtette ki városfalát, amely a Quartier Latin és a Marais negyedét is védte. Híres egyetemét, a Sorbon-t 1253-ban alapították. A román építészeti korszakból csak töredékek maradtak fenn. Az egyetlen kivétel Saint-Denis román stílusban épített koronázó temploma, de a gótika indulásával ez is döntően gótikus formát kapott. Ennek átépítésével indult a gótika, amelyben a megnövekedett gazdasági erejének köszönhetően a város szinte tobzódott.

Ahogy Firenze volt a reneszánsz szülővárosa, a barokk Róma, Párizs mondhatni a gótika születési helye. Elég itt a város nevéből szinte elválaszthatatlan Notre Dame székesegyházra, vagy Sainte Chapelle kápolnára gondolni.

A gótikában a hatalmas, égbe törő székesegyházakat mintegy „cipőkanállal” illesztették be a települési szövet apró polgárházai közé, ezzel is élve a kontraszthatás lehetőségével, ami még hatalmasabbá tette a székesegyházak

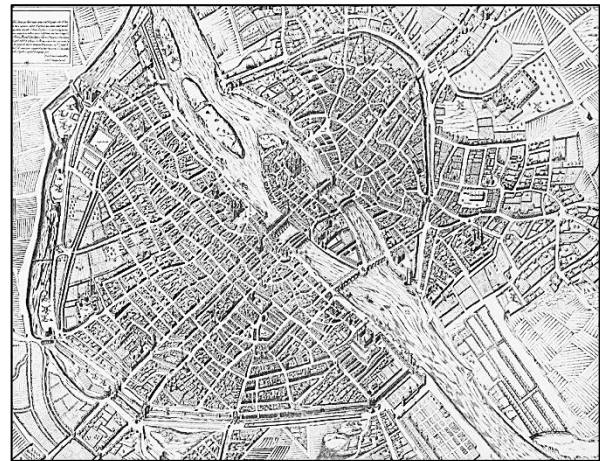
látványát. A később megváltozott városépítészeti elvek szerint, ha tudták, a katedrálisokat kiszabadították eredeti környezetükből és nagy előterekkel gondolták ünnepélyesebbé tenni megjelenésüket. Így járt a Notre Dame is, amely elvesztve környezetének sűrű középkori beépítését, ma az előtte lévő hatalmas üres tér hatására látványban szinte összezsugorodott.

Párizs a középkorban gyakorlatilag három részből állt:

- a „Cité”, a sziget, amely a gall népesség lakóhelye volt,
- „l’Université”, az egyetem, ahol 1210-ben Abélard megalapította Genovéa hegyén a később híressé vált egyetem, a Sorbonne elődjét a Szajna bal partján, ahol korábban a rómaiak alapítottak egy kolóniát,
- a „Ville”, a város a Szajna jobb partján volt a kereskedők szervezeteinek és a városi adminisztrációnak az épületeivel.

A gótikus Notre Dame 1169-1260 (Mi Asszonyunk) templom Párizs szívében a Szajna szigetén, a „Cité”-n (Fotó: L.É.)

Párizs 1609-ből, ahol jól látszanak a középkori városfalak és az általuk közrefogott városrészek³⁰

Ahogy az a középkori városokban lenni szokott, a városok kivételezett helyzete miatt a népesség itt is lassan, de folyamatosan nőtt. A XVI. században már mintegy 2-300.000 főre becsülik Párizs népességét, így megjelentek lakóterületek a falakon kívül is. A középkori városfejlődés azonban itt is rendkívül hektikus volt. Hol az éhínség, hol a járványok tizedelték a népességet és akasztották meg a fejlődést. Máskor a vallásháborúk és a rendkívül rossz közállapotok változtatták szinte romhalmazzá a várost. A reneszánsz királyok is inkább a Loire völgyében megépített kastélyaikban laktak.

Fordulat akkor következett be, amikor 1528-ban I. Ferenc hozzálátott a Szajna jobb partján álló királyi kastély, a Louvre felújításához. A 17. században a királyi udvar ugyan kiköltözött a városból Versailles-ba, de ez nem vetette vissza jelentékenyen a város további növekedését.

³⁰ Forrás: oldmapsofparis.com, L.É. gyűjtése

A XVII. században a város ismét rohamosan fejlődik, köszönhetően annak, hogy az ország fejlesztésekre fordítható szinte teljes költségvetését Párizsban költötték el. Ez jelentősen erősítette a főváros országon belüli súlyát. Ekkor alapozódott meg Párizs olyan mértékű mai dominanciája Franciaországban, ami Európában csak nálunk, Budapest helyzetéhez hasonlítható.

Nézzük, mi történt valójában, miből állt Párizs „modernizációs” időszaka?

- Létrehozták a későbbi modern közigazgatás alapjait (a Pénzügyi, az Erődítések és az Utak Főfelügyelőségeit)
- Megerősítették az 1370-ben, V. Károly idejében megépített városfalakat és egyben új külvárosokat is bekapcsoltak a védett területekbe.
- Nagyszabású útépitési munkák kezdődtek, vízvezetékeket és csapadék csatornákat építettek.
- Több új, jelentős, formailag keményen szabályozott, egységes homlokzatokkal határolt közteret hoztak létre Ilyen volt például a Place Royale (a Place des Voges) a Marais negyedben, vagy az alaprajzában háromszög alakot formáló Place Dauphine a Pont Neuf szigeti bejáratánál.
- Megnagyobbították, városnegyed nagyságúra növelték a királyi palotát, a Louvre-t,
- Kialakították a „Nagy Tengelyt”, az Avenue des Champs Élysées ma is Párizs legelegánsabb útvonala.
- Kiépítették a Rue de Rivolit.
- Megépítették a Invalidusok hatalmas templomegyüttesét., és a sort még jócskán lehetne folytatni.

Ezeket a nagyszabású munkálatokat tetőzték még a III. Napóleon idején Haussmann báró irányításával fémjelzett, hatalmas, városszerkezet formáló munkálatok.

Franciaországban a Második Császárság (Le Second Empire) alatt, III. Napóleon idején igen rövid idő alatt alakították át Párizst az új polgári berendezkedés igényei szerint. Olyan új városszerkezetet hoztak létre, amely máig meghatározza a város struktúráját és amely ma is működőképes.

Mindenekelőtt meghozták azokat a törvényeket, amelyek lehetővé tették a nagy városszerkezeti átalakítást. Törvényileg rögzítették a kisajátítások módját, lehetővé téve a szükséges területek gyors megszerzését, szabályozták az új beépítések egészségügyi berendezéseit. Gyakorlatilag minden feltétel rendelkezésre állt egy új, korszerű városszerkezet kialakításához, amely aztán bizonyította a poszt-liberális beavatkozások egyértelmű sikerét és egyben mintául szolgált más európai fővárosok szerkezeti átszabásához is.

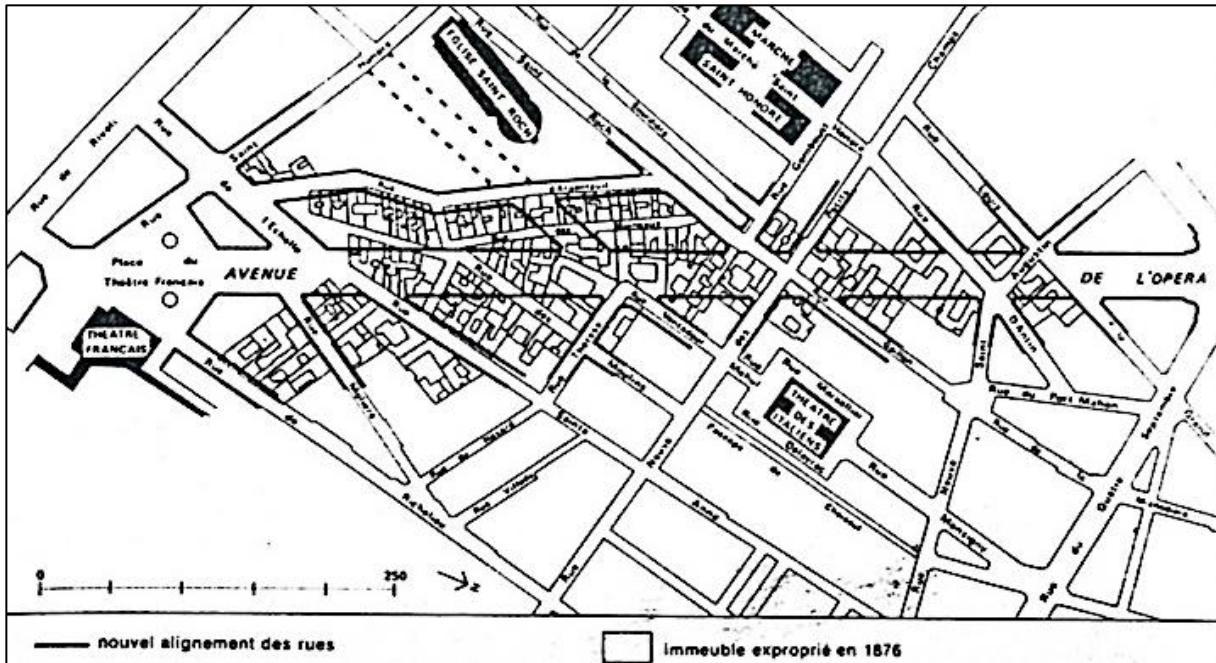
III. Napóleon szinte teljhatalmat adott Haussmann bárónak a munkálatok megszervezésére. A középkori városszövetbe új, széles utakat nyitottak, irtózat

bontások árán. Egy korabeli karikatúra is úgy ábrázolja a bárót, mint Párizs elbontóját.

Haussmann a belső városrészekben mintegy 50 km hosszban szüntetett meg középkori utcákat és ennek árán kb. 95 km hosszban építette ki az új, széles, ma is használt közlekedési artériákat. A beavatkozásokat a külső városrészekre is kiterjesztette, ahol mintegy 70 km hosszban épített ki új széles közlekedési utakat. Az új utak kapcsolódása a meglévő városszerkezeti elemekhez azonban gyakran problémákat okozott, és az ilyen helyeken létrejött új beépítések egy, a mai Párizsra jellemző, hegyesszögbe kifutó új épületformákat, az úgynevezett „vasaló házak” megjelenését eredményezték.

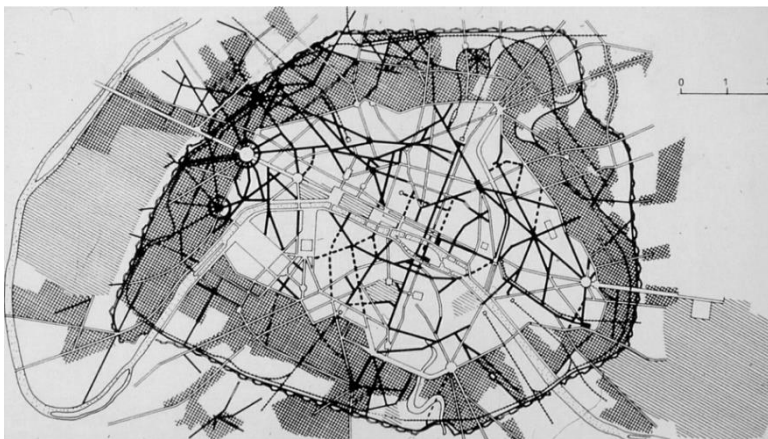
„Vasaló házak” Párizsban (Fotó: T.Z.)

Az Avenue de L'Opera kiépítéséhez szükséges kisajátítások területe, amelyeket az 1850-es kisajátítási törvény alapján vettek birtokba. A jelzett épületek kerültek bontásra³¹.

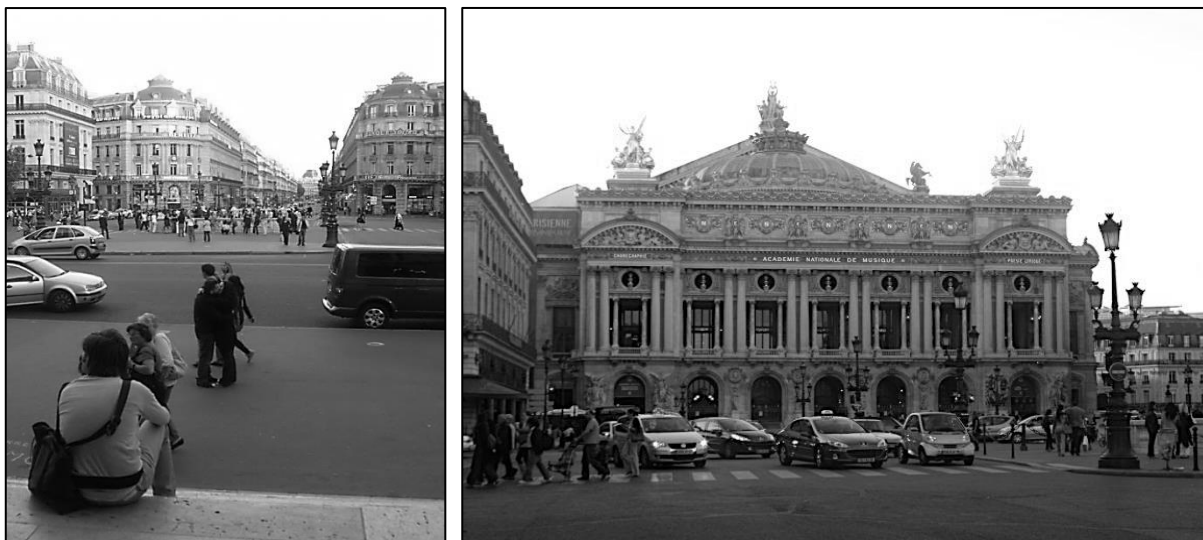
A rendszerváltás előtti hazai szakirodalom, némi politikai töltettel azt hangsúlyozta ki, hogy ennek a hatalmas munkának az volt a célja, hogy a gyakori tüntetések leveréséhez a hatalom katonái gyorsan felvonulhassanak, és ellenőrzésük alatt tarthassák a szűk középkori utcákat is. Nyilván ez is szerepet játszott a döntésekben, de az egész szerkezet átalakítást látva ennél jelentősebb és máig is élő célok vezérelhették a fejlesztéspolitikai döntéseket.

Vízvezetékeket, csatornákat építettek, bevezették az utcai gázvilágítást, lófogatos omnibuszokkal megindították a tömegközlekedést, iskolákat, kórházakat, laktanyákat és börtönöket építettek. Városszerkezetileg az új utak mellett- szinte azokkal azonos - fontossággal bírt a történeti városhoz kapcsolódó két nagy park létrehozása, a Bois de Boulogne és a Bois de Vincenne, amelyek máig Párizs tüdejeként és fontos kirándulási célpontként működnek.

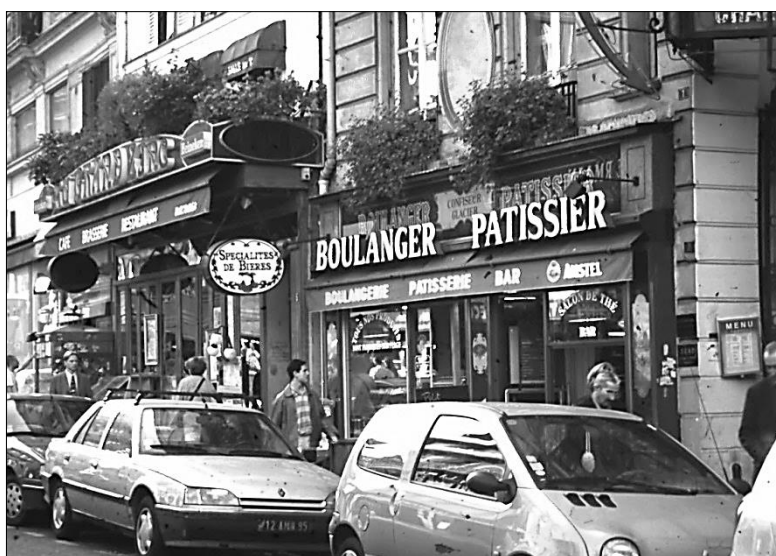
Haussmann városzerkezet átalakító munkáinak sematikus rajza 1853-ból, ahol feketén vannak feltüntetve az ekkor készült új utak, kockázottan a városfalakon belüli új lakónegyedek és a falakon kívül, vonalasan jelezve a két nagy zöldterület, a Bois de Boulogne és a Bois de Vincennes (Forrás: Society&Space online)

³¹ Leonardo Benevolo: Histoire de la ville, 393. old.

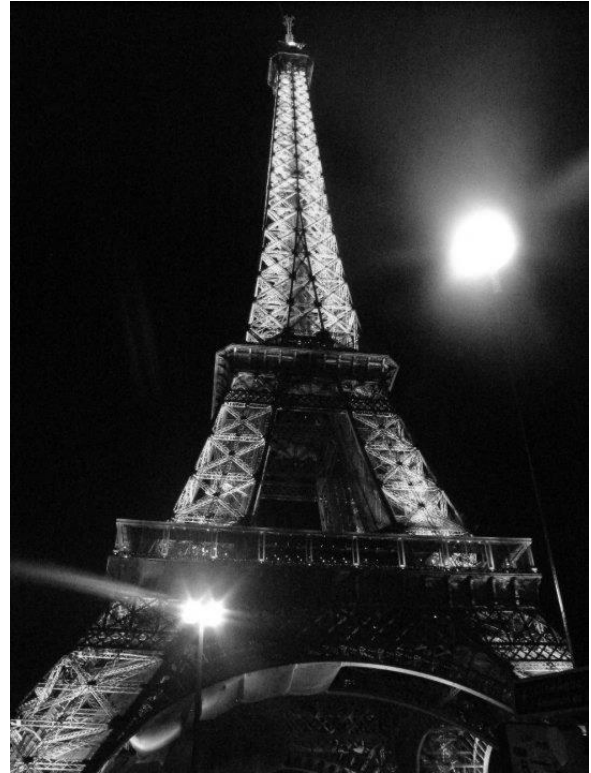
Garnier Operájának környezete és az Avenue de L'Opera mai képe (Fotó: L.É.)

Ezek a hatalmas munkálatok, ahogyan az ilyen gyors és nagy városfejlesztési akciók során lenni szokott, igen komoly adósságot eredményeztek, mert a fedezetet döntően a bankok kölcsöneiből finanszírozták, amelynek csőd lett a következménye. Viszont Párizs népessége igen rövid alatt majd a duplájára nőtt, elérte a 2 milliót és kialakult egy új, polgári főváros, a mai Párizs.

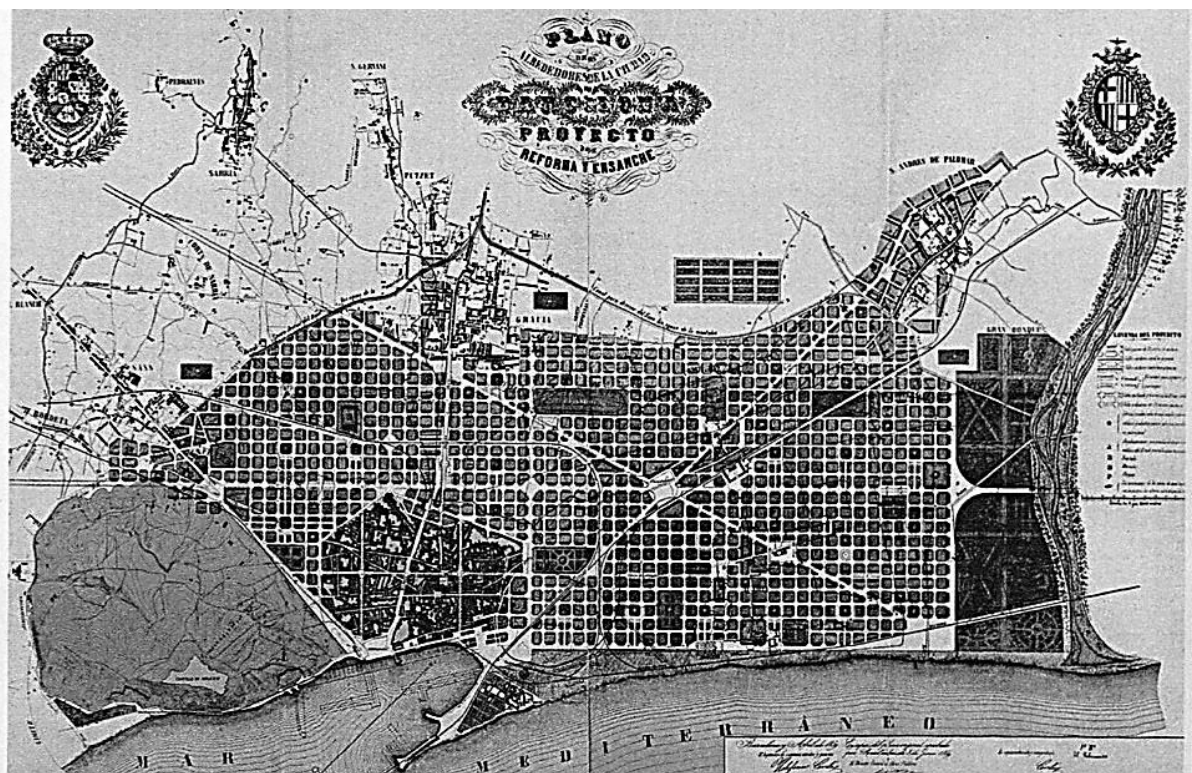
A bulvárok izgalmas világa (Fotó: T.Z.)

A város egészének gyors szerkezeti átalakulása, az akkori modernizációja tette lehetővé, hogy Párizs sikeresen megszervezhesse az 1889-es világkiállítást, amelynek emblémája az Eiffel torony lett. Szerkezeti kialakítása megalapozta a franciák, különösen Párizs máig tartó vonzódását a legújabb technikai megoldásokhoz, a legmodernebbnek tartott építészetéhez. Ebben nagy szerepe volt Francois Mitterrand-nak, az ország elnökének (1981-től 1995-ig), aki a nagy projekteken teljhatalmúan döntött építészeti kérdésekben is.

Az Eiffel torony, Párizs emblémája (Fotó: L.É.)

*Párizs Haussmann féle átszabása, hatalmas modernizációs munkája a megerősödött polgárság igényeit kielégítő új városforma megteremtésében mintául szolgált az európai fővárosoknak. A francia példa ismeretében XIX. század második felében sorra hasonló nagy városfejlesztési projektek indultak Európa nagyvárosaiban. Példának elég Firenzét, Barcelonát, Bécsét és Budapestet említeni. Jól megfigyelhető, hogy nem szolgai másolások történtek, hanem mindenütt a helyi adottságok alapján alakították ki a terveket. Cerda 1859-es Barcelona terve egy jelentős új területtel bővítette a várost, ahol sugárutak fogják össze a négyzethálóba szervezett lakóterületet. Firenzében a belső városrész határán körutat terveztek és innen indult egy új úthálózat a külső területek feltárására. Párizshoz hasonlóan itt is nagy zöldterületeket terveztek a beépítésre szánt területek külső határa mentén.

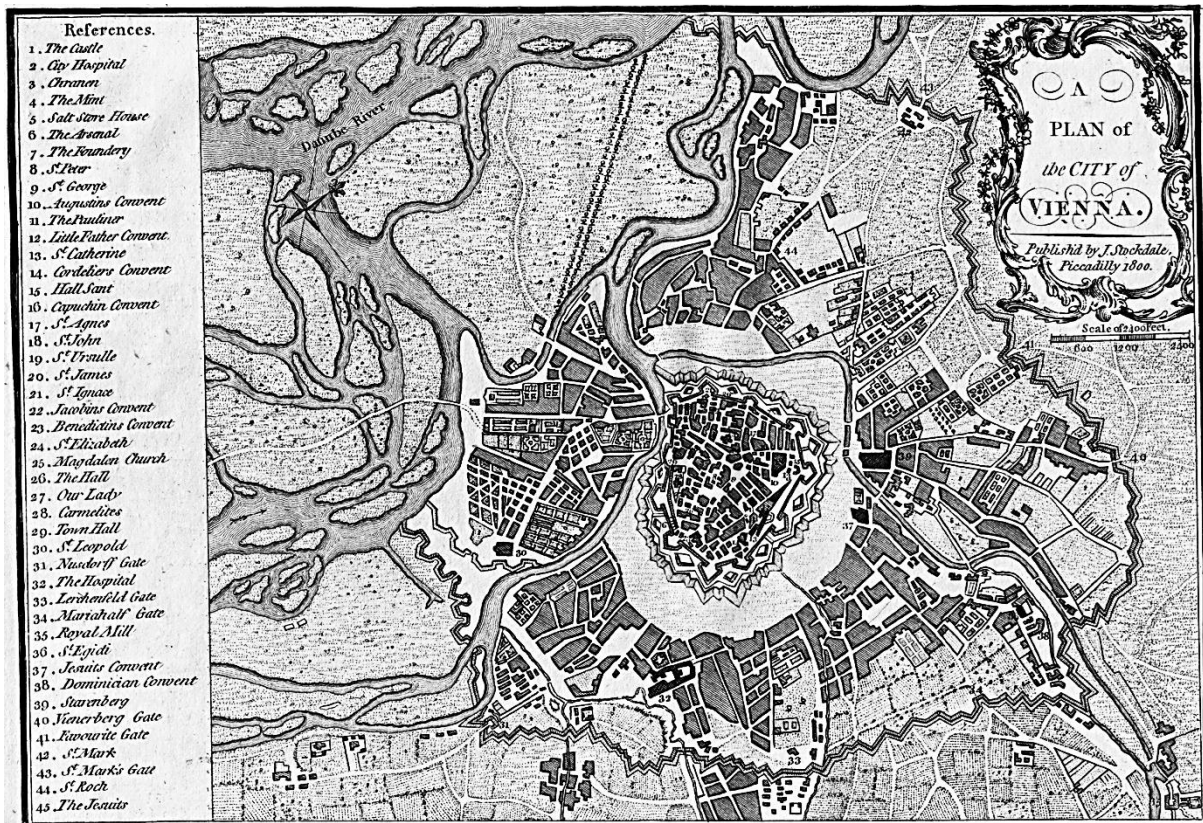
Barcelona Cerda által jelzett 1859-es terve³² (L.É. gyűjtése)

Budapestet gyakorlatilag Bécs mintájára fejlesztették. Mindkét város sugaras-gyűrűs rendszert épített ki, az adottságok miatti kisebb-nagyobb törésekkel. A Duna azonban mindkét városban megszakította, megállította a körutak folyamát.

Bécs

Bécsnek is volt római története, mint minden jelentősebb európai városnak. A római időkben Vindobonának hívták az itt lévő települést. A Nyugatrómai Birodalom szétesése után sokáig szinte semmi nem maradt fenn az itteni életről, legfeljebb a magyarok támadásairól szólnak a krónikák. Az első Habsburg-házi király az 1280-as években vonult be Bécsbe. A középkori Bécs erődített város volt, a falaknak Ferenc József császár rendeletére történt lebontása után a szabaddá vált területek kitűnő adottságot képeztek körutak építésére. A bécsi körutak, a nagy városszerkezeti átalakítások miatt tárgyaljuk itt a várost.

³² Forrás: dencityatlas.org

A középkori erődített város 1800-ból, kiadta: J. Stockdale, Piccadilly, London (Forrás: Jeruzsálemi Héber Egyetem Könyvtára)

A gótikának talán egész Ausztriában legszebb és legfontosabb épülete a bécsi Stephansdom. Mint a gótikus katedrálisokat mindenütt, a Stephansdom homlokzatát is szinte állandóan restaurálják. A döntően mészkőből faragott kőszobrász munkák, a kőcsipkék a savas levegő hatására ott is állandóan mállanak. A budapesti Parlament homlokzatát is hasonló okokból kell gyakran megújítani.

A Stephansdom épülete Bécs központjában (1455-1510) (Fotó: L.É.)

A belváros mai arculatára a barokk és a szecesszió a jellemző. Barokk épületek díszítik a Grabent, a bécsi belváros fontos gyalogos utcáját, és sorra épültek a város körül a barokk paloták. Ezek közül a legjelentősebb a schönbrunni palotakomplexum.

Schönbrunn (Fischer von Erlach 1695-1713), Graben utcakép (Fotók: T.Z.)

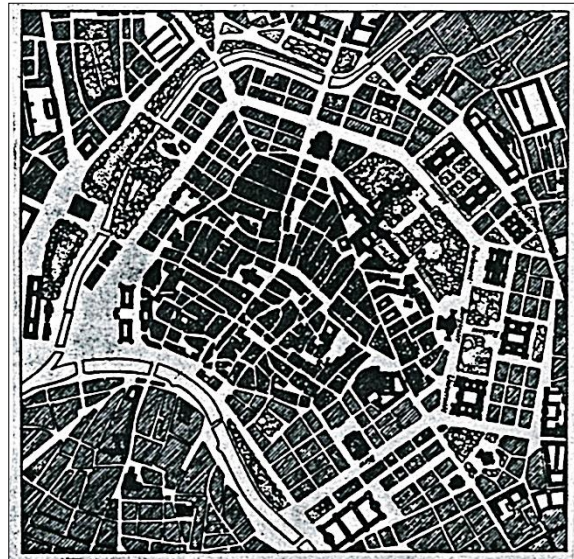
Graben, utcakép

Hofburg és a Burg bejárat szörnnye (Fotók: T.Z.)

Ezt a lehetőséget kihasználva épült ki a belső körút, a Ring és a külső, bár töredezett nyomvonalú körút, a Gürtel. A sugárutak a Ringre futnak be, ez osztja el forgalmukat.

Ezek tengelye gyakran a belváros főterén magasodó Stephansdom tornya felé mutat. Mindez a Duna jobb partján történt, tehát a körutak nem igazi, hanem csak „félkörutak”. A bal parton nem terveztek fejlesztéseket, ezért ezek az új utak a Duna csatorna vonalában befejeződtek. Új igények szerinti beavatkozásról volt szó, egy új polgári városi berendezkedést realizáltak. Ehhez egy sereg új középületre volt szükség, jórészt olyanokra, amelyeknek nem voltak korábról előzményei. Ezért a Ringen egy sereg új középület létesült. Felépült a börze, az egyetem, a parlament, a városháza, az igazságügyi palota, színház, múzeumok és az operaház. A nagy épületek monumentalitását parkokkal, zöldterületekkel oldották fel.

Bécs központja a XIX. század első felén és a XIX. század második felében, a Ring kiépítése után / <https://www.oldmapsonline.org/>

Középületek a belső körút mentén, zöld előterekkel (Városháza, Parlament, Kunsthistorisches Múzeum) (Fotók: T. Z.)

A városban jelentős nyomokat hagyott a modern építészet is. Emblematikus példája ennek a belvárosban Hans Hollein kis ékszerbolt kirakata és nagy plázája a Haas ház a Stephansplatzon. A belső városrészben az UNO Stadt, az ENSZ Városrész irodaházait kell említeni, de a külvárosokban is érdemes bolyongani, mert ott is lehet meglepetéseket találni.

Fotók: 1.Hans Hollein: Retti üzletportál a Grabenen (1964-65). 2. Haas ház a Stephansplatzon (Hans Hollein 1987-90). 3. Hollywood Multiplex Bécs külvárosában (Rüdibger Lainer 2001) (Fotók: T.Z.)

Hazai történések, Budapest és Szeged

Az 1848-49-es szabadságharc leverését követően az ország a Habsburg Birodalom egyik tartománya lett. Az 1867-ben létrejött „kiegyezés” alapvető változásokat hozott politikai és gazdasági téren is. Az ország az Osztrák Birodalommal majdnem egyenrangú politikai helyzetbe került, létrejött a dualizmus, ami önmagában is jelentős gazdasági fejlődést indukált. Az önállóvá vált ország működtetéséhez jelentős számú új középületre volt szükség. A kialakuló polgárság épületigényét is gyors lépésekben ki kellett elégíteni. Ezt a folyamatot figyelhettük meg Nyugat-Európában is. Fellendült az építőipar, ami a gazdasági fejlődés motorjává vált. A legfontosabb építető az állam lett. Budapest fejlődését jelentősen segítette, hogy 1873-ban Buda, Pest és Óbuda egyesítésével létrejött az egységes főváros is.

A gazdaság gyors fejlődése csak a kiegyezés után indulhatott meg. Mi midig késésben, fáziseltolódásban vagyunk Nyugat-Európához képest. Magyarországon még ekkor is hiányzott a hazai pénztőke, a szaktudás. A gazdaságfejlesztés zömében idegen tőkével, idegen vállalkozókkal, idegen mesteremberekkel, szakmunkásokkal. indult meg, de a fejlődés üteme meglehetősen gyors volt. 1867 után osztrák, angol és francia tőkével több nagybank is alakult. A Rothschild család által alapított Magyar Általános Hitelbank túlélte az 1873-as tőzsdekrachot, és már hazai tőkével alakult például a Jelzáloghitelbank. Baross Gábor minisztersége idején a Magyar Államvasutak az ország legnagyobb vállalata lett. Beindult Fiume fejlesztése is, és 1882-ben megalakult az Adriai Tengerhajózási Rt. Az iparfejlesztés a malomiparral indult meg. A Duna kedvező feltételeket teremtett a gabona és a liszt szállításához. Mindez azt eredményezte, hogy beindult Budapest rohamos fejlődése. Ez a belváros lakóterületeinek eklektikus beépítésében is olyannyira megjelent, hogy szinte ehhez kötődik bennünk a városiasság érzete.

Budapest is körutakat és sugárutakat épített, de ez a városszerkezeti rendszer csak a Duna bal partján, a sík alföldi területen tudott kiépülni. Persze, mint említettük, Bécsben is, más okokból, de hasonló volt a helyzet. A kiegyezés utáni gazdasági fellendülésben megépült a Kiskörút és a Nagykörút, a Sugárút (a mai Andrassy út). Bár igyekeztek hidakkal átvezetni a budai oldalra ezeket a „félkör-utakat”, de az ottani terepviszonyok és a beépítettség ezt csak részben tették lehetővé.

A tervezést és a kivitelezést is egy professzionális társaság, a Fővárosi Közmunkák Tanácsa végezte, amely a folyamat egészét kézben tartotta a szabályozási tervektől a területek megszerzéséig, a kialakított telkek eladásáig, a kivitelezésekig. Ma, amikor nagyon büszkék vagyunk a francia mintára megszervezett városfejlesztő társaságokra, nem árt megismerkedni a Fővárosi Közmunkák Tanácsával. Ez egy tökéletes, sőt a mai szervezeteknél szélesebb mozgástérrel rendelkező hazai városfejlesztő társaság volt, ahol a tervezés és a források kezelése egy kézben összpontosult. Ugyanígy hatásköre is rendkívül átfogó volt. Csak tanulságképpen érdemes áttekinteni pontosabban ennek a szervezetnek a feladatait és hatáskörét.

Feladatai:

- új közlekedési főútvonalak nyitása,
- a Fővárosi Pénzalap kezelése,
- nagyobb szabályozási munkák előkészítése,
- tervek, mérnöki felmérések készítése,
- a tervekre vonatkozó pályázati programok előkészítése,
- tervek készítése,

Hatáskörei:

- szabályalkotó,
- intézkedő,
- jóváhagyó,
- fellebbviteli,
- felügyeleti.

Érzékelhetjük, hogy ez a szervezet a mai fogalmaink szerinti önkormányzati és kormányzati, tervezési, pénzügyi, projektmenedzseri feladatokat látott el.

A Közmunka Tanácsot törvényi úton hozták létre, az 1870 évi X. törvénycikkben, ahol részletesen rögzítették működésének körülményeit is. Első elnöke maga a miniszterelnök, Andrassy Gyula, a műszaki Osztály vezetője Reitter Ferenc, akit a hazai urbanisztikai gondolkodás megteremtőjének is tartunk.

A Közmunka Tanács egészen 1948-ig élt, amikor a rendkívül centralizált rendszer már nem tudta ezt a független mozgástérrel, komoly hatáskörökkel rendelkező szervezetet tolerálni. Feladatait ekkor, legalábbis formálisan átszervezték az Építési és Közmunkaügyi Minisztériumba. Akkor már minden hatalom a „népé” volt, illetve a Kommunista Párté. Az ilyen erősen centralizált, diktatórikus hatalom a

városépítésben sem tudja elfogadni a még viszonylag autonóm szervezetek működését sem.

A Közmunka Tanács tevékenysége során felépült a külső körút, a Róbert Károly körút is, hidakkal átkötve a jobb partra, de a folytatás ott már nem tudott egyértelműen kiépülni.

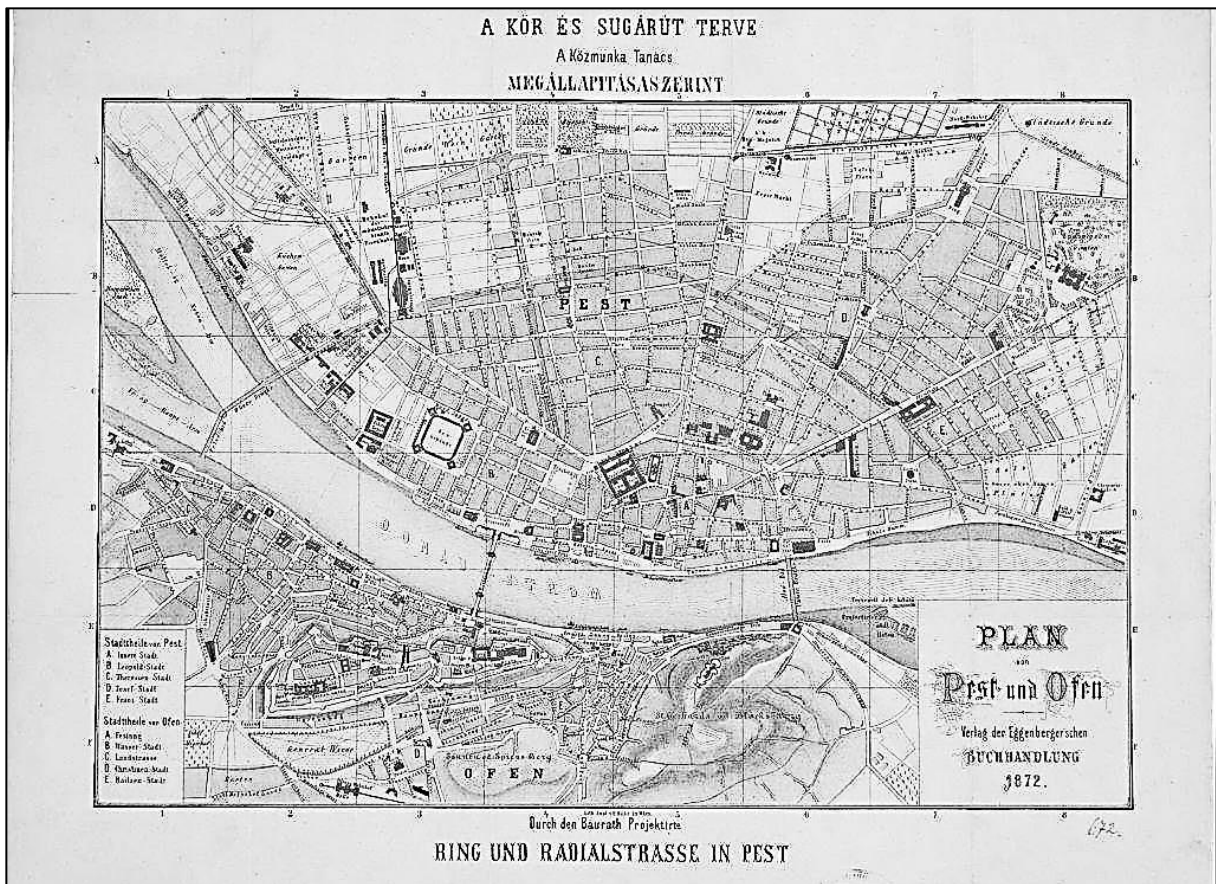
Legfontosabb munkái a már említett Sugárút, a Nagykörút kiépítése és szabályozása, a Duna szabályozása, a Duna-hidak helyének kijelölése, az Országház, a Halász Bástya, a millenniumi emlékmű felépítése volt. Ez a szervezet írta ki többek között 1871-ben azt a nemzetközi tervpályázatot Pest rendezésére, amelyet Lechner Lajos nyert meg. Ez a terv alapozta meg a nagy pesti szerkezet formáló beavatkozásokat.

A Nyugati pályaudvar a Nagykörúton,
Gustave Eiffel irodája, 1874-77

A Nagykörút egy szakasza ma (Fotók:T.Z.)

Pest térképe 1872-ből a Fővárosi Közmunkatanács új városszerkezeti útjaival, a Nagykörúttal és a Sugárúttal³³

Miközben kiépültek a körutak és a sugárút, részben ott, de városszerte is épültek a historizmus jegyében a hatalmas középületek, igazságügyi épületek, múzeumok a fővárosban és vidéken is.

Ybl Miklós építi az Operaházat, a Várkert Bazárt és a Szent István Bazilikát, Steindl Imre a Parlamentet, de fontos megbízásai voltak Schulek Frigyesnek, és Hauszmann Alajosnak is. Az ország nagyszabású ünneppsorozatral ünnepelte 1896-ban az

államalapítás ezredéves évfordulóját. Ennek jegyében épült fel a Hősök Tere is.

Kúria (ma Néprajzi Múzeum), Hauszmann Alajos, 1893-96 (Fotó: T. Z.)

³³ Forrás: Cultura magazin online (cultura.hu)

A Hősök tere a Sugár út végén

Szépművészeti Múzeum a Hősök terén

Steindl Imre: Országház, 1884-1902 (Fotók: T. Z.)

Az építészeti ízlésben az eklektikával párhuzamosan megjelentek a romantikus épületek, felidézve egy-egy történelmi korszak építészetét, a romanikát, a gótikát az olasz reneszánszt, vagy a mór, keleti és indiai építészeti formákat. Steindl Imre Országháza ennek az ízlésvilágnak a jegyében neogótikus épület.

Napjaink fővárosi problémája az ország úthálózatának Budapest központú sugaras rendszere. A vidéki nagyvárosok irányából bejövő utak átmenő forgalma feleslegesen terheli az egyébként is túlterhelt belvárost. Ezért a meglévő városszerkezet logikus folytatásaként épült meg a külső körgyűrű, de megint csak a bal parti, alföldi oldalon. A körgyűrű budai oldalon történő folytatásának egyelőre még az esélyét sem látni.

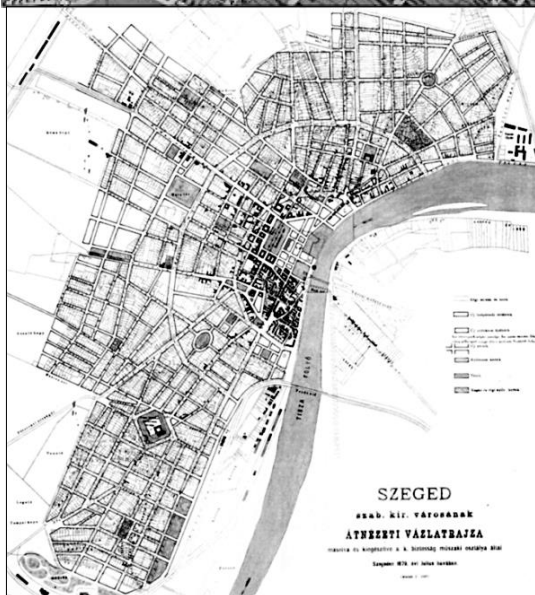
Voltak tervek szép számmal, amelyek egyáltalán nem, vagy csak részben valósultak meg. Ilyen volt az Erzsébet sugárút terve is, amelyről csak a Kiskörútról induló kapuépítménye ad ma is hírt.

Érdekes, hogy nálunk ezek a nagy városszerkezeti átalakítások Pesten az 1838-as árvíz után, Szegeden is kényszerűségből egy ugyancsak pusztító árvíz után jöttek létre. Szegeden egy teljesen új városszerkezet alakult, ahol az új struktúra kialakítását az 1879 márciusi nagy árvíz rettenetes rombolása tette lehetővé. Hatalmas területek szabadultak fel, és szükséges volt igen gyorsan szabályozni, hogy az árvíz sújtotta és romba dőlt területeken mi történjen. Itt is Lechner Lajos készítette el a terveket és itt is sugaras gyűrűs szerkezetet tervezett. A terv igen gyorsan, már 1879 szeptemberére elkészült. Mindenekelőtt a várost védő körtöltést kellett kiépíteni, szabályozni a Tiszát, feltölteni majd az egész várost. Természetesen tervek születtek a telkek átosztására, az új utak mentén az új telkek kijelölésére is.

Mindez hatalmas szervezőmunkát, egyeztetéseket követelt. A munkálatok központi vezénylésére jellemző, hogy Tisza Kálmán miniszterelnök kíséretében maga Ferenc József császár is felkereste az árvíz utáni várost pár nappal a katasztrófa után és a császár hamarosan gyakorlatilag teljhatalommal felhatalmazott királyi biztost is kinevezett a miniszterelnök öccsének személyében, a helyreállítási munkálatok irányítására.

Szeged 1850-es keltezésű úgynevezett Bainville-féle történeti térképe az árvíz előtti időkből³⁴

Lechner Lajos terve Szeged árvíz utáni városszerkezetére³⁵

³⁴ Magyar Várostörténeti Atlasz 3., SZEGED, 2014

³⁵ Kiss Lajos szegedi várostérkép gyűjteményéből

Szeged
belvárosának mai
képe (T.Z.)

A XIX. század első felében, a reformkor idején, a hazai építészetben volt egy korszak, amire nagyon büszkék vagyunk, ez a hazai klasszicizmus. Ez a nemzet magára találásának, a nemzet identitása keresésének időszaka, amit az építészetben egy nyugodt, sallangoktól mentes, tiszta stílusban találtak meg. A reformkorban a korábban a főnemesek által behívott idegen építészeket felváltották az itt élő építőmesterek, akik közül Pollack Mihályt, Hild Józsefet és Kühner Pált kell feltétlenül megemlíteni. Kühner építette az esztergomi bazilikát, amit Hild koronázott meg a kupolával. Pollack a Nemzeti Múzeum építésével írta be magát a hazai építészettörténetbe.

Pest még az árvíz előtt egy sor klasszicista magánpalotával dicsekedhetett, egytől egyig dísztelen, síkban tartott homlokzatokkal, egyforma ereszmagasságokkal. Lyka Károly is kiemeli, hogy ezek az épületek elsősorban Lipótvárosnak adtak viszonylag egységes arculatot.³⁶

Összefoglalva

A korszak nagy vívmánya a városfejlesztés és rendezés települési szintű tervezésének megindulása volt. Ekkor alakult ki a mai nagyvárosok településszerkezete a körutakkal, sugárutakkal. Az új utak mentén a rendelkezésre álló területek beépítése a történelmi múlt stílusainak egészét felhasználó, mintegy zárásaként összefoglaló historizmus jegyében történt.

³⁶ Lyka Károly: A művészetek története I. Magyar építészet, Klasszicizmus és Romantika fejezet

13

A SZECESSZIÓ MEGJELENÉSE A VÁROSOKBAN A XIX. ÉS A XX. SZÁZADFORDULÓJÁN

Bécs 2011 (B.M.)

A XIX. század végére, a századforduló idejére befejeződtek a nagy európai városokban a városszerkezet-átalakítási munkálatok. A hatalmas költségekkel létrehozott széles, új útvonalak biztosították a városok működőképességét. Elérkezett az idő arra, hogy a vagyonosodó nagypolgárság kitöltse a szerkezeti vázat. Ez elsősorban a nagy, új, korábban nem volt középületek telepítésével, már az új utak nyitását követően megindult. Ezek az épületek a romantika, a historizmus, az eklektika jegyében születtek. Felépültek az új társadalmi berendezkedés működtetéséhez szükséges intézmények: parlamentek, bankok, tőzsdék, igazságügyi paloták.

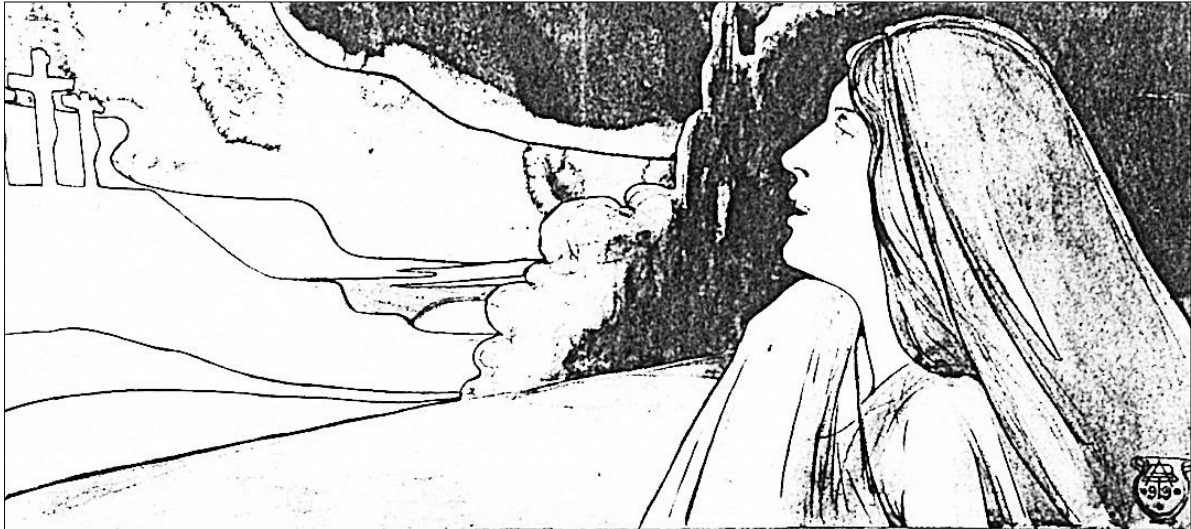
A történeti építészet fegyvertára azonban lassan kimerült, onnan már nem lehetett új inspirációt meríteni. A polgárság a hatalmas eklektikus épületek grandiózus, rideg világa után a saját környezetében meghittebb, melegebb világot akart. A stílusváltás a művészet, az iparművészet, majd az építészet területén is lassan elkerülhetlenné vált. „Záróakkord és újrakezdés”³⁷, így fogalmazza meg a szecesszió helyét a stílusok folyamában Gabriele Fahr-Becker.

1897-ben Bécsben majdnem ötven művész kivonult az akadémizmust preferáló művészeti központból, hogy hitet tegyen egy új művészet mellett. A hagyományos, akadémikus megközelítést a képzőművészek, iparművészek tudták viszonylag gyorsan felváltani az új szellemiséggel, hiszen itt az alkotások költségei össze sem vethetők az építési munkálatokéval. Az erotika jegyében felfedezték a női test szépségeit is.

A historizmussal párhuzamosan egy azzal szembenálló művészet jött létre, a szecesszió, teljesen új kifejezésmóddal. A szecesszióval, majd a modernizmus szárnypróbálgatásaival beköszöntött a formálásnak egy, a történeti építészettől elszakadó új vonulata. Virtuóz megoldások, luxus. Ez volt az a kor, amikor a polgárság már nem csak a szükséges új intézményeivel, hanem saját kényelmével is törődött. Az első világháború kitöréséig tartó „boldog békeidőben” a szecesszió jegyében születtek az új épületek, átalakultak a lakásbelsőik, a bútorok. A polgárság komoly célközönsége volt ezeknek a munkáknak, hiszen lakókörnyezetét, vitrinjeit lehetett megtölteni a szecessziós porcelánokkal.

A szecesszió gyakorlatilag díszítőművészet volt. Kígyózó, organikus vonalak, stilizált virág és állat motívumok, szimbolizmus és erotika jellemezték ezeket a munkákat. Fantasztikus kézműipari minőségben készültek a természetet átlényegítő formák, ornamentikák. A pécsi Zsolnay gyár munkáival mi is sikeresen részt vettünk a szecesszió hazai megjelenítésében. Nem véletlenül nyert nagydíjat a gyár az 1889-es párizsi világkiállításon.

³⁷ Gabriele Fahr-Becker (2004) Szecesszió, Vince Kiadó, 7. oldal

Apáti Abt Sándor: „Golgota”, eozinfestéses fehér-cserép kép 1899, terv a Zsolnay gyárból (eredetije az Iparművészeti Múzeumban található)

Apáti Abt Sándor Luna című mellszobra és magyaros motívumokkal díszített váza a Gyugyi gyűjteményből (Pécs, Zsolnay Kulturális Központ) (Fotók: L.É.)

Az új stílusra nálunk az Ausztriából átvett szecessziót kifejezést használjuk, ugyanezt német nyelvterületen Jugendstilnek (fiatal stílus), a franciáknál és Belgiumban Art Nouveau-nak (új művészet), Spanyolországban Modernisme-nek (modernizmus) hívják. A különböző nevek alatt futó szecesszió országonként és alkotóként differenciálódott, de lényegi jegyeit a mintegy 25 éves fennállása alatt mindenütt megtartotta.

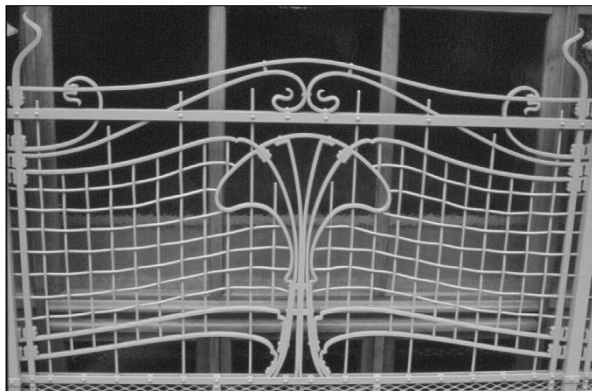
Az építészettörténet egyes kutatói szerint az építészet egész történetében alapjaiban csak három egymástól határozottan, alapjaiban elváló stílusirányzatot lehet megkülönböztetni, a klasszikus stílust, a gótikát és a modernizmust. A szecesszióval megjelent az építészettörténet folyamatában ez az önmagában nagyon összetett, a

modern periódust előkészítő, annak részévé vált stílusirányzat, amely kitérőkkel, sokfelé szakadva mondhatni napjainkig tart.

A magukat művészként manifesztáló építészek is részt vállaltak ebben a mozgalomban. Egy-egy épületnél az építészet is váltani tudott, követve a nagypolgárság díszítettség iránti igényét. A megbízók elvárásai ugyanis a magánszférából jöttek, vagy egy semleges megbízás esetén a magukat művésznek tartó építészek ambícióiból születtek. A korszak több neves építésze festőnek készült és pályájuk csúcán is terveztek bútorokat, textileket. Felhasználták a vas és az üveg konstrukciókban rejlő lehetőségeket, a kézműves formálásban rejlő előnyöket.

Az épületeket szervesen illesztették a városszövetbe, alkalmazkodtak épületmagasságokkal is a szomszédos épületekhez. Ugyanakkor nem csak a belsőben, hanem már a homlokzatoknál is érződik a néha elburjánzó díszítő kedv, ami gazdagította, változatosabbá tette az utcaképeket. Ez a városi exteriőrökben tetten érhető díszítési szándék jelent meg az utcabútorokban is. Fő hatásterületük azonban a gazdagságot, szertelenséget is sugalló épület belsőben tudott kibontakozni.

A mozgalom a belga Victor Horta munkásságával indult. Brüsszelben felépített házai 2000-től a világörökség részei. A szecesszió hamar gyökeret vert Franciaországban is. Jól nyomon követhető a belga és a francia vonal folyamatos egymásra hatása, szimbiózisa, ahonnan aztán elterjedt a német, osztrák, majd magyar területre is, sajátos helyi, regionális hatásokkal kiegészülve. A francia nyelvterületen „Art Nouveau”-nak (új művészetnek) hívják ezt az általános művészeti stílust, jelezve ezzel is, hogy döntően egy művészeti mozgalom részeként jelenik meg az építészet is.

Victor Horta saját háza, erkélykorlát és belső lépcsőt tartó acél tartószerkezet és üvegtető Brüsszel, 1898-1901 (T. Z.)

Természetesen mindent megformáztak a vas felhasználásával, kerítéseket, erkélykorlátokat, metró lejáratokat, mindent, ahol a vasat használni tudták. A belsőben a vas mellett az üveg volt a kedvelt építőanyag.

Gustave Strauven, lakóház előkertjének kerítése Brüsszelben a Square Ambiorix 11. alatt 1900-1903 (T. Z.)

A németországi „Jugendstil”-nek hívott szecesszió lényegesen fegyelmezettebb volt, mint a stílus belga-francia vonala. Műtermek, kiállítási épületek, művészeti iskolák épültek ebben a stílusban, nagy sima falfelületekkel, már mintegy a későbbi modernizmus előhírnökeként is. Ha Belgiumból megemlíttük Hortát, a korabeli német építészek közül Henry van de Veldét kell kiemelni.

Osztrák területen „Sezession” névvel jelent meg kissé késve ez az új művészeti és építészeti stílus. Első osztrák mestere a késői eklektikában induló Otto Wagner volt, gyakori majolika díszítésű homlokzataival.

A szecessziós épületek stílusjegyei általában szabadon álló épületek esetében tudtak határozottan megmutatkozni, ilyenkor ugyanis nem volt kötöttség a szomszédos épületekhez való igazodás. Erre példa Joseph Maria Olbrich kis bécsi kiállítási épülete, a Sezession is. Ugyan ezt tapasztalhatjuk a XX. század végi

organikus építészetben is. Azok szép példái is – mint látni fogjuk – mindig szabadon álló beépítésben jelentek meg.

Adolf Loos bécsi üzletháza a Burg bejáratával szemben viszont már átmenetet képez a szecesszió és a modern között. Csak a két alsó szinten futnak a szecessziós indák, a felső emeletek homlokzatai rideg racionalitást mutatnak. A bécsiek a felső szintek sivársága miatt sokáig nem is kedvelték. A városi zárt sorú beépítésű épületeknél később is gyakori példákat lehet látni arra, hogy a járókelők szintjén, általában az utcai földszinti homlokzat sokkal gazdagabb, néha az üzlet portálokkal egészen más, mint az emeleti homlokzat.

Maria Olbrich: Secezzion, Bécs 1898-1899 és Adolf Loos: Goldmann & Salatsch üzletház 1909-1911 (T.Z.)

Érdekes, hogy a szecesszióban a leginkább emlegetett két építész, Machintosh és Gaudi a mozgalom perifériáján éltek: Machintosh Glasgowban, Skóciában, Gaudi Katalóniában, Barcelonában. Itt ugyanis a stílusjegyek telítődtek a regionális kultúra ízlésvilágával. Nálunk ugyan ezt tapasztalhatjuk a korszak erdélyi alkotóinál is.

Az irányzat talán legismertebb és leginkább az extrémítások felé hajló építész a spanyol Antoni Gaudi volt, aki mondhatni teljes munkásságát Barcelonában fejtette ki. Vele Barcelona kapcsán még részletesen foglalkozunk

Gaudi a szecesszió organikus ágát képviselte, kígyózó természeti formák néha zavarosba hajló extrém megjelenítésével, erős szín-kavalkáddal, színes csempék összetört darabjainak felhasználásával. Ez folytathatatlan zsákutcának tűnt.

Gaudi, 1900-1914, Güell Park, erkély korlát

Macintosh: Glasgow, School of Art, 1897-1909
északi homlokzat (Fotók: T.Z.)

A szecesszió egy másik, szigorúbb, a modern építészetbe átkötő vonulata, mások mellett Mackintosh névéhez kötődik a Glasgowban felépített Művészeti Főiskola épületével. Ő geometrikus formákat vont be a homlokzatok szerkesztésébe. Nagy négyzetes vagy téglány formájú homlokzati nyílásainak üvegezését kis négyzetes darabokra tagolta acél osztókeretekkel. Ugyanaz történt már itt is, mint később Gropiusnak a desszai Bauhaus iskola épületének homlokzatán. A síkban tartott homlokzat közepén a bejárat fölött azonban „kibuggyantak” a szecesszió organikus formái

A skandináv országokban a szecessziónak nyugodt, kiegyensúlyozott, a modern építészet szikárságát is megjelenítő vonulata élt. Ebből a vonulatából a városformáló hatású építészek közül Eliel Saarinen emelhető ki, elsősorban a premodernbe átcsúszó, de valójában a szecesszió és modern építészet határterületén egyensúlyozó, Helsinkiben felépített főpályaudvara kapcsán.

Saarinen:Pályaudvar,
Helsinki, 1910-1916
(Fotó: T.Z.)

Brüsszel

Brüsszelt, mint az Európai Unió fővárosát nem lehet kihagyni a városismertetések közül. Azért itt tárgyaljuk, mert Victor Horta kapcsán a szecesszió indulásakor Brüsszelt az új stílus és életérzés fővárosának tartották.

A város legszebb terét a gótikából örökölte. A Grand' Place ad helyet a gótikus városházának, a különböző céhek székházának, a gazdag polgárok magánházainak. A teret a Városháza uralja, de a vele szemben lévő neogótikus Maison du Roi is szépen illeszkedik a tér gótikus hangulatához. A tér egy részét heti gyakorisággal virágárusok foglalják el, de a nagy rendezvényeket, mint az újbor ünnepét is itt tartják.

A teljesen átépített neogótikus Maison du Roi részlete (balról) és a gótikus városháza, a Hotel de Ville részlete (Fotók: L.É.)

A tér gótikus alap-hangulatához illeszkedő, barokkba forduló térfalának részlete (Fotók: T.Z.)

A Grand' Place részlete az „Új Bor Ünnepére” átrendezve gyepszőnyeggel és virágzó fákkal

Ma is van egy városrész, amit „szecessziós negyedként” emlegetnek. A történelmi előzmények részletezése nélkül csapjunk bele rögtön a szecesszióba Victor Horta épületeivel, amelyek zömében ma már a világörökségi listán szerepelnek. Ő vezette be az építészetbe a vas-üveg kombinációt, és természetesen az utcai nyílászáró keretezésénél, az erkély-korlátoktól az utolsó kilincsig mindent megformált az új stílus, a szecesszió jegyében.

Victor Horta saját házának belső lépcsője
1898-1901 (Fotók: T.Z.)

Horta lakóháza és Horta Múzeum

Hortának természetesen több követője akadt Brüsszelben, az akkor felkapott városrészben sorra épültek a művészek műtermei, a gazdag polgárok lakóházai.

Műterem lakások a szecessziós negyedben a századfordulóból
(Fotók: T.Z.)

Horta több szállodára is kapott megbízást, ahol a funkciónak megfelelően elsősorban az előcsarnok, a foyer mutat tisztán szecessziós jegyeket. A vas és az üveg a teljes homlokzatot uralja a mai Hangszerek Házában. Ugyancsak a vas és az üveg konstrukciós szerepe jelenik meg több üvegházban, télikertben.

Victor Horta, Hotel van Eezvelde, 1895-1897
(Fotók: T.Z.)

Horta, Hotel Tassel bejárati előcsarnok, 1893

Hangszerek Háza, az egykori Old England áruház 1899

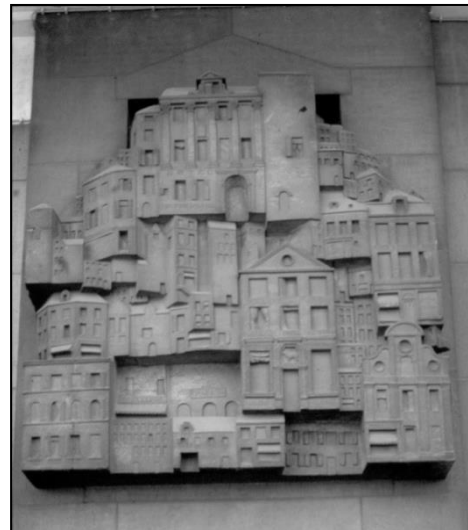
A Laeken kastély télikertje 1895-1896 (T.Z.)

Horta érdekes, a modern felé mutató épülete Brüsszel központi pályaudvara, a Gare Central. Hajlított homlokzata és a bejárat előtető egyértelműen szecessziós jegyeket hordoz, de az épület funkciója is a modern formázáshoz köti.

Horta egy késői alkotása, a Gare Centrale Brüsszelben, az 1920-as évek végéről (Fotók: T.Z.)

Az állomás és a környező területek modern beépítéséhez egy egész kis városrészt bontottak le. Ennek a ledózerolt városrésznek állít emléket Horta emléktáblája az állomás bejárata mellett.

Horta emléktáblája a Gare Centrale falán (Fotó: T. Z.)

Atomium, a Világkiállítás emblémája, 1958. (Fotó: L.É.)

Brüsszel az 1958-ban itt tartott világkiállítás kapcsán került az érdeklődés középpontjába. A kiállítás bejáratánál állították fel az „Atomiumot”, amely azonnal a város jelképévé, ikonjává vált, mint a korábbi századfordulós világkiállítás kapcsán az Eiffel torony Párizsban.

A mai város az Európai Unió fővárosa. A nagy nyugat-európai országoknak megfelelt a kis Belgium és Brüsszel. Az is fontos lehetett, hogy Brüsszel Nyugat-Európa mondhatni mértani középpontjában fekszik. A városképre is meghatározóak a hatalmas EU intézmények, amelyek közül az Európa Parlamentet és az Európai Bizottság székházát kell külön is kiemelni. Zavaró ugyanakkor, hogy ezek nem egy tervezett városszerkezet elemeiként épültek ki, hanem mintegy „cipőkanállal” lettek berakva a hagyományos épületek közé. Persze ez is Brüsszel hagyományaihoz tartozik, ahol korábban a hatalmas acél-üveg monstrum irodaházakat is minden további megfontolás nélkül berakták az eklektikus városszövetbe. Persze ez is ad egyfajta bájt a városnak, ahol lépten-nyomon lehet érzékelni azt a feszültséget, ami a hagyomány és a modernizáció ellentéte között feszül.

A történelmi építészet és a függőfalas irodaház egymásmellettisége a sétáló utca indításánál (Fotó: T.Z.) és a Place de Luxembourgon előtérben az Európai Parlament épületével (Fotó: L.É.)

Az Európai Parlament részlete az épület egyik tornyából fényképezve (Fotó: L.É.)

Barcelona

Barcelona másfél milliót meghaladó lakosságával a második legnagyobb város Spanyolországban, Katalónia központja, a Földközi tenger-hatalmas kikötő városa. Gazdag, globális város, pénzügyi, kereskedelmi, idegenforgalmi és kulturális központ. Helyet adott több nagy nemzetközi kiállításnak, és 1992-ben a Nyári Olimpiai Játékok színhelye volt.

Az ízig-vérig mediterrán város nélkülözhetetlen elemei a történeti terek és a tengerpart, a pálmafák T.Z.)

Viharos korai történetének ismertetésétől eltekinthetünk, de a mai modern és gazdag városnak is fontos része a „Gótikus negyednek” hívott, kis zegzugos utcákból álló történeti városrésze.

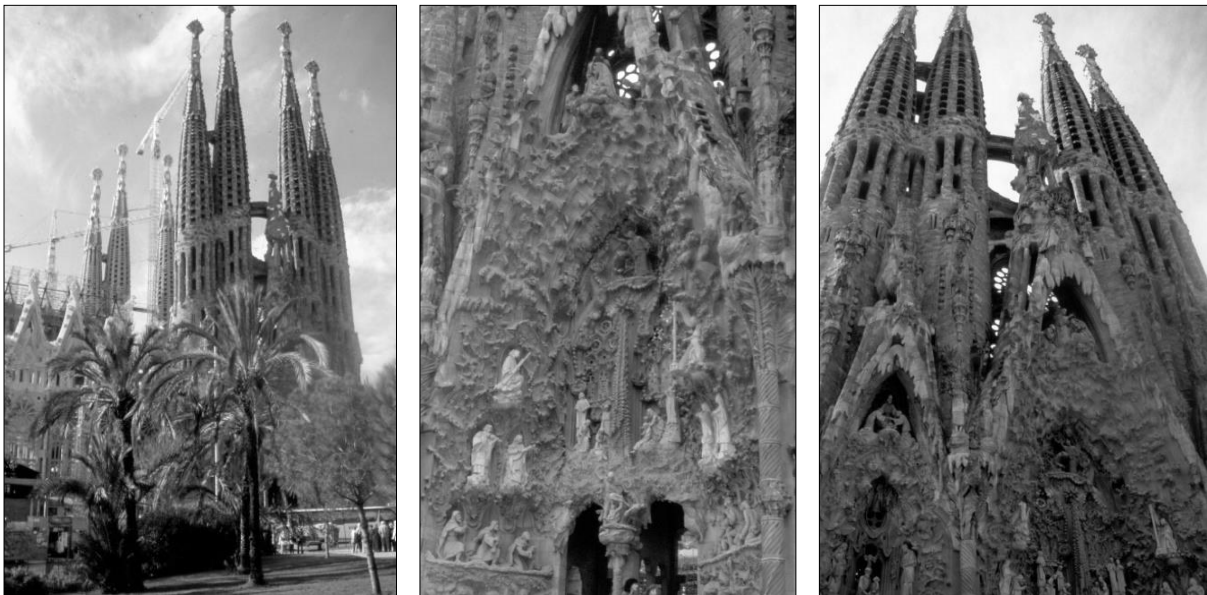

A XI-től a XV. századig folyamatosan román, majd gót stílusban épült Palau Real Mayor a „Gótikus negyed” központjában. (Fotók: T.Z.)

Itt is meg kell emlékezni Creda tervéről, ami megteremtette a mai Barcelona egész belvárosát egy egységes koncepció alapján. Az 1859-ben datált terv fontos

érdekessége, hogy teljes egészében megvalósult, ami a városrendezési tervekkel nem igen szokott előfordulni.

A város legfontosabb kulturális és építészeti nevezetességei Gaudi szecessziós épületei, amelyeket az UNESCO felvett a világörökségi listára. Fő műve a Sagrada Familia, a Szent Család temploma, amely a város emblémájává vált, mint Párizsnak az Eiffel torony. A templommal kapcsolatban az az érzése az embernek, mintha nem is egy épületet, hanem egy furcsa, folyamatosan fejlődő, alakuló természeti képződményt, a terepszintre emelkedett cseppkőbarlangot látna, víz vájta mészkő cseppkövekkel. Azt, hogy van valami alapja ennek a vízióknak, az is mutatja, hogy a templomot máig sem sikerült befejezni, alig lehet olyan fotót készíteni róla, amibe nem állnak bele a daruk. (A cseppkőbarlangok is folyamatosan alakulnak, igaz, hogy az érzékelhető legyen, ahhoz több ezer év kell.)

A Sagrada Familia, Gaudi. 1882-től épül folyamatosan, a befejezését 2026-ra tervezik (Fotók: T.Z.)

Gaudi városi házainak homlokzatai gazdagok a díszítésekben, a hajlított síkokban, amit az utcai nagy, íves keretű üvegfelületei, az erkélyek plasztikus formálása még tovább bont. Két leghíresebb lakóháza, a Casa Batlló és a Casa Mila (szintén a Világörökség részei) Barcelona elegáns sugárútján, a Passeig de Gracián vannak.

Casa Batlló, 1904-1906 (T.Z.)

Casa Milà, 1906-1910 (T.Z.)

A Casa Batlló tobzódik a színekben, a „buggyantott” formákban. A Casa Milà egy visszafogottabb, de a vérbő szecesszió jegyeit hordozó, valódi városi lakóház.

A város szélén egy meglehetősen nagy területen létesítette Gaudi a Güel parkot. A lejtős terepbe símuló park számtalan terrasszal fordul a város felé, ahol a hajlított formák mellett színes kerámia burkolatok jelzik Gaudi fékezhetetlen díszítő kedvét. Az épített és a természeti környezet tökéletes egységet alkot, Gaudi munkái egyszer olyanok, mint ha maga a természet formálta volna őket, máskor pedig játékosak, színesek, mint egy mese illusztráció.

Gaudi: Güel Park 1900-1914 (B.M.)

A modern Barcelonát elsősorban rendezett utcái, felújított, tiszta közterei, környezetbarát közlekedése jellemzi. Erre szokás mondani, hogy ez egy élhető város.

A hazai szecesszió

A szecesszióval hazánk felzárkózott az európai építészethez, sőt, bizonyos vonatkozásokban annál gazdagabb és kiterjedtebb alkotásokat hozott létre. A kiegyezés után ugyanis rendkívül gyors gazdasági fejlődés indult, és a XIX. század végére már egy izmos nagypolgári réteg is kialakult. Európa más országaihoz hasonlóan itthon is létrejött egy jelentős fizetőképes igény a kényelmes luxusra. Más esetekben az alkotó építészek a korszellemet átérzve, saját maguk esztétikai igényei szerint alkottak, mondhatni szinte függetlenül a megrendelőtől.

A hazai szecesszió a hivatalos császári neobarokk ellenében egy több ágon élő, sajátosan magyar stílust hozott életre. A stíluson belüli különbségek abból adódtak, hogy alkotónként más és más hagyományokra épültek az alkotások. Talán a legjelentősebb áramlat a magyarság-tudat erősödéséhez kötődött, és az erdélyi hagyományos formavilágból, népművészetből, népi építészetből fejlődött ki. Ha

európai gyökerét keresnénk ennek a felfogásnak, akkor azt a skandináv országok építészeti világában találhatnánk meg. Legjelentősebb képviselője az Erdélyben és a mai Magyarország területén építő Kós Károly volt.

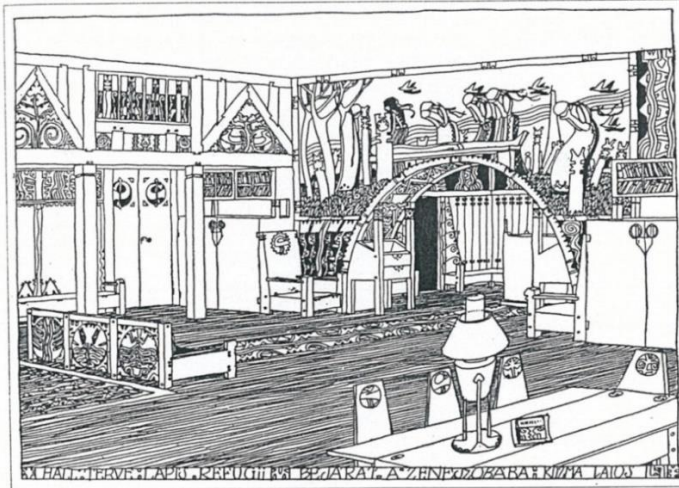

Budapest, Pavilon az állatkertben Kós Károly és Zrumeczky Dezső, 1908-1912 (Fotók: T.Z.)

Budapest, Wekerle telep, Kós Károly 1909-1925

Kós Károly erdélyi munkái közül a sepsiszentgyörgyi Székely Múzeumot (1911-12), a kolozsvári Monostor utcai református templomot (1912-13), vagy saját lakóházát, a sztánai Varjúvárat (1910) kell említeni. Mint minden, ebben a korszakban dolgozó építész, Kós is rendkívül sokoldalú volt. Regényeket, néprajzi tanulmányokat írt, díszleteket tervezett, jelentős volt kultúra szervezői munkája is. A magyar építészet népies vonulatának máig élő hatású vezéralakja (Kós Károly Társaság). Erdélyben különösen erős gyökeret vert a szecesszió olyan alkotók jóvoltából, mint Komor Marcell és Jakab Dezső, akik a marosvásárhelyi városházát és Kultúrpalotát tervezték. Említeni kell még Kőrösfői-Kriesch Aladár és Thoroczkai Wigand Ede nevét is. Az erdélyi hatást mutatják Kozma Lajos tervei is.

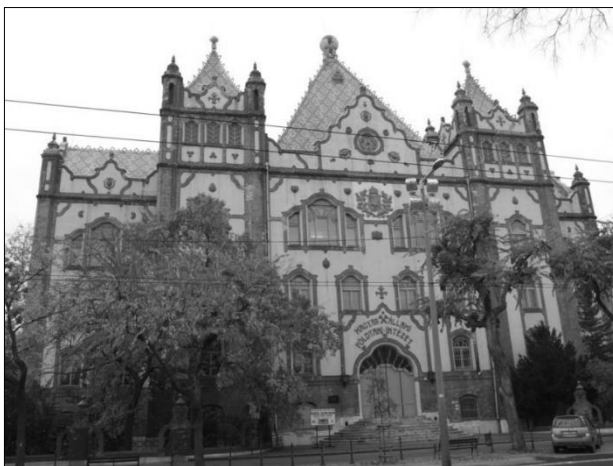

Kozma Lajos: Vidéki ház terve, bejárat a zeneszobába, 1908.³⁸ Komor Marcell és Jakab Dezső Marosvásárhelyi volt városháza 1905/07 (Fotó: L.É.)

A szecessziós formálás nálunk is elképzelhetetlen volt a sok színben pompázó üveg nélkül. Róth Miksa műhelyében készültek a színes ólomüveg ablakok szerte Erdélyben és a mai határok között is. Lakóháza Budapesten ma a munkásságának szentelt múzeum, mint Brüsszelben a Horta múzeum.

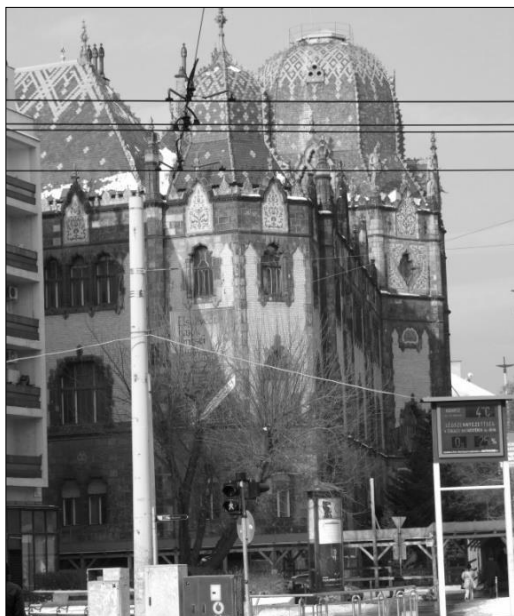
Lajta Béla is erdélyi gyökerekből táplálkozott, első alkotói időszakában erősen hatott rá Lechner Ödön munkássága. Egyéni hangját megtalálva visszafogott szecessziós épületeivel hidat vert a szecesszió és a modern között.

Lechner Ödön távolabbra, egészen Indiáig ment a magyar hagyományok keresésével. Lehet mondani, hogy ő volt a hazai szecesszió legnagyobb hatású, iskolateremtő alakja Programja szerint célja egy magyar stílus megteremtése volt. „Magyar formanyelv nem volt, hanem lesz. Mert kell lennie. Ez a meggyőződés vezet életpályámon, amelynek egyetlen célja, utat vágni a magyar formanyelv megalakítása felé” – írta a *Művészet* című folyóiratban, 1906-ban. Nem véletlenül nevezik a művészettörténetben a hazai szecessziós építészetet „magyar stílusnak”.

Budapest, Földtani Intézet, Lechner Ödön, 1898-99 (T.Z.)

³⁸ Gerle J.-Kovács A.-Makovecz I. : A századforduló magyar építészete, 104. old.

Budapest
Iparművészeti
Múzeum, 1891-től,
Kecskemét,
Városháza, 1890

(Lechner Ödön
munkái)

(Fotók: T.Z.)

A hazai szecesszió elképzelhetetlen lenne a Zsolnay gyár munkái nélkül. Lechnernél is, és a szecessziós épületeknél általában is jellemző a Zsolnay kerámia felhasználása tetőcserépként és homlokzati díszítéseként is. A gyár a dísz tárgyak mellett igen jó minőségben készített ugyanis épület-kerámiákat. Színes kerámia cserepeivel fedték a Kárpát-medence szecessziós épületeit. A gyárban készült majolika homlokzati díszítések sorra megjelentek az épületeken.

A Zsolnay gyár udvarán lévő kémények. Természetesen ezeken is megjelent a Zsolnay kerámia
(Fotó: T.Z.)

A gyár napjainkra egy kis területre húzódott vissza. Az „Európa Kulturális Fővárosa 2010” program keretében igen jelentős anyagi ráfordítással a gyár által felhagyott területen, üressé vált épületeiben kulturális központ jött létre.

A Zsolnayban készült porcelán dísz tárgyak Európa élvonalába tartoztak. Természeti formák stilizált ábrázolásával, a női szépség megjelenítésével, izgalmasan hajlított

formavilágukkal méltán voltak elismertek a Zsolnay porcelán dísz tárgyak Európa szerte.

Zsolnay vázák a Gyugyi gyűjteményből, Pécs Zsolnay Kulturális Központ (Fotók: T.Z.)

Egy szinte önálló, de népművészeti díszítményeket használó irányzatot jelenítettek meg a „hímzett házak”, igen dekoratív homlokzati mintákkal, mintegy a népi hímzés utánérzéseként. Ezek a szecessziós épületek általában egy helyi építész saját városának határain belül épültek, gyakran az építész saját házaként, vagy egy gazdag helyi polgár megbízásából. A középületek közül elsősorban a városházákat és a színházakat kell kiemelni. Medgyaszay István a veszprémi színháznál a népi hagyományokat a vasbetonba öntve szerepeltette.

Szabadka, Raichle Ferenc saját házának „hímzett” 1911 homlokzata, 1904, Raichle palota (Fotók: T.Z.)

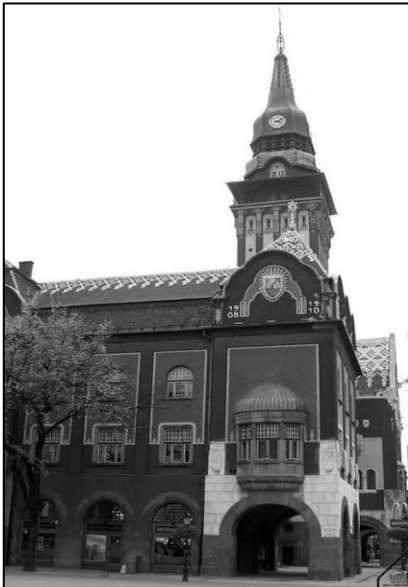
Kiskunfélegyháza, városháza 1908-
építészek Vas József és Morbitzer Nándor

Kecskeméten több szecessziós épület is van, mindegyiket a Zsolnay Porcelángyár termékei díszítik. A legismertebb talán a városháza, de a Cifra Palota is méltó képviselője a város szecessziós korszakának.

Kecskemét, Cifra Palota, építész: Márkus Géza, 1902.
(Fotó: T.Z.)

Szabadkán is sok gyönyörű szecessziós épületet láthat, aki akár a szecesszió miatt keresi fel a várost. A város nem véletlenül tagja a Szecessziós Városok Szövetségének.

Szabadka, városháza, 1908-1912 (Fotó: L.É.) és a zsinagóga, 1902 (Fotó: T.Z.), mindkét épület Komor Marcell és Jakab Dezső munkái.

A szecesszióban ugyan nem történtek hatalmas városszerkezeti beavatkozások nálunk sem, de az ekkor született épületek városaink utcaképeit új színekkel töltötték meg.

Összefoglalva:

A szecesszió valójában díszítőművészet volt, ebben a stílusban díszítették a városokat, az épület homlokzatokat és belsőket. Szecessziós dísz tárgyak voltak a polgári otthonok vitrinjeiben, asztalain. A szecesszióban nem történtek nagy városszerkezeti beavatkozások, ezek már megtörténtek a korábbi korszakban. A polgári berendezkedés intézményei is felépültek már a historizáló, eklektizáló stílusokban. Így következhetett a polgári privát szféra kiszolgálása a mindenre odafigyelő egyedi, kézműves termékekkel, akár épületekről, akár dísz tárgyakról beszélünk, s ehhez adott a szecesszió egy alapvetően új stiláris alapot. Mindezek mellett a történeti építészeti formákkal való szakítással megnyitotta az utat a modern építészet felé.

A MODERNIZMUS KIALAKULÁSÁNAK KORSZAKA A XX. SZÁZAD ELEJÉN

Zlín 2015 (B.M.)

„Európában a húszas, sőt még a harmincas évek elején is az avantgarde építészek kis csoportjával szemben a konzervatívok széles táborát találjuk, s az új építészeti sokat emlegetett nagy példái mögött csak néhány zseniális építész szelleme... áll”³⁹ írja Pamer Nóra. Hasonlóan a többi kulturális áramlathoz, építészeti stílushoz, a modernizmus sem egyik pillanatról a másikra született, komoly előzményei voltak már a századforduló idején. Talán a két világháború közti időszak volt az első olyan korszak, amikor egymással párhuzamosan, egyidejűleg több irányzat virágzott. Ezekben belül a progresszivitást, az előre mutató és később kiteljesedő építészeti magatartást az új, a modern építészeti képviselte. A modern építészeti – szemben más ekkori stílusirányzatokkal – nem múlt ki, ma is élő vonulata az építészeti, a városépítészeti.

A szecesszió építészeti – miközben tovább éltek a neo-stílusok, a romantika és az eklektika is – saját munkáikban már szakítottak a történelmi formákkal. A gyorsan változó, korszerűsödő világban a szecesszió a nagypolgárság luxusát, saját környezetének kézműves formálását biztosította. Az új, tömeges igények kielégítéséhez viszont ez nem volt követhető út. A szecesszió kiszabadította az építészeti a történelmi építészeti béklyóiból, megmutatta, hogy az eklektika, a romantika mellett van más út is, más kifejezőmódok is léteznek. Ugyanakkor a felgyorsult világ új, tömegesen jelentkező igényei a kifinomult, rafináltan bonyolult formák használatát nem tették lehetővé. Ehhez tovább kellett lépni, s ezt a lépést tették meg a modernizmus építészeti.

Már a szecesszió építészeti is komoly hatást gyakorolt, hogy az acélárak nagy mennyiségben hozzáférhetővé váltak. Az ipari forradalom technikai újításai és a XIX. század végének újabb felfedezései: a dinamó, a telefon, az elektromos világítás, a lift feltalálása mind-mind igen gyors változásokat hoztak a mindennapi életbe. A robbanó motorok megalkotása lehetővé tette az olajszármazékok használatát a gépkocsik, a hajók, majd később a repülőgépek működtetéséhez. A tömegközlekedés is felgyorsult az elektromos meghajtású kötöttpályás közlekedés bevezetésével. A gyors átalakulás gazdasági kényszeréből az európai nagyvárosok népessége rohamosan nőtt. Londoné a XIX. század végén már meghaladta a 4 millió főt. Az értelmiség körében egyre terjedtek a baloldali eszmék, felerősödött a szociális érzékenység.

Elsőként a művészek, festők érezték rá a beköszöntött új korszakra, és egymástól függetlenül adták meg az új kihívásokra a válaszokat. Matisse, Picasso, Mondrian és Braque, a kubisták munkái már ezt a korszakot jelenítették meg. A festők új világlátása jelent meg a különböző és egyre szaporodó mozgalmakban, a szürrealizmusban, a dadaizmusban, a futurizmusban. Forrongott a világ.

³⁹ Pamer Nóra: Magyar építészeti a két világháború között, 7. old.

A változások új megközelítéseket követeltek az épített környezet, a városok formálásában is. Tömegigények jelentek meg az építésben, s ez egyszerűbb szerkesztést, funkcionális gondolkodást, tipizálást követelt. A társadalom, a gazdaság egyre gyorsabb ütemű változását az építészetben is le kellett reagálni. Új szerkezetek, alaprajzi szerkesztések kellettek, s ez természetesen az épületek formai megjelenésére is kivetült. Pár zseniális építész munkájával lassan kialakult egy új építészet. Sokan keresték a lehetséges új utat, de a modern építészet kialakulását mégis egy iskolához, a Bauhaushoz és annak két vezetőjéhez, Walter Gropiushoz, Mies van der Rohéhoz, valamint Le Corbusier munkásságához köthetjük. Írásaik, szervező munkájuk és alkotásaik hatására vert gyökeret Európában a modernizmus.

A Bauhaus

„A Bauhaus az első világháború után megújulni vágyó Közép-Európában az ipari-technikai civilizáció új kihívásaival lépést tartó modern művész-mérnök szakemberek képzésére vállalkozó egyedülálló iskola volt, mely az avantgárd irányzatok eredményeinek ismeretében a konstruktivizmus, majd a funkcionalizmus elveit magáévá tevő gyakorlati szakembereket képzett.”⁴⁰ írja Bajkai Éva a *Magyarok a Bauhausban* című vaskos kötet bevezetőjében. A Bauhaus iskolát a demokratikus weimari köztársaság létrejöttkor, a képző és iparművészeti főiskolák összevonásával alakították meg. Ekkor kapta meg Walter Gropius kinevezését az új intézmény vezetésére.

A korszak társadalmi-politikai környezetét meghatározta, hogy 1918-ban Németország vesztésként került ki az első világegyéből, és darabokra hullva megszűnt az Osztrák-Magyar Monarchia. A nyitott, demokratikus szellemiségű iskola a fasizálódó környezetben, politikailag meglehetősen hányatott körülmények között működött 1919-től 1933-ig előbb Weimarban, majd Dessauban, végül Berlinben. Hitler hatalomra jutását követően a Gestapo vetett véget az iskola működésének. A fasizmus elől többen emigráltak az Egyesült Államokba, több hallgató visszatért a hazájába. Szervező munkájukkal és épületeikkel ott is meghonosították a modern építészetet.

Az iskola az egymástól elszigetelten működő művészeket, a legkülönbözőbb művészeti ágakat integrálta. Ez a nemzetközileg is nyitott integrációs tevékenysége pezsgő szellemi életet hozott létre falai között. Az integrációba bele kell érteni a különböző műfajok művelését, a kézműves tevékenységek és a gyáripari technológiák összebékítését is. Végül is a Bauhaus e tekintetben folytatta a szecesszió összművészeti hagyományait. A tanárok a modern korszak legkiemelkedőbb alkotói közül kerültek ki. Itt tanított Bortnyik Sándor, Breuer Marcel,

⁴⁰ Bajkai Éva: A művésztől az életig, magyarok a Bauhausban, 26. old.

Forbát Alfréd, Kállai Ernő, Moholy-Nagy László, Molnár Farkas, Weiner Tibor is, csak tallózva az ismertebb magyar nevek között,

Az iskola szellemi és adminisztratív vezetője a kezdetektől 1928-ig Walter Gropius volt. Építésként is rengeteget dolgozott, megépítette Dessauban az iskola székházát, a professzori házakat és egy sorházakból álló lakótelepet is, a Bauhaus Siedlung-ot.

A Bauhaus iskolabelső, (építész W. Gropius), Walter Gropius: Bauhaus Siedlung 1925-26, Dessau Németország) (Fotók: T.Z.)

Az iskolába professzornak, a műhelyek vezetésére meghívták az avantgárd irányzatok legnevesebb képviselőit. A hallgatók közben dolgoztak a mesterek saját irodáiban is. Egyszerre foglalkoztak festéssel, fotózással, bútorkészítéssel, zenével, grafikával, színháztechnikával, építéssel, mindennel, ami a beköszöntött új korszak művészeti megjelenítésében egyáltalán lehetséges volt. A Bauhaus ösztönző műhely volt, melyben folyamatosan erősödött az építészet szerepe, a többi művészeti ágat összefogó, integráló funkciója. Az iskola egész Európából várta a hallgatókat, akikkel a professzorok és a műhelyeket vezető mesterek együtt dolgoztak. A műhelyekben termelés folyt.

W. Gropius: Professzori ház, Kandinsky és Klee lakása, Dessau, (1925-26) (Fotó: T.Z.)

Az iskola összművészeti tartalmát jól reprezentálja az, hogy az építészek több műfajban is alkottak. Jó példa erre Marcell Bauer csőbútor kollekciója, amelyből a klubfotel világhírűvé lett. Másolatait ma is, a legelegánsabb galériákban szinte megfizethetetlen áron árulják.

Európa-szerte terjedt a modern építészet. Majd minden országban megjelent a Bauhaus stílus, a gazdag polgárok villáiban és Walter Gropius dessau-i Bauhaus Siedlungja kapcsán, a sorházas telepeken. A sorházak fejezték ki ugyanis a Bauhaus építészeinek alapeszméjét, a minimál lakások sorozatgyártását. Ennek a vonulatnak szép példája a Rotterdamban felépült Kiekhock lakótelep.

Kiekhock lakótelep
(Hollandia), Rotterdam
1923-1929, Jacobus
Johannes Pieter Ond
(Fotó: T.Z.)

A modern építészet általános meghonosításában az iskolának az volt a legfontosabb szerepe, hogy hazatérve a Bauhaus hallgatói szervezték hazájukban, Európa szerte a modern építészet elfogadását. Ugyanakkor a magyar építészek is jelentős szerepet játszottak a Bauhausban, volt tehát mit hazahozniuk szellemi bőröndjeikben.

Gropius lemondása után 1928-tól az iskola vezetője két évig Hannes Meyer lett, majd Mies van der Rohe vette át az iskola irányítását. Vele az építészeti képzés a korábbiakhoz képest fontosabb, mondhatni központi szerepet kapott. Az építészet betöltötte műfajából adódó integráló szerepét a művészetekben.

Mies van der Rohe az egységes, összefolyó tér megteremtője volt. Ezt láthatjuk a barcelonai pavilonjában, de főleg az Egyesült Államokban lévő munkáiban, ahol építészeti céljainak megvalósításához megtalálta a szükséges feltételeket az építőanyag gyártóknál, a kivitelező építőiparban, a gazdag építetőkben. Természetesnek vehető, hogy munkásságának jelentős részét az Egyesült Államokban fejtette ki. Mies van der Rohe szervezte meg a német Werkbund kiállítást 1927-ben Stuttgartban, ahol a kiállítás a modern építészet akkori legnevesebb képviselőinek egy-egy megépített házából állt, élő, kézzelfogható prezentációjaként a modern építészetnek. A beépítési tervet Mies van der Rohe

tervezte. A kiállítás úgy jöhetett létre, hogy Stuttgart városa a Weissenhof létesítésére egy jelentős összeget biztosított, hogy a modern építészet vezéralakjai a területen bemutatkozassanak, lakóépületeket tervezzenek, amelyek a kiállítás végeztével a város tulajdonába kerülnek. A város aztán vagy eladja, vagy bérbe adja az épületeket.

A sorház Ludwig Mies van der Rohe munkája, és hogy csak a legismertebb építészeket említsük, Le Corbusier, és Walter Gropius 2-2 házat is tervezett, de épületei voltak itt Bruno és Max Tautnak és Peter Behrensnek is.

Ezek a megépített épületekből álló építészeti kiállítások később másutt is meghonosodtak, mondhatni a modern építészet élő bemutatóhelyeivé váltak. Ilyen Prágában a „Baba” villanegyed, ahol a stuttgarti kezdeményezést követve, Pavel Janák szervezésével és vezetésével összesen 33 épület épült fel 1933-1941 között. Céljuk olcsó és a funkcionalizmus jegyében született, egy-egy család számára jól használható épületek építése volt. A sors fintora, ami egyébként a modern mozgalom kezdeti szakaszának egészére jellemző volt, hogy miközben szándékaik szerint olcsó, a tömegigényeket szolgáló épületeket terveztek, megépült épületeik döntő százaléka gazdag polgárok lakóházai, villái voltak. Ilyeneket láthatunk a prágai Baba negyedben is.

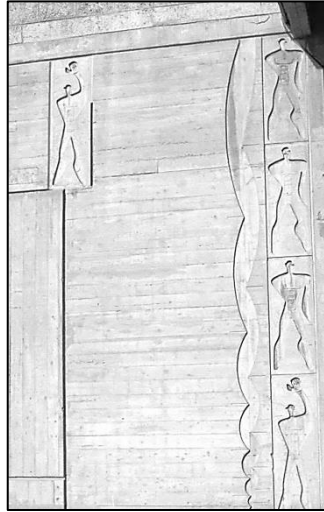
Pavel Janák épületek: Prága „Baba” negyed, 1931/33 (Fotók: T.Z.)

A modern építészet születésénél sokan bábáskodtak, mégis, mint már említettük, kialakulásában egy iskolának, a Bauhausnak és Le Corbusier-nek volt vitathatatlan kezdeményező szerepe.

Le Corbusier

Corbusier nem volt a Bauhaus tagja, de pályafutása, munkái párhuzamosan futottak az I. világháború előtt a híres iskola alkotóival. Csak zárójeles megjegyzés, hogy ő is polihisztor volt, mint a Bauhaus tanárai, hallgatói. Festett, bútorokat, szobrokat

csinált, sokat foglalkozott az arányokkal. A „modulor”-ja, a helyes arányrendszert bemutató rajza méltán lett világhírű.

Le Corbusier Modulorja a marseilles-i Unité d' Habitation falán üvegkép formájában és betonba öntve (Fotók: L.É.)

1948-ban jelent meg *A modulor* című írása, *Egy emberi léptékű harmonikus mértékrendszer bemutatása, amely az építőművészetben és technikában általánosan alkalmazható* alcímmel⁴¹. Corbusier kifejti, hogy az emberi lépték használata valójában a nehezen, bonyolultan használható láb-hüvelyk méretrend megszelídítése, az emberi lépték visszahozása a metrikus rendszerrel szemben. A modulor betonba öntve több helyen is jelen van: a marseilles-i házától a Velencei Egyetem Építész Karának bejárati építményéig.

Figyelme az épülettervezés mellett a városok problémái, azok megoldási lehetőségei, az urbanisztika, a településtervezés felé is fordult.

Gyönyörű, kisebb-nagyobb épületet, villákat, középületeket tervezett és folyamatosan publikált. Meglehetősen autonóm egyéniség volt, aki az 1920-években épített Savoye villa, vagy a Garches-ben felépült Stein ház kubista megformálásától a II. világháborút követően eljutott a Ronchamp-i kápolna lágy formájáig. Hosszú alkotó tevékenysége számunkra lehetőséget ad arra, hogy figyelemmel kísérhessük alkotó módszerének változásait. Mivel pályája jócskán átnyúlt a II. világháború utáni évtizedekig, de a későbbi periódusa is szerves folytatása volt a két világháború közti időszakának, így életművét nem szakítjuk meg a nagy világéggel.

Rendkívüli hévvel agítál az új építészet mellett. 1926-ban fogalmazta meg az új építészet öt pontját, mely Le Corbusier építészeti munkáinak összefoglalása, és egy egész nemzedék imakönyve, Bibliája lett. A híres öt pontot többen is publikálták, itt most Vadas József könyvéből vesszük át az idézetet.⁴²:

⁴¹ Vámosy Ferenc (szerk.): Modulor

⁴² Vadas József, Le Corbusier, 62. old.

1. „A tartóelemek... Az épület sokáig földbe gyökerezett: sötét helyiségek és gyakori nedvesség. A vasbeton nekünk tartóelemeket adott. Az épület eltávolodik a talajtól, a kert pedig behatol az épület alá, s feljut a tetőre is.
2. A tetőkertek... Azóta, hogy a központi fűtés megjelent, a hagyományos tető nem megfelelő. A tetőnek nem kell kidomborodnia, homorú is lehet. A vizet belül kell elvezetni, és nem kívül. Minden a tetőterasz elfogadására ösztönöz.
3. A szabad alaprajz... Eddig a tartófalak a talaj alól indultak, a földszinten és az emeleten át futottak a tetőzetig. Az alaprajz rabszolgája volt a tartófalaknak. A vasbeton szabaddá teszi az épület alaprajzát.
4. A szalagablak... A vasbeton forradalmat hozott az ablak történetébe. Az ablakok szabadon futnak a homlokzat egyik végétől a másikig.
5. A szabad homlokzat... A tartóelemek visszahúzódnak a homlokzat mögé, a ház belsejébe.”

A jobb érthetőség kedvéért Le Corbusier egy rajzi vázlaton is bemutatta a híres 5 pontot. A Savoye villa felfogható az öt pont gyakorlati prezentációjának is.

Rengeteget írt, agitált az új építészet mellett, elvi városterveket készített, bemutatva a város megújításával kapcsolatos elgondolásainak konkrét rajzi vetületeit is. Lábakra állított, szabadon, zöldben álló magasházakban helyezi el a lakókat, megszünteti az utcákat. A lakható lakás feltétele, hogy megfelelő napfényt kapjon a ház. „Tiszta tömegek okos játéka a fényben⁴³” fogalmazta meg legfontosabb elvárását.

Ennek a vezérelvnek következtében elítéli a hagyományos beépítéseket, ahol a lakóépületek zárt sorúan sorakoznak az „utca-korridor” mentén.

A párizsi „Plan Voisin” tervben egy teljesen új városrészt telepít a Szajna mellé, a lebontani javasolt Marais negyed helyére. Csak egy-két épületet, például a Louvre épületét hagyta meg. Hatalmas X alakú felhőkarcolókból építette volna fel ezt a meglehetősen merev, mechanikus elrendezésű, lélektelen, túlságosan is szabályos új városrészt, a ma már védett értéknek számon tartott Marais negyed helyére.

A lineáris várossal kapcsolatos elképzelése szerint az európai nagyvárosokat egy közlekedési tengelyre kellene felfűzni. A közlekedési tengely mentén lehetne ipart, lakóterületeket fejleszteni. A fejlesztési elgondolás, ha nem is pont ilyen formában, jóval később visszaköszön a felett európai városokat összekötő, a gazdaságfejlődés által spontán kialakult „banán” tengely létrejöttével.

Legnagyobb hatású publikációja, mintegy összefoglalása elméleti munkáinak, az Athéni Karta volt. A XX. század első harmada – az Athéni Karta születésének időszaka – a nagy szellemi megújulások jegyében a manifesztációk, proklamációk, karták időszaka volt. A legkülönbözőbb szellemi irányzatnak is az volt a legfőbb törekvése, hogy új üdvösséget hirdessenek. Kitörni próbáljanak abból az ellentmondásos, sok öröklött bajjal küszködő világból, amibe beleszülettek, de amit

⁴³ „Jeu savant des volumes puts sous la lumière”, Le Corbusier (1923): Vers une architecture (Az új építészet felé. Coervina, 1981)

megtagadtak, és forradalmian meg akartak újíítani. A sorból természetesen az építészek sem maradhattak ki, hiszen ők mesterségük okán életünk egész térbeli keretéért felelősséget éreztek. Feladatuknak tartották, hogy ennek minden megélt baját diagnosztizálják, s egyben megfogalmazzák a gyógyulás egyedül hatásos, globális, mindenütt érvényesnek hitt receptjét is. Erre 1933-ban Athénban, a CIAM (Congrès Internationaux d'Architecture Moderne – Modern Építészet Nemzetközi Konferenciája) IV. kongresszusán került sor. A konferencia résztvevői hajóra szálltak, és Patris II. hajó fedélzetén három napig tárgyaltak a városok bajairól és a gyógyítással kapcsolatos teendőkről. Az elhangzottakat Corbusier foglalta össze, de csak 1943-ban adta ki Athéni Karta néven. Így az Athéni Karta Le Corbusier nevéhez kötődik, több kutató egyenesen az ő saját munkájának tartja, tekintve, hogy mindenben színel Corbusier korábbi publikációinak gondolataival. Az Athéni Kartával részletesen a Karták című fejezetben foglalkozunk.

Mondhatni, hogy Corbusier munkássága a II. világháborút követő években teljesedett ki, amikor az elméleti, urbanisztikai megközelítéseit döntően az építészeti tervezés váltotta fel.

Készített várostervet Algírira, és megtervezte a II. világháborúban lebombázott Saint-Dié központját 1945-ben. Ahogyan az utcákat számúzta, úgy a térfalakkal határolt tereket is ki akarta iktatni a gyakorlatból. Helyette ezen a terven is teresedések helyettesítik a tereket.

Marseille, Unité d'Habitation homlokzat 1947/52 és tetőterasz (Fotók: L.É.)

A Marseilles-ben felépített Unité d'Habitation épülete mondhatni már egy kis város. A 350 lakásban elhelyezni szándékolt mintegy 1.600 lakó a tetőterazon egy sereg szolgáltatást talál. Az épületben játéktermet, könyvtárat, orvosi rendelőt, motelt, cukrászdát, fodrászatot is elhelyezett a belső utcákra felfűzve. Az épület monstrum beton lábakon áll, így a hozzá kapcsolt zöldfelületeket nem vágja ketté a hatalmas épület. Az épület az előregyártás előnyeit is be akarta mutatni, és összesen 23

lakástípust tudott a vasbeton vázba telepíteni, jelezve, hogy a sorozatgyártás nem jelenti feltétlenül az egyformaságot.

Felkapott építészként sorra tervezett hatalmas lakó és középületeket. Ilyen volt a berlini Interbau kiállításra felépített lakóépülete, meglepő hasonlatosságokkal az Unité d'Habitationhoz. Megtervezte Csandígarban, Indiában a Nemzetgyűlés és az Igazságügyi Palota együttesét (1951-1956). Igazi sztárepítész volt, a róla szóló könyvekben közölt fotókon államfőkkel, miniszterekkel.

A tetőfelépítmények a marseille-i Unité d'Habitationban, mint a háború előtti villáiban, már plasztikus megformálást kaptak. Ez a plaszticitás aztán Ronchampban a zarándokkápolnijában már az egész épület tömegformálásában megjelent.

Tetőfelépítmény a marseilles-i lakóegységen (1947-55)

(Fotó: L.É.)

A hazai modernizmus indulása

Volt már szó arról, hogy az új építészet lassan nyert polgárjogot másutt is, az első modern középület, a Bauhaus iskola épülete Dessauban is csak 1926-ban épült. Nálunk a sajátos hazai helyzet miatt még nehezebben tudott utat törni a modern építészet, s akkor is, jó ideig párhuzamosan futott a késői eklektikával és a neoeklektikával, különösen az állami és egyházi megbízásokban vezető neobarokkal. Ennek a különleges hazai helyzetnek több oka is volt. 1920-ban aláírták az I. világháborút lezáró békeszerződést, s ezzel a megcsönkített Magyarországon kívülre került történeti városaink többsége. Trianon ma szinte elképzelhetetlen, máig ható sokkot okozott a társadalom egészében. Nostalgiaival fordultak a középkori Magyarország emlékei felé az építészek is, s ez felerősítette a történeti stílusok továbbélését, a másutt is továbbélő konzervatizmust az építészetben is.

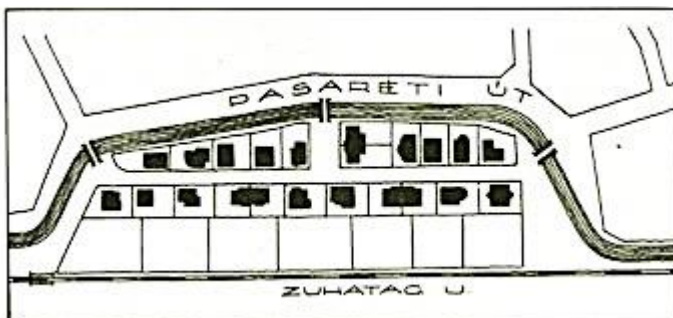
A kényszerűségből aláírt békeszerződés gazdaságilag is rendkívül nehéz helyzetbe hozta a megmaradt országrészt, mert elvesztette nyersanyagforrásainak, bányáinak, erdőinek jó részét, és ráadásul az állam pénzbevételei jóvátételbe mentek.

Az ország gazdasági helyzete természetesen nem tett lehetővé komoly városszerkezeti beavatkozásokat, az egyes állami építési programokkal azonban reprezentálni szerették volna a nemzet továbbélését. Welder Gyula neobarokk épületei, a Villányi úti volt cisztercita gimnázium és több más ekkori épület képviseli a kormányzati célt, visszaadni a nemzet önbecsülését, a lélektani törésből való kilábalás lehetőségét.

Mint korábban kifejtettük, a Bauhausnak a modern mozgalom meghonosításában talán az volt a legnagyobb jelentősége, hogy a hallgatók visszatérve hazájukba lelkesen terjesztették és persze munkáikban használták is az ott kapott gondolatiságot, ismereteiket. A magyarokkal is ez volt a helyzet. Itthon a modern építészetet a Bauhausból hazatérő építészek honosították meg, köztük sok pécsi is volt.

A magyar bauhausosok között pécsi volt Breuer Marcel, Forbát Alfréd és Molnár Farkas. Breuer Marcelről esett már szó. Molnár Farkas Gropius irodájában is dolgozott évekig, a Bauhausban pedig részt vett a Faszobrászati-műhely, a Színházi-műhely munkájában, hallgatta Kandijcskij óráit, festményeivel díjakat nyert, rézkarcokat és litográfiákat is készített. Breuerrel tipizálható kislakás terveket készített. Mindezt azért fontos megemlíteni, mert érdeklődése jól példázza a Bauhaus összművészeti szemléletét, amit mélyen beletáplált hallgatóiba is.

Moholy-Nagy László fotókísérletei, Molnár Farkas Mechanikus színpada, Berger Otti textiljei mind-mind a magyarok jelentős hozzájárulását mutatják a Bauhaus sokszínűségéhez. A Bauhausnak mintegy 20 magyar hallgatója volt, Moholy-Nagy László, Breuer Marcel és Berger Otti a tanárok közé is bekerült. Forbát városrendezést tanított Berlinben.

A budapesti Napraforgó utcában is épült német mintára egy, a modern építészetet bemutató lakóterület, ahol meglehetősen kis telkeket osztottak, hogy minél több modern építész be tudjon mutatkozni épületével.

A Napraforgó utcai beépítés helyszínrajza (Forrás: egykor.hu)

Utcakép a Napraforgó utcában, Budán, a Pasaréti úttól délre

A Napraforgó utca épületei Budapesten, 1931 (Fotók: T.Z.)

A családi villákon kívül bérvillák, városi bérházak, középületek, templomok is épültek a modernizmus jegyében. A hegyvidékeken épült üdülőszállók közül a pécsi Hotel Kikelet képét szerepeltetjük, ahol ugyan úgy, mint a Kékesen vagy a Galyatetőn épült üdülőszállók esetében a természeti környezethez való igazodás jegyében a fehér felületek mellett rusztikus kőburkolatokat találunk.

Hotel Kikelet, Pécs, Lauber László, Nendvich Andor, 1935/37 (Fotó: T.Z.)

A templomok közül a városmajori templomot mutatjuk be. Kubista, bontott tömegformálása, a rendelkezésre álló telek egészének megoldása mintaszerű.

Árkay Aladár-Árkay Bertalan: Városmajori templom (1931/33) (T.Z.)

Összefoglalva

A formálódó modern építészet kialakulásakor még párhuzamosan futott a történeti építészet akadémista vonulataival és az általános közízlés, valamint a hivatalos megrendelők elvárásaival. Sztárépítészei azonban felismerték a kor új kihívásait, a tömegigények megjelenését, az előregyártás szükségességét. Az építőipar felkészültsége azonban még hiányzott ezek fogadására, így a városokban csak egy-két kísérleti beépítésre, néhány sorházas telepre, városi foghíjak beépítésére és szoliter nagypolgári villaépületek megvalósítására futotta a lendületből. Ugyanakkor az ekkor felszínre került gondolatok megtermékenyítették a második világháború utáni tömeges lakásépítést. A korszakot a fasizálódó európai politika zárta, amely nem tűrte meg az új építészet - jogosan baloldalinak tartott - képviselőit.

15

A XX. SZÁZADI DIKTATÚRÁK VÁROSÉPÍTÉSZETE

Varsó 2014 (B.M.)

A diktatúrák társadalmi gyökereit az I. világháborúban vesztes országok széles néptömegeinek elégedetlensége táplálta. Nem véletlen, hogy a II. világháborúba is nagy támogatottsággal be tudták vinni a társadalmukat a helyzetük, az országuk helyzetének megváltoztatásának hitével. Fontos tudni, hogy a diktatúrák rövid távon jelentős eredményeket tudnak felmutatni a fejlesztésekben, minden gyorsabban, egyszerűbben megy, mint a sok egyeztetést igénylő demokráciákban. Ez is megtéveszthette az érintett társadalmakat.

A viláégés után is folytatódott ez a folyamat, ha nem is minden korábbi diktatórikus államberendezésben.

A diktatúráknak egy arca van és csak azon belül jelennek meg az adott gazdasági környezetből, az ország történelmi múltjából eredő különbségek. Ezek lényeges eltérések az egyes diktatúrák bennünket érdeklő térbeli lenyomataiban, de végül is csak mutációk a diktatúra általános jellemzőin belül. A diktatúráknak ez a kettős természete határozza meg az egyes diktatúrák építészetét, városépítését. Minden diktatórikus államberendezés ugyanis nagyon hamar rájött arra, hogy az építészet, a városépítészet az egyik leghatékonyabb, és az ideológia elfogadtatására az egyik leginkább felhasználható eszköz. Hatását senki nem tudhatja kikerülni, és mivel építeni funkcionális okokból egyébként is kell, ezt célszerű leönteni az ideológia hazug, demagóg, populista mázával. Ez a máz ugyanis a diktatúrák legfontosabb sajátja, amely a rendszer természetéből következik.

A diktatúrákhoz mindenképp kell egy vezér, egy diktátor, akinek diktatórikus hatalmához széles néptömegek szinte vallásos, gondolkodás nélküli, feltétlen támogatása kell. A vezér a tömeget szólítja meg és manipulálja, az érzelmeket korbácsolja fel, hogy maga mögé állítsa az embereket. Ennek biztosításához kiemelt fontosságot kap a propaganda, napjaink szóhasználatával a PR. A diktatórikus rezsimek mindegyikében a propaganda részeként új középületek sora épül, hirdetve, hogy a hatalom gondoskodik népe kiszolgálásáról. Hatalmi gögijében erejét a természet átalakításával is meg akarja mutatni.

A diktatúra elsődlegesen reprezentál, mert a saját erejét, hatalmát kőbe formált megtestesítésében tudja a legegyszerűbben, a legszélesebb néptömegek felé is kommunikálni. Ehhez az építészetben és a városépítészetben is előszeretettel használja a már bevált szerkesztési módszereket, a barokkból örökölt szimmetriát, a tengelyre szervezettséget, a társművészetek adta lehetőségeket. Ha a történelem során folyamatosan élt a hatalom ezekkel a PR eszközökkel, jól hasznosíthatók a diktatúrák reprezentációjához is. A nagy vezér képe mindenütt látható volt, a személyi kultusz mondhatni soha nem látott módon uralkodott el.

Szívesen állították be dicsőségnek a társadalom érdekében végzett fizikai munkát. Lásd a szovjet érdekszféra országaiban a sztahanovista mozgalmat. „Kényszer volt egykor a munka, ma hősi tett” harsogott a mozgalmi dal a hangszórókból. Minden

érintett társadalom külön is nagy figyelmet fordított a még könnyen befolyásolható fiatalság megnyerésére.

Felértékelődik tehát a propaganda. A hitleri Németországban Hitler után a legbefolyásosabb ember a propaganda miniszter. Minden a teljhatalmú agitáció alá rendelődik, és ennek folyamányai az egyes országokban tetten érhető különbözőségek is. A diktátornak ugyanis a saját népét kell maga mögé hadrendbe állítani, és ehhez a „célközönség” országonként különböző történeti tapasztalataiban gyökerező lelkületéhez kell szólnia.

Lisszabon, a Felfedezők emlékműve 1960-ból. A monumentális szoborcsoport Tengerész Henrik halálának 500 éves évfordulójára készült, a portugál Salazar diktatúrájának a nemzet történetét is bekebelező propaganda szolgálatában (Fotók: T.Z.)

Az építészetben, a városépítészetben a minta, a követendő út általában a korábbi korszakok nagy császárainak építészete. Ezt az igényt kitölthették távoli mintaként az ókori Róma hatalmas középületei, amelyek szintén az akkori propaganda eszközei voltak, és egyben funkcióikkal az akkori népesség igényeit is szolgálták. Fontos minta volt az ókori Róma formakincse is, de persze ezt is csak jelentős áttételekkel lehetett alkalmazni. Nem véletlen, hogy maga a „fasizmus” szó is az ókori Rómához való visszautalásból következik Mussolini Olaszországában. A fasizmus szó eredete ugyanis a Római Köztársaság korában használt hatalmi jelvényhez, a „fascēs⁴⁴”-hez kötődik, ami egy szíjjakkal összekötött vesszőnyaláb volt, benne egy bárdal, s arra utalt, hogy a kíséző tisztviselőknek joguk van a renitensek megvesszőzésére, s egyben kötelező tiszteletadásra is felszólított. Hasonló jelvényt hordoztak Mussolini fasiszta követői felvonulásaikon is. Érdekes, hogy az olaszországi fasizmus építészete a „novecento”-nak hívott modern építészeti irányzatában nem követte az hagyományokat. Ha csak az nem tekinthető itt hagyománynak, hogy a megrendelő rábízta a munkát a művészre. Mussolini se

⁴⁴ Fascēs (lat.) - fejsze köré kötött vesszőnyaláb, az ókori római magisztrátus jelképe

szólt bele, hogy a rendszerét dicsőítő alkotások milyen stílusban készüljenek. A németeknél Hitler nemzeti szocialista rendszere az ókori görög kultúra felnagyított, s így hideggé, rideggé magasztosult formáit használta. Vonzódtak az újkori abszolutista monarchiák barokk és klasszicista formálási módja felé is, hiszen közelebbről nézve ezek is diktatórikus államberendezések voltak. Nem véletlenek XIV. Lajos, a Napkirály szavai: „az állam én vagyok”. A sztálini Szovjetunióban nem voltak élő hagyományai az európai kultúrtörténetnek, így ott egy meglehetősen kevert, az ideológia által kialakított architektúra alakult ki. A városokban, elsősorban Moszkvában az egész városszövetet maguk alá gyűrő magasházakat építettek ebben az általuk kreált stílusban a legfontosabb intézmények számára.

Ennek a korszaknak általános jellemzője, hogy az új rezsim működtetéséhez szükséges középületek építésén kívül hatalmas építési programokkal biztosítottak munkalehetőséget a széles tömegek számára és persze elsősorban a rendszer propagandája érdekében. Új utak, városok, városrészek és mezőgazdasági települések épültek szerte a diktatúrákban.

Németországban már a náci párt 1928-as kongresszusán heves kirohanásokban ítélték el a modern építészetet, amit a „kulturbolsevizmus” ideológiai megjelenítésének tartottak. Nem véletlen, hogy 1933-ban bezárták a modern művészetek fellegvárának számító Bauhaus iskolát, és nagy tisztogatások indultak a közigazgatásban is a szociáldemokratákat, vagy akár csak a velük szimpatizálókat érintően. Gigantikus autópálya építési program indul, nem utolsó sorban a háborúra való készülődés jegyében is.

Hitler hatalmas világbirodalmat akart teremteni Európa országainak bekebelezésével, s ennek fővárosává akarta kiépíteni Berlint. A programban a főváros már új nevet is kapott, a terveken Germánia névvel szerepel. Hitlernek eszelős álmiai formába öntéséhez szüksége volt Albert Speerre, az építészre, aki lerajzolta Führerje elképzeléseit. Speert Hitler kinevezte Berlin építészeti felügyelőjének és birodalmi főépítésznek. Hitler és Speer együtt tervezték az új fővárost, Germániát. Berlin egész városszerkezetét áttervezték. A párizsi Champs-Élysées mintájára hatalmas, 120 méter széles felvonulási utat terveztek. Hatalmas épületek jelentek meg papíron, amelyek a Birodalom erejét fejezték volna ki. A középületek tervei így váltak nehézkes, rideg alkotásokká, hiába a részletek felnagyított klasszicista hivatkozásai. Így vált a Berlinben épített nagy, rideg felvonulási tér megépült rövid szakasza a közterek megcsúfolójává. Speer tervei közül csak a Kancellária épülete valósult meg, ott volt a Führer dolgozószobája is.

A sztálini Szovjetunióban is hatalmas, az egész világot átformáló célokat tűztek maguk elé. Mint a többi diktatúrában, a szovjet városokban is sorra épültek hatalmas középületek, új városokat, lakótelepeket hoztak létre. Az állam számára legfontosabb középületek – mint már említettük – magas, téglából épült felhőkarcolók voltak, zavartan eklektizáló, romantikus formavilággal. Mintha túl akarták volna licitálni az épületek magasságával az Egyesült Államokat.

Sztálin személyesen döntött arról a harmincas évek elején, hogy a Vörös téren épüljön az Empire State Buildingnél magasabb épület. A tervezés lehetőségét Borisz Jofán kapta, a tervezett épület 426 méter magas lett volna, a tetején egy mintegy 100 méteres Lenin szoborral. A szükséges bontások és az alapozások után azonban az építkezés 1938-ban megállt, és szerencsére később sem folytatódott. Moszkvában több magas-házat is el akartak helyezni, városépítészeti szempontból jól kiválasztott helyeken. Ezek közül az egyik a 240 méter magas, 36 emeletes Lomonoszov egyetem épülete, amit – csak mellékesen jegyezzük meg – több mint 14000 rab épített. Ez volt egyébként az első felhőkarcoló, ami nem az USA-ban épült.

Ebben az időszakban a Szovjetunió mindenestől elmaradott, mezőgazdasági ország volt, az ország átalakításának célja a proletárdiktatúra jegyében az ország iparosítása volt, így nem mezőgazdasági városokat, hanem új ipari városokat építettek. Ezek is és a lakótelepek is barokkos szerkezetben épültek, több tengelyre szervezett zárt sorú, keretes beépítéssel.

A szovjet diktatórikus építészeti formákkal dolgozó városépítés természetesen nem állt meg az akkori Szovjetunió határainál. Ezt az ottani építészet ideológiai töltete miatt még természetesnek is vehetjük. A propagandát is át kellett vennie ezeknek az országoknak. A szovjet csapatok által megszállt országokban így a II. világháború utáni rövid szakasz után párt irányítással és vezénylettel mindenütt megjelent az úgynevezett szocialista realista irányzat, gyakorlatilag a Szovjetunióban tapasztalt minták szerint, kissé lecsillapítva. A szlogen az volt, hogy tartalmában szocialistának, formájában nemzetinek kellett lennie.

A legrosszabbul a lengyelek jártak, mert Varsó kapott egy hatalmas „ajándékot” a szovjet elvtársaktól, a Tudomány és Technika Palotáját. Napjainkban nem győzik a lengyelek körbe építeni modern felhőkarcolókkal, hogy a város sziluettjében ne ez az épület domináljon.

Varsó, Tudomány és Technika Palotája (Fotó: T.Z.)

Itáliában Benito Mussolini 1922-es hatalomra kerülésétől a második világháborúig tartott a fasiszta korszak. Mussolini személyes példaképe Augustus császár volt, aki a Birodalmat nem csak hadászati szempontból erősítette meg, hanem hatalmas középületek építésével is hirdette a Római Birodalom nagyságát, gazdagságát. Ugyanakkor itt a politika nem akart közvetlenül beleszólni, úgy, mint a németeknél vagy az oroszoknál az építés stílárís kérdéseibe. Történeti tapasztalataik alapján ezt rábízták az építészekre, mert ez is benne volt az ország hagyományaiban. Azt követelték csak meg az építészeketől, hogy nyilvánosan álljanak ki a fasiszta eszmék mellett, ami meg is történt. Olaszországban a fasizmus idején a modernista, racionalista építészetnek így egy külön, a hatalom által is támogatott, sajátos ága alakulhatott ki. Ebben a tekintetben Mussolini, II Duce országának építészete gyökeresen különbözött a többi fasiszta rezsim építészetétől.

Itt is épültek szinte minden városban új középületek, pártházak, mindenütt jelenlévővé téve a fasiszta rendszer erejét. Az új középületekkel a történeti városok települési szöveteivel élő kapcsolatot teremtettek. A nagy tömegeket befogadó felvonulási terek azonban itt is ugyanolyan üresek, ridegek voltak, mint a németeknél vagy az oroszoknál. A városrekonstrukciós munkálatokat a rezsim főépítésze, Marcello Piacentini irányította, nevéhez több jelentős középület tervezése is köthető. Ő volt a tervezője Rómában a Via della Conciliazione reprezentatív útnak is, amit a Vatikán Állam és az Olasz Állam 1929-es kiegyezésének emlékműveként létesítettek. Ez az út kötötte össze ugyanis a Szentszék területét és az Olasz Állam területét. A Vatikán főtere, a Szent Péter tér kis házak sűrű szövetében állt, zárványként létezett az olasz területekben. Ezeket a házakat Mussolini lebonttatta, hogy a San Pietro és előtere megfelelő felvezetést kaphasson, hogy szimmetria tengelye egészen az Angyalvárig folytatódhasson.

Róma, Via della Conciliazione (M. Piacentini és A. Spaccarelli), a Szent Péter tér felé vezető új út szimbolikusán az Olasz és a Vatikán Államot kötötte össze (Fotó: L.É.)

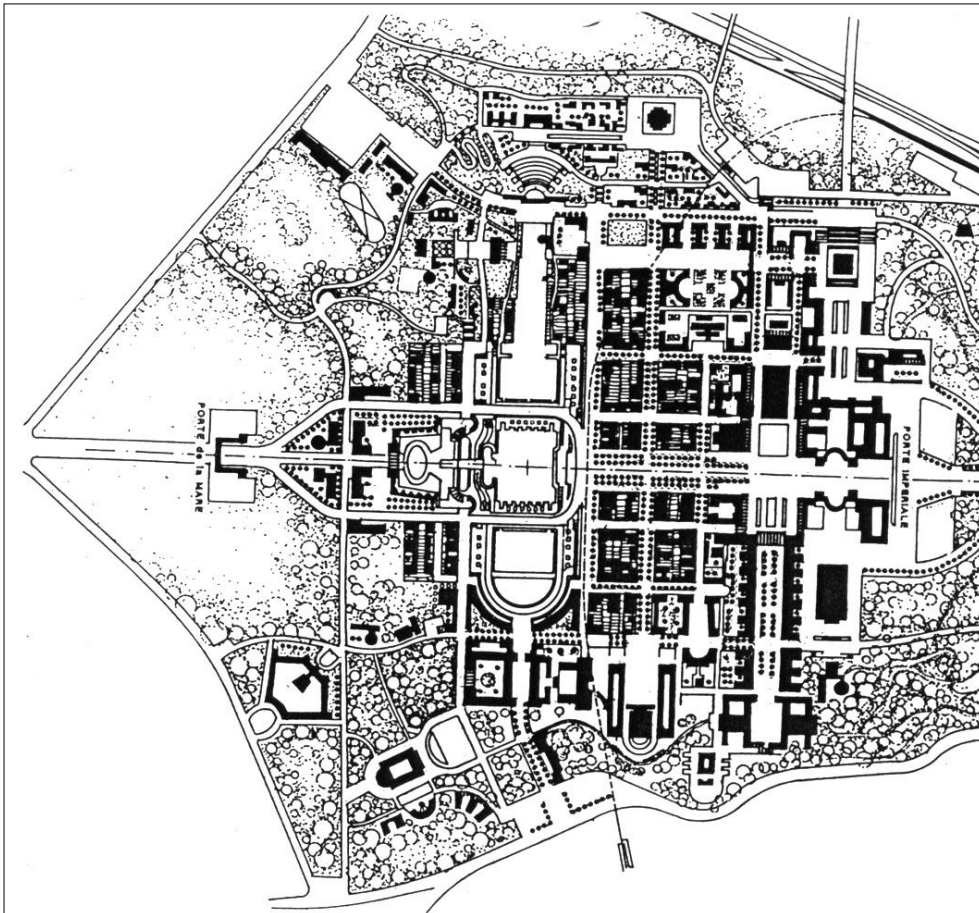
Róma, a Sapienza egyetemi campus bejárati kapuzata (Marcello Piacentini, 1935) (Fotó: T. Z.)

Olaszországban az építészek egyben urbanisták is voltak, mert az új mezőgazdasági települések létrehozásához olyan építészek kellettek, akik tájékozottak voltak a mérnöki tudományokban is. 1926-tól a háborúig mintegy 180 városrendezési pályázatot írtak ki. Mocsarak lecsapolása, helyükön új mezőgazdasági települések létrehozása, egy sor új alapítású város létrehozása is ehhez a korszakhoz kötődik. Ezek a munkák az egyre gyarapodó kutatómunkáknak köszönhetően mára már elfoglalták helyüket az egyetemes olasz urbanisztikában, építészetben. Vándorkiállítások során mutatják be az akkori eredményeket, több itáliai nagyváros és Róma után New Yorkban. A kiállítást elhozták 2010-ben Európa Kulturális Fővárosába, Pécsre is, „Città di Fondazione Italiana 1928/1942 – Új alapítású városok Olaszországban 1928/1942” címmel.

Ezek a mezőgazdasági városok gyakorlatilag egy sémára készültek, a központban nagy felvonulási térrel, a város középületeivel, vele egy tengelyre felfűzve az egyházi tér. A központi térről sugaras úthálózat indul, egy részük körutakkal is összekötve, hogy ezzel is kiemeljék a felvonulási tér fontosságát.

Róma még 1936-ban megnyerte az 1941-es világkiállítás megrendezésének jogát, amit aztán – jellemző módon – 1942-re módosítottak, hogy a világkiállítással is megünnepelhesék a fasiszta rezsim 20 éves fennállásának évfordulóját. A

világkiállítás előkészületeként egy hatalmas terület rendezési, beépítési terve készült el, hogy a fasiszta Olaszország méltóképpen tudja fogadni a kiállítókat. Több épület meg is épült, de a kiállítás a háború miatt elmaradt. Mára ezen a területen egy új, elegáns városrész létesült, nagy vonalakban megtartva az eredeti elrendezés szimmetrikus szerkezetét és néhány kiállítási épületet is. Az új városrész máig megtartotta eredeti nevét: E.U.R. (Esposizione Universale di Roma). A terveket Marcello Piacentini készítette úgy, hogy a kiállítás után itt egy új városrész jöjjön létre. Ha a világkiállítás el is maradt, a terület a háború után folyamatosan gazdagodott modern épületekkel. Ha a római turista már betelt a város történeti emlékeivel, érdemes egy metróval kijönni ide, hasonló modern városrész ugyanis nincs másutt Rómában.

Az E.U.R.
beépítési terve
(Marcello
Piacentini, 1938-
1942)

Az E.U.R. Palazzo della Cività del Lavoro fasiszta épületének tervezését egy népes tervező csoport kapta tervpályázat eredményeként. A tervpályázatot természetesen Piacentini elnökölte. Az E.U.R. később is, mondhatni máig sorra új épületekkel gazdagszik. Ilyen a terület közúti bejáratánál, még a 60-as években épült modern irodaház is.

Palazzo dei Congressi 1938/54, az EUR negyedben (Fotó: L.É.)

1. A Palazzo della Civiltà del Lavoro (vagy másként Palazzo della Civiltà Italiana, 1938-1951) az E.U.R.-ban, gyönyörű épület, de rideg, mint Giorgio de Chirico képei (Fotó: T.Z.)
2. Obeliszk (1939-59, Guglielmo Marconi) a főbb tengelyek találkozásánál (Fotó: L.É.)

A szocialista realizmus (szocreál.) Magyarországon

Hazánkban a szocialista realizmus, röviden csak „szocreál”-nak hívott stílus nagy építészeti vita folyamánaként indult. Jellemző, hogy a vitát 1951. április 17-én, folytatását április 24-én a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége Agitációs és Propaganda Osztálya rendezte. Az elnökségben részt vett a pártapparátus két vezetőjén kívül, akik irányították a vitát, Perényi Imre is, mint a hivatalos párt-ideológia képviselője felperesként, Major Máté pedig az ezt puhítani szándékozó felfogás képviselőjeként, alperesként. Meghívtak között voltak az ország vezető építészei. Folytatásaként még az év őszére összehívták a Magyar Építőművészek

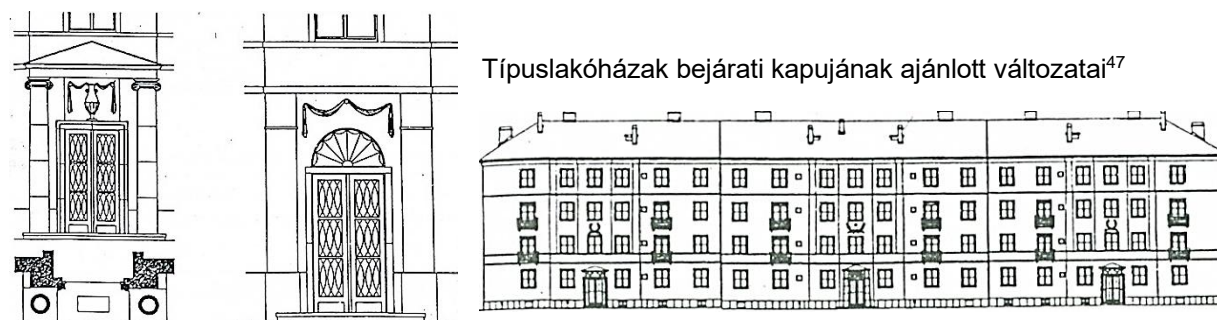
Első Országos Kongresszusát, hogy széles körben ismertessék a tavaszi nagy építészeti vita szakmai következményeit. A Kongresszus határozatában többek között a következőket rögzítette:

„Gyökeréig fel kell számolni az imperialista burzsoázia építészet-elméleteinek és építészetének – immár leleplezett – kozmopolita művészet és népellenes befolyását a magyar építőművészetre. Fel kell tárnai a magyar építőművészet haladó hagyományait (...) Biztosítani kell minden magyar építőművész számára, hogy megismerhesse a Szovjetunió példamutató építőművészetének, városépítészetének elméleti és gyakorlati módszereit (...) A magyar nép, a kormányzat, a párt és Rákosi elvtárs szerető gondoskodása kíséri, vezeti ezen az úton a magyar építőművészetet nagyszerű céljai kiteljesedése felé.”⁴⁵

Végül a diktatúrákban fontos PR-ról is intézkedtek: „A szocialista realista magyar építőművészet elméleti és gyakorlati kérdéseinek megvitatása és propagálása céljából önálló építőművészeti folyóiratot kell alapítani.”⁴⁶

Hasonlóak később Hofi politikai kabaréiban is előadhatók lettek volna és ezeken jókat nevezhetünk volna. Akkor viszont vést jóslóan hangoztak és véresen komoly, a szakmagyakorlás egészét meghatározó mondatok voltak.

A szocialista tartalmat nem határozták meg pontosan, de ez a gyakorlatban a lakásépítésben csökkent felszereltségű lakásokat, típustervek kötelező alkalmazását jelentette, a homlokzatokat persze a népszerűsítő propaganda érdekében speciális díszítettséggel kellett ellátni. A VÁROSTERV tervezői egy felmérés alapján készítettek is egy javasolt ábragyűjteményt ezekről a díszítő motívumokról, amelyekkel az adaptált típusterveket lehetett díszíteni. A Magyar Építőipar folyóirat 1953-as számai ezeket le is közzölték.

Típuslakóházak bejárati kapujának ajánlott változatai⁴⁷

Weichinger Károly: Három típuszekcióból összeállított lakóépület homlokzati terve⁴⁸

A „haladó hagyományok” megjelenítése döntően a középületek építése során tudott realizálódni. A típus lakóházak díszítéseiben ugyanis átvették a szovjet mintákat, a középületek esetében azonban volt mód a kiválasztott magyar „haladó hagyományok” tekintett reformkor, a magyar klasszicizmus építészeti formáinak

⁴⁵ Magyar Építőművészek Első Országos Kongresszusa. 1951. október 26-28. Építőipari Könyv- és Lapkiadó Vállalat, Budapest 1952. 162. old.

⁴⁶Az idézetek forrása Major Máté, Osskó Judit: „Új építészet, új társadalom 1945-1987” 140. old.

⁴⁷ Forrás: Magyar Építőipar, 1953. 5. szám

⁴⁸ Forrás: Magyar Építőipar, 1953, 4. szám

megjelenítésére. Ebben a műfajban is születtek azonban otromba, súlyos épületek és jó arányú, szép házak is. A szocreálban a tehetséges építészek is tudtak jó házakat építeni. Jó példaként többek között Farkasdy Zoltán Budapesten megépült Iparművészeti Főiskola épülete vagy Szrogh György komlói Rendelő Intézete említhető.

Farkasdy Zoltán: a mai Iparművészeti Egyetem épülete (Fotók: T.Z.)

Szrogh György: Komló, Rendelő intézet

Várpalota, egykori pártház (Fotó: T.Z.)

A gyenge, pöffeszkedő produkciókra sajnos sok példa van. Ezek döntően pártházaknak épültek és reprezentálni akartak a települések központjában. Városépítészeti hatásuk máig is érvényesül, hiteles, megkövült lenyomatát adják a szocreál korszaknak. Az iparosodás jegyében sorra épültek a „szocialista városok”, de a korszak legátfogóbb, legnagyobb munkája az akkor Sztálinvárosnak hívott Dunaújváros volt. Itt egy kis falu, Dunapentele helyén, illetve mellette a Dunai Vasmű mega beruházásának kiszolgálására épült fel egy teljesen új város.

Sztálinváros építésében a legfontosabb szerepet Weiner Tibor látta el, aki megalkotta a város urbanisztikai koncepcióját, és megtervezte a városközpont középületeit, a főutcát és a fontosabb utcákat határoló épületeket. Sokarcú és ellentmondásos egyéniségére jellemző, hogy a Bauhaus hallgatója volt, és amikor kiutasították Németországból a Szovjetunióba költözött, majd Párizs és Chile után 1948-ban tért haza. Hazatérte után részt vett néhány modernista épület tervezésében. Szerepe volt a hazai modernizmus képviselőiből álló CIRPAC csoport

megalapításában is. 1950-től élete végéig az akkori Sztálinváros rendezési és beépítési terveit, a központ középületeit, a Vasmű utca reprezentatív lakóépületeit tervezte.

Weiner Tibor Vasmű úti 5 emeletes lakóházainak homlokzata⁴⁹

Kazincbarcika, a „szocialista város” három szomszédsági egységének beépítési javaslata⁵⁰

Komló, „szocreál” köztér (Fotó: T.Z.)

A modernizmussal szemben a szocialista realista beépítések elsősorban a beépítési módban hoztak mai szemmel is pozitívnak ítélt változásokat ebben a korszakban. A modernizmus szabadon álló beépítései helyett itt jellemzően zárt sorú keretes, megnyitott keretes beépítések történtek, és az épületek díszítéseitől, a formáktól elvonatkoztatva az utcáik térfalakkal visszahozták a városias környezetet.

A jellemző beépítési mód mindenütt a keretes, a felnyitott keretes beépítés volt, nagy, összekapcsolható, egymásba nyitható tömbbelsőkkkel, az utca felé a városiasságot szimuláló zárt térfalakkal.

⁴⁹ Építés – építészet 1951. 11-12. sz.

⁵⁰ Magyar Építőművészet, 1954. 3.sz.

A városokból kivezető utak mentén felépülő telepszerű lakásépítési területek a forgalmas utaktól gyakran jelentős lineáris zöldfelületekkel elválasztva, szerviz-utas közlekedési kiszolgálást kaptak. Lásd például Pécsen a Meszes-kelet beépítését, vagy Budapesten a Kerepesi út menti beépítést. Ilyen esetekben nagyon racionálisan az alapellátás intézményei a lineáris beépítés mögötti köztereken nyertek elhelyezést. Akkor azonban, amikor az új beépítések a kialakulóban lévő új „szocialista város” főútját képezték, az alapellátás intézményei számára az utak mellett közvetlenül felsorakozó lakóépületek földszintjét vették igénybe. Ilyen volt például az akkori Sztálinváros főutcája is, ami a mai Dunaújvárosban is jól funkcionál.

A diktatúrákat a diktátor személye élteti. A diktátor bukásával – és persze a diktatúrát életre hívó társadalmi-gazdasági környezet megváltozásával – a diktatúrákat egy puhább, lassan demokratizálódó politikai berendezkedés váltja fel. A nyugati diktatúrák Hitler és Mussolini halálával, a II. világháború végével, Portugáliában valamivel később, a 60-as évek közepén buktak meg. Szovjetunióban Sztálin halála után (1953), Hruscsov 1956 februárjában megtartott beszédében élesen szembefordult Sztálin politikájával, főleg a személyi kultuszt ítélve el, de már az 1954-es beszéde nyomán is történt némi politikai változás. Ez hamar érzékelhető volt az építésügyben is. Hruscsov a Kremlbe összehívott építészeti kongresszuson mondott beszédében bírálta a korábbi gyakorlatot. A friss levegő a szocialista országok nyitott keleti ablakaiban is hamarosan beáramlott.

Összefoglalva:

A diktatúrák regnálása a városépítés, az építészet történetében egy rövidnek mondható, bár súlyos közjáték volt, amelyben Olaszország kivételével mindenütt véget vetett a modern építészetnek. A diktátorok vezérelte építészet, városépítészet alapvetően populista, reprezentatív eszközökkel élt, hangsúlyozva a rendszer erejét, nagyszerűségét. A diktatórikus rendszerek bukása után folytatódik a félbehagyott modernizmus kibontakozása, általánossá válása, majd a házgyári beépítésekkel sok esetben lejárata is.

16

A VÁROS EXPANZIÓJA A TÁJBAN, A TÁJ URBANIZÁLÓDÁSA
Az ókortól, de döntően a XX. századtól folyamatosan

Orfú 2020 (B.M.)

A meglévő városok expanziója, olajfolt szerű terjeszkedése az újkori urbanizáció jellemzője. A folyamat részeként megfigyelhető a városi jogállást elnyerő falusias települések városias fejlődése, területi növekedése is, vagy teljesen új, telepített városok megjelenése a településhálózatban. Ugyanakkor városi funkciók, új települések a tájban már az ókorban is és a történelem egész folyamatában megjelentek, ha kisebb intenzitással és más jellemzőkkel is, mint az újkori urbanizáció „városrobbanása” idején. Új, később várossá vált kereskedő telepek, vagy a város egyik-másik funkciójának – a leggyakrabban a rekreációs funkcióknak – a környező tájba való kitelepülése szinte általánosnak mondható már az ókori görögöknél és a rómaiaknál is.

A város alapvető sajátosságai közé tartozik folyamatos, a legváltozatosabb jellemzőkkel leírható expanziója. Mindezt a város csak az őt körülvevő táj „sérelmére” tudja realizálni. A folyamat részeként tehát a táj is urbanizálódik. Ma már alig lehet találni Európában eredeti, természeti állapotában fennmaradt tájat.

A klasszikus időben az ókori Görögország városállamai szoros szimbiózisban éltek a környező területeikkel, az itt folyó mezőgazdasági termelés látta el a városállamot élelemmel. Részben a szabdalt terepviszonyok, részben az említett „ellátási kényszer” is oka volt a városnövekedés korlátainak. A túlnépesedés okozta problémát a Földközi-tenger egész medencéjében alapított kereskedőtelepekkel, új városokkal oldották meg, ahol a korábban érintetlen tájban új települések keletkeztek.

Görög dór templom Paestumban, Nápolytól délre és egy görög dór oszlopmaradvány Siracusában
(Fotók: T.Z.)

Az ókori folyamat háttérben majdnem ugyanolyan okok húzódtak meg, mint a második világháború utáni új bolygóvárosok építéskor, ekkor is, és a II. világháború után is a meglévő „anya városok” tehermentesítésre alapítottak új városokat.

A Római Birodalomban más volt a helyzet. A mezőgazdasági termelés a nagy latifundiumokban, nagybirtokokon folyt. A „Pax Romána” békeidejében a gazdagok villákat építettek a környező tájban. Ezek az ókori római villák, a császári nyaralók a városok expanziójának is tekinthetők. Itt csak megemlítjük az ókori Rómát tárgyaló fejezetben részletesen is bemutatott Villa Adrianát, Hadrianus császár nyári

rezidenciáját Tivoliban, vagy Diocletianusnak az ókori Spalatoban, a mai Splitben felépített városnyi palotáját.

A birodalom bukása után bizonytalan idők következtek, a falakkal védett városokból nem lehetett a védtelen tájba kiköltözni, még ideiglenes lakhelyként sem. A középkor városai így falgyűrűk közé szorítva fejlődtek, és ha az egyre sűrűbb beépítés mellett már nem volt hely újabb beépítésekre, egy újabb városfalat húztak, biztosítva a város minimális területi növekedését. A táj közben mondhatni érintetlen, veszélyes környezet maradt.

A reneszánszban a városok szövetéből kivonulva a Mediciek, mások is hatalmas villákat hoztak létre a városokat körülölelő tájban. A természet szeretete a kultúra részévé vált. A Firenzétől mintegy 18 kilométerre lévő Medici villával, a Villa di Poggio a Caiano fotójával már korábban megismerkedhettünk.

A barokkban a királyi udvarok is kiköltöztek a közeli táji környezetben épített hatalmas, pazar palotákba, s ezt a főemberek is követték. Erre is láttunk már példákat, hiszen korábban már foglalkoztunk XIV. Lajos Versailles-ben felépített palotájával, vagy Fouquet Vaux-le-Vicomte-ban felépült palotájával. Versailles példát adott a többi európai udvarnak is, ennek nyomán jött létre a bécsi Schönbrunn, és a Pétervárt övező cári rezidenciák sora. Mindezek azonban a táj jellegét alapvetően nem változtatták meg, bár a palotákhoz jelentős területet szakítottak ki a parkok számára. Egy főúri villa, vagy egy császári rezidencia a városból való részleges kiköltözést tette csak lehetővé és nem a város foglalta el a tájat, hanem csak egy funkció települt ki a város környezetébe. A léptékbeli növekedés ellenére a barokkban is ez történt. Ekkor a paloták, hasonlóan az ókori Róma gyakorlatához, zárt világot alkottak, mereven elzárkózva természeti környezetüktől. Nem a természet szeretete hozta létre ezeket az együtteseket, egyszerűen a városokon belül nem volt akkora szabad terület, ahol megvalósíthatták volna reprezentációs igényüket.

Alapvető változás az ipari forradalom idején bekövetkezett hirtelen városnövekedés kapcsán jött létre, amikor a városok kezdték bekebelezni a környező területeket. Ettől kezdve sokáig a táj csak a városok „puffer zónája” volt, ahol a város olajfolt szerűen terjedhetett környezetében. Ez tekinthető a mai értelemben vett urbanizáció kezdetének. A folyamat, a nagyvárosok gyors népességszám – és ennek folyományaként – területi növekedése a leglátványosabban Angliában követhető nyomon. A folyamat mondhatni napjainkig tart, amelynek az is oka, hogy az újabb és újabb lakóterületi fejlesztések – kiváltképp Angliában – meglehetősen alacsony laksűrűséggel épültek, s ez nagy területeket követelt.

Ennek mintegy ellensúlyozására jött létre a kertváros mozgalom. Hasonló volt a célja a II. világháború után a bolygó-városok építésének, mert a rendkívül megnövekedett várostest egy idő után már kezelhetetlenné vált.

A kertváros mozgalom elindítója még az 1800-as évek végén Ebenezer Howard volt. Nézete szerint új, természet-közeli kertvárosok létrehozásával lehet megakadályozni a nagyvárosokba irányuló népvándorlást. Az embereket vissza kell vezetni a földekre. A középkori, mezőgazdaságilag is önálló kézműves kisvárosok mintája lebegett a szeme előtt, ahol az alacsony népességszámú településekben egyensúlyban volt a mezőgazdasági és kisipari termelés. Úgy gondolta, hogy ezzel egy új várostípus jöhetne létre és fokozatosan megszűnnének a nagyvárosok társadalmában tapasztalható deviáns jelenségek is. Howard a *Három Mágnes* című vázlatában ecseteli az embereket az új várostípusba vonzó lehetőségeket. Bemutatja a városi és a vidéki élet hátrányait, majd a városi és vidéki élet előnyeit egyesítő kertváros előnyeivel mozgósít elképzelésének elfogadására.

Howard ideája szerint a kertvárosok egy önálló városszövetséget is alkotnának. Howard 1902-ben megjelentetett, *Garden Cities of Tomorrow* című könyvében egy negyedmilliós kertváros szövetség sémáját is bemutatja. Az ábra félelmetesen hasonlít a második világháború utáni bolygóvárosok telepítési sémájához, persze léptékbeli különbséggel. Ez a kertváros szisztéma a városfejlesztés valós motorjának figyelmen kívül hagyása, a tervezett fejlesztési modell gazdasági megalapozottsága híján a városfejlesztés jó szándékú, mondhatni érdekes gondolati kísérlete maradt. Két új kertváros épült meg csupán Angliában Howard kezdeményezésére, Welwyn és Letchworth.

Már a fejezet elején említettük, hogy az urbanizációs folyamatok a települések fejlődése mellett a tájat is megváltoztatják. Ma már Európában aligha lehet az urbanizációval nem érintett tájat találni. A tájat is bevonták a termelésbe, a földek megművelése pedig a nagy élő munkaigény miatt sokáig igényelte a tájban lakhelyek felépítését. Gyönyörű példáit lehet ennek látni az olaszországi Toszkánában, vagy a magyar Alföld tanyavilágában is. Szívmelegítő, a tájat humanizáló épületekről van szó, ma már gyakran funkció nélkül, elhagyatott állapotban is, mert a korszerű nagyüzemi földművelés már zömében gépekkel dolgozik, és nem tömegesen foglalkoztat mezőgazdasági idénymunkásokat.

Tanya az Alföldön (Fotók: T. Z.)

Birtokközpont Toszkánában (Közép-Olaszország)

Az egyre urbanizáltabb tájhasználat mellett azonban már korábban is felmerült az igény a még viszonylag érintetlen területek állat- és növényvilágának megvédésére. Az első nemzeti park, a Yellowstone Park 1872-ben alakult meg az Amerikai Egyesült Államokban, amelyet aztán szerte a világban több ilyen, az urbanizációtól védetté nyilvánított terület követett. Mint mindent, ma már ezt a folyamatot is erős gazdasági érdekek motiválják. A nemzeti parkok a mérhetetlenül megnövekedett turizmus jelentős bevételeiből jelentős szegmenst képviselnek.

Itthoni történések

A hazai tájban is megjelennek várak, kastélyok, kúriák, ma fontos műemlékek, felújítva, megváltozott funkciókkal, jelentős idegenforgalmi vonzerővel. Egy részük múzeumként működik, nem egy közülük elegáns, gyakran luxusszolgáltatásokat is nyújtó szálloda lett.

Az üdülőterületi funkcióknak a sűrű, városias beépítés eleve határt szab, a városi területek ilyen célra való tömeges igénybevétele pedig gazdaságilag nehezen megoldható. Így az üdülőterületek kikerülve a városok már beépített területéből, eleve másutt épülnek ki és válnak tájformáló erővé, hasznosítva a kedvező természeti adottságokat. A példáért sem időben, sem térben nem kell messzire mennünk. A természetes vizek pécsi hiánya miatt hoztak létre Péctől tíz egynéhány kilométerre Orfű térségében egy mesterséges tavakból álló rendszert, amelyre rövid időn belül új üdülőterületek települtek, kis hétvégi házakkal, horgásztanyákkal. Ezzel az itteni természeti tájat is bevonták a nagyváros urbanizációjába.

Orfű, a mesterséges tavakra épülő, az itteni kis falvak területét sokszorosan meghaladó, döntően pécsi érdekeltségű, szerencsére egymástól elkülönülő területeken sűrűn beépített üdülőterület (Fotók: L.É.)

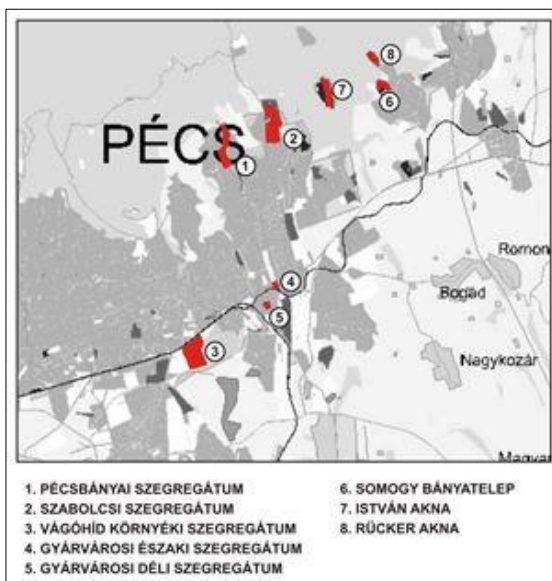
A városi üdülőterületek előszeretettel foglalták el a vízpartokat, sőt néha magukra a vízfelületekre is kiterjeszkedtek, amíg a szabályozások erre lehetőséget adtak. Ennek az erőszakos expanciónak hazai példája az 1970-as évekből a Fertő-tó vízfelülete fölé cölöpökre épített üdülőházas beépítés. Hasonló kezdeményezések a Balaton déli partján is történtek a rendszerváltást követően, de szerencsére a

szabályozások ezek realizálását már nem tették lehetővé, sőt a „Balaton törvény” a part menti települések összeépülését is megakadályozza.

Üdülőházak a Fertő tó vízfelületén az 1960-as évekből (Fotó: T.Z.)

A bányanyitások eleve a városokon kívül történtek, mellettük sorra keletkeztek bányász-kolóniák. A bányák bezárását követően ezek a lakóterületek megmaradtak, lakóik lassan kicserélődtek. Pécssett ezek a területek képezik a várostesten kívüli szegregációkat, amelyek rendezése, vagy felszámolása napjainkban folyik. A csatolt térkép Pécs szegregátumait mutatja. A várostól északra vannak a bányász kolóniák megmaradt lakóterületei.

Pécsbánya, külfejtés (Fotó: T.Z.)

Pécs szegregátumai (forrás: Pécs Polgármesteri Hivatal)

A gyors iparosítás, a külszíni bányászat folyamánként teljes gőzzel folyt a tájrombolás gyakran holdbéli tájak keletkezésével. Felhagyott bányagödrök, salakhegyek tanúskodtak sokáig erről a korszakról.

Ha nem is gyorsan, de megindult ezeknek a területeknek a rekultiválása, visszavezetése a természetbe. A természeti környezet különösen a településeken

belül értékelődött fel jelentősen. Egyre kívánatosabb lett a családi házas beépítés, saját, ha mégoly kicsi telekkel is. A többszintes lakótelepek zöldfelületei is oldottak valamit a falanszter érzetből. Hazánkban a lakótelepekben kötelező normák szabályozták a biztosítandó zöldfelületeket. E szerint közvetlenül a házak mellett 5 m²/fő zöldfelületet kellett létrehozni az épületek felépítésével párhuzamosan, 5 m²/fő zöldfelületet kellett biztosítani a lakótelep közparkjában és 5 m²/fő zöldet kellett biztosítani a városi szintű közparkban.

Városi szintű közpark Pécssett, a Tettye (Fotók: L.É.)

A városok beépített területétől bizonyos fokig elszakadva, minden nagyvárosunkban természetes, erdősült területek voltak. A városok lassan bekebelezték ezeket a területeket, szükségük volt nagyobb zöldterületekre, amelyeket jelentős fejlesztésekkel városi közparkokká alakították. A városfejlesztés egyik kiemelt feladata volt már korábban is ezeknek a területeknek a városias funkciókkal való berendezése, és ez a folyamat napjainkig tart. Például Debrecenben a Nagyerdőn több rekreációs funkció mellett az Egyetem rendezkedett be, Nyíregyházán, a Sóstón gyógyfürdő és vadaspark van, Pécssett, a Mecseki Parkerdőben tornapályák, szalonnasütő helyek, esőbeállók vannak az Állatkert mellett. A már teljesen amortizálódott Vidám Parkot felszámolták, nagy kérdés, hogy mi kerül majd a helyére. A Tettye Pécssett igazi városi közpark, Szatmári püspök nyári rezidenciájának romjaival, benne kis szabadtéri színpaddal és főleg nagy, korszerűen berendezett játszótérrel. Budapesten a rossz levegőjű pesti belvárosnak a Városliget a „zöld tüdeje”, számos rekreációs létesítménnyel. A kézirat írásakor folyik a vita, hogy szabad-e új létesítményekkel, például múzeumokkal növelni a terület funkcióit, vagy kizárólag a zöldterület megújításával kell használhatóbbá tenni a területet.

A lakótelepek panelvilágába beköltözött első generációs városlakóknak elemi igénye volt földhöz való közelség, a saját kis kert, amely teljes mértékben hiányzott a lakóhelyükön, s ezt a hiányt nem pótolták a lakások közelében lévő zöld felületek, ráadásul ezek egy része is leburkolásra került. Ez a hiányérzet hozta létre a korábban már művelésből kivont szőlő és kert területek felparcellázásával az úgynevezett zártkerteket. Itt mindenki megfizethető áron juthatott hozzá álmai

kiskertjéhez. Az építési igazgatás ugyan megkísérelte ezek beépítését korlátozni, de nem nagy sikerrel. Napjainkban már a kiköltözést sem sikerül tiltani, különösen a belterület melletti zártkertekben, így ezek a területek már létrejöttük pillanatától a városok területi expanziójának tekinthetők.

Pécs, zártkerti beépítés Fotó: T.Z.)

Minél inkább elszakadt a városi ember a természeti környezettől, annál fontosabbá vált hazánkban is a természet védelme. Ennek a folyamatnak az eredményeként alakultak meg a természetvédelmi hatóságok és a kiemelt természeti értékek megkülönböztetett védelmére a nemzeti parkok.

A természet közeli állapotban megmaradt területeket, növénytársulásokat, a természeti környezetükben élő állatvilágot mindenütt nemzeti törvények védik. Nálunk például a Természeti Törvény megkülönbözteti a nemzeti parkokat, a tájvédelmi körzeteket, a természetvédelmi területeket és az egyedi természeti értékeket. Ezeket a területeket különböző súllyal védik az urbanizációtól, a beépítésektől, a környezetet zavaró beépítésektől.

Tájvédelmi körzet határát jelző tábla a Keleti Mecsekben és esőbeálló a Pécs fölötti Parkerdőben (Fotók: T.Z.)

Pécsett a város feletti erdőrészeket kivonták az erdőművelésből és a város természeti kirándulóhelyévé tették. A természet megszerettetésének és védelmének ez is fontos módja, miközben persze ezeket a természeti helyeket fel kell szerelni a napi kirándulásokhoz nélkülözhetetlen kényelmi berendezésekkel, tehát ezek is

urbanizált területeknek tekinthetők. Tornapályák, szalonnasütők, esőbeállók épültek, hogy minél több kirándulót csábítsanak ki a természetbe.

A legfontosabb ilyen természeti értékek felkerültek a világörökség listára is. Ilyen például nálunk a Hortobágyi Nemzeti Park, a Fertő-Hanság Nemzeti Park az osztrák oldallal közösen, a Hortobágy, vagy az Aggtelek-Jósvafő barlangrendszer.

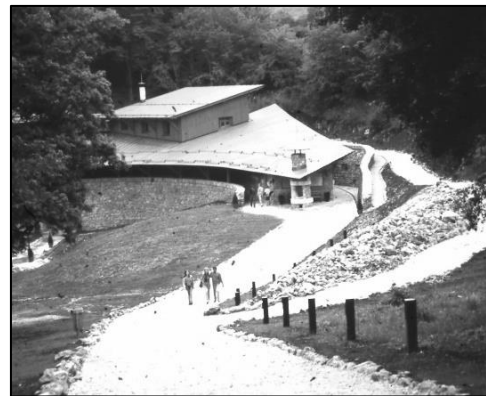

Hortobágy, Nemzeti park (Fotók: T.Z.)

Mint Európában mindenütt, ezek a nemzeti parkok nálunk is fontos célállomásai a turizmusnak, és egyben kiemelkedő a szerepük a természeti értékek megismertetésében, a természet centrikus gondolkodás mind szélesebb körben való meghonosításában. A turizmus fogadására látogató központok épülnek.

Sarród, látogató központ a Fertő-Hanság Nemzeti Parkban

Jósvafő, barlang bejárat

Aggtelek, szálloda a barlang bejárat közelében (Fotók T. Z.)

Összefoglalva:

A város és a természeti táj konfliktusa folyamatos volt a történelemben. A város egyik funkcióját telepítette ki a tájba, közben pedig olajfolt szerű növekedéssel terült szét a környező területeken. A folyamat azt eredményezte, hogy ma már nincs érintetlen természeti környezet. Menteni, amit még lehet alapon hozták létre a nemzeti parkokat mindenütt a világon, nálunk nem egy a világörökségi listára is felkerült.

ÚJ VÁROSOK, LAKÓTELEPEK, A LAKÓTERÜLETI EGYSÉGEK RENDSZERE
Jellemzően a II. világháború utáni évtizedekben

Irkutsk 2018 (B.M.)

A városok expanziója, a környező területek beépítése már korábban is megindult, ezzel foglalkoztunk az előző fejezetben, de a folyamat a II. világháború után jelentősen felgyorsult. Ez az urbanizációs „boom” két területen is nyomon követhető. Tetteen érhető a jelentős számú bolygóváros alapításában, valamint a városok szélén a lakótelepek építésében. Ezek minősített eseteit az előző fejezetben tárgyaltuk.

A háború utáni Európában a lerombolt gazdaságot újjá kellett szervezni. A háborúban lebombázott lakások okozta lakáshiányt csak tetézte az új munkahelyek vonzásában a városokba áramló népesség elhelyezésének igénye. Európa szerte ki kellett törni a városok kialakult szerkezetéből és ahol egyáltalán volt hely, döntően a városok szélein új, nagy lakótelepek épültek.

Az üres papíron való beépítések tervezéshez kellett egy olyan szisztémát keresni, ami megfelelő fogódzót adott a beépítésbe újonnan bevonni szándékolt területek beépítéséhez, a korábbi mezőgazdasági területek városi funkciókra való alkalmassá tételére. Ezt a fogódzót a „szomszédsági egységek” vagy nálunk „lakóterületi egységek rendszerének” hívott rendező elv adta. A beépítési módhoz az Athéni Karta leegyszerűsített ajánlásai álltak rendelkezésre.

A lakóterületi egységek rendszere a várost egy hierarchikusan szervezett rendszernek fogja fel, ahol a hierarchiát az ellátás szintje határozza meg, és arra törekszik, hogy ez megjelenjen a területek tagolásában is. Az alapgondolat még jóval a viláégés előttől, Clarence Perry-től származik. Egy 1929-ben végzett szociológiai vizsgálatból vonta le azt a következtetést, hogy a városokban megnövekedett deviancia döntően a közösségek hiányából fakad. Javaslatára szerint a várostervezésben vissza kell állítani a középkori városokra jellemző szomszédságot, azaz kisebb területekre, szomszédsági egységekre lenne célszerű tagolni a városokat. Az ezekben élők közösséget alkotnának. Az egységeknek bizonyos intézményekkel is rendelkezniük kell, amelyek alkalmas térbeli helyeket biztosítanak a közösségi élethez. Úgy gondolták, hogy erre leginkább az iskola lenne képes, ha rendelkezik különböző közösségi helyiségekkel, előadások, rendezvények tartására alkalmas nagyteremmel is.

A lakóterületek tagolásának legkisebb egysége a lakókörzet volt. Népessége legalább egy 8 tantermes iskolát követelt. Az iskolát forgalmi út keresztezése nélkül el kellett tudni érni a gyerekeknek. A lakókörzetben lehetett elhelyezni a napi bevásárlást biztosító boltokat, és itt kellett biztosítani a lakásokat napi szinten kiszolgáló zöldterület is.

A szisztéma szerint a lakónegyed több lakókörzetből állt és a kisebb intézményközponttá szerveződő középfokú intézmények elhelyezésére is szolgált. Tartalmazta a lakónegyed szintű közparkot is. Végül – a vonatkozó elmélet szerint – a nagyvárosi egységet több lakónegyed alkotta. Központja a közép és felsőfokú intézményeket tömörítette az elmélet szerint.

Az élet nem igazolta ezt a merev hierarchiát. Nem igazolódott be az a szociológiai előfeltételezés sem, hogy az így mesterségesen izolált városrészekben a kisvárosi

társadalmakhoz hasonló helyi társadalom, pezsgő közélet fog kialakulni. A lakóterületei egységek rendszere annak köszönheti mégis a településtervezésben szinte egész Európában való elterjedését, hogy az ideális várost egy olyan viszonylag egyszerű modellel írta le, mely a nagyon nagy kihívást jelentő új városok és a lakótelepek tervezéséhez ideológiát és könnyen elsajátítható módszert tudott adni. Még hosszú ideig a városfejlesztés és rendezés egyik fontos feladata, hogy a helyi adottságokból kiindulva, amennyire egyáltalán lehet, az adott város szerves részévé tegye ezeket beépítéseket, az ilyen elvek szerint szervezett lakótelepeket.

A szomszédsági egységek tömbökre tagolt városszerkezetet eredményeztek, ahol az egyik baj a városiasság, az inger-gazdag környezet hiánya volt. Ezen kísérelt meg segíteni a lineáris városszerkezet, ahol a forgalmat kényszerpályán a várostengelyre terelték, remélve, hogy ez egyben funkcionális besűrűsödést, s ezzel a tengely mentén városiasságot is eredményez.

A tengelyre szervezett elképzelés ölt testet az egész városra értelmezett lineáris városalaprajz gondolatában is. A gondolat nem volt teljesen légből kapott, s ezt mi sem igazolja jobban, mint a nagyvárosok spontán fejlődésének az a formája, amely a kifelé vezető főútvonalak beépülése, funkcionális gazdagodása által jelölte meg a fejlődés vonalát. Ez is a tengely potenciális, fejlesztéseket gerjesztő szerepének érvényesülését mutatja.

Az előző fejezetben tárgyalt Howard féle kertváros szisztéma egyes átértékelt részletei később folyamatosan visszaköszönnek a városfejlesztésben. Ilyennek tekinthetjük a bolygóvárosok alapítását a nagyvárosok körül, amelyeknek ugyanúgy a nagyváros növekedésének megállítása volt a célja, mint a némi próbálkozás után félretett kertváros gondolatnak.

Angliában tudatos elméleti előkészítés után, a Barlow Bizottság jelentésére alapozva 1946-ban törvényileg is szabályozták a „New Towns Act”-ban az új városok létesítését. A szakirodalom általában három generációját különbözteti meg ezeknek a szatellit városoknak.

- Az első generációs új városok a London körüli új városok voltak. Ezekben általában 60-80 ezer fő letelepítésével számoltak és a lakások döntő többségben földszintes vagy földszint + egyemeletes épületekben voltak.
- A második generációs új városok a vidéki nagyvárosok tehermentesítésére épültek, sűrűbb, magasabb beépítésekkel tervezték azokat.
- A harmadik generációhoz tartozó új városokat már lényegesen magasabb népességszámra tervezték. Így a Londontól észak-nyugatra lévő Milton Keynes már 250 ezres népességre terveződött. Hálós szerkezetével a tervezők kiléptek a szomszédsági egységek tervezési szisztémájából. Az alapellátást az utak csomópontjaiban tervezték. A hálós szerkezet a megvalósítás rugalmasságát és a nyitott folytatás lehetőségét biztosította.

A franciák később, az 1950-es évek végén kezdték az új városok építési programjait. Ezek részben Párizs mellett, a túllontúl felduzzadt főváros tehermentesítését szolgálták, mint Angliában, de megjelentek a nagyobb vidéki városok környékén is. Ezeket az új városokat lényegesen magasabb népességszámra tervezték, mint az angolok, lakóik nem föltétlenül ott helyben dolgoztak, de a munkaerő vonzotta a cégeket, vállalkozásokat. Gyakorlatilag a meglévő elővárosi településeket fejlesztették modern bolygóvárossá. Építészeti minőségben is minden új város egyedi volt. Nem idegenkedtek az extrém építészeti megoldásoktól sem.

Evry, Párizs környéki új város lakó és intézmény együttese (Fotó: T.Z.)

A svéd és finn új városokra a természetközelség volt a jellemző. A 60-as, 70-es években jelentős hatással voltak a hazai városépítészetre is. A svéd Farstát, Vallingbit, vagy a finn Tapiolát folyóiratokból minden építészhallgató és fiatal építész ismerte, minőségük a hazai várostervezőknek elérhetetlen vágyálom volt.

Közben folyamatosan bővültek a nagyvárosok területei, újabb és újabb családi házas területekkel, majd egyre sűrűbb beépítésű és szintszámában is egyre magasabb lakótelepekkel. Mivel a teletszerű lakásépítés, és főleg a lakótelepek a háború utáni hazai urbanizációnak is mondhatni legjelentősebb elemei voltak, a lakótelepekkel a későbbiekben érdemes lesz részletesebben is foglalkozni.

Ahogy a szomszédsági egységek rendszere a településszerkezet tervezéséhez, Perry-hez köthető, úgy az Athéni Karta Le Corbusier-hez. Az 1933-as Athéni Karta a városépítés talán legnagyobb hatású dokumentuma volt. Jelentőségét a modernizáció első szakaszához való illeszkedésének köszönheti. A II. világháború utáni nagy városépítési „boom” tömeges lakásépítési feladataihoz, az új városok, a lakótelepek beépítéséhez, az épületek tervezéséhez adott valós vagy képzelt, belemagyarázott fogódzókat.

Az Athéni Karta olyan legendává vált, amire mindenki hivatkozott, de amit csak nagyon kevesen olvastak. Szlogenként ismételték egyik valóban nagyhatású gondolatát – “világosság, levegő, napfény” – anélkül, hogy a Kartát magát, annak

teljes, és ennél sokkal összetettebb, a városok szinte minden akkori bajára gyógyírt kereső szövegét ismerték volna.

Le Corbusier, a kálvinista svájci építész az építészet evangéliumának szánt Kartát 95 tézisben foglalta össze, követve a nagy reformer, Luther Márton példáját, és Solon törvényszövegére utalva adta neki az Athéni Karta nevet. “Mint egy parancsszó, a helyes gondolkodásra intett egy olyan időben, melyben építkezés és várostervezés elválaszthatatlanul összeforrt” – írta Le Corbusier a Karta egy későbbi, 1957-es kiadásának előszavában.

A háború befejeztével a lerombolt régi beépítések pótlásával és a városokba áramló néptömegek gyors letelepítési igényével hatalmas, új városépítési feladatok jelentek meg. A semmiből kellett új, korszerű városrészeket, városokat építeni. A meglévő, hagyományos beépítések modernizálására, az ilyen területek aprólékos munkát igénylő rehabilitálására nem volt idő. Így jól jött, hogy a Karta értékrendszeréből kiiktatták a hagyományos beépítéseket, s így a Karta ideológiai alapot adott ezek bontására, helyet adva a gyorsan realizálható, előregyártott szerkezetekből, típustervek alapján összerakott lakótelepi beépítéseknek. Rá hivatkozva megfelelő önbizalommal, intellektuális kétségek nélkül tervezhették kollégáink az új beépítéseket. A Karta az utcákból, terekből, zárt sorú beépítésből szerveződő városstruktúrákkal szemben a napfényben, zöld környezetben szabadon álló épületekből szerveződő beépítést állította követendő példának. Leképezi Le Corbusier Ville Radieuse tervének kubista fogantatású filozófiáját, „a tiszta tömegek okos játékát a fényben”. Egyszerű eszközökkel lehetett korszerűnek, modernnek lenni. Előírásai, gyakran érzékeny javaslatai azonban a gyakorlat szülte kompromisszumokkal finomítva városrendezési normákba merevedtek.

Klaniczay Tibor mutatott rá *A hagyományok ébresztése* című könyvében arra, hogy a társadalmi mozgásokban a gondolati, ideológiai fejlődés spiráljában a forradalmi változások, a paradigma váltások idején minden elutasításra kerül, ami korábban volt. Később már megjelennek bizonyos, „haladónak” titulált hagyományok a gondolkodásban, míg az új berendezkedés stabilizálódásával az öröklött értékek teljes köre az új ideológiába integrálódik. Gyakorlatilag ennek a folyamatnak lehetünk tanúi az Athéni Karta minden hagyományos értéket elutasító attitűdjé, és gondolatiságának későbbi sorsa kapcsán.

Az Athéni Karta egyes megállapításait így ma is érvényesnek tekinthetjük. Ma is valljuk a Kartával szinkronban, hogy “minden lakás részére legalábbis minimális időre biztosítani kell a benapozást”. A szabadidő területeire adott ajánlással is egyetérthetünk. Ez szinkronban van a Kartának sok szabad zöldterületet követelő alapállásával. A lakótelepek ezeket érvényesítették is, ezek tekinthetők a lakótelepi beépítések pozitívumainak.

A Karta ajánlásai vezettek a történeti utcahálózat, a települések történeti térformáinak megtagadásához, ez a lakótelepek mondhatni legnagyobb negatívuma.

Az emberek az új városrészeknek a korábbiaknál feltétlenül egészségesebb környezetében, a korábbiaknál jobban felszerelt, komfortosabb lakásaikban mégsem érezték igazán jól magukat. Az a hiány, amit az új városrészekben megéltek, nem a lakások, hanem az új városrészek szerkezetének számlájára írható. Ahogyan nőttek a városszéli lakótelepek, úgy értékelődött fel a hagyományos lakókörnyezet, mellyel a Karta nem tudott mit kezdeni.

Elkötelezettséggel, az ott élőkért, de nélkülük fogalmazódtak meg a lakótelepeket alakító szabályozások, anélkül, hogy a deklaráció szintjén a Karta középpontjába állított ember boldogabb lett volna ettől a “szép, új világtól”.

„A politikai, ideológiai realitásokról, a gazdasági és kulturális különbségekről való tudatos lemondás egyidejűleg azt is jelenti, hogy mint a próféták általában – lemond a párbeszédéről, és nem hisz a lépésről-lépesre megvalósítható cselekvés értelmében” írja Le Corbusier-ről Meggyesi Tamás.⁵¹

Az 1933-as Athéni Karta a kialakuló modernizmus terméke. A modernizmus építészeti hittek abban, hogy építő tapasztalataik, az új technikai megoldások, technológiák elégségesek ahhoz, hogy a döntően társadalmi determinációk szerint alakuló városok fejlesztéséhez egyértelmű és mindenütt követendő normákat fogalmazzanak meg. Olyan ideológiát teremtettek, mely mentes volt minden gyanúsnak tartott kétértelműségtől. “A modernizmus, mint a többi más izmus is, a modernség patológikus vágyából született. Mint minden más fundamentalista törekvés, kirekesztő és lényegét tekintve zsarnoki”, fogalmazta meg a modernizmussal és az 1933-as Kartával kapcsolatos kritikáját az 1998-ban Athénban az Új Athéni Karta kihirdetésekor tartott konferencián Leon Krier.

Varsó, lakótelep a Praga városrészben, Kijowska 11. az 500 méter hosszúépületben mintegy 1200 lakás van (Fotó: L.É.), és Pécs, az uránvárosi lakótelep⁵²

⁵¹ Meggyesi Tamás, A 20. század urbanisztikájának útvesztői

⁵² Forrás: egykor.hu

„Az európai városokban a lakásállomány 8-10%-a, míg Közép- és Kelet-Európában 15-60%-a a 60-as évek eleje és a 80-as évek vége között épült paneles lakótelepeken van.”- írja Benkő Melinda Grenoble lakótelepeinek bemutatásakor.⁵³

A lakótelep mára nem a legkeresettebb települési környezet. Európa nyugati felében a korábbi népességet már jórészt felváltották a bevándorló etnikumok, nálunk itthon pedig a lakótelepi lakások erősen leértékelődtek a lakáspiacon. A szabadon álló épületekkel a lakótelepeken megszűnt a városiasság érzetét keltő zártorsóság. Az épületekhez általában nem tartozik lekerített, csak az épület használatában lévő udvar, zöldfelület. Ezt a lakótelepi épületek színtszáma és a beépítés sűrűsége miatt később se lehetett pótolni. A problémát csak fokozza a házgyári, paneles épületek mozdíthatatlansága, ahol még egy szöveget se lehet a falba beverni. Feltehetően ez is hozzájárult a zártkerti ingatlanok népszerűségéhez, ahol mindenki szabadon alakíthatott az ott felhúzott épületen, gondolhatta a saját kis kertjét.

A lakótelepek döntően megváltoztatták a városok vizuális szerkezetét is. A hagyományos várostest legmagasabb beépítése a városközpontban volt (városháza tornya, katedrális, templom tornya) és a lakóterület a városból kifelé haladva egyre alacsonyabb beépítést mutatott. A lakótelepek megjelenésével a városszéli területek 5-10 szintes épületeikkel váltak a települések legmagasabban beépített területeivé.

A lakótelepek épületeinek unalmas, változatosság nélküli, uniformizált homlokzati sivársága is hozzájárul az itteni környezet leértékelődéséhez. Ezen a problémán a rendelkezésükre álló kevés eszközzel a típus lakóépületeket adaptáló építésszek megkíséreltek segíteni, de persze az alapproblémát ezek a kísérletek aligha tudták kiküszöbölni.

Kissé megmosolyogtató a homlokzat festése a Luxemburg elővárosában fotózott előregyártott épületnek, ahol a homlokzatra felfestették a hagyományos lakókörnyezetben megszokott változó magasságokat és tetőformákat. Hazugság? Hát persze, de legalább felvidítja az embert ebben az egyáltalán nem vidám környezetben.

⁵³ Benkő Melinda: Lakótelepsors, Óvatos útkeresések a 21. században, Új Magyar Építőművészet 2014/4.sz.

Luxemburg, városzéli lakótelep hagyományos beépítést imitáló homlokzati festéssel (Fotó: T.Z.)

Az olaszországi gyakorlatban a lakótelepi épületek döntően hagyományos szerkezetekkel készültek, s ez némi belső flexibilitást is adott a lakásoknak. Itt az egyedi tervezés – ami persze nem az egyes épületekre, hanem csak épületcsoportokra korlátozódott – enyhített valamelyest az esztétikai problémákon is. Ezt szolgálták a nagy, körbefutó erkélyek, amelyek az egyedi lakóépületekre is jellemzőek a mediterrán vidékeken, és a saját kert hiányát is részben pótolják.

Róma

Hagyományos technológiával épült lakótelepi épületek, körbefutó erkélysorokkal (Fotó: T.Z.)

Amikor előregyártást alkalmaztak, az épületek változó szintszámaival próbálták az unalmasságot megtörni.

Róma

Lakótelepi
beépítés,
előregyártott
technológiával,
változó
épületmagasságok
kal (Fotó: T.Z.)

Általában is elmondható, hogy a homlokzatok festése nem időtálló, de ha épületszerkezetekkel is lehet valami változatosságot hozni az egyébként unalmas lakótelepeken, az tartósan megmaradhat. Erre példa Lublinban a Hansen lakótelep, ahol a homlokzati síkból karakteresen az épületekre mintegy esetlegesen ráapplikált loggiák változatos elhelyezésével oldotta a sivárságot a dán építész, Oskar Hansen. Splitben a „Split 2” lakótelepen is a loggiákkal oldották a merevséget, de itt már egy gyalogos tengely is megjelent, amit az előkertek architektonikus formázása is oldott.

Lublin, az Oskar Hansen tervezte lakótelep

„Split 2” lakótelep (Fotók: T.Z.)

A franciák sikerrel próbálkoznak a homlokzati nyílások lakók általi mozgatásával előálló változatos és folyamatosan változó, mozgó homlokzattal. Ezt a megoldást sikeresen alkalmazták a Nemzeti Könyvtár hatalmas épületszárnyainak homlokzatain

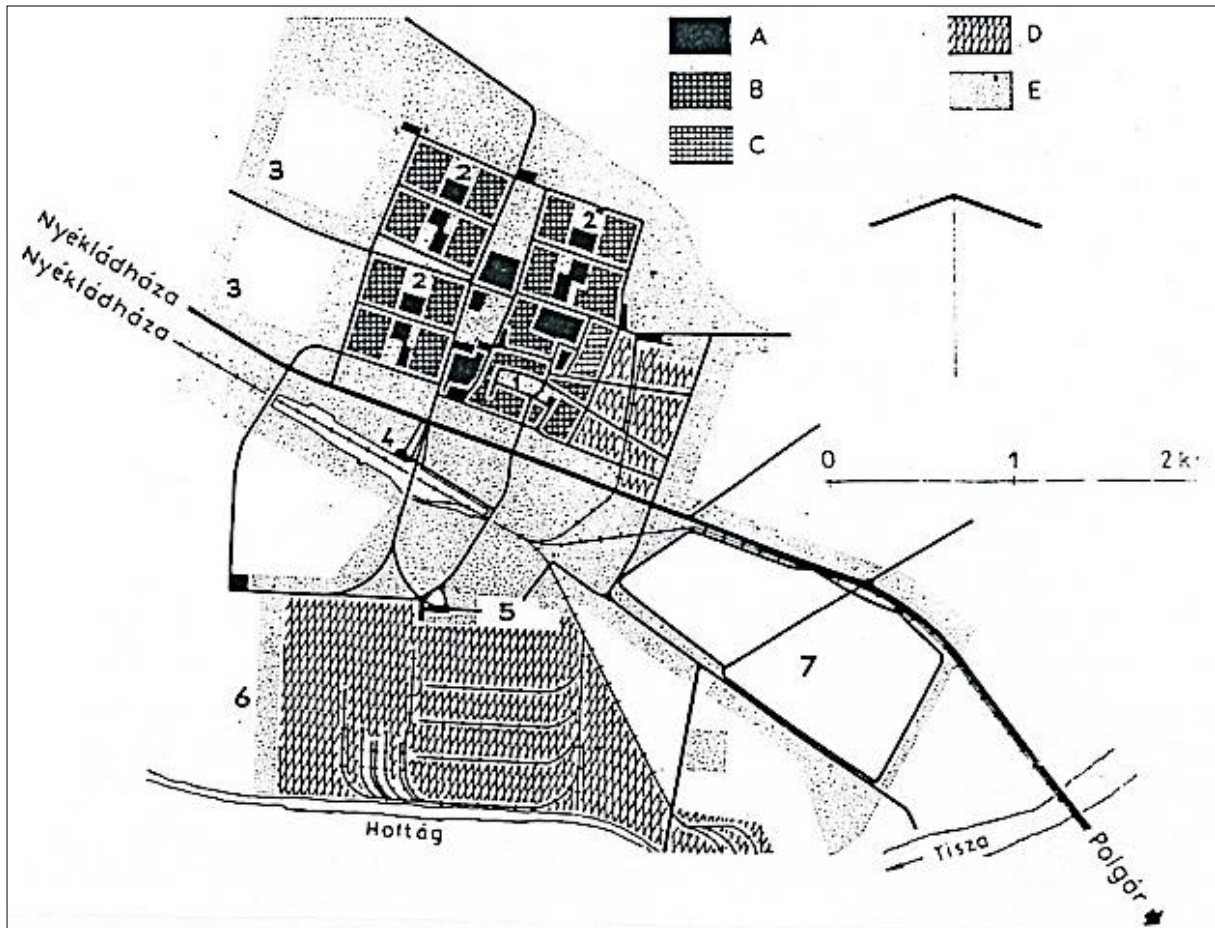
is. Erre példaként tekinthetünk a Grenoble-ben felépített hatalmas lakóépület alábbi homlokzatára is.

Grenoble, Villeneuve (B.M.)

Itthoni példák

Hazánkban a gyors ütemű iparosítás kapcsán több új „szocialista várost” terveztek, elsősorban a nagy volumenű új nehézipari beruházások munkaerő igényének letelepítésére, illetve a szénbányászat fejlesztése kapcsán a bányászok lakásigényének kielégítésére. Komló és Sztálinváros (Dunaújváros) voltak időben az elsők, Komló a szénbányászat fejlesztése, Dunaújváros a Dunai Vasmű nagyberuházása kapcsán. Dunaújváros volt az első ötéves terv (1950-54) legnagyobb hazai beruházása. Tervezésében oroszánrészt vitt a Bauhaus egykori hallgatója, a Dél-Amerikából hazatérő Weiner Tibor. Dunaújvárost és Komlót követte a szocialista városok sora: Kazincbarcika, Tatabánya, Ajka, Oroszlány, Várpalota. A 60-as években épült fel a vegyipar új városa, Leninváros (Tiszaújváros) és Százhalombatta, a kőolaj-finomító városa.

A Leninvárosnak épült, ma Tiszaújváros névre hallgató új település szerkezeti terve⁵⁴

Az új „szocialista” városok és a lakótelepek szerkezete is a szomszédsági egységek rendszerének hívták ideológia mentén terveződött. Ez a merev tervezési rendszer azonban csak az üres területek nagyszabású beépítésekor volt használható. Nem tekinthető véletlennek, hogy az új tervezési rendszer tisztán Tiszaújvárosban és Kazincbarcika terveiben szerepel. Komló, Tatabánya, Várpalota, Ajka városszerkezeti sémájába a meglévő, elsősorban domborzati adottságok és az öröklött beépítések jelentősen bezavartak az elméleti sémába.

Nem kellett sokáig várni, hogy a nyugat-európai példák alapján nálunk is megjelenjen egy új tervezési filozófia. Ez a lineáris szerkesztés volt, ahol a forgalmi út mentén magas szintszámokkal városias környezet terveződött, mögötte viszont a gépkocsi forgalomtól jobbra mentesített területen helyezkedtek el az alacsonyabb lakóépületek és az alapfokú intézmények. Ennek első példája a VÁTI vezető tervezőjének, Molnár Attilának Győrbe tervezett új lakótelepe.

⁵⁴ VÁTI: Városépítés Magyarországon a felszabadulás után, Műszaki Könyvkiadó, Bp.1973

Közben a gazdaságfejlesztéssel érintett meglévő városok is jelentős új lakóterületekkel, lakótelepekkel bővültek. Pécssett például a szénbányászathoz és az uránbányászathoz kötődően jelentős új népességről kellett gondoskodni, őket a lakótelepeken lehetett csak elhelyezni. Más-más okokból hasonló volt a helyzet a többi nagyváros esetében is. A pécsi példán jól érzékelhető, hogy az 1970-es évekig volt nagy népességnövekedés, majd a 2000-es évekig folyamatosan csökkent a népességszám. Csak zárójelben kell megjegyezni, hogy napjainkra a növekedési trend a visszajára fordult, és gyors ütemben fogy az iparfejlesztés kapcsán felduzzadt népesség. Pécs város népessége 2014-ben 146 581 fő⁵⁵.

A lakásállomány alakulása Pécssett 1960-2000⁵⁶

Megnevezés	Lakásállomány (db)	1960 = 100%	Előző időszakhoz képest (%)
1960	32 733	100,0	-
1970	44 485	135,9	135,9
1980	52 704	161,0	118,5
1990	62 583	191,2	118,7
2001	65 651	200,6	104,9

A lakótelepek építése döntően nagypaneles technológiával történt, ahol a merev monotoníát több kísérlettel is oldották az ebben a műfajban dolgozó építészek.

A pécsi paneles lakásépítés nagy egyénisége Tillai Ernő volt, aki előbb a homlokzatok festésével, majd a loggiákkal kísérlete meg enyhíteni a panelek egyhangúságát. Hasonló célú kísérlet volt a Pécsi Tervező Vállalat Ifjúsági Irodájának a paksi panelek humanizálására vonatkozó kísérlete. Amíg Nyugat-Európában ezt a problémát általában a tömegek megbontásával, a szintszámok variálásával oldották meg, itthon az erre fordítható pénzügyi eszközök szűkössége és a házgyári technológia merevsége miatt homlokzatok festése maradt megoldásként. Pécs e tekintetben kivételnek számít, mert az itteni kivitelező nem házgyárat, hanem helyszíni előregyártást használt, úgy nevezett panel-poligon üzemében, ahol a sablonokhoz – ha minimális mértékben is – de hozzá lehetett nyúlni.

Tillai Ernő a pécsi paneleknél már az Uránvárosban is a végfalakat geometrikus mintákkal díszítette. Tillainak Pécssett más próbálkozásai is voltak, például a 10 emeletesek végfalának színes kerámia csíkokkal való díszítése. Az ilyen épületeket a népnyelv azonnal pizsama-házaknak nevezte, de ezek a hőszigetelési program áldozatává váltak, amikor az egész épületet hungarocell táblákkal burkolták be. Az egyetlen, ami ezekből a pécsi kísérletekből megmaradt, a TV képernyőre hasonlító loggia motívum. Ezeket az épületeket a pécsiek azonnal „TV házaknak” hívták. A Pécsi Ifjúsági Iroda, Csete György és munkatársai paksi kísérlete az úgynevezett

⁵⁵ Forrás: KSH

⁵⁶ Forrás: 2001 évi népszámlálás

„tulipános házakkal” humanizálta a panel épületek megjelenését, ahol részben a kopjafákra visszautaló homlokzati mintákkal, részben a kapubejárat és a loggiák megformázásával kísérleteztek. A megoldás hatalmas vihart kavart, az „Élet és Irodalom” folyamatosan közölte az építészek és az értelmiségiek, írók, költők véleményeit az erdélyi fejfa motívumokra is visszautaló megoldásról. Ez volt az elhíresült „tulipános vita”.

Pécs, Uránváros Tillya Ernő geometrikus mintára festett tízzszintes panelházának véghomlokzata

Pécs, Siklósi városrész panelépületei, a háttérben Tillyai „TV háza”

(Fotók: T.Z.)

Paks, lakótelep a „tulipános házakkal” (Csete György és a PTV Ifjúsági Irodája) (Fotók: T.Z.)

A hazai gyakorlatban a földszintes családi házakkal beépített területek után az 50-70 fő/hektáros laksűrűséget egy 550-650 fő/hektár laksűrűségű terület követte, s ezzel a város laksűrűségi szerkezete is döntően megváltozott.

Az itt kialakított zöldterületek használatával is baj van, mert a nagy laksűrűség kapcsán a túlzott igénybevétel, a rongálás és a fenntartás hiányosságai miatt a jó szándékkal megvalósított felületek inkább taszítóak, mint hívogatóak

Budapest. Kelenföldi lakótelep, 10 szintes sávházai, Óbuda, a házgyári lakótelep fellazítása mögöttük magasházakkal (Fotók: T.Z.)

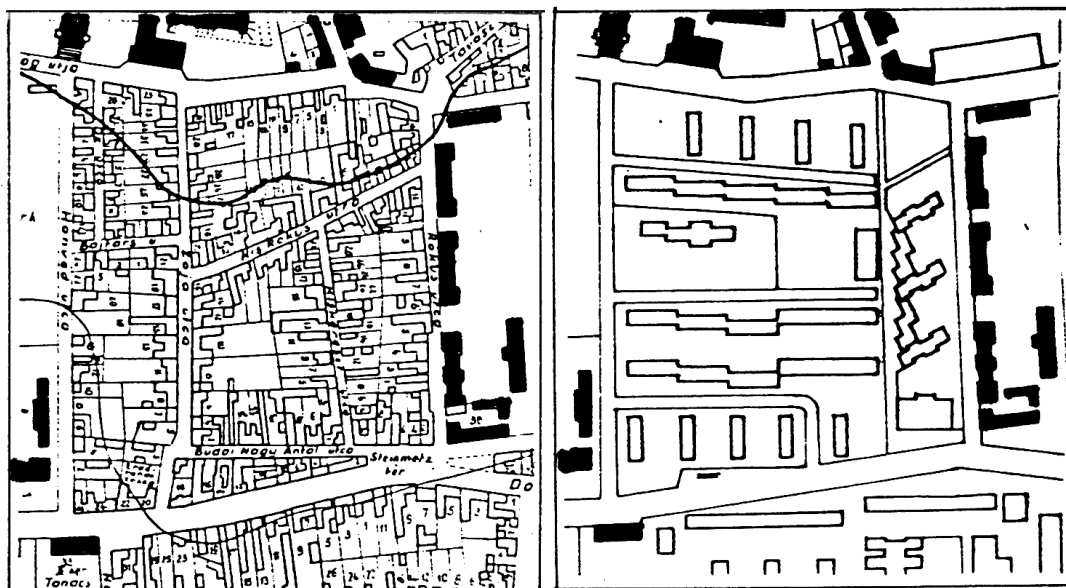
megtartott és felújított földszintes épületekkel

Budapest periferiáján földszintes családi tövében 10-15 szintes lakótelepi beépítés (Fotó: T.Z.)

Hazánkban Székesfehérváron és Óbudán is történtek kísérletek arra, hogy a házgyári lakótelepeket egy-két korábbi, karakteres, földszintes épület megtartásával hozzák közelebb a történeti, hagyományos környezethez.

Az Athéni Karta jegyében épültek át Magyarországon is hagyományos beépítésű lakóterületek. Ilyen volt Pécsen a Szigeti városrész, ahol a földszintes beépítés és a tömbön belüli kis utcák teljes bontása után földszint+5 és földszint+10 szintes panel épületekkel épült be a terület. A Tettye városrészre is készült részletes rendezési terv, amelyben szintén a terület teljes bontását követően pontházak épültek volna. Szerencsére azonban ez a terv nem valósult meg, és a városrész ma már műemléki területi védelem alatt áll. Érdeemes megjegyezni azt a furcsaságot, hogy a bontásokat, a beépítés megsemmisítését „szanálásnak” hívta a korabeli szakirodalom, ami valójában „egészségessé tételt” jelent.

Pécs, Szigeti városrész átépítése az Athéni Karta szellemében az 1970-es években, feketével jelölve a határoló utcákban megtartott többszintes épületek.⁵⁷

Az ország nagyvárosaihoz hasonlóan a 80-as évekre Pécssett is leállt a lakótelep-építés.

Az utóbbi időben a tömeges lakásépítést felváltották a paneles lakóépületek teljes rehabilitációját tartalmazó programok. Minden paneles lakóépület pályázhatott központi támogatásra az épület külső hőszigetelésére, a nyílászárók cseréjére. Komplex rehabilitációs programmal korszerűsödött az óbudai faluháznak hívott hatalmas paneles sávház. Itt ebben az egyetlen épületben 886 lakás van, többen élnek itt, mint egy nagyobb baranyai faluban. A mintaprojekt keretében jelentős hőtechnikai fejlesztések történtek a téli és a nyári hővédelem megoldásával, a nyílászárók cseréjével, a napenergia hasznosításával. Hasonló volt a dunaújvárosi Solanova projekt is.

Óbuda, a „faluház” homlokzati színezésének részlete (T.Z.)

⁵⁷ Szigeti városrész, rendezési terv (Dénesi Ödön), A Pécsi Tervező Vállalat 1975-ös 25 éves jubileumi kiadványa.

Összefoglalva:

A nagyvárosok féktelen növekedését megakadályozandó hozták létre elsősorban Angliában, majd Franciaországban is a bolygóvárosok több generációját. Az új városok szerkezetét a lakóterületi egységek rendszerének hívott tervezési szisztéma határozta meg, amelyet aztán a lakótelepek esetében is hasznosítottak. A beépítéseket az Athéni Karta tételeire hivatkozva lehetett tervezni. Nálunk a lakótelepek döntően paneles technológiával épültek, ahol kezdetben a monoton homlokzatok esztétikai feljavítására történtek kísérletek, majd különböző komplex projektek mentén folyamatosan javításra kerül az épületek hőháztartása, energia felhasználása.

18

A REHABILITÁCIÓ ÉS REVITALIZÁCIÓ JEGYÉBEN FOLYAMATOSAN MEGÚJULÓ VÁROSRÉSZEK

Pécs 2016 (B.M.)

A II. világháború utáni nagy építési boomban, a „gyorsan sok lakást” építési programok helykiválasztásában a városszéli üres területek voltak a nyerők. Itt lehetett ugyanis ipari technológiával, lehetőleg házgyári előregyártással, gyorsan, sok lakást építeni. A történeti városközpontok, a belvárosok értelemszerűen kikerültek a fejlesztők érdeklődési köréből. Ott nem lehetett hosszú darupályákat húzni és nagy összefüggő területeken egyforma házakban egyforma lakásokat építeni. A belvárosi területek felújítása későbbre tolódott, mert a megkövetelt építési ütemben a meglévő bonyolult adottságokat nem tudták kezelni. Ott érzékeny megközelítésekre lett volna szükség, de a lassú felújításokra sem idő, sem készség nem volt. A belső városrészek igen gyors leromlása indult meg. A belvárosokból a korábbi középosztálybeli lakók a szuburbanizációs városfejlődési szakaszban lassan kiköltöztek az elővárosok kertés családi házaiba. Helyüket alacsonyabb státuszú csoportok foglalták el, ami ismét csak felgyorsította ezeknek a területeknek a leromlását. A krónikus lakáshiányt enyhítendő a többszobás polgári lakásokból társbérleteket alakítottak. Sokan emlékeznek még a háború utáni pesti társbérletekre, ahol több család húzódott meg egy-egy lakásban, közös konyhával, fürdőszobával.

A lakótelepeken is bajok voltak, az emberek nem találták a helyüket a „szép új világban”. Hiányzott a hagyományos városrészekben megszokott ingergazdagság, a kis boltok, a kis presszók változatos világa, és nem utolsósorban hiányoztak a közösségi terek.

A fent vázolt helyzeten kísérelt meg segíteni a fejezet két kulcsszava, a rehabilitáció és a revitalizáció. A rehabilitáció a településekkel kapcsolatos szakirodalomban is az általánosan használt jelentésével szerepel, tehát egy települést vagy annak egy részét érintő, a nagy operációkat követő lassú, teljes gyógyítását jelenti, az érintett területek korábbi funkcióinak megtartásával. A revitalizálás egy, az előbbit kiegészítő folyamatot jelöl, és azt jelenti, hogy ennek keretében a szóban forgó települést élhetővé, élettellel telivé kell tenni, amely gyakran funkcióbővítést, új funkciók realizálását is jelenti. Mindezek szemléletváltást, a városfejlesztésben paradigmaváltást jelentettek. A folyamat eredményeként a belső városrészek ismét vonzó helyé váltak. Először a történeti városközpontok kerültek a figyelem fókuszába és sorra születtek az európai városokban az ide készített rehabilitációs programok. Aztán szép lassan a történeti belvárosok egészén megindult egy fokozatos megújulás, revitalizálás. A folyamat folytatódott a felhagyott ipari létesítmények új funkciókkal a városi életébe való bekapcsolásával. A városok meglévő értékes, örökül kapott területeinek új élettellel való telítése, revitalizálása a városokat alkalmassá tette a jövő igényeinek magas szintű kielégítésére. A városfejlesztés kulcsszava az „élhető város” lett. A folyamat természetesen ma is tart, folyamatos munkát adva építészeknek, mérnököknek, szociológusoknak, gazdasági szakembereknek, jogászoknak és sok más érintett szakma képviselőjének. Ebben a fejezetben erről lesz szó, bemutatva az elért eredményeket. Foglalkozni fogunk a történeti városközpontokkal, elsősorban a városi főterekkel, a belső városrészek

revitalizálásával, a lakótelepek rehabilitálásával és a felhagyott ipari létesítmények funkcióváltásával, az életbe való bekapcsolásával.

Tesszük mindezt sajátos, építészeti, városépítészeti szempontjaink szerint.

A történeti városközpont az egykor falakkal védett középkori városok, a mai város városközpontjaként definiálható területét jelentik. A város központjában elhelyezkedő intézmények ugyanis használják a történetiség, a folytonosság szimbolikus előnyeit. A történeti belvárosok a középkori város későbbi bővítményeinek területeit jelentik, egészen a XX. század elejéig beépített területekkel. Így ez utóbbi egy tágabb területi kategória. A revitalizációs folyamatba aztán be kellett kapcsolni a legutóbbi idők városszéli fejlesztési területeit, a lakótelepeket, a felhagyott ipartelepeket is.

A történeti városközpontok környezeti eróziója éppen a már említett szimbolikus értékek miatt nagyobb figyelmet kapott, mint a város külső területeinek degradálódása. Nem véletlen, hogy Enyedi György, a XX. század végi magyar településtudomány meghatározó képviselője egy általa szerkesztett, a történeti városközpontokkal foglalkozó kötet előszavának „A város szíve” címet adta⁵⁸. Amint a társadalomnak megvoltak a lehetőségei a beavatkozásokra, sorra születtek a történeti városközpontok rehabilitációs programjai. Ezek megindulásával megnyílt a lehetőség a középosztály számára a visszaköltözésre. A folyamat azonban nem ment simán, voltak nyertesei és persze vesztesei is. Nyertese volt az egész városi társadalom, azok, akik nap mint nap bementek a történeti városközpontba, használták intézményeit, az itt lévő szolgáltatásokat, élvezték a városias környezetet, és persze az újonnan ide beköltözők. Nem véletlenül beszélnek a szociológusok a történeti városközpontok dzsentifikációjáról, amikor a beköltöző középosztály és a yuppie-k kiszorítják onnan a korábban ott lakó népességet. Vesztesei voltak a folyamatnak azok, akiket kiszorítottak onnan, akiknek kényszerűségből ki kellett költözniük az ugyan lerobbant, de mégis belvárosi környezetben lévő lakásaikból.

Ráadásul általában nem csak az épület felújításának idejére kellett kiköltözködniük a megszokott belvárosi környezetükből, hanem végleg, mert az új helyzetben a többszörösére emelkedő lakbért nem tudták volna vállalni. Néhány város, mint a már említett Bologna ezen a problémán úgy próbált segíteni, hogy meghagyták a lakás kis alapterületét és központi intézkedésekkel alacsonyan tartották a lakbéreket.

Felújításra vagy lebontásra váró lepusztult lakóház Róma belvárosában. Lakóik az ablakba kiültetett bábukkal és a falra meszelt felirattal tiltakoztak kiköltöztetésük ellen: „Non usciremo mai” (Nem megyünk el innen soha), szól a felirat. (Fotó: T.Z.)

⁵⁸ Enyedi (szerk.) 2007. A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai

A rehabilitáció a történelmi városközpontokban indult meg az értékes épületek, a városi főterek megújításával, az értéktelen épületek bontásával és a keletkező foghíjak beépítésével.

A történelmi belvárosok revitalizálási folyamata hosszan tartó, aprólékos munka, amelynek során az értékes épületek megtartása, felújítása mellett az újabb igények miatt új funkciókat is el kell helyezni a területen, de erre sok esetben a védett

teleknagyságok, a beépítés magassága, jellege miatt csak a történelmi belvárosok szélén kerülhet sor. Majd minden történelmi városközpont szélén találhatunk olyan nagy, új középületeket, amelyek kiegészítik a történelmi központ funkcióit. Brugge-ben például egy új hangversenyterem épült a középkori kis házas beépítésű történelmi városközpont melletti területen, amelyet léptéke, tömege miatt a történelmi beépítésben nem lehetett elhelyezni, funkciója ugyanakkor kiegészíti a központot.

Brugge, hangversenyterem új épülete a történelmi belváros szélén, Belgium (T.Z.)

Ezeknek a történelmi városrészek határain folyó építkezésekhez a városok gyakran sztárépítészeket kérnek fel, ezzel is erősíteni akarván a város turisztikai, idegenforgalmi vonzerejét.

Táncoló ház, építész Frank O. Ghery (T.Z.)

Jean Nouvel sztárépítész Prágában (T.Z.)

Ott, ahol a nagy történeti belváros egyes részei eleve többszintes épületekkel épültek be, például a római történeti belvárosban, a települési szövetben is el lehetett helyezni új, modern épületeket, megtörve a hagyományos beépítések néha nagy területeken szinte unalmassá váló monotonitását is, s közben új funkciókkal is gazdagítva a területet.

A RAI, az olasz rádió és televízió székháza egy kisebb előkert mögé húzódva valósítja meg a környezeti illeszkedést és egyben helyet biztosítva a nélkülözhetetlen művészeti alkotásnak. Az előkertben lévő szobor, a bronz ló mintegy az éterbe vetíti az épületben lévő rádió és televízió hullámokat. Szép jelzés az épület funkciójáról és szimbolizmusával egyben Rómához, az olasz lelkülethez köti az alkotást.

A Via Campanian felépített függőfalas lakó és irodaház alsó szintje az acél-üveg kombináció semlegességével, de ugyanakkor súlyosságával illeszkedik környezetébe. Azzal válik rómaivá, hogy az itt szokásos tetőteraszt vízszintesen tagolt tetőfelépítményével több szintben, mintegy fecskéfészek szerűen illeszti az alatta lévő merev, függőleges tagolású rendszerhez.

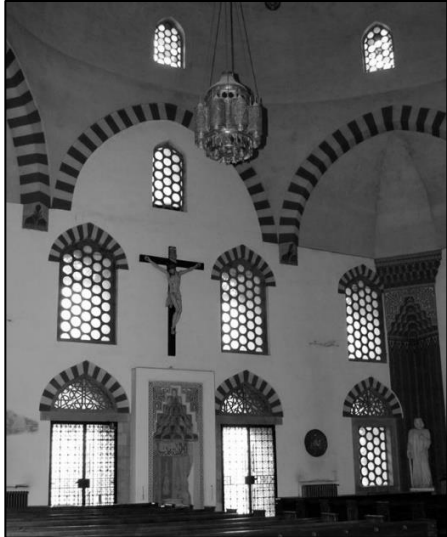
A RAI, az olasz állami rádió és televízió székháza (T.Z.)

Via Campanian 1963-65 között felépített iroda és lakóház Vincenzo Fausto és Lucio Passorelli (T.Z.)

Általában a történeti városközpontokban helyezkednek el a település legértékesebb műemlékei. Nyilvánvaló, hogy ezeknek a műemléki épületeknek a felújítása, funkciókkal való megtöltése a történeti belváros egésze szempontjából fontos. Az egyházi épületek használata még akkor is megoldott, ha időközben a templomépítő felekezet az adott városban már nem létezik, vagy már nem használja a templomát. Hazánkban a holocaust után több városban annyira megfogyatkozott a zsidó közösség, hogy néhány zsinagógának új funkciót kellett keresni. Ez a leggyakrabban átalakítások után valamilyen kulturális használat volt, például Kecskeméten vagy Szekszárdon. Franciaországban, sőt Rómában is gyakran találkozhatunk olyan

katolikus templomokkal, amelyeket némi belső átalakítást követően kiállító térként, vagy akár színházként, hangverseny teremként használnak. Érdekes a pécsi Széchényi téren álló dzsámi sorsa is, ahol a törökök kivonulása után a műemléki védettség alatt álló épület némi modern kiegészítéssel katolikus templom lett. Hasonló funkcióváltással a paloták egy részében is találkozhatunk.

A törökök építette muzulmán templom, a pécsi Jakováli Hasszán dzsámi ma katolikus templom (Fotó: L.É.) és a velencei Ca d'Oro palota, mely ma múzeum (Fotó: T.Z.)

Természetes, hogy a történeti városközpontok legfrekvenciáltabb részei a főterek, történeti térfalaikkal ma is mindenütt nagy becsben tartottak, és funkcionálisan a városok legfontosabb területei. Nem véletlen, hogy a Velencei Egyetem Urbanisztikai Tanszékének szervezésében több partner egyetem részvételével egy hatalmas tablósor készült el a városok főtereiről. A tablókön lévő fotók némelyike a könyvben is felhasználásra került.

A gépkocsi forgalmat már jó ideje kitiltották ezekről a terekről, visszaadva ezeket a fontos tereket a gyalogosoknak, a város polgárainak és a turistáknak. Másutt külön engedélyekhez kötik a behajtást, hogy az ott lévő lakások megfelelően funkcionáljanak, az üzletek működhessenek, ha hátulról ezek gépkocsi megközelítését nem lehet megoldani.

A többcélú használat egységes, megbontatlan térfelületet és kevés növényzetet igényel, hogy helyet adhasson rendezvényeknek és bármilyen előre nem tervezhető, de a város életében fontos térhasználatnak. Ezért ezek a terek szinte mindenütt fásítás nélküli összefüggő burkolatot kaptak már a középkortól kezdődően.

Antwerpen főtere (Belgium) a térről kitiltott gépkocsikkal, amelyek a háttérben parkolnak (Fotó: L.É.)

Vicenza főtere, Piazza dei Signori (Fotó: L.É.) és a Piazza San Marcóról nyíló térbővület a Dózsepalotával a Campaniléből, a Harangtoronyból (Fotó: T.Z.)

Velence főtere, a Piazza San Marco gyakorlatilag az egyház tere, de a San Marco igen fontos turisztikai célállomás is. Az egységes térburkolatú, fásítás nélküli téren, mint egy szalonban, szól az élő zene, és a kávéházak kiülői a tér nagy részét elfoglalják. Szép térkapcsolatnak lehetünk tanúi, ahogyan a Piazza kiegészül egy kisebb térrel, a tenger felé kinyíló Piazzával, amely a városi igazgatás vezetőjének, a Dózse palotájának adott helyet. Ma természetesen ez is múzeum és a téregyüttesnek biztosítja a vizuális kapcsolatát a tengerrel.

A velencei Szent Márk tér, mint a kávézás, a gyönyörködés tere

A brüsszeli Grand Place, hét végi virágvasárral
(Fotók: T.Z.)

A brüsszeli Grand' Place is egy minden fásítás nélküli, egységes térburkolattal ellátott tér, ahol a szokásos heti virágvasárok mellett számtalan nagy városi rendezvényt tartanak. Ilyen például a „Bor Ünnepe”, amikor az egész teret élő fűvel borítják le, sőt még néhány virágzó fát is telepítenek a burkolatba, a rendezvény 2-3 napjára. Aztán egy fél nap alatt visszaállítják a teret történeti valóságába. Ilyen utcabútorok és fásítások nélküli városi főterek vannak az északi és a déli országokban is.

Brüsszel, Grand Place, borünnep-re készülve, pár napra leborítva fűszőnyeggel és virágzó fákkal díszítve (Fotó: T.Z.)

Érdeemes külön is kihangsúlyozni a mediterrán országokat, Spanyolország, Portugália és Itália főtereit, ahol a nagy nyári hőség elleni védelem igényelné a fásítást, de a főtéri funkciók ennél erősebbek. Siéna főtere, a Campo is egy ilyen hatalmas tér, ahol a kerületek lovas vetélkedőtől kezdve sok más népünnepélyt tartanak. Nem lehet véletlen, hogy Szerb Antal egy itáliai utazásról szóló könyvében, amikor a főhős találkozni akar egy Olaszországban tartózkodó honfitársával, a siénai Campo-ra megy, mert ott biztosan megtalálja, akit keres.

A belvárosi tereken, amelyek a terek hierarchiájában alárendeltebb szerepet játszanak, a rehabilitációs beavatkozások facsoportokkal, vagy inkább szoliter fákkal kellemesebbé teszik a teret tartózkodásra. Erre szép példa Milánóban a Piazza Santa Maria delle Grazie.

Siena főtere, a Campo (Fotók: T.Z.)

Milano, Piazza S.M. delle Grazie kolostor előtere

A városok főterei természetesen leképezik felépülésük történeti korszakait. Ezekhez a terekhez nem kell, nem is szabad rehabilitációs beavatkozásokkal hozzányúlni, mert történeti jellegüket vesztenék el. Legfeljebb az elkopott térburkolatokat újíttják fel, de itt is érzékenyen vigyázva az eredeti burkolat struktúrájának, a felület jellegének, színének megtartására.

Gyakori, hogy a főterek szélein van némi fásítás, vagy ha történetileg úgy alakultak a térfalak, az épületek árkádjai adnak némi árnyékot elsősorban a déli városokban. Ezek híján a főterek szélein lévő vendéglátóhelyeknek téren lévő napernyői, sátorponyvái adnak árnyékos leülési lehetőségeket az elfáradt vándoroknak a főtéri funkciók zavarása nélkül.

A történeti belvárosok rehabilitációs folyamatában fontos szerepe van az utcák fásításának. Elsősorban a gyalogos sétáló, bevásárló utcák adnak erre lehetőségeket, de a többi utcában is fontos a zöld bevitel, hogy legalább pszichikailag enyhítse az aszfalt sivárságát. Barcelona sétálóutcája, a La Ramba példa az elsőre, míg ugyancsak Barcelonából szerepel egy fotó a második esetre.

Barcelona, La Ramba sétálóutca és egy belvárosi utca fásítása, a villamos pálya füvesítésével (Fotó: B.M.)

A városok központjában lévő főtereket nem szabad összekeverni a városmagon kívüli terekkel. Itt a történetiség kevésbé játszik szerepet a tér imázsában, mint a főtereknél, így könnyebben lehet ezeket átalakítani. A periférikusabb helyeken lévő tereket a rehabilitációs programok fásításokkal, új játszóterekkel, labdapályákkal, megújított felszerelési tárgyakkal igyekeznek kellemes tartózkodó helyé tenni. Ezek a terek a fizikai, biológiai rekreáció helyei. Itt gyakoribb rehabilitációs beavatkozásokra van szükség, mint a főtereknél. Az erős igénybevétel miatt a berendezési tárgyak is kopnak, ezek gyakoribb felújításokra, időnként cserélésre szorulnak.

Tömbbelsők hasznosítása
Belgiumban, Brugge-ben (Fotók:
T.Z.)

A történeti belvárosok rehabilitációjában fontos szerepet játszanak, jó lehetőséget biztosítanak az egyébként alulhasznosított tömbbelsők. Az átépített tömbbelső több szempontból is ideális megoldás. Zárt belső világát nem zavarja a külső forgalom, intim helyzet teremődik benne a zajos külvilágtól szeparáltan. A gyakran teljesen elszlömösödött, alig használt tömbbelsők rehabilitálásuk következtében a tömbben lakók számára is új értékeket teremtenek. Az ilyen munkák kapcsán az átépítés - legalábbis a zavaros belső homlokzatok tekintetében - a határoló épületekre is kiterjed, hiszen az új funkcióknak megfelelő építészeti környezetet kell biztosítani. A megújított tömbbelsők elsősorban kiülő cukrászdai funkciók és kisebb összejövetelek számára teremtenek megfelelő környezetet.

A bolognai vasútállomással szemben lévő eklektikus tömb külső képe és a tömbben átépített tömbbelső (Fotó: T. Z.)

A tömbbelső megnyitása, az ott realizált új funkciók hozzájárultak a történeti belvárosok revitalizálásához, új élettel telítéséhez. Ezt a folyamatot erősítette, hogy a II. világháborúban megsemmisült részek új beépítésekkel való pótlásaival, vagy foghíj beépítések kapcsán megjelenő új épületekkel el lehetett érni, hogy a történeti városközpontok ne váljanak múzeummá.

Érdekes színtöltja a revitalizációs folyamatnak az, hogy a vasútállomások használaton kívül lévő csarnokaiba új funkciókat telepítettek. Madridban, ugyan a város főpályaudvara maradt az Atocha, de a csarnokot már nem használták, azt fákkal, padokkal, csobogó vízzel telepítették be, kellemes várakozó területet képezve. Párizsban az Orsay pályaudvar megszüntetésével a csarnokot múzeummá alakították.

A lakótelepek rehabilitációja, revitalizálása mindenütt Európában hatalmas problémát jelent, a kezdeti kísérletek után napjainkban is folytatódik. A legfőbb gondot az itt élő népesség kicserélődése és a nagy laksűrűség jelenti máig. Mindez a közterületek és az épületek gyors amortizálódását, a deviáns viselkedési formák elterjedését vonta maga után. A rehabilitáció a szomszédos lakások összevonásával a lakásszám csökkentéséből, a bejáratok és a lépcsőházak rendbetételéből, burkolat cseréjéből, liftek, esetleg külső látványliftek pótlólagos építéséből áll. Fontos továbbá a közterületek rendezése, újra fásítása, új térburkolatok építése az utcabútorok „vandál-biztosra” történő cseréje.

A városok funkcionális megújításához komoly lehetőséget adnak a felhagyott ipari területek revitalizációs, újrahasznosítási programjai. Ez természetesen majd minden esetben jelentős fejlesztéseket igényel.

Használaton kívüli ipari csarnok,
ma időszakos kiállító tér Párizs, La Villette

Felhagyott gáztárolók, Gazométer, bevásárló központ
és átriumos luxuslakások Bécsben (Fotók: T.Z.)

Gelsenkirchen, Emser Park a megvalósítás első
rekultfázisában, fázisában a Ruhr vidéken (Németország)
(Fotók: T.Z.)

Gelsenkirchen, S.Schüngelberg,
meddőhányók a Ruhr vidéken

Essen-Kaltenberg a Ruhr vidéken (Németország), a Zeche Zollverein aknatornya és a volt
koksizóműbe beépített rekreációs létesítmények: óriáskerék és mini uszoda (Fotók: T.Z.)

Kissé más a helyzet a Ruhr vidék egykori iparterületén, ami ugyan a városokon kívül fekszik, de itt is, az ipari jelleget hasznosítva építették be a megtartott, gyakorlatilag múzeumokká átalakított létesítményekbe a rekreációs funkciókat. Ugyanitt jelentős táji rehabilitációra is szükség volt.

Itthoni helyzet

A történeti belvárosok rehabilitációjánál nálunk is új sétáló utcák kialakítása és a főterek átépítése volt a legfontosabb ott, ahol ezek a terek nem működtek. Persze voltak főterek, amelyekhez nem kellett hozzányúlni. A Budai Vár terei, vagy a pesti oldalon a Vörösmarty tér már a régen beállt kialakításukkal folyamatosan jól működtek. Mohács főtere a nagy, üres térburkolatával már jó ideje helyet adott a busójárás tömegeinek, de Eger vagy Győr főtere is összefüggő térburkolataikkal megfeleltek a követelményeknek. Budapesten a Kossuth Lajos utca már hagyományosan bevásárló utca volt, a rehabilitáció részeként az onnan nyíló kis keresztutcákat kellett rendbe tenni, új burkolattal, teljes egészében a gyalogosoknak átadni. A pesti oldalon jelentős, nagy volumenű térrendezési, rehabilitációs feladatok is adódtak. Ezek közül városszerkezeti helye és nagysága miatt talán a legfontosabb az Erzsébet tér új berendezése volt. Itt ugyanis az eredetileg ide tervezett Nemzeti Színház elkezdett és megghiúsult beruházása miatt a belváros közepén egy hatalmas gödör tátongott. A gödör mélyén egy konferencia terem épült, a terepszint rámpáin pedig egy fiatalos cukrászda kiülői és egy nagy parkosított terület lett kialakítva. A használatból kikerült volt MÁV területeken új városias funkciók létrehozásával az egész környék felértékelődik. Ez történt például Budapesten

A rendszerváltás után a felhagyott budapesti ipari telephelyek új funkciókkal való revitalizálása is viszonylag gyorsan megindult. Ezek közül a legismertebb és legnagyobb volumenű a Ganz gyár telephelyének átépítése, az épületek jó részének megtartásával, átépítésével, hogy helyet adjanak időszakos kiállításoknak,

éttermeknek, rendezvénytereknek. A terület egészét parkosították, így az egész, Millenáris Park nevet kapott terület kedvelt szabadidős programok helyszínévé, kiránduló helyé vált.

Budapest, az egykori Ganz telephelye, ma kiállító és rendezvénytér, a Millenáris park (Fotó: T. Z.)

Ebbe a sorba illeszkedik a Bálna, amit 2013-ban adták át. Ez a meglévő, még 1881-ben épült közraktárat kapcsolta össze a Duna pesti oldalán.

A Bálna a pesti Duna-parton Kas Oosterhuis holland építész munkája (T. Z.)

Hazánkban a nagyvárosok vasútállomásaira jelenleg is szükség van az utasforgalom kiszolgálására. Ezek felújítása folyamatos program. Élettel való megtöltésük új, az utazó közönséget kiszolgáló funkciók, üzletek, éttermek, játéktér, kiállító helységek betelepítésével történik. Ugyanakkor az állomásokról kifutó vágányok egy része feleslegessé vált. Ott lehetőség kínálkozik olyan új épületek telepítésére, amelyek a korábban elhanyagolt vasúti területek és a szomszédságukban lévő városszövetbe új életet hoznak. Erre példa Budapesten a Nyugati pályaudvar mögötti területen megépült, WestEnd City Center bevásárlóközpont.

WestEnd City Center bevásárlóközpont, építész Finta József (Fotó: T. Z.)

Pécsett, az Európa Kulturális Fővárosa keretében a város főterének, a Széchenyi térnek a megújítása volt a számtalan építési projekt „zászlós hajója”.

Pécs, a Széchenyi tér a 2010-es átépítés előtt és után (Fotók: T.Z.)

A tér korábban is többször átépült, legutóbb 1938-ban, eklektikus stílusban. Ez az állapot állt 2010-ig, körben jelentős forgalommal, a forgalom által körbezárt térrészen erősen lepusztult térburkolattal. Az EKF kapcsán a forgalom elől elzárt lett a tér, és faltól falig egységes térburkolatot kapott Balogh Péter és Mohácsi Sándor terve alapján. Ezzel Pécs is felzárkózott az európai trendekhez, ahol ugyanis minden, a barokk után létrehozott főter jelentős átépítésen esett át. A tér szélein a meglévő fák természetesen megmaradtak és új, sajnos kis előnevelt fákkal lettek kiegészítve.

A program részeként a főtérbe betorkoló utcák rehabilitációja is megtörtént.

Pécs, a Széchenyi térbe betorkoló Király és Irgalmasok utcák megújítása, revitalizálása (Fotó: T. Z.)

A pécsi történeti belváros nagy, összefüggő zöldterületei a Székesegyház környezetében találhatóak. Már a Székesegyház burkolt teréhez vezető utcákon is

gyalog sétányok vannak, előkészítve a tér környezetében lévő, szépen tagolt parkot. Ezek a közelmúlt város rehabilitációs programjai részeként érték el jelenlegi állapotukat.

Pécs, a Szent István térre vezető sétány részlete (Fotók: T. Z.)

Tömbbelsők megnyitása Pécssett, benyíló új szállóhoz és vendéglőhöz, valamint a Hild udvar (Fotók: T.Z.)

A történelmi belváros egészében már korábban megindultak Pécssett is a rehabilitációs munkák, a lakóépületek felújításával, a sétáló utcák új burkolataival, az üzleteinek hagyományörző felújításával a tömbbelsők megnyitásával és új funkciókkal való gazdagításával.

Pécssett az „Elefántos tömb” átépítése kapcsán létesült közvetlenül a város főteréről nyíló új tömbbelső, amely ma „Hild udvar” névre hallgat, tekintve hogy város többek között ezért a munkáért kapott Hild díjat.

A külső kerületekben a 60-as, 70-es évek lakótelepei időközben kellemes környezetté váltak; mindenütt megnöttek az árnyékot adó fák. A keleti Városrészben az EKF beruházási lehetőségeit kihasználva új sétányokat, pihenőhelyeket alakítottak ki a lakóterületeken. A nyugati városrészben, Uránvárosban a lakónegyed főterének és a mellette lévő zöldterületnek a rendezése történt meg. Eredetileg ez az egész városrész a II. világháború után beindult uránérc bányászathoz kapcsolódó új

lakóterületként épült, Pécs ikonikus városrészeként. Főterének megújítása új arculatának kialakítása az Európa Kulturális Fővárosa projekt részeként kiemelt városfejlesztési fontossággal bírt.

Izgalmas példa a pécsi Zsolnay gyár által felhagyott területek kulturális célú újrahasznosítása. A program eredményeként itt bábszínház, játszóhelyek, csodák palotája várja a kicsinyeket, de felnőtteknek szánt programjaival, kiállításával, a koncertjeivel is a város fontos funkcionális helyévé vált.

Zsolnay Kulturális Negyed a rekonstrukció után (Fotók: L.É.)

Összegzés:

Az 1990-es évektől napjainkig nyúló időszakban az „élhető város” jegyében számtalan olyan beavatkozás történt, történik a városokban, amely az ott élők életminőségének javítását, kényelmét szolgálják. Ezek közül a közterek megújítását, új vendéglátóhelyek, kiülők létesítését, tömbbelsőik megnyitását, építészeti érdekes foghíj beépítéseket és a felhagyott ipartelepek új funkciókkal való betelepítését, rendezését említhetjük.

19

ÚJ HAGYOMÁNYOK ÉS MODERNIZÁCIÓ A TELEPÜLÉSEK BEN ÉS AZ ÉPÍTÉSZET BEN

Venice 2008 (B.M.)

Hagyomány és modernizáció látszólag egymásnak ellentmondó fogalmak. Az egyik gyökereket ad, a másik perspektívát, az egyik helyhez köt, a másik világpolgárrá tesz. A kettő egymásnak feszülő szorításában élünk. Ennek a két pólusnak a folyamatosan változó helyen húzódó egysége, kölcsönös kompromisszuma határozza meg gondolkodásunkat, viselkedésünket, öltözködésünket, életünk igen sok területét, s benne az attól elválaszthatatlan szimbiózisban lévő épített környezetünket. Kultúránk, civilizációnk része mindkettő.

A hagyomány a közösség tapasztalatának átadása az új és mindig újabb generációknak, a már felhalmozott értékek hordozója. A hagyomány a múlt értékeinek beépülése az új, tőle különböző értékekbe. A modernizáció az új teremtése, új ismeretek, új igények nyomán új értékek létrehozása. Hagyomány nélkül nincs modernizáció. A modernizáció egyre terebélyesedő fájának a hagyományok a gyökerei. De modernizáció nélkül sincs hagyomány, mert meghaladása nélkül a hagyomány nem tudna beépülni az új értékekbe. Modernizáció, az állandó újítások nélkül állandóságba merevedne. Ellentétük, hol harmonikusabb, hol konfliktusosabb egységbe szerveződése maga az állandó mozgást, változásokat feltételező élet. A két fogalom egymást kölcsönösen feltételező, szoros összetartozását mi sem jellemzi jobban, mint hogy a mai modernizáció valódi értéket képviselő elemei idővel beépülnek a hagyományok közé, és a holnap modernizációja gyökérzetének részévé válnak.

Ami a fejlesztések, konkrét beruházások kapcsán hozzánk Nyugat-Európából jön, az zömében a multinacionális társaságok modernizációhoz kötődő imázsát közvetíti értékként. Ugyanakkor látjuk a nyugat-európai városok gyönyörűen felújított történeti belvárosait, sokszínű, helyhez kötődő hagyományos beépítéseit is. „Az európai építészet a 90-es évek elején – a harmadik évezred küszöbén – olyan élénk és sokszínű, akár egy kavalkád, ám ez a tarka forgatag mégis harmonikus összbenyomást kelt. Európa büszke kulturális sokarcúságára. A szokások és nyelvjárárok néha igen szűk területen belül is változnak, s pont ez a tarkaság kontinensünk megkülönböztető jele.”⁵⁹

A társadalom, a gazdaság, a kultúra fejlődésében, és ezek függvényeként, értelemszerűen az építészet, a városépítészet mozgásában is hol a folytonosság, a hagyományokra épülő kontinuitás, hol az azokkal való merész szakítás jut túlsúlyba, de egyik pólus sem kap soha kizárólagos szerepet. Akár a hagyományok, akár a modernizáció egymást kizáró megjelenése jelentős hiányok forrásává válik. A hagyományokhoz való abszolút ragaszkodás bemerevíti az életet, a kultúrát, a modernizáció abszolutizálása személytelen gyökértelenséget eredményez.

⁵⁹ Dirk Meyerhöfer: Contemporary European Architects, Volume II. Benedikt Taschen GmbH, 1994. 3.old.

Rendkívül káros a modernizáció bővületében a hagyományok elvetése. „A hagyományban megtestesülő, benne felhalmozódó múltbeli tapasztalat még a legradikálisabb fordulatkor sem nélkülözhető, ha ideig-óráig a hagyományokkal való szakítás, annak eltörlése kap is hangsúlyt. A születő új fokozatosan visszahódítja a hagyományok mind nagyobb részét. Először természetesen azt, ami közvetlen összhangban van céljaival, majd mindazt, ami legalább valamilyen módon, ha áttételesen is, hasznosítható, végül pedig igyekszik a teljes hagyományt elsajátítani, örökségként birtokba venni.”⁶⁰

Ebben az utolsó periódusban a hagyomány ideológiailag már nem szelektált, nincs „haladó” hagyomány, meg „retrográd” hagyomány, csak értékorientáció érvényesül. Minden korábban létrehozott érték részévé válik a fejlődésbe integrálódó hagyománynak. Ez a legkiegyensúlyozottabb szakasz a hagyományok és a modernizáció viszonyában. A két pólus egymásmellettségére épülő fejlődés ebben a szakaszban a leghatékonyabb, értéktartalmában ekkor a leggazdagabb.

A hagyománynak több szintje van. A napjainkra jellemző, erősödő globalizációs időszakban felértékelődik a nemzeti hagyomány. Nő a regionális, települési szinten a helyi hagyományok fontossága. Ezek persze - különösen az építészetben - gyakran összemosódnak. Települési szinten a karakteres helyi beépítések építészeti, városépítészeti arculata sajátosan egyedi, csak az adott település hagyományainak része. A népművészetben, az egyes tájegységek népi fazekassága, hímzései, ünnepi ruhái csak az adott tájegységre jellemzőek és sokban különböznek a többi tájegység népművészetétől. Messzebről nézve azonban ezek együtt magyar népművészetnek számítanak. Az adott szintekhez tartozó hagyományok egyetemes értékek is, melyekért mi, az adott nemzet, az adott település közössége vagyunk a felelősek. A hagyományokhoz való ragaszkodás a nemzeti identitást erősíti, ezt az ott élő népesség, a különböző szakmai szervezetek, nemzeti intézmények képviselik. Egy külső forrásokból táplálkozó fejlődés esetén a beruházó nemzetközi cégektől aligha várható el, hogy kizárólag profitorientált fejlesztéseikbe önként beépítsék a nemzeti és a helyi hagyományok lényegi tartalmát. Ők sokkal inkább internacionális megközelítéseket, értékrendet hoznak magukkal, kulturális viselkedésüket is ez határozza meg a számukra egyébként idegen, más hagyományú közegben. Fejlesztéseik esztétikai, építészeti megoldásaiban ez az attitűd rendkívüli módon erősíti ragaszkodásukat a cég mesterségesen kialakított imázsához, a cég „hagyományaihoz” a helyi hagyományok ellenében is. A modernizáció éllovasainak tekinthető világcégek is rájöttek ugyanis arra, hogy a változatosság, a sokféleség kavalkádjában a cég hagyományaihoz való ragaszkodással elérhető állandó karakter építészeti megjelenésükben - még a nagyon racionálisan működő üzleti életben - is fontos. Saját identitásuk erősítése érdekében olyan arculatot terveztetnek maguknak,

⁶⁰ Klaniczay Tibor: Gondolatok a nemzeti hagyományról. In: Hagyományok ébresztése. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1976. 7. old.

melyből a világon mindenütt azonnal felismerhetőkké válnak, megkülönböztethetők konkurenciáiktól. Ezzel párhuzamosan persze leteszik a modernizáció jeleit is a legkülönbözőbb hagyományos környezetekben.

A „nagy kultúra” mögött megbúvó népi kultúra – nálunk is, másutt is – állandó bázisa a modernizáció legalább egy részébe bekapcsolható hagyományoknak. Itt a hagyomány feldolgozottságának, a modernbe való átlényegítésének a szintje az, amelyben különbségek lehetnek. Köztudott, hogy a modern zenében is rendre megjelennek népzenei motívumok. Genton István hívja fel a figyelmet a *Római napló* című kötetében⁶¹ a népzene különböző feldolgozottsági szintjére Sztravinszkij és Bartók műveinek összehasonlításával.

A települések és épületeik építészeti jellemzőit meghatározó tényezők között fontos, hogy azok mennyiben követik a hagyományokat, a múlt értékes mintáit, és mennyiben kötődnek a modernizációhoz. A település és az egyes épületek között e tekintetben azonban lényegi különbség van.

A településben akarva-akaratlanul is mindig jelen vannak a múlt lenyomatai. Egy település egészét soha nem lehet lebontani és helyette egy másik, teljesen új korszerűbb települést építeni. Egy települést nem lehet egy fejlesztési aktus keretében, egy-két év alatt teljesen megújítani. Csak részben számít kivételnek e tekintetben Párizs Haussmann irányítása alatti átépítése, mert a települési szövetbe bevágott új utak mellett itt is jelentős területek maradtak érintetlenek. A középkori városfalak lebontása, helyükön körutak építése is, bár fontos és gyorsan kivitelezhető városszerkezeti beavatkozások voltak, mégis ezek is csak részben számítanak kivételnek, mert maga a történeti városszövet érintetlen maradt. Urbanizációs robbanások idején fel lehet ugyan építeni egy-két évtized alatt teljesen új, egységesen megtervezett korszerűnek hitt városokat. A kezdeti eufória elmúltával azonban itt is hamarosan felmerülnek korrekciós igények, és a szép új világban lassan megjelennek hagyományos elemek is. A zenéhez hasonlóan az építészetben és a városépítészetben is más-más módon jelennek meg hagyományos elemek, városi szinten inkább a településszerkezet formálásában, az építészetben, néha még a népi építészetből kölcsönzött elemekkel is. Ugyanakkor mindkét területet áthatja a modernizáció igénye.

Az internacionális építészet nem új keletű az építészettörténetben. Az országok határait átlépve az építési programok funkciói és a jelentős épületek építészeti formálásának jellege, stílusa a történeti építészet időszakában is „internacionális” volt. A román, a gótikus, a reneszánsz vagy a barokk formálás „nemzetközi” stílusa az akkori kommunikációs határok közötti Európa minden országában megjelent a jobbára ugyanolyan funkcionális tartalmú épületekben. Ugyanakkor az építészet

⁶¹ Genton István: *Római napló*. Corvina, 1973. 9. old.

nemzetköziségében a történeti és a mai helyzetben több különbség is van. Ezek azonnal szembeűnőek, ha gondolatilag összevetjük a történeti stílusok egyes országokra jellemző, regionális változatait a mai internacionális formálás módnak világszerte azonos, differenciálatlan megjelenésével. Miről van itt szó tulajdonképpen?

A történeti építészet „nemzetközi” stílusirányzatai a mögöttük álló társadalmi formációk lassú mozgásának megfelelően meglehetősen hosszú időintervallumot fogtak át. A román, a gótikus, a reneszánsz és a barokk stílus mindegyike is több, mint egy évszázadnyi időre határozta meg az építészet formanyelvét. A stílusváltások időszakában az új stílus jelentős időeltolódással, lassan terjedve jelent meg az egyes országokban. A stílus „nemzetközi” jegyei lassan tagolódtak be az egyes országok kultúrájába. Volt idő a megjelenő új formák befogadására és ezzel párhuzamosan a „nemzeti” jegyek, az egyes régiókra jellemző ízlésvilág, lelkület, szokások beintegrálására a nemzetközi stílusba. Például a gótika egyetemessége mellett a déli, mediterrán területeken, ha egyáltalán be is fogadták a stílust, az sokkal terjedősebb terekben jelent meg, mint francia szülőföldjén. A német gótika súlyosabb, nehézkesebb, darabosabb, az angol gótikus boltozatok szövevényesen bonyolultabbak francia mintáiknál. A spanyol és portugál területeken a gótika magába ötvözi az arab hagyományokat, a katalán és más regionális elemeket. A barokk Rómában sokkal mozgalmassabb, mint másutt, a francia kultúrkörben visszafogott eleganciát mutat, a spanyol és portugál területeken a díszítések szinte burjánozva sűrűsödnek a nyílászárók körül, köztük pedig másutt szokatlanul nagy, sima falfelületek maradnak érintetlenül, minden díszítés nélkül. Így teremtették meg azt a feszültséget, amit Rómában a hidegebb klasszicizáló formák mellett a falsíkok mozgatóásával, hajlításával értek el.

Műemlékeink tanúskodnak a korábbi additív építési-építészeti gyakorlatról. Az épületeket folyamatosan bővítették, hol egyik, hol másik részét alakították át, de az egészben mindig döntő súlyt képezett a korábban meglévő, örökül kapott struktúra. A gótikus katedrálisok több évszázadnyi idő alatt épültek, közben hol ezt, hol azt változtatták az eredeti elképzelésen, ma mégis szerves egységként jelennek meg. A múlt században befejezett firenzei dóm gótikus indítása és méltán híressé vált reneszánsz részletei mellett is egységes műalkotás. A barokk időben már az egységes, befejezett struktúrák tervezése volt az általános, mégis, még az egyik legnagyobb barokk kompozíció, a római Szent Péter székesegyház is több, egymásra épülő, egymást kiegészítő terv nyomán nyerte el mai formáját. Ez az additív, lassú, folyamatos változtatásokkal jellemezhető építési-építészeti gyakorlat minden nehézség nélkül érvényesülhetett települési szinten is. A települési környezet, a városok terei és utcái sok esetlegességgel terheltlen, vagy éppen azokkal gazdagodva, alapvetően az építményi szintű tervezettségéből épültek fel.

A római katolikus egyház, a szerzetesrendek nemzetközisége, valamint az egyházzal szorosan összefonódó politikai berendezkedésben a feudális hatalmi

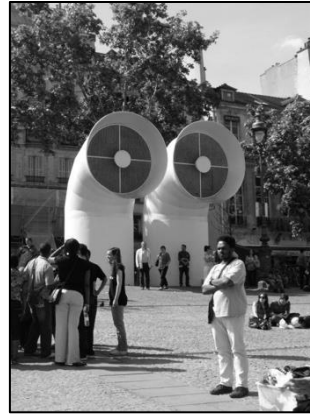
piramis csúcsán álló, különböző nemzetiségű uralkodók családi összefonódása adta Európa nyugati felének politikai, gazdasági elitjét. Ez az elit állt megbízóként az építészet egyetemessége, internacionalizmusa mögött. Ugyanilyen internacionalizmust figyelhetünk meg a Keletrómai Birodalom területén létrejött államokban, Európa keleti felén, ahol az építészetben a keleti egyház bizánci formanyelvének merev kánonokban rögzített szabályai egészen máig megszabják a szakrális építészet jellemzőit, némi regionális különbségekkel. Újabb kori történelmünkben a helyzet alapvetően megváltozott. A rendkívüli módon felgyorsult fejlődés gyors egymásutánban újabb igényeket, újabb formálási módot indukál. Az évszázadokban mérhető történeti stílusokat évtizedben mérhető új és újabb stílusok váltották fel, olyannyira, hogy sokan vitatják, ezek stílusok-e egyáltalán, vagy csak gyorsan változó divatirányzatokról van-e szó? A kommunikációs kapcsolatoknak ma már az egész világot átszövő hálózata rendkívül gyors információáramlást tesz lehetővé. Az új és a még újabb esztétikai normák (stílusok, divatirányzatok) szinte egyszerre jelennek meg a világ legkülönbözőbb részein, azonnal követve a mintákat. A produciót szemlélve úgy tűnik, igaza lehet Bruce Allsoppnak, amikor azt mondja, hogy „Az építészek nagy többsége nem eredeti alkotó, csupán utánczó és alkalmazó.”⁶² Az utánozható minták, az ellenszolgáltatások nélkül, bármely szakmai folyóiratban hozzáférhető építészeti „know-how”-k pedig megsokszorozódtak. Így ma együtt és egyszerre lehet legfrissebb mintákat találni a posztmodern, az organikus, a dekonstruktív és az „új modern”, egymással még csak beszélő viszonyban sem lévő irányzatok köréből. Ez a közülük esetlegesen választott másolatok egymásmellettségével meglehetősen kaotikus állapotot teremt. A harmonikus környezetet napjainkra az egymással feleselő formák zűrzavara váltja fel. A minták sokfélesége azonban önmagában még nem okozna zavaros környezetet, ha lenne idő a helyi kultúrába való adaptálásukra.

Az új formák egy hagyományos környezetben megfelelő illeszkedés esetén a hagyomány és a korszerűség egyensúlyát teremthetik meg. A kívánt egyensúlyi állapot elérésének alapkérdése az új illeszkedése környezetébe, legyen szó természeti, táji, vagy települési környezetről. Az új épületek építészeti formálása természeténél fogva innovatív, a modernizációhoz, a legújabb igényekhez, stílus vagy divatirányzatokhoz is kötődik.

A nagy építészeti produciók nemzetközi jellegét erősíti, hogy az ilyen épületek tervezésére szívesen kéri fel az ilyen programokban már megfelelő referenciákkal bíró sztár építészeket. A kormányok nem csak az épületekkel, hanem a foglalkoztatott építészek neveivel is reprezentálni akarnak. Norman Foster, Renzo Piano, Helmut Jahn, Santiago Calatrava, Zaha Hadid és más sztárépítész sorra tervezik a világ legkülönbözőbb pontjain, a nem a helyhez kötődő, hanem saját építészet-filozófiájukba illeszkedő nagy, reprezentatív modernizációs építési programokat. Ezek az épületek azonban gyakran homogén hagyományos települési

⁶² Bruce Allsopp: Merre tart az építészet. Gondolat, Bp.1983. 19.old.

struktúrákban jelennel meg, és ezzel eleve biztosítják a korszerűség és a hagyományok környezeti, települési szintű egyensúlyát. A párizsi Pompidou Központ is egy hagyományos építészeti környezetben épült fel, és hozott extrém formálásával új szintet a párizsi belvárosba..

Pompidou Központ,
Párizs, építész
Renzo Piano (Fotó:
L.É.)

A felvázolt folyamatokkal párhuzamosan az internacionalista építészet folyamán belül több-kevesebb hatékonysággal megjelennek a hagyományos kultúrák megjelenítésének igényei is. Ilyen megközelítéseket találhatunk Európa szerte a high-tech épületeken, a velük szemben a belakásuk kapcsán megnyilvánuló polgári elégedetlenségtől az egyre szaporodó, valóban rangos építészeti megoldásokig.

Az elsőre érdekes példa a kilencvenes években átadott Thessaloniki repülőtérnek vendéglátó helye, ahol az üvegfalra valószínűleg valamelyik alkalmazott nagymamájának még megmaradt vitrázsát akasztották fel. Tiltakozva az internacionális környezet személytelensége ellen a hagyomány egy szeletének becsempészésével akarták a maguk számára lakályossá tenni a hűvös eleganciájú teret.

Thessaloniki repülőtér kávézója (Görögország) (T.Z.)

A hagyományos formák egyre gyakrabban jelennek meg a korszerű építészeti megoldásokban, valóban építészeti eszközökkel is, hol megemésztetlenül, hol finomabb, áttételes utalások formájában. A genti kulturális központnak a gótikus főtér felé néző főhomlokzata gótikus formákat idéz, mintegy ráapplikálva a modern acél-üveg high-tech épületre. A mellékutcára néző tömege, modern homlokzata ugyanakkor a főtérről is látszik, izgalmas kontrasztot teremtve a hagyományok és a modernizáció egyensúlyán belül. Az Oostendében épült új szálloda homlokzatához a gyalogos látómezejét elfoglalva egy hagyományos formákat idéző applikációt mutat.

1. Épülő új szálloda
Oostendében
(Belgium) (T.Z.)

2. Kulturális
központ Gent
(Belgium) (T.Z.)

A múlt század közepének osztrák sztárépítész, Hans Hollein a bécsi gyalogos bevásárló utcában kis modern gyöngyszemet applikált az unalomig ismétlődő eklektikus homlokzatra. Bécs történeti belvárosának legjelentősebb terén, a Stephanskirche szomszédságában viszont egy nagy, a Bauhaust idéző modern plázát épített, megteremtve a téren a hagyományok és a modernizáció egymást kiegészítő egyensúlyát.

Hans Hollein modernizációs épületei Bécs történeti környezetében (T.Z.)

Bécs külső városrészében áll három, ma már használaton kívüli gáztartály, „Gasometer”. A város múltjának egy darabját őrző karakteres épületek megtartása mellett döntöttek. Belül, mint egy átrium körül lakásokat alakítottak ki, vagy bevásárló központ lett az új funkciójuk. Mivel kívülről alig van nyoma az új belső funkcióknak, szükséges volt felhívni a figyelmet a hagyományos épülettömegek értékeire egy modern épülettel.

Bécs, Gasometer
(építészek:
Himmelblau és
J.Nouvel), 1999.
(T.Z.)

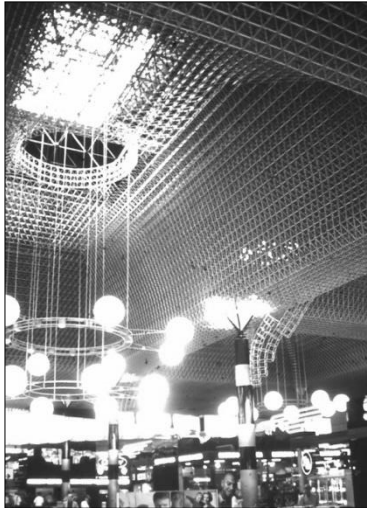
Ausztriában maradva, Graz 2003-ban viselte az Európa Kulturális Fővárosa címet. Ennek kapcsán a város két érdekes épülettel gazdagodott, mindkettő a Mura-folyó hagyományos épületekkel beépített partjainál áll. Az egyik a két partot összekötő modern acél-, üveg-, alumíniumhíd a közepén egy úszó játszó, vendéglátó helyvel. Tökéletes megoldás a hagyományos partbéli beépítések modernizációs kiegészítésére. A másik nagy fejlesztés egy művészeti központnak helyet adó épület, amely organikus és modernizációs formáival már igen sok bírálatot kapott. A pöfeteggombát idéző fő tömeg, mint minden organikus épület, nem tud beilleszkedni a hagyományos városi környezetbe. Az ezt kiegészítő, valószínűleg az illeszkedést segíteni akaró részek viszont önálló életet élnek és merevek.

Graz: Murinsel (építész: Vito Accunci)
(fotók: T.Z.)

és Kunsthaus (építészek: Pete Cook, Colin Fournier)

Lisszabon, a modern repülőtér álmennyezete

A hagyományok építészeti megfogalmazása és a modernizáció egyensúlya az adott funkciónak legjobban megfelelő, a legkorszerűbb technikai megoldások alkalmazása mellett a hely szellemének, a „genius loci” lényegének finom áttételekkel, érzékeny utalásokkal való megjelenítése. Erre szép példa a lisszaboni repülőtér, ahol az utasforgalmi csarnok álmennyezete utal vissza az ottani építészeti hagyományok fontos részét képező arab múlt aprólékos ornamentikájára.

A hagyományos tömegformáknak, a modern formálásba való beemelésekor talán a lépték tiszteletben tartása a legfontosabb. A léptéktörés ugyanis vagy nevetségesen kicsinyessé, vagy merevvé, rideggé és pöffeszkedővé teheti a megoldást, megtörve a varázslatot, amit a hagyományos és a korszerű megközelítés szimbiózisa teremthet. Ebben a tekintetben a dijoni példa esetében a megnövelt épülettömegek kellemetlen hatását csökkenti a középkori idéző zárt sorú beépítés és az utcára merőleges gerincvonal. A brüsszeli szálloda már csak a léptéktörés kellemetlen hatását példázza.

Dijon (Franciaország), új beépítés a történelmi belváros szomszédságában

Új szállodák Brüsszelben, a főpályaudvar térségében leszanált területen (Fotók T.Z.)

A múlt modern megidézésére szép példa Amiens-ben készült fotó, ahol a fachwerkes homlokzatot írták át téveszthetetlenül modern kontextusba, megtartva a középkori hangulati világot. Sikerességének része a középkori arányok tartása, ami még a szűk középkori telekszélesség megtartásán túl az épület tömegarányaiban és a homlokzat

magasságában is megjelenik. Összehasonlítva a dijoni beépítéssel és a brüsszeli szállodával, jól érzékelhető a múlt idézés különbsége.

Képek: Zappeion új konferencia központ, Athén és egy új modern épület, Amiens, Franciaország (T.Z.)

A görögök szinte másolják az ókori formákat, ha vissza akarnak nyúlni egy-egy új épülettel a hagyományokhoz. Ez látható Athénban, a Zappeion konferenciaközpont épületegyüttesén is.

Érdekes, érzékeny megoldás, amikor az új épület a helyén korábban állt épület értékesnek tartott, megtartott hagyományos homlokzata mögé épül be az új, modern épület. A hagyományörzés megnyugtató érzése mellett feszültséggel teli izgalmat kelt, amikor a megtartott hagyományos homlokzat egy részlete, vagy bármilyen értékes eleme kontrasztoképpen épül be az új épületbe. Az ilyen lehetőségek felhasználásával nem csak általában kötődik az új épület a hagyományokhoz, hanem közvetlenül részévé tud válni egy egyedi kultúrának. A „hely szelleme” ezekkel az eszközökkel beköltözik a legszemélytelenebb modern épületbe is. Gesztusai így nem válnak idegen elemekké, hanem gazdagítják környezetüket, additív módon teremthetnek új esztétikai értékeket.

Brüsszel, új modern irodaház építése a korábban ott állt hagyományos épület homlokzatának megtartásával (Fotók: T.Z.)

Róma, irodaház egy megtartott hagyományos elemmel

Brüsszel, a lebontott városrész emléktáblája a Gare Central bejáratánál

Érdekes gesztust képvisel e tekintetben a brüsszeli főpályaudvar modern épületének bejárata mellett a teljesen lebontott településrésznek állított, az épület tervezője Horta által készített emléktábla.

Rendkívül izgalmas a hagyományos és modernizációs elemek párhuzamos megjelenítése egy-egy épületen, mert a települések építészeti arculata, a városépítészet is épületekből tevődik össze. Alapvetően azonban számunkra a települési összefüggések érdekesek. Az épületek és a városi lépték összefüggésre is értelmezhetőek Italo Calvino szép sorai:

- „ - *De hát melyik az a kő, amely a hidat tartja? – kérdezi Kublai kán.*
- *A hidat nem az egyik, vagy a másik kő tartja – feleli Marco Polo, hanem a belőlük formálódó ív vonala. Kublai kán hallgat, gondolkodik, majd ezt fűzi hozzá az elhangzottakhoz:*
- *Akkor miért beszélsz nekem kövekről? Engem csak az ív érdekel.*
- *Polo így felel: Kövek nélkül nincsen ív.*⁶³

„A települést nem tekinthetjük egy magáért való műszaki létesítménynek, hanem a benne folyó élettel együtt értelmezzük. A település „ügyszólván az élet egészének hordozója, olyan összetett, és változatos, olyan komplex, amilyen az élet, amelynek keretet ad.”⁶⁴ A település társadalmával együtt fejlődik, gazdagszik, vagy éppen azzal együtt épül le.

Az élő természetet alapvetően egy állandóan változó tartalmú, de folyamatosan fenntartott dinamikus egyensúly jellemzi. Az élet lényegéhez tartozik, hogy bizonyos határok között ez az egyensúly állandóan megbomlik, és folyamatosan újratekertődik. Az alapelemek, a sejtek folyamatosan cserélődnek, de az új elemek mindig szervesen, azaz harmonikus kapcsolatrendszerrel realizálva épülnek be a szervezet egészébe. Ugyanez vonatkozik a településekre, a hagyományok és a modernizáció folyamatosan megbomló és újratekertődő egyensúlyára.

A települések térbeliségében folyamatosan változik az a kör, amit az öröklött környezetből hagyományos értéknek, és a „hely szelleme” részének tekintünk. Egyre gyorsuló tempóban változik a „modern” fogalom tartalma is. Mindkettő a településen élők, a települési társadalom tudatában gyökerezik.

A történeti helyzetben a fejlesztések mindig a települések egy előző egyensúlyi állapotának komplexitásába épültek be. Azt folytatták, illetve korrigálták, mindig csak igen kis mértékben. A fejlődésnek a maihoz viszonyított lassú menete folytán egyensúly jöhetett létre a települések módosulásai, az épített környezet változásai és állandósága között, csak úgy, mint a természetben, ahol a viszonylagos állandóság mögött egy lassú, de folyamatos változás húzódik meg. A települések térbeli

⁶³ Italo Calvino: *Le Città invisibile* (A láthatatlan városok)

⁶⁴ Granasztói Pál: *Építészet és urbanisztika*. 1973. 83. old.

módosulásait a történeti fejlődésben folytonosság, organikusság jellemezte. Mindezt a település társadalmában íratlanul is működő belső szabályozási mechanizmusok is garantálták. Mint ahogyan Gropius is elpanaszolta az USA-ba történt emigrálása után, hogy a chicagói hatóságok rendre azzal utasították el terveit, hogy „Nálunk ez nem szokás.”⁶⁵

A nagy modernizációs, település léptékű fejlesztések, a tervezett új városok, a hatalmas lakótelepek mechanikus, rideg környezetében jelentős egyensúly hiány alakult a modernizmus és a hagyományok között. Az emberek hiányolták a megszokott, hagyományos életkereteiket. Mint minden egészséges organizmusban, a településekben is az egyensúlyhiány olyan megoldásokat hívott életre, melyek a hiányzó hagyományok felértékelődését, újrateremtésének igényét célozták. Szép példáját adták a hagyományokhoz való települési léptékű ragaszkodásnak a lengyel városok, ahol a II. világháború pusztításaiban az épített környezeti hagyományokat legtisztábban hordozó történeti városmagok jórészt megsemmisültek. A veszteség súlyát érezve a földig bombázott történeti városmagok korábbi formában való újjáépítése mellett döntött a lengyel társadalom. Varsó, Gdansk belvárosi városképeinek újraépítését egy olyan időszakban valósították meg, amikor még a napi betevő falat biztosítása is nehézségekbe ütközött. A programokat mégis az egész társadalom támogatta, mert nemzeti identitásuk részének érezték történeti városmagjaik hagyományos építészeti környezetét.

Varsó, a teljesen újjáépített történeti belváros, a Stare Miasto (T.Z.)

Normál esetben, ahol a háború okozta katarzisz nem befolyásolta ennyire az érzelmeket, a modernizációból kimaradt hagyományos belvárosi környezet nem kapott túlzottan jó minősítést. Az itteni lakókörülmények korszerűtlensége, az ilyen városrészek működési zavarai olyannyira leértékelték a történeti belvárosokat, hogy a régi városnegyedeket rendre elhagyták tehetősebb lakói. Több más mellett ez volt

⁶⁵ Walter Gropius *Apollo a demokráciában*. Corvina, 1981.47. old.

az egyik oka annak, hogy a belvárosi környezet gyakran szlömösödésnek indult. Velence épen maradt, gyönyörű középkori városszövetében csak a turisták által is járt, és a földszinteken megjelent, modernizációs tartalmú részletekkel gazdagodott környezet élte tovább megszokott életét. A város többi részében egyre több üres, használaton kívüli, és műszaki állapotában is folyamatosan romló épület jelzi az emberek negatív megítélését. Hasonló cipőben járt Párizs, Róma, Brüsszel és több európai nagyváros rangos, történetileg és építészeti hagyományaiban is értékes belvárosának a modernizációból kimaradt része is. A hagyományőrzés és a modernizáció tehát csak együtt tudnak élhető környezetet teremteni.

A hagyományos környezeti kultúrák modernizálásának és egyben megmentésének igénye hívta életre Európa szerte a történeti városok revitalizációs programjait. Ezeknél a hagyományok legértékesebb, tovább örökíthető részének megtartása mellett a megváltozott igényeknek való megfeleltetés új, a történeti keretektől nem idegen funkciókkal való gazdagítása, és a történeti formák mellett a modernizáció jegyeinek megjelenítése voltak azok az eszközök, melyekkel újraéleszteni kívánták ezeket a területeket. A nagy kérdés mindenütt az volt, hogy a kívánt egyensúlyi helyzet a hagyományok és a korszerűség milyen arányai mellett jön valóban létre, és ez milyen építészeti, városépítészeti megoldásokat igényel. Ez ma is az egyik alapkérdése a hagyományos beépítéseket érintő településfejlesztési gyakorlatnak. A cél a meglévő funkciók és városépítészeti karakterek megtartása, óvatos kiegészítése a korszerű elemek diszkrét megjelenítése mellett. Párizsban a Marais negyed történeti miliójében sorra korszerűsítették a lakásokat, hogy a középosztálynak is kívánatos lakókörülményeket biztosítsanak.

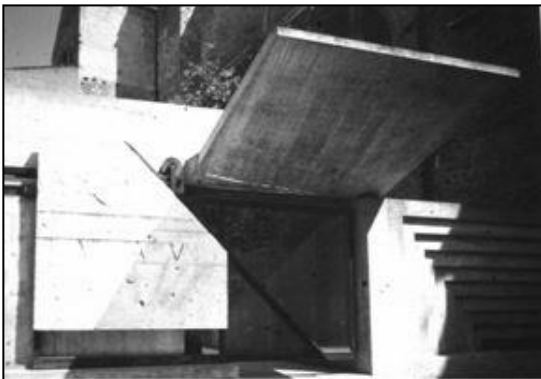
Velence, az állomás mögötti új beépítés, (építész: Gregotti) és a Giudeccán lévő új beépítés, építész: Gino Valle (T. Z.)

A történeti városrész miliójében a szűkös építési lehetőségeket zömében új funkciók bevitelére használták fel, az új épületek megformálásánál pedig igyekeztek alkalmazkodni a szövet struktúrájához, a hagyományos tömegformáláshoz. Bolognában a hagyományos lakókörnyezeti kultúráról részletes tipológiát készítettek,

és ennek alapján korszerűsítve építették újjá a történelmi belváros használhatatlanná vált lakóházainak jelentős részét.

Ahol volt erre lehetőség, nagyobb összefüggő területek új beépítésével segítették a történelmi városrészek életre keltését. Velencében például, ahol a történelmi keretek között a korszerű lakókörülmények csak igen nagy nehézséggel valósíthatók meg, ezt az igényt elégítették ki a történelmi városszerkezet két periférikus területén, az állomás mögötti partszakaszon és Giudecca szigetén. Mindkét helyen szándékosan szembefordultak a nagyon karakteres, de a mennyiségük miatt néha nyomasztónak érzett hagyományos velencei formákkal és a karakteres velencei palotahomlokzatok arányrendszerével. Más oldalról közelítve ezeken a periférikus területeken a belső városrészek egységességét nem zavarva szabadon lehetett a modernizációt realizálni, a közelítve a hagyományok és a modernizáció egyensúlyát Velencében is. Ugyanakkor ezeknél az új beépítéseknél visszaköszön a velencei sikátorok hangulata is.

Velence történelmi városszövetét néhány új, modern épülettel egészítették ki az egységes, karakteres utcaképeket a hiányzó intézményi funkciókkal, megtartva, de modern kontextusba helyezve a hagyományos velencei palotahomlokzatok struktúráját. Más esetekben egy-egy kisebb gesztussal jelentkezik a modernizáció a város hangulatában.

Velence, az építész kar kertjének bejárata (építész: Carlo Scarpa) (Fotó: T.Z.)

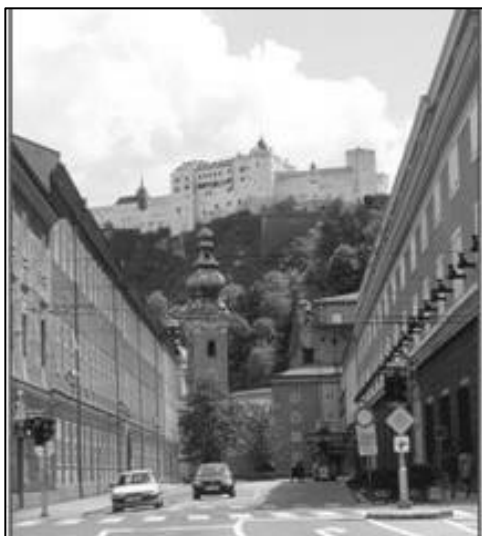

Modern épületek a Canale Grande mentén Velencében (Fotó: T. Z.)

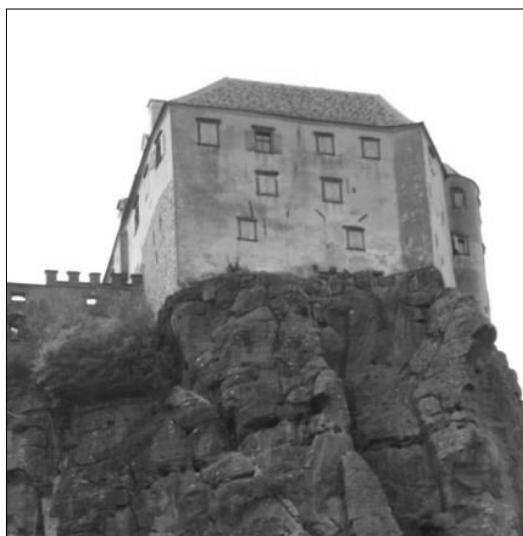
Egy új épület, vagy épületegyüttes, ha megfelelően illeszkedik környezetébe, funkcionálisan és esztétikailag is gazdagíthatja környezetét, de illeszkedés hiányában tönkre is teheti annak korábban volt értékeit. A megoldás minősége az új épület környezetébe való illeszkedésében, a környezet és az új épület viszonyában rejlik. Mivel a környezet adott, az illesztés problémáit az új épület kapcsán kell megoldani. Ennek minősége attól függ, hogy hogyan tud a hagyományokat is közvetítő, meglévő környezetének úgy válni részévé, hogy közben saját egyénisége, és a modernizációt megjelenítő, a kialakult környezetet meghaladó egyéni, egyszeri és megismételhetetlen mondanója is legyen.

A természeti környezethez való illeszkedés sokkal nagyobb, szabadabb formálási lehetőséget ad, mint a települési környezet, hiszen az épület egy tőle alapvetően különböző közeg részévé válik, ahol a másság természetes. Itt a hagyományt a természeti környezet képviseli, melybe az itt megjelenő épülettel mindenképpen egy teljesen új elemet viszünk be. Ha egy épület szerényen alkalmazkodik ehhez a környezethez, akkor a legmodernebb formálás mellett is egyensúlyi helyzetet tud teremteni a hagyomány és a korszerűség között. Ugyanakkor a természeti formákhoz is kötődő, lágyabb, organikus vagy rusztikus formálásnak a természeti környezet lehetőséget teremt. A városi környezet fegyelmezettebb, szerkesztett, sűrűn beépített művi világban az ilyen önálló erőteret igénylő épületek gyakran csak igen konfliktusosan, vagy egyáltalán nem tudnak illeszkedni. Nem véletlen, hogy a méltán elismert hazai organikus építészet városi, települési környezetben megvalósult legjobb eredményei is mind a települési szövetből némileg elkülönülő, szabadon álló beépítési módban realizálódtak, vagy sikertelenek voltak.

A természeti környezetben szabadon áll az épület, egyformán élnek összes homlokzatai. Az épület szervezi, és egyben humanizálja környezetét. Annak nagy formáit nem érintve egy új, csak a közvetlen környezetére kiterjedő esztétikai minőséget kell realizálnia a természet végtelenbe futó formái között. Kivételt csak azok az épületek képeznek, melyeket rendkívüli funkcióik a környezetből kiemelkedő magaslati pontokhoz kötnek, amelyek jogosan válhatnak a táj szervező elemeivé. Egy hegytetőn megjelenő épület ilyenkor még ráerősít a hely eleve meglévő kivételes tájbeli szerepére. Az épületek tömegükkel, magasságukkal a táj fölé nőnek, már messziről láthatóan jelölik, és egyben szervezik is messzi környezetüket. Ilyenek voltak a környékre vigyázó várak, a nagy kolostor együttesek.

Vár Salsburg felett (Ausztra) (T.Z.)

Riegersburg várának külső képe (Ausztria) (T.Z.)

A hétköznapi, szokványos funkciójú épületek telepítésénél nagyot lehet hibázni, ha azt gondoljuk, hogy az épület fontosabb, mint az azt körülvevő természeti táj, ha az ilyen épületek környezetszervező funkcióját a tájon való uralkodásként értelmezzük. Jó, ha az épületek dombos vidékeken nem települnek fel a gerincekre, és nem nyúlnak a fák koronamagassága fölé. Az ilyen épület nem lesz hivalkodó, mert elismeri és tömegével tudatosan vállalja a táj elsőbbségét, és egyben humanizálja, belakottá teszi a barátságatlanná is válni tudó természetnek azt a kis darabját, amit funkcionálisan is használatba vesz. Szépen szól saját házának tájba helyezéséről egy később kiadott beszélgetésben a XX. század első felének nagy építész géniusza, az organikus építészet híres amerikai mestere: „Taliesin most valóban kőház. Észak háza, valóban az északnak épült. Szeretem az ereszről lecsüngő jégcsapokat. Tél idején a hó végigsöpörhet a ház felett, és az egész olyan, mintha maga is egy domb volna, vagy egy domb a sok között. Taliesin úgy épült, hogy a tájhoz tartozzék.”⁶⁶

A nagyobb területeket érintő beavatkozásoknál Európa-szerte igyekeztek a történeti miliő újratereztetésére, természetesen az eredeti állapotoktól jól megkülönböztethető, modernizációs részletformálásokkal. Európa tájain a zárt sorúan egymás mellé épített, keskeny, ormfalás épülettömegek tömegformái rendre visszaköszönnék az újonnan épült modern beépítésekben is. A csatolt ábrán bemutatott Amiens-i és Gent-i sorházak új beépítések követik a hagyományos telekszélességeket és tömegükben, homlokzati formálásukban szép visszautalások a hagyományokra, miközben nem titkolják, hogy a modernizációs világ termékei.

⁶⁶ Frank Lloyd Wright: Az építészet jövője. Magyar Építőművészek Szövetsége, Bp. 1970, 12. old.

Új, hagyományos tömegű és a régi formákat imitáló házsorok (T.Z. fotói)
Amiens (Franciaország)

Gent (Belgium)

A foghíjak beépítésénél általában szívesen vállalják a tervezők mindenütt a teljesen mai formákat, egyensúlyt teremtve a hagyományok és a modernizáció között. Ennek leggyakoribb megoldása a hagyományos környezetbe egy semleges hatású üveg homlokzatot beilleszteni. Erre Európa szerte mindenütt lehet példákat találni. Egyike a legérdekesebbeknek a madridi szecessziós főutca, a Gran Via mögött épített fekete üveg homlokzat, amely színével is kiemeli a történeti beépítés másságát, értékét. De különösen Brüsszelben a modern EU-s irodaházak történeti környezetében lehet sok példát találni erre, sőt még Athénban, Rómában is fotózhatók ilyen foghíjakat.

Athén

Róma

Madrid

Acél-üveg homlokzatok hagyományos környezetben (T.Z. fotói)

Brüsszel, modern épületek megtartott hagyományos környezetben (T.Z. fotói)

A hagyományok és a modernizáció egymásmellettségét, egyensúlyát gyakran a teljesen új, modern környezetben is megvalósítják. Erre leginkább Párizsban lehet izgalmas, szép példákat találni. Ezekre majd később visszatérünk.

Csak egy rövid kitérő a népi építészet bevonására a hagyományörzésbe. A hagyományos falusi beépítések, épületek életben tartása, mintegy génbankként mindenütt szabadtéri néprajzi múzeumokban, skanzenekben valósul meg. Ide beszállítják a veszélyeztetett épületeket és ott újra összerakva védik meg napjainknak és az utókornak. A Svédországban létesített első ilyen szabadtéri néprajzi gyűjtemény gyorsan elterjedt egész Európában, de a „skanzen” név mindenütt hordozza svéd nevét.

Fatemplom az ungvári skanzenben, Kárpátalján, Ukrajna (T.Z.)

A XX. századi modernizáció Párizsa

Ha ma valaki a XX. századvég több jelentős modernizációs épületét szeretné látni, annak feltétlenül Párizsba kell mennie. A francia öntudat, a „gloire” jegyében a mai Párizs meghatározó modern épületei a zömében hagyományos települési környezetben szinte minden kerületben megtalálhatók, és gazdagítják a város hagyományait. Ugyanakkor messze a történeti belvárostól egy hatalmas új iroda és banki központ épült ki a modernizáció jegyében. Ez a Défense, Amerikát idéző felhőkarcolókkal, alatta pedig egy nagy metró csomóponttal, bevásárló központokkal.

Párizs, La Défense, előtérben a CNIT 238 m fesztávú csarnoka még 1958-ból (T.Z.)

Ezt a minden részében a modernizációhoz kötődő új városközpont két módon is kapcsolódik a hagyományokhoz is. Részben azzal, hogy a történelmi város egészen végighúzódnó tengely meghosszabbításával kötötték be a várostestbe, másrészt a modern épületek szomszédságába a régi Párizs hangulatát idéző csilingelő körhintát telepítettek. A tengelyben a Champs Élysées végén, már a napóleoni időkből áll egy diadalív, az Arc de Triomphe du Carrouse. Az új központ belső szerkezetével is folytatták ezt a tengelyt a szabadon hagyott közterülettel, a végére pedig egy új „diadalívet” építettek, a Grande Arche-nak hívott ívet, amely szimbolikus tartalma mellett egy modern irodaház is.

Párizs, Arc de Triomphe du Carusel, a Grande Arche (építész: Otto Speckelsen) és hagyományos körhinta a Défense központban (T.Z. felvételei)

A századvég nagy modernizációs munkáit egy külön kormányzati program, a „Nagy munkák” tartalmazta. A franciául „Les Grands travaux”-nak hívott programot François Mitterrand, a Francia Köztársaság 21. elnöke hirdette meg azzal a céllal, hogy ezek a modernizációs beruházások szimbolizálják a XX. századvégi Franciaország szerepét a művészetekben, a politikában és a gazdasági életben. A mai Párizs városépítészetében ez majdnem ugyanannyira meghatározó volt, mint korábban Haussmann városszerkezeti modernizációs munkája. Mindkét nagy projekt mögött

politikai elhatározás ált. Haussmann mögött ott volt III. Napóleon, a császár politikai akarata, Mitterand viszont maga képviselte a politikai akaratot. Maga választotta ki az építészeket, akik realizálták az általa eldöntött fejlesztéseket. Ha tervpályázatokat hirdettek egy-egy épületre, azt addig ismételték, amíg az elnök egyet nem értett a döntéssel, vagy egyszerűen csak átlépte a zsűri döntését, és attól függetlenül adta ki a megbízást a tervezésre. Elkötelezettje volt a modern építészetnek. A keménykezü politikus 1981 től 1995-ig volt az V. Köztársaság elnöke.

A „Nagy munkák”-nak hívott projektben az alábbi épületek szerepeltek:

- Musée d'Orsay,
- Parc de la Villette,
- Grande Arche de La Défense,
- Pyramide de Louvre,
- Institut du Monde Arabe,
- Opera Bastille,
- Ministère de l'Économie et des Finance,
- Bibliothèque Nationale de France.

Musée d'Orsay, a pályaudvar múzeummá alakított csarnoka, 1986, (építészek: P.Colboc, R.Barton, J.P.Philippon)

és az Arab Intézet, 1987 a kép az olvasótermet mutatja. (építész: Jean Nouvel).

T.Z. felvételei

A Musée d'Orsay 1986-ban nyílt meg az 1900-ban üzembe helyezett, de funkcióját vesztett pályaudvar múzeummá történt átépítésével. A régi állomásépület nagyrészt megtartott részei és a múzeumi funkciók által megkívánt kiegészítések szimbiózisa példázza a hagyományok és a modernizáció együttes megjelenítését.

Az Arab Intézet (Institut du Monde Arabe) Franciaország és húsz arab állam, a francia és az arab társadalmak művészeti, technikai és tudományos tapasztalatcseréjének helyszíne, könyvtárral, múzeumi résszel és olvasóteremmel. Az ultramodern épület üvegfalába a tervező beépített egy arab motívumokra visszautaló fémszerkezetet. A fényképezőgépek blendéjére hasonló középső részei a külső világítás módosulását követve vagy nyílnak, vagy összehúzódnak. Az elmés

modernizációs szerkezet persze állandóan csikorog, ha egy felhő megy a nap elé, vagy ha mögüle ismét kisüt a nap.

A Bastille Opera (Opéra de la Bastille) ultramodern épülete a forradalom kapcsán lebontott, gyűlölt börtönerőd helyén kialakult Bastille téren épült fel. A napjaink építészeti jegyeit felvonultató modern épület környezetében helyeztek el a hagyományos jeleket, enyhítendő a hatalmas épülettömb tisztán modern hangulatát.

Bastille Opera, 1989 (Építész: Carlos Ott). Mellette egy hagyományos párizsi kerítés oldja a hatalmas tömegű Opera hideg modernizmusát (T.Z.)

A La Villette egy mesterséges elemekből felépített szabadidőpark. A modernizációnak hódolva szakított a hagyományos parkok füves, fás ligeteivel, itt majd minden alumíniumból, acélból készült, a mesterséges dombok, még rozsdamentes acélból kis erdőrézlet is. A 35 hektár körüli „park” területet a tervező Bernat Tschumi négyzethálóban elhelyezett vörös dobozai, a franciák szerint „bohózatai” tagolják, amelyekben kisebb kiállítások, jazz klubok vannak, vagy bejárat nélküliek, üresek. A park egésze egy futurista világba vezeti a látogatót. Főépülete és egyben legnagyobb attrakciója a tudomány felfedezéseit és az ipari technológiákat interaktív módon bemutató Tudomány és az Ipar Városa (Cité des Sciences et de l'Industrie). Van itt „Gömb mozi” (Géod), ahol a néző úgy érzi, hogy ő is része a képnek, amit egy hatalmas félgömb alakú vászonra vetítenek. Ezen a modernizációs területen egy nagy, többfunkciójú acél szerkezetű csarnok képviseli a hagyományokat. Itt volt korábban a marhavásártér, és az ehhez tartozó csarnokot felújították, flexibilis belső felszerelésével több funkcióra is alkalmassá tették. Van itt Zenepalota, ahol a Zene- és Táncművészeti Főiskola is működik, valamint Zenei Múzeum is. A park létesítményeit több ütemben adták át 1985-től 1989 végéig.

La Villette, Bernard Tschumi egyik doboza

A megtartott csarnoképület, a Grande Halle
(építészek: Bernard Reichen és Patrick Robert)

La Villette, Cité des Sciences et de l'Industrie
1986 (építész: Adrien Faisilber)

Részlet a parkból, hullámzó gyalogút

Részletek a La Villette-ből (Fotók: T.Z.)

Párizsban a Beaubourg negyedben a bérházak felújításán túl a lebontott nagyvásárcsarnok helyén a sűrű beépítésben közparkot létesítettek. A közpark alatt egy többszintes bevásárló központ épült. A lejáratoikat hagyományosnak tekinthető acélszerkezetből építették.

A Les Halles acélszerkezetű lejárata

A Louvre Piramis belülről készült fotója

A Louvre Piramis, 1988 (építész: Ieoh Ming Pei)
Fotók: T.Z.

A Louvre Piramis a „Nagy Louvre” program részeként a múzeum teljes átszervezésének kívülről is látható része. Az acél-üveg piramis az egész múzeum-együttes bejárata, a piramis tulajdonképpen csak lefedi az alatta lévő, terepszint alatti elosztó teret, ahonnan földalatti folyosókon külön-külön megközelíthetők az egyes kiállítások. Ez a rangos, mondhatni homogén történelmi környezetben egy jelentős modernizációs elem. A kontraszt izgalmas feszültsége élővé teszi a műemléki környezetet és egyben szervezi is a hatalmas belső udvart. Az amerikai-kínai építész hasonló munkájával Mitterand Washingtonban találkozott, és közvetlenül meghívta ennek az érzékeny területnek a megoldására.

A Nemzeti Könyvtár több szinten is visszautal funkciójára, részben a négy nyitott könyvet formáló épülettömegekkel, részben a homlokzatok üvegfalának elhúzó

zsalugáttereivel, amelyekkel a homlokzatok mintegy könyves polcoknak néznek ki. Az együttes minden ízében a modernizációhoz kötődik. Nem véletlen, hogy a Bibliothèque Nationale de France felvette François Mitterrand nevét, aki a modernizáció legfőbb politikai támogatója volt.

Franciaországban a modernizáció óvatosan kiegészítve a hagyományokkal az élet minden területén érzékelhető. Csak példaként: itt épült ki Európában az első gyorsvasút hálózat, a T.G.V. francia nevén a Train a Grande Vitesse. A szupergyors áramvonalas szerelvények kezdetben 260 km/óra, az újak 320 km/óra sebességgel közlekednek. Közben folyamatosan közlekednek gőzmozdonyok vontatta retro kiránduló vonatok is.

Hazai történések

A hagyományokra alapozódó kontinuitás és a modernizációval járó diszkontinuitás problémája a magyar társadalmi tudatban sajátos történelmi okok miatt sokkal ellentmondásosabban jelentkezik, mint Európa más nemzeteinél. Nálunk ennek a fogalompárnak nem annyira az egysége, sokkal inkább az ellentétei tudatosultak. A magyar társadalom fejlődésében a modernizáció a polgári átalakulástól kezdődően – talán a reformkor időszakától eltekintve – mindig jelentős külső elemek szerepeltek, melyek a magyar fejlődés kontinuitásától idegenek voltak. Az új elemek, a haladó változások nálunk általában nem a belső fejlődés természetes következményeként, nem annak kontinuitásába beépülve jelentek meg. Ebben a helyzetben a haladással szemben a „magyar” címén lehetett ragaszkodni a meghaladott viszonyokhoz. A kontinuitás igénye ebben a helyzetben egyet jelenthetett a modernizáció, az innováció elutasításával. A modernizációs oldal ugyanígy értetlenül és ellenségesen állt a másik oldal törekvéseivel szemben. A kialakult szekértáborok között még a kommunikációs kapcsolatok is megszűntek. A XIX. és XX. század fordulója polgárosodása és a vele együtt járó urbanizáció is jelentős mértékben külső forrásokból táplálkozott, és csak kevéssé volt az ország belső, organikus fejlődésének, a kisvállalkozásokból kinövő polgárosodás, a belső innováció eredménye. Ezért is tudott olyan látványosan gyors eredményeket felmutatni, de jószerével csak Budapestre koncentráltan. Ha a mai, a rendszerváltó évek urbanizációs folyamatait vizsgáljuk, a millenniumi időkhöz meglepően közelálló képet láthatunk. Az ország mai fejlődése is jelentős mértékben kötődik a külföldi technológiai és tőkebehozatalhoz. Tradíciói, földrajzi helyzete, állapota, nagysága és humán erőforrásai révén ismét elsősorban Budapest az a város, amely leginkább fogadó késznek mutatkozott ennek a kívülről indukált folyamatnak az adaptációjára. Budapesten jelentek meg a nemzetközi kereskedelem, a pénzvilág országhatáron is átnyúló szervező gócai, amelyek az ország egészére, a vidék fejlődésére is hatnak. A multinacionális vállalatok új ismereteket, új munkakultúrát honosítanak meg, új igényeket generálnak. Bedolgozói hálózatukkal és környezeti igényességükkel mintegy felülről lefelé ható erőtként hatással vannak a kisebb településeken élők szemléletére is. A már a vidéki városokban is megjelent nemzetközi áruházláncok

bevásárló központjai hovatovább az ország egészét lefedő, a hagyományostól alapvetően különböző, sőt annak ellenében ható, új vásárlási szokásokat honosítanak meg.

A nagy kérdés az, hogy egy belső innovációs folyamat tud-e, s ha igen hogyan, milyen fejlődési fázisban összekapcsolódni a külső forrásokból táplálkozó fejlődéssel. A kérdés az ország és a vidék fejlődése szempontjából, identitásunknak a modernizációban való megőrzése szempontjából az, hogy a két erőternek hol húzódik az eredője, kialakul-e valós egyensúlyi helyzetük, tényleges, mindkét oldal értékeit felmutatni tudó integrációjuk.

A lokálpatriotizmus a szocialista időszakban is élt, még akkor is, ha visszaszorulva, szűk értelmiségi körre korlátozódott. A település hagyományai iránti érzékenység és tenni akarás az 1970-es évektől kezdődően különböző városvédő egyesületek, várbaráti körök keretében aktívan működő civil szerveződések hívták életre. Tevékenységük egyoldalúan a hagyományos értékek védelmére koncentrált. Ezért is nézte gyanakvással és lekezeléssel a hatalom ezeket a szervezeteket, hiszen nem igazolták vissza fejlesztéseiket. Mintegy bekerült homokszemek voltak az egyébként olajozottan, de más értékek mentén működő, centralizált településfejlesztési rendszerben. Ennek ellenére ezek a lokálpatriotizmus ápolására létrejött szervezetek jelentős tömegbefolyásra tettek szert.

Magyarországon a rendszerváltást követően szinte azonnal felmerült az Európa nyugati fele által képviselt európaisághoz való visszatérés igénye. Ez a gyakorlatban az európai integrációs folyamatba való bekapcsolódás szándékát jelentette, melyhez nélkülözhetetlen feltételként fogalmazódott meg a modernizáció gyorsítása. Ugyanakkor a globalizációs folyamatokba illeszkedve egyre határozottabban merült fel már a parlamenti politizálás szintjén is a hagyományok megőrzésének igénye. „Az integráció során bekövetkező átalakulásnak nem kell a kulturális önállóság feladásával együtt járnia. Az európaiság számunkra is épp a meglévő értékek megőrzését és elmélyült gyarapítását jelentheti, a szellemi önállóság és nyitottság együttes érvényesítését, a sajátos feladatok és szerepkör felismerését, vállalását és kibontakoztatását.”⁶⁷

A hagyomány és a korszerűség település léptékű, városépítészeti problémája természetesen nem csak városi, vagy nagyvárosi probléma. Más tartalommal, de intenzíven jelenik meg – néha egészen suta módon – gyorsan átalakuló falvaink építészeti formálódásában is. Gyakran még ott is kicsi a hagyományos építészeti kultúra megbecsültsége, ahol egyébként más területeken még értékelik és őrzik hagyományaikat. A valóban korszerű, a modernizációt tükröző esztétikai kultúra pedig hiányzik. A hagyományok elutasítását itt egyszerre okozzák gyakorlatias, és főleg tudati problémák.

⁶⁷ Környezetvédelmi Bizottság anyaga, Parlamenti nyílt nap az épített környezetről és az építésről, Bp. 1996. nov. 1.old.

A szocialista időszak nemcsak gazdaságilag húzta ki a talajt a falusi emberek, a parasztgazdák lába alól, hanem szellemi értelemben is. Elhitette az ott élő emberekkel, hogy szégyellni kell múltjukat, és mindazokat a tárgyi emlékeket, melyek ehhez kötődnek. Saját hagyományaik helyett a városi kispolgári mintákhoz fordultak. A falvak homogén, de egyéni arcot mutató fésűs beépítését felváltották a kicsi és szűk telkeken szabadon álló sátoztetős házak, majd a gyakran alagsori, utcáról nyíló garázsokkal, sohasem használt tetőtér beépítésekkel és utcai loggiákkal épülő, arctalan egyformaságú beépítések.

A baj a 60-as években a sátoztetős beépítésekkel kezdődött, majd jöttek a tetőtérbeépítések, az utcára nyíló loggiás arctalan épületek (T.Z.)

Példák a rosszul értelmezett „modernizációra” (T.Z.)

A több irányból jövő és egymást felerősítő hatások nyomása alatt a kulturális közösségüket elvesztő falusi emberek tudatosan és szándékosan fordultak el saját hagyományaiktól, azokat korábbi szegénységük szégyellnivaló lenyomatainak kezdték érezni, és mintáikat is a városi, kispolgári kultúrkörből keresték. Gazdasági kényszerből a korábbi szép portákat is átalakították, mondhatni, hogy „modernizálták”, fém keretes üzlet portálokat, vagy a Tüzépen kapható hármaskör ablakot vágták bele a korábbi keskeny ablakokat keretező szép ornamentikába.

Ugyanakkor, ha sorra vesszük a hagyományos rurális környezeti kultúra elemeinek sajátosságait, és nem fizikai megfelelőségükre, hanem az általuk közvetített szellemi értékekre koncentrálunk, nyugodtan mondhatjuk, hogy azok ma is korszerűek, élők, követhetők és követendők. Az ezekhez az értékekhez, az egyszerűséghez, a

racionalitáshoz, a hagyományos formák közösségmegtartó öröméhez korszerű eszközökkel és formákkal való visszatérés segítheti csak az új igények és a korábbiaknál lényegesen nagyobb lehetőségek bázisán épülő új környezet irracionális kinövésének elhagyását. Ezeknek az értékeknek a tudatosulása adhat csak egy olyan szemléletet, viselkedésformát, amely a rosszízű provincializmusból, kiszolgáltatottságból ismét egy értékeire büszke vidéki társadalmat teremthet.

A dolog természetéhez tartozik, hogy az épített környezet érték közvetítése csak a példák fenntartása, megmutatása útján lehetséges. Ezt szolgálta a még a 80-as években megindult mozgalom, mely a néprajzi múzeumok génbank szerepének erősítése mellett egyre inkább a még meglévő hagyományos értékek helyben tartását, felújítását, közösségi funkciókkal való újrashakosítását tűzte ki célul. Ez először csak az országos műemléki védelmet élvező népi emlékanyagra terjedt ki. A védett épületek közpénzekből való felújításukat, korszerűsítésüket követően tájházként, helytörténeti múzeumként, faluházként szolgálnak közösségi funkciókat. Később a „helyi védelem” intézményrendszerével jelentősen bővült a helyben védett, a helyileg fontos hagyományos építő kultúra emlékeihez való ragaszkodás, ahol az eredeti funkció megtartását a szükséges felújítások mellett, korszerűsítésekkel, bővítésekkel is biztosítani lehet.

Tájház avatás Óbányán (Baranya megye) (T.Z.)

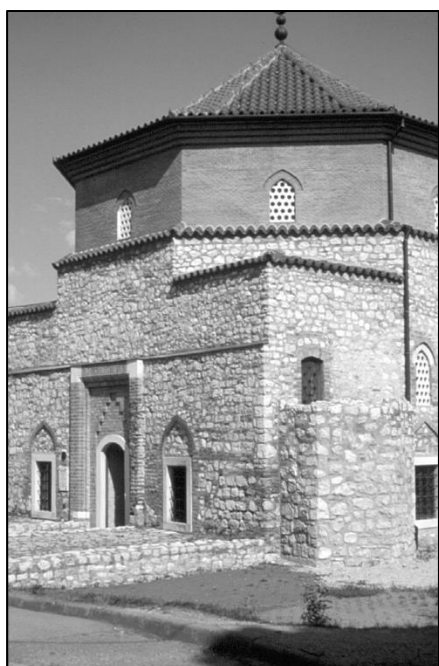
Helyi védelem alá helyezett lakóépület Borjádön (Baranya megye) (T.Z.)

A rurális építészet formavilága a hagyomány és a korszerűség párhuzamában jelentős tényező lett a vidék új idegenforgalmi beruházásainál. A hagyományok korszerű formák közti felértékelődését mutatják az üdülőfalvak városiak által felújított és korszerűsített, komfortosított elhagyott parasztházai. A gondolati, tudati síkot is elérő rendszerváltással párhuzamosan sorra jelennek meg azok a modern, korszerű épületek településeinkben, melyek vitathatatlanul a XX. század végének alkotásai, de egyben a hagyományos magyar népi építészet legjobb hagyományait is folytatják, vagy legalábbis visszaidézik annak egyik vagy másik szegmensét.

Kecskeméti példák, csárdaépület Kecskemét határában és új beépítés földszintes beépítésű területen (T.Z.)

Az építészeti hagyományok megőrzésének külön területe a műemlékvédelem. A műemléki épületek képviselik a modernizálódó, átalakuló környezetben a legautentikusabban az építészeti hagyományokat. A korszerű műemlékvédelem élő, funkcionáló épületként védi a múlt legbecsesebb építészeti emlékanyagát. A mai használati igényeknek való megfelelés, az épület statikai megerősítése, vagy az egykor volt, de csak részeiben fennmaradt térbeliség újra teremtése, közérthető bemutatása is megkövetelheti az épület új, korszerű anyagokkal, szerkezetekkel való kiegészítését. Ezzel itt megkerülhetetlenül létrejön a hagyományos és a korszerű formák feszültségekkel teljes egysége.

Siklós, Malkocs bej dzsámi kiegészítése új tetőfelépítménnyel és fa gerendákból készült boltozat imitációval (építész: Mendele Ferenc) T.Z. gyűjtése

A műemlékvédelem gyakorlatában a védelem és a modernizációs igények közti egyensúlyteremtés igénye egy korántsem feszültségmentes, hosszú belső szakmai érlelődési folyamat eredménye. A problémát elsősorban az okozta, hogy az ország viharos történelme folytán viszonylag kevés jó, és eredeti állapotában fennmaradt épület őrzi autentikusan a múlt értékes építészeti kultúráját. Így minden érték változtatások nélküli megtartásához komoly kulturális érdekek fűződnek. Ugyanakkor

nem lehet a teljes műemléki emléanyagot változtatások, kiegészítések nélküli muzeális értéknek kezelni. Elfogadottá vált, hogy a mai építési beavatkozásoknál az anyaghasználatban és a formai kialakításban is egyértelművé kell tenni azoknak a mai korhoz való kötődését. Ezzel a műemléki épületállomány jelentős része nem csak a hagyományok gén-bankjaként, hanem közvetlenül is beemelődik a mai modernizációs építészeti kultúrába.

Míg a természeti, táji környezet vitathatatlan érték, ezért ott egyértelmű, hogy mihez kell alkalmazkodni, a település épített környezeti értékeinek köre ennél sokkal bizonytalanabb, a társadalom változó megítélésétől függő kategória. Megéljük, hogy amit tegnap értéktelen vacaknak, bontásra érett épületnek, városrésznek gondoltunk, azt ma értéként védjük. Általános tendencia, hogy folyamatosan tágul azoknak az értékeknek a köre, melyeket ekként megtartani szeretnénk, ezért védünk. A műemlékvédelem egyre újabb korokra bővíti ki vizsgálatait, és védi ma már a legújabb kor országosan is kiemelkedő emléanyagát is. Az értékesnek tartott örökség bővülése más, a területi védelem, a hagyományos településszerkezet védelme irányban is megfigyelhető. Elfogadott védelmi kategóriává vált a műemléki jelentőségű terület. Ha egy történeti településszerkezetet értékesnek tartunk, azt olyan áron is igyekszünk megtartani, ha ezért kompromisszumos megoldásokat kell alkalmazni más fontos területeken, így például a forgalom szervezésében.

A helyben fellelhető természetes építőanyagok használatának következménye, hogy az azokból készült hagyományos falusi épületek rendkívül sérülékenyek, fizikailag gyorsan tönkremennek. Leépülésük rendkívül meggyorsul, ha elmarad a használhatóságuk feltételét is jelentő szinte állandó karbantartásuk. Emlékük megmarad a szívekben tovább élő hagyománynak. Megmentett, néprajzi múzeumokba vitt legbecsesebb darabjaik az egykor bennük zajlott életről, már eltűnt életformákról tanúskodnak, és a hagyományos népi építészet „jegelt génjeiként” őrzik azt a hagyományos építészeti formavilágot, ahová vissza-vissza lehet térni inspirációként

A Kárpát-medence vert falú, vagy vályog lakóházai azért épültek évszázadokon át szinte változatlan, hagyományos formákkal, mert ezekből az anyagokból, és a belőlük összeállítható szerkezetekből mindig azonos alapformák adódtak, amelyeket csak a díszítések modifikáltak. Építetők csak ezekhez az anyagokhoz tudtak helyben hozzájutni, és a falu társadalma átöröklődött ismereteivel csak ezeket a szerkezeteket tudta „kalákában” megépíteni. Ugyanez indokolta a Kárpátok erdővel borított területein a bőven rendelkezésre álló fa építőanyagként való használatát, ami a falusi templomokban, a deszka és boronaházakban hosszan továbbélő hagyományos formákat teremtett.

Csíkszentgyörgyi
boronaház

a csíkszeredai és a kisalföldi tájegység
bemutatása a szentendrei
skanzenben (T.Z.)

Összefoglalás

A hagyományok, mint már láttuk, koronként, időszakonként más és más intenzitással épülnek be a modernizációba. Hol erősödik, hol gyengül a hagyományok szereplehetősége a mindenkori fejlődésben. Súlyuk részben potenciális jelenlétüktől, részben a társadalom fogadókészségétől és a fejlődés ütemétől is függ. A felgyorsult fejlődési szakaszokban, a forradalmi átalakulások idején megerősödik a társadalom hite az "új" megváltó erejében, csökken a hagyományos értékek iránti fogékonyság. A helyzet normalizálódása után azonban egyre másra előjönnek a tökéletesnek hitt "szép új világ" hibái, működési zavarai, eltűnik a korábbi mérhetetlen önbizalom, és felerősödik a hagyományos értékeknek a modernizációba való beintegrálása iránti igény. Mindez az építészeti hagyományoknak a korszerű építészeti megoldásokba való beépülésére is vonatkozik.

FONTOSABB ÉVSZÁMOK

A tábla csak a városépítésben legfontosabb periódusok, városok, események személyiségek időpontjait rögzíti.

A kezdetek

Kr.e. 9000-3000: Neolitikus kor, az első települések megjelenése Thessáliában

Kr.e. 3000-1200: Kréta

Kr.e. 2500-1200: Mykéne Görögország területén, a Pelloponészoszon

Kr.e. 1500-600: Barumini, nuragok Szardínia szigetén

A folyammenti birodalmak települései

Kr.e. 2800-2500: Sumérok

Kr.e. 2500-2300: Akkád Birodalom

Kr.e. 2000-1100: Asszírok

Kr.e. 1100-500: Késő Babiloni Birodalom

Kr.e. 500: Perzsa megszállás

Kr.e. 300 Nagy Sándor ókori világbirodalmának része

Egyiptom

Kr.e. 2800-2200: Óbirodalom (fővárosa Memphis), a nagy piramisok kora

Kr.e. 2000-1800: Középbirodalom

Kr.e. 1600-1100: Újbirodalom (Főváros Théba, Amarna)

Kr.e. 1100- 332: Késői időszak

Kr.e. 332: Nagy Sándor Egyiptomban

Kr. e 305-30: Hellenisztikus kor, a Ptolemaioszok kora

Kr.e. 30 Octavianus elfoglalja Alexandriát, Kleopátra halála, Egyiptom római provincia lesz

Az ókori görögök szabad városai

Kr.e. 700 körül: Athén és Spárta alapítása

Kr.e 500-338 Klasszikus kor

Kr.e. 478: Themisztoklész városfala Athénban

Kr.e. 477 Athén vezetésével megalakul a Déloszi Szövetség

Kr.e. 447-405: Kiépül az Akropolisz, a Parthenon, és a többi jelentős épület

Kr.e. 400-as évek:Az ókori Görögország klasszikus évszázada, Athén felemelkedése

Kr.e. 400 körül: A perzsa rombolás után felépül Milétosz

Kr.e. 356-323: Nagy Sándor uralkodása

Kr.e. 3.sz-1.sz: A hellenizmus kora

Kr.e. 146: Az antik Görögországot elfoglalják a rómaiak

A rómaiak birodalmi városai

Kr.e.8.sz.-Kr.e.3.sz: Róma etruszk királyok vezetése alá kerül

Kr.e.3.sz. - Kr.e.50 latin királyok, köztársaság

Kr.e.378:	A gallok feldúlják Rómát, Servius Tullius városfalat épít
Kr.e. 148.:	Görögország római megszállása
Kr.e. 30.:	Egyiptom római megszállása
Kr.e. 3.sz.-Kr.u.476	császárság
80:	Colosseum, azaz Amphiteatrum Flavium (Vespasianus és Titus)
118-128	A Pantheon építése (Hadrianus császár)
206-tól:	Caracalla fürdője
284-305:	Diocletianus császár uralkodása
300 körül:	Diocletianus palotája Spalatoban (Split)
306-337:	Nagy Constantinus császársága
313:	Milánói (mediolanumi) edictum. Nagy Konstantinus császár szabad vallásgyakorlást enged a keresztényeknek
330:	A régi Büzantium helyén egy új főváros, Constantinopolis, azaz Konstantinápoly, az „Új Róma”, Bizánc felavatása
379-395:	Nagy Theodosius uralkodása
395	A Római Birodalom végleg két részre szakad
380:	A kereszténység államvallássá nyilvánítása
395:	A késő római császárság keleti és nyugati részének kettéválása, nyugaton Honorius (395-423), keleten Arcadius (395-408) császárok irányítása alatt
402:	A császári udvar Ravennába költözik
476:	A Nyugat-Római Birodalom bukása. Romulus Augustulus császárt megfosztja trónjától Odoaker germán fejedelem

A kora-középkor, Bizánc

425 körül	Galla Placidia mauzóleuma
476-493:	Odoaker Itália királya Ravennában
493-540:	keleti gót királyság Ravennában
494-526:	Theodoric, a keleti gótok fejedelme regnál Ravennában
493-526:	Arianus baptisztérium (keresztelőkápolna)
519-558:	Theodoric palotatemploma, a későbbi San Apollinare Nuovo
527-565:	I. Iusztinianus uralkodása Bizáncban, a Hagia Szophia építése
550-750:	Bizánc exarchátusa Itáliában, Ravenna székhellyel
768-824	Nagy Károly uralkodása a Frank Birodalomban
800:	Nagy Károly császárrá koronázása
726-843:	A képrombolás időszaka Bizáncban
896:	Magyar honfoglalás
1054:	A kereszténység kettészakadása nyugati, (római katolikus) és keleti (ortodox) egyházakra (szkizma)
1088-1134	Piroska (Eiréné) árpád házi királylány Joannész Komnemosz bizánci császár felesége
1172-1196	III. Béla árpád házi királyunk, Alexiosz néven a bizánci trón várományosa
1453:	Konstantinápoly (Bizánc) eleste

Az érett középkor

- 530 körül: A bencés szerzetesrend alapítása
- 820 körül. Kolostorterv a Sankt-Galleni bencés kolostor felújításához
- X. század: A lengyel és cseh állam kialakulása
- 997-1038: I. István magyar király (koronázása 1000-ben)
- 1040: Nürnberg alapítása
- 1094: A San Marco székesegyház felszentelése Velencében
- 1096-1291 : Keresztes háborúk
- 1098: A ciszterci rend alapítása
- 1136-1140: Saint Denis építése
- 1163-1260: Notre Dame építése
- 1192.1205: Enrico velencei doge a negyedik keresztes háború hadainak szállítója
- 1182-1226: Assisi Szent Ferenc
- 1226-1274: Aquinoi Szent Tamás
- 1211: A Reims-i katedrális építésének kezdete
- 1220: Amiens katedrálisának építési kezdete
- 1134: Csatorna építés Brügge és a tenger között
- 1243-1248: Sant Chapelle
- 1235-1270 IV. Béla magyar király
- 1241-1242 Tatárjárás (mongolok)
- 1252: A Hansa városszövetség megalakítása (Hamburg, Bréma, Lübeck)
- 1200-as évek: Szerzetesrendek megtelepedése Brügge-ben
- 1488: A kereskedők zöme elhagyja Brügge-t és áttelepül Antwerpenbe
- 1115: A latin és a lombard település összevonásával létre jön Bologna
- 1200-as évek: Firenzében megalakulnak a különböző szakmai kamarák
- 1200-as évek: Megtelepülnek Firenzében a szerzetesrendek
- 1209 A ferences rend alapítása
- 1216 A domonkos rend alapítása
- 1296: Firenzében a S. Maria del Fiore székesegyház építésének kezdete
- 1297-1342: Siena olasz város főtere, a Campo építése a városházával
- 1267-1337: Giotto
- 1309-1377: A pápák „avignoni fogsága”
- 1348: Boccaccio (1315-1375) aki megírja a Dekameront
- 1582: A Rialto köhíd építése

Az arabok európai regnálása

- 711-1492: Arab-berber (mór) uralom Európa dél-nyugati felén
- 756: Megalakul a Damaszkusztól független kalifátus Cordoba központtal
- 756-970: A mecset, a Mezquita építése Cordobában
- XIV-XV. sz. Alhambra építése Granadában
- XV. sz. Batalha, manuelin kolostor építése Portugáliában
- 831-1072: Palermo a mórok kezén
- XI. sz. Monreale kolostor építése Szicíliában

Az újkor, a reneszánsz városépítészet

- 1253 a Sorbonne alapítása Párizsban
- 1300-as évek: A reneszánsz szellemiség kialakulása (trecento)
- 1400-as évek: A reneszánsz szellemiség általános térhódítása (quattrocento)
- 1500-as évek: A késő reneszánsz (cinquecento)
- 1420: A pápák visszatérnek Rómába „avignoni fogságukból”
- 1378-1458: Lorenzo Ghiberti
- 1377-1446: Filippo Brunelleschi
- 1444-1510: Sandro Botticelli
- 1452-1519: Leonardo da Vinci
- 1421-1425: Az Ospedale degli Innocenti (árvaház) építése Firenzében
- 1425-1452: Ghiberti, Porta del Paradiso
- 1440-1460: Michelozzo, Palazzo Medici Riccardi, Firenze
- 1458-1490: Hunyadi Mátyás uralkodása
- 1469-1492: Lorenzo Medici (Magnifico)
- 1475-1564: Michelangelo Buonarroti
- 1511-1574: Giorgio Vasari
- 1560-1574: Uffizi, Giorgio Vasari
- 1526 Mohácsi vész
- 1534: Michelangelo végleg elhagyja Firenzét és Rómában telepedik le
- 1538: Michelangelo elkezd a Piazza del Campidoglio építését Rómában
- 1507 Esztergom, Bakócz kápolna
- 1541 Buda eleste, az ország három részre szakadása

A barokk korszak

- 1545-1563: Tridenti zsinat
- 1545-1650: Az ellenreformáció
- 1600, 1700: A barokk korszak
- 1613-1700 André Le Notre francia kertépítő
- 1661-1715: XIV Lajos, a „Napkirály” uralkodása Franciaországban
- 1685-től Versailles építése
- 1703: Nagy Péter megalapítja Szentpétervárt
- 1723-1726 A „Spanyol lépcső” építése Rómában
- 1526 Mohácsi csata
- 1541 Buda török kézen
- 1686 Buda visszafoglalása

Városok és építészet az ipari forradalom idején

- 1649 Az angol polgári forradalom győzelme (Cromwell)
- 1789-1794: Francia polgári forradalom
- 1820-1895: Friedrich Engels
- 1825: Az első vasútvonal üzembe helyezése

- 1845: Megjelenik Engels: „A munkásosztály helyzete Angliában” című munkája
- 1736-1819 James Watt
- 1769 A gőzgép feltalálása
- 1781-1848 George Stephenson
- 1814 Az első gőzmozdony
- 1781- 1841 Karl Friedrich Schinkel
- 1771-1858 Robert Owen
- 1817 Owen publikálja az általa elképzelt ipari város tervét
- 1772-1837 Charles Fourier
- 1817-1888 André Godin
- 1819-1900 John Ruskin
- 1834-1896 William Morris
- 1789 Francia forradalom
- 1804 Napóleon császárrá koronáztatja magát
- 1825- 1827 Pozsonyi országgyűlés
- 1825- 1848 Reformkor Magyarországon
- 1773- 1855 Pollack Mihály
- 1789- 1867 Hild József
- 1867 Kiegészítés, az ezt követő dualizmus kezdete

A poszt-liberális város

- 1809-1891 Georges Eugène Haussmann báró
- 1859-1872 A bécsi Ring kiépítése
- 1815-1876 Ildefons Cerdá
- 1859 Cerda Barcelona terve
- 1870-1948 Fővárosi Közmunkák Tanácsa
- 1833-1897 Lechner Lajos
- 1871 Lechner Lajos nemzetközi pályázatot nyer Pest rendezésére
- 1879 Nagy szegedi árvíz
- 1879 Lechner Lajos újjáépítési terve az árvíz utáni Szegedre
- 1832-1923 Gustav Eiffel
- 1850-1900 Eklektika
- 1887-1889 Eiffel torony építése Párizsban
- 1889 Világkiállítás, Párizs
- 1872-1883 Friedrich von Schmidt: Városháza, Bécs
- 1867 Kiegészítés
- 1839-1902 Steindl Imre (Országház)
- 1841-1919 Schulek Frigyes (Mátyás templom újjáépítése, Halászbástya)
- 1846-1915 Schieckedanz Albert (Hősök tere, Szépművészeti Múzeum, Múcsarnok)
- 1847-1926 Hauszmann Alajos (Kúria, Műegyetem központi épülete)
- 1854-1922 Pecz Samu (Központi Vásárcsarnok)

A szecesszió és a korai modernizmus hatása a városokra a XIX. és XX. század fordulóján

1841-1918	Otto Wagner
1852-1926	Antoni Gaudi
1861-1947	Victor Horta
1867-1908	Joseph Maria Olbrich
1868-1928	Charles Mackintosh
1868-1932	Árkay Aladár
1845-1914	Lechner Ödön
1868-1944	Komor Marcell
1873-1920	Raichle Ferenc
1883-1977	Kós Károly
1883-1917	Zrumecky Dezső
1873-1920	Lajta Béla
1873.1950	Eliel Saarinen
1900	Szecessziós metróállomások Párizsban
1900-1914	A. Gaudi: Güell-park, Barcelona
1909-1925	Wekerle telep, Budapest
1910-1916	Helsinki Pályaudvar

A korai modernizmus

1870-1933	Adolf Loos
1883- 1969	Walter Gropius
1886- 1969	Mies van der Rohe, Ludwig
1902- 1981	Breuer Marcel
1884-1948	Kozma Lajos
1897-1972	Forbát Alfréd
1897-1945	Molnár Farkas
1919	Gropius megalapítja Weimarban a Bauhaus iskolát
1926-1932	A Bauhaus iskola Dessauban
1933	A Berlinbe költözött Bauhaus iskolát a Gestapo bezáratja
1886-1969	Mies Van der Rohe
1887-1965	Le Corbusier

A XX. századi európai diktatúrák és a hazai szoc. réal. városai, építészete

Az európai diktatúrák első emberei a hatalmi hierarchia csúcsán:

1925-1943	Benito Mussolini (Italia)
1924-1953	J.V.Sztálin (Szovjetunió)
1933-1945	Adolf Hitler (Német Harmadik Birodalom)
1933-1968	Antonio de Oliveira Salazar (Portugál Estado Novo)
1906-1965	Weiner Tibor
1881-1960	Marcello Piacentini
1905- 1981	Albert Speer

IRODALOMJEGYZÉK

A külföldi szerzők magyarra fordított munkáinak évszámát a hazai fordítás kiadásának dátuma jelzi, függetlenül attól, hogy a fordítás alapjául szolgáló mű mikor és hol jelent meg.

- Adorno, Francesco és szerzőtársai: A klasszikus Athén. Corvina, 1970.
- Albers, Gerd (szerk.) Protection et animation culturelle des monuments, sites et villes historiques en Europe. Commission allemande pour l'UNESCO, Bonn, 1980.
- Alföldi György (szerk.) Budapest 2050. Terc Kft. Budapest 2012
- Allsopp, Bruce: Merre tart az építészet. Gondolat, Bp.1983.
- Andai Pál: A mérnöki alkotás története. Műszaki Könyvkiadó, Bp.1954.
- Angold, Michael: Bizánc. General Press Kiadó, 2001.
- Arangio Rutz, Vincenzo és népes szerzőtársai: Az antik Róma. Corvina, 1967.
- Aymonino, Carlo: Il significato delle città. Marsilio Editori, Venezia, 2000.
- Bajkay Éva: Weininger Andor. Pannonia Könyvek, 2010.
- Bajkay Éva (szerk.): Magyarok a Bauhausban. Baranya Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2010.
- Barhin, M.G.: Gorod, sztruktura i kompozicija. Izdatelstvo „Izdatelstvo Nauka”, Moszkva 1986.
- Batár Attila (szerk.) Városaink az ezredfordulón. Új Világ Kiadó, 2000.
- Bajkay Éva (szerk.): A művésztől az életig (magyarok a Bauhausban). Baranya Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2010.
- Benevolo, Leonardo: A város Európa történetében. Atlantis Könyvkiadó, Bp. 1994.
- Benevolo, Leonardo: Histoire de la ville. Edition Parenthéses, Marseille, 2000.
- Benevolo, Leonardo: La città nella storia d'Europa. Editori Laterza, Roma-Bari, 2004.
- Benkő Melinda-Fonyódi Mariann: Glocal city. TERC, Bp.2009.
- Bernát – Bora – Fodor: Világvárosok, nagyvárosok. Gondolat, Budapest, 1973.
- Boullée, É.L.: Az építészet poézise. Corvina Kiadó, 1985.
- Burckhardt, Jacob: A reneszánsz Itáliában. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Bp. 1978.
- Búzás Gergely: Gótika és kora reneszánsz, A „Magyar építészet” sorozatban. Kossuth Kiadó, Bp. 2001.
- Búzás Gergely, Tóth Endre: A rómaiaktól a román korig, a „Magyar Építészet sorozatban. Kossuth Kiadó, Bp. 2001.
- Bülte R, Everz H, Pecsch F (szerkesztők) Historische Stadt-und Ortskerne, Ministerium für Stadtentwicklung und Verkehr des Landes Nordrhein-Westfalen, 1994.
- Calabi Donatella: Storia della città (L'eta moderna). Marsilio Editori, Venezia, 2001.
- Calabi, Donatella: Storia dell' urbanistica europea. Bruno Mondadori, 2008.
- Castex, Depaule, Panerai: Formes urbaines: de l'ilot á la barre. Éditions Parenthéses, Marseille, 1997.
- Cerdá, Ildefonso: Az urbanizáció általános elmélete, Scolar, 2013.

Commission allemande pour l' UNESCO (szerk.): Protection et animation culturelle des monuments, sites et villes historiques en Europe, 1980.

Ceram C.W.: A régészet regénye. Gondolat, Bp. 1975.

Cervellati e Scannavini: Interventi nei centri storici. Mulino Editore, Bologna, 1973.

Conti, Flavio: Itáliai terek. Merchavia könyvkiadó, Bp. 2003.

Curdes, Gerhard: Stadtstruktur und Stadtgestaltung. Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart, Berlin, Köln, 1993.

Czellár Katalin: Spanyolország építésze II. Corviana Kiadó 1983.

Davies, Norman: Európa története. Osiris Kiadó, Bp. 2002

Deák Zoltán (szerk.) Pannon enciklopédia, A magyar építészet története. URBIS Könyvkiadó, Budapest, 2009.

Delfante, Charles: Grande histoire de la ville, de la Mésopotamie aux Etats-Unis. Armand Colin/Masson, Paris, 1997

Dercsényi Balázs: Árkay Aladár. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967.

Dercsényi Dezső (szerk.) A magyarországi művészet a honfoglalástól a XIX. századig. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Bp. 1964

Dodi, Luigi: Città a territorio. Tamburini Editore, 1972.

Elia, Gian Franco: La città socialista, Il caso ungherese, Bulzoni Editore, Róma, 1984.

Engels, Friedrich: A munkásosztály helyzete Angliában. Magyar Helikon, 1980.

Entz Géza: A gótika művészete. Corvina Kiadó, Bp. 1973.

Enyedí György: A városnövekedés szakaszai. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.

Enyedí György (szerk.): A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 2007.

Ernyey Gyula (szerk.): Breuer Marcell. Pannonia Könyvek, 2010.

Fahr-Becker, Gabriel: Szecesszió. Tandem Verlag GmbH, Vince Kiadó, Budapest, 2004

Fazio Marino: I Centri Storici Italiani. Silvan Editoriale d'Arte, Milano, 1976.

Fazio, Mario: Passato e futuro delle città. Einaudi, Torino, 2000.

Feld István: Késő reneszánsz és kora barokk, a „Magyar Építészet” sorozatban. Kossuth, Bp. 2002.

Feraboli, Mária Teresa: A világ legszebb terei. Alexandra, Pécs, 2007.

Genton István: Római napló. Corvina, 1973.

Georges, Duby: A katedrálisok kora. Gondolat, Budapest, 1984.

Gerő László: Magyar várak. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1968.

Gerő László: Történelmi városmagok. Corvina, 1978.

Granasztói Pál: Város és építészet. Műszaki Könyvkiadó, Bp. 1960.

Granasztói Pál: Építészet és urbanisztika. Akadémiai Kiadó, Bp. 1973.

Granasztói Pál: Szép magyar városok. Corvina, Bp. 1978.

Granasztói Pál: Építészet, városépítészet, társadalom. Akadémiai Kiadó, Bp. 1982.

Gropius, Walter: Apollo a demokráciában. Corvina, 1981.

Hajnóczi Gyula: Ókor. Tankönyvkiadó, Bp. 1967.

Hajnóczi Gyula – Mezős Tamás: Pannonia Hungarica Antiqua. ICOMOS, Bp. 1995.

Hofrichter, Hartmut: Stadtbaugeschichte von der antike bis zur neuzeit. Ferlag Vieweg, 1995.

Istvánfi Gyula: Őskor. Tankönyvkiadó, Bp. 1997.

Jonas, Olivier: Rever la ville, utopies urbaines. Center de Documentation de l'urbanisme, Párizs.

Julius Norwich, John (szerk.): Hetven történelmi város. Athenaeum Kiadó, 2010.

Kalmár Miklós: Historizmus, századforduló. Tankönyvkiadó Bp. 2001.

Katus László: A középkor története. Pannonica - Rubicon, Bp. 2001.

Kazsdan A.P.- Litavrin G.G.: Bizánc rövid története. Gondolat kiadó, 1961.

Kelényi György: A barokk művészete. Corvina Kiadó, Bp. 1985.

Kenediné Szántó Livia: Az etruszok nyomában. Corvina Kiadó, 1977.

Klaniczay Tibor: Gondolatok a nemzeti hagyományról. In: Hagymányok ébresztése. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1976.

Koch, Wilfried: Építészeti stílusok – Az európai építőművészet az ókortól napjainkig. Helikon Kiadó, 2005.

Krompechner György: A városi főterek kialakulása (Tanulmány a középkori olasz városépítés fejlődéstörténetéből). Pátria kiadó, 1940.

Körner Zsuzsa – Nagy Márta: A városrendezési szabályozások története Magyarországon. Műegyetemi Kiadó, 2004

Körner Zsuzsa: A telepszerű lakásépítés története Magyarországon 1850-1945. Terc Kiadó, 2004.

Körner Zsuzsa – Nagy Márta: Az európai és a magyar telepszerű lakásépítés története 1945-től napjainkig. Terc Kiadó, Bp. 2006

Külföldi városkalauzok

Le Corbusier: A jövő nagyvárosai. Gondolat Kiadó, Bp. 1968.

Le Corbusier: Europe et modernité, Editions Corvina, avec Ecole d' Architecture de Strasbourg, Budapest, 1991.

Laborde, Pierre: Les espaces urbains dans le monde. Éditions Nathan, 1989.

Locsmándi Gábor (ford.) Athéni Karta in: "MÉSZ Elméleti Közlemények" 3. kötete Budapest, 1979.

Locsmándi Gábor: Budapest az ezredfordulón. In: Városaink az ezredfordulón, Új Világ Kiadó, 2000.

Lukovich Tamás: A posztmodern kor városépítészetének kihívásai. Pallas Stúdió, 1997, 2001.

Lynch, Kevin: L'imga de la Cité. Dunod, Párizs, 1976.

Lyka Károly: A művészetek története. Singer és Wolfner R.T. Budapest, 1931.

Major Máté: Breuer Marcel. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970.

Major Máté, Osskó Judit (szerk.): Új építészet, új társadalom 1945-1978. Corvina Kiadó, 1981.

Márai Sándor: Tájak, városok, emberek. Helikon Kiadó, 2002.

Marosi Ernő: A román kor művészete. Corvina Kiadó, Bp. 1972.

Mattioli, Matulli, Scannavini, Capponcelli (szerk.): Bologna, una città per gli anni '90. Marsilio Editori, 1985.

Mazzeri, Catai: La città europea del XXI. secolo. Skira editore, Milano, 2002.

Meyerhöfer, Dirk: Contemporary European Architects, Benedikt Taschen GmbH, 1994.

Meggyesi Tamás: A városépítés útjai és tévútjai. Műszaki Könyvkiadó, Bp. 1985.

Meggyesi Tamás: A 20. század urbanisztikájának útvesztői. TERC Kiadó, Bp. 2005.

Meggyesi Tamás: Városépítészeti alaktan. TERC Kft. Budapest, 2009.

Merlin, Pierre (szerk.): Dictionnaire de l'urbanisme et de l'aménagement. Presses Universitaires de France, 1988.

Mendöl Zsuzsanna: Forbát Alfréd. Pannonia Könyvek, 2008

Miccoli, Saverio (szerk.): Grandi aree urbane degradate. DEI. s.r.l. Roma, 2008.

Mollat du Jourdin, Michel: Európa és a tenger. .Atlantisz Könyvkiadó, Bp. 1996.

Mumford, Lewis: A város a történelemben. Gondolat Bp. 1985

Nagy Béla: A település, az épített világ. B+V Lap és Könyvkiadó Kft, 2005.

Nagy Elemér: Le Corbusier. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969.

Norman, Davies: Európa története. Osiris Kiadó, Bp. 2000, 2002.

Norwich, John Julius (szerk.): Hetven történelmi város. ATHENAEUM Kiadó, Budapest, 2010.

Oudin, Bernard: A város védelmében. Corvina Kiadó, Bp. 1980.

Osborn, F.J. (szerk.): Ebenezer Howard: Garden Cities of Tomorrow. The MIT Press. Cambridge, Massachusetts, 1965.

Pamer Nóra: Magyar építészet a két világháború között. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1986.

Perényi Imre: A korszerű város. Műszaki Könyvkiadó, Bp. 1967.

Perényi Imre: Városépítéstan. Tankönyvkiadó, Bp. 1978.

Perényi Imre: Korunk urbanisztikája. Műszaki Könyvkiadó, Bp.1979.

Palladio Andrea: Négy könyv az építészetéről. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1982.

Pevsner, Nikolaus: Az európai építészet története. Corvina, 1972.

Pogány Frigyes városkönyvei a Corvina könyvkiadó kiadásában: Róma, 1967, Firenze, 1971, Velence, 1979.

Pogány Frigyes: A szép emberi környezet. Gondolat, 1976.

Pogány Frigyes: terek és utcák művészete. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1960.

Preisich Gábor: Walter Gropius. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972.

Prinz, Dieter: Stadtebau, Band 1. Stadtebauliches Entwerfen. Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart, Berlin, Köln.

Probáld Ferenc és Szegedi Nándor (szerk.): A világ fővárosai. Kossuth Könyvkiadó, 1991.

Quaroni, Ludovico: Il progetto per la città. Edizioni Kappa, Roma, 1996.

Rákos Sándor: Gilgames, Agyagtáblák üzenete. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1983.

Ragon, Michel: L' homme et les villes. Berger-Levrault, Paris, 1985.

Ragon, Michel: Histoire de l'architecture et de l'urbanisme modernes. Casterman, 1986.

Rihmer Pál: Városok a múltban és a jövőben – városépítési tanulmányok. Egyetemi Nyomda, Bp. 1942.

Ritoók Pál: Klasszicizmus, historizmus, a „Magyar Építészet” sorozatban. Kossuth Kiadó, Bp.2003

Ritoók Pál és szerzőtársai: A szecessziótól napjainkig, a „Magyar Építészet” sorozatban. Kossuth Kiadó, Bp.2004

Rosen, Brenda: Elveszett városok atlasza. Kossuth Kiadó, 2008.

Rossi, Aldo: A város építészete. BME Bercsényi 28-30. 1986

Rowe, Colin és Koetter, Fred: Collage city. Massachusetts Institute of Technology, 1978, francia fordítása: Centre Pompidou, 2002.

Salzano, Eduardo: Fondamenti di urbanistica (La storia e la norma). Editori Laterza, Roma – Bari, 2004.

Sandrelli, Eleonora: Etrushi, Storia di un popolo misterioso, Giunti Editore, Firenze, Milano, 2007.

Schneider, Wolf: Városok Urtól Utópiáig. Gondolat, Bp. 1973.

de Seta, Cesare: La città europea, Origini, sviluppo e crisi della civiltà urbana in età moderna e contemporanea. il Saggiatore, Milano 2010.

Sica, Paolo: Storia dell' urbanistica, Il Settecento I. II. Editore Laterza, 1979.

Sica, Paolo: Storia dell' urbanistica, L' Ottocento I. II. Editore Laterza, 1977.

Sica, Paolo: Storia dell' urbanistica, Il Novecento I. II. Editore Laterza, 1978.

Sitte, Camillo: L'arte di costruire le città. Editoriale Jaca Book spa. Milano, 1980.

Sitte, Camillo: Stadtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen, Wien, 188.

Spengler, Oswald: A nyugat alkonya. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1995.

Stemler Gyula (szerk.) Magyar Kódex 1-5 kötet. Enciklopédia Humana Egyesület, Kossuth Kiadó, Bp. 1999.

Szelényi Iván – Konrád György: Az új lakótelepek szociológiai problémái. Akadémiai Kiadó, Bp. 1969.

Szemerey Márta (szerk.) Lechner és Szeged, emlékülés. Csongrád megyei Urbanisztikai Egyesület, 1997.

Szentkirályi Zoltán: Barokk. Tankönyvkiadó, Bp. 2004.

Szentkirályi Zoltán: Az építészet világtörténete. I. II. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Bp. 1980.

B. Szűcs Margit: Reneszánsz. Tankönyvkiadó, Bp. 1986.

Toman, Rolf (szerk.): Román stílus. Vince Kiadó, Budapest, 2005.

Toman, Rolf (szerk.): Barokk stílus. Vince Kiadó, Budapest, 2004.

Toman, Rolf (szerk.): Az itáliai reneszánsz. Vince Kiadó, Budapest, 2007.

Tompos Erzsébet: A bizánci és az iszlám építészeti, Tankönyvkiadó, Bp. 1986.

Tompos Erzsébet: Spanyolország építészete I. Corvina Kiadó, Budapest, 1980.

Tóth Zoltán (ford.): "Az Új Athéni Karta" az V. Országos Urbanisztikai Konferencia kiadványában "A jövő körvonalai" c. kötetben. MUT, Budapest, 1998.

Tóth Zoltán: A települések világa Ponte Press, Pécs, 2001.

Tóth Zoltán: Építészeti, városépítészeti, hagyományok és modernizáció. Ponte Press, Pécs, 2002.

Tóth Zoltán: A városi karták könyve, Ponte Press, Pécs, 2004.

Vadas József: Le Corbusier szemtől szembe. Gondolat, Budapest, 1983.

Vámosy Ferenc (szerk.) Le Corbusier: Modulor. MÉSZ, 1971.

VÁTI (szerk.) Városépítés Magyarországon a felszabadulás után. Műszaki Könyvkiadó, Bp. 1973.

Zevi, Bruno: Saper vedere la città. Einaudi, Editore s.p.a. Torino, 2006.

Vadas József: Le Corbusier szemtől szemben. Gondolat, Budapest, 1983.

Velladics Márta: Barokk, rokokó és copf, a „Magyar Építészet” sorozatban. Kossuth Kiadó, Bp. 2002.

Vidor Ferenc (szerk.) Urbanisztika. Gondolat, Bp.1979.

Vigano, Paola: Les territoires de l'urbanisme. MetisPresses, 2012

Wagenaar, Michiel: Városépítészet és polgári szabadság. TERC Kiadó, 2012.

Wieczorek, Daniel: Camillo Sitte e gli inizi dell 'urbanistica moderna. Editoriale Jaca Book spa. Milano,1994

Wright, Frank Lloyd: Az építészet jövője. Magyar Építőművészek Szövetsége, 1970.

Zádor Anna (szerk.) Magyar művészet 1800-1945. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Bp. 1964.

Zádor Mihály: Romanika: Tankönyvkiadó, Bp.1990.